Са благословом Његовог Преосвештенства
Епископа Захумско-Херцеговачког и Приморског
Г. Григорија

ЈЕВТО ДЕДИЈЕР

ХЕРЦЕГОВИНА

АНТРОПОГЕОГРАФСКЕ СТУДИЈЕ

НОВА КЊИГА
ВИДОСЛОВ

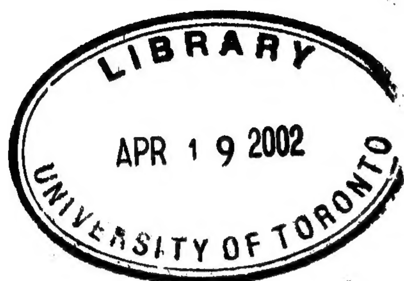

ГДЈЕ ЈЕ ШТА

ПРЕДГОВОР ТРЕЋЕМ ИЗДАЊУ

Једва да је протекло седам година откако је објављено друго издање књиге *Херцеговина Антропогеографска студија* Јевта Дедијера[1], а већ се указала потреба за трећим издањем овог значајног дела. Едиција "Насеља Српских земаља", у којој се оно први пут појавило далеке 1909. године, скреће пажњу на то да је српска антропогеографија конституисала свој научни идентитет у коме није било места за оне који падају под утицај недореченог, или који не покушавају да раздвоје гледање од сазнавања и обратно[2]. Таква едиција је могла израсти само из широких замисли; а такве су и биле замисли Јована Цвијића, српског научника светског гласа, који је био заокупљен великим задатком изградње једног трајног стања ствари у научном проучавању антропогеографије Српских земаља. У том погледу је полагао само на једну ствар: да окупи око себе што је могућно више квалитетних људи, да би их све имао за својим програмом. Иза датума његовог формирања почињало је ново доба у проучавању антропогеографских карактеристика земаља које улазе у састав етничког јединства српског народа. За двадесетак година рада Цвијић је створио праксу у којој срећемо прво систематско организовање антропогеографских питања и која је обухватала све Српске земље и многа занимања, почев од научника па до учитеља и нижих свештеника, и тако је настала колосална едиција у којој је првобитно публикована и ова књига. Она није била верна само чињеницама, већ и општем искуству научне области из које је Јевто Дедијер потицао и, наравно, општем искуству свих људи од пера.

Био је у своје време сјајан познавалац пре него је ступио на пут израде својих главних дела, и систематски је развијао у себи научника. Он је своју каријеру у научно-академском свету дуговао и самом Цвијићу, до чије појаве је научни метод био врло оскудан и једва је био довољан за минималне потребе. Почетак уласка Јевта Дедијера у науку поклопио се са новом фазом сукоба између Краљевине Србије и Аустро-Угарске око припрема ове последње да изврши

1. Штампано у библиотеци "Културно наслеђе" издавачке куће "Веселин Маслеша", Сарајево, 1991. Три хиљаде примерака, колико је био тираж другог издања, разграбљено је у року од неколико месеци, што говори да је књига достигла највећу читаност.

2. Читав тимски рад који је био вођен Цвијићевим упутствима доживео је успех; нико с те листе истраживача није оставио поверени му посао неурађен и није правио у њему уступке идеологији. Зато се и могло рећи: "Неки аутори показали су воље и смелости да, без сентименталних предрасуда, приступе и теренском ентолошком микроскопирању и тако уоче крупне и ситне мрље на народном животу и етосу. Те су врсте нпр. извештаји Јевте Дедијера о Херцеговини, Вл. М. Николића о Лужници и Нишави, М. Карановића о Босанској рајини, Л. Марчића о задарским и шибенским острвима, Н. Зв. Бјеловучића о Пељешцу, Љ. Јовановића о Млави, В. Ардалића о Буковици (Далматинска Загора) и још многих других." Владимир Дворниковић: *Карактерологија Југословена,* Београд - Ниш 1990.780

анексију Босне и Херцеговине. То је разлог да овај научник никад није био потпуно спокојан у погледу чиновника окупационе управе, који су се били постарали да његова антропогеографска истраживања ометају помоћу свакојаких шарених ситница. Намерно или због бирократских тривијалности, често су прекидана његова теренска истраживања у Херцеговини[3].

Једно време примао је сву жестину одмеравања са аустријским антропогеографима на себе, а није сумњао да ће се неки међу њима због тога обрукати. Ако ништа, ове несугласице илуструју тешкоће с којима се суочавао. Веома стрпљиво, како подаци показују, обилазио је терен и прикупљао грађу. Резултат је показао да је био у праву када је неке аустријске колеге, иначе професоре Универзитета у Грацу (Мерингер и Мурко), упозоравао да је контрадикторно борити се за служење науци и идеологији у исто време. Још као студент географије на Универзитету у Бечу одржао је једно предавање о Босни и Херцеговини и великој дворани тамошњег Географског института. Новине су забележиле да то предавање није било обично "већ полемичке природе" и упозориле да извесни професори у Аустрији "не презају да и науку ставе у службу бечке политике. Тако су урадили и градачки универзитетски професори Мерингер и Мурко. Њихова тенденциозна саопштења о Босни, млади Дедијер је потпуно оборио, изневши за сваки аргумент по неколико слика на пројекционом апарату"[4]. "После предавања развила се жива дебата, у којој је учествовало неколико говорника светског гласа. Говорници су били све сами немачки професори Бечког универзитета. Чувени географолози Оберхумер и Брикнер потпуно су уважили погледе младог Дедијера."[5] Јавља се велико поштовање између Цвијића (и његових ђака, међу којима и Дедијера) и аустријских научника, али се јавља и свест о сукобу њихове земље с његовом. Једно истраживање, које бележи запажања више личности из света аустријске политичке и интелектуалне елите, јасно је показало да је окупациона управа дуго петљала око идеје да се обави укупна синтеза антропогеографског знања о окупираним земљама. "Ја сам питање географске обраде Босне и Херцеговине", писао је духовни покретач тога плана, бечки научник Балиф, иначе близак државним властима, "расправљао већ прошле [1897. године - Д.Б.] са професором Рихтером. Он би имао воље и способности као и професор Пенк, а дошло би можда и до сарадње, у којој би један или обојица, а евентуално у сарадњи са Цвијићем, предузели посао, само да сâм Цвијић не пише о Босни и Херцеговини"[6]. "Уколико би се", наставља он, "ови погледи прихватили на високом мјесту, морало би се приступити ускоро извођењу задатка, јер Цвијић има велико преимућство."[7]

Почетак проналазачке славе српском научнику је био пред ногама, па га је по сваку цену требало спречити да овај грандиозни посао изгради сâм. Ово, и то што су знали да ће Цвијић у том послу ићи најдаље колико може, водиће ка томе да се читав посао из српских руку преотме у аустријске руке или дефинитивно одложи за неко време. Најјачи докази су били збуњеност Аустријанаца услед сазнања да је Цвијић тада вршио детаљна испитивања:

3. Дедијер - Јовану Цвијућу, писмо из Задубља, Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), бр. 13484/304.

4. *Политика,* бр. 1085, Београд, 24. јануара 1907, стр. 2. Белешка "Предавање о Босни".

5. Исто.

6. Цитирано код Hamdija Kapidžić: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprave),* Sarajevo 1968, 289. Чланак "Pokušaj izrade geografije Bosne i Hercegovine za vrijeme Kalajeva režima". Текст урађен на аустријској документацији.

7. Исто.

"Послије испитивања глечера дошла су испитивања крашких поља. Коначан резултат који ће се у току времена појавити, а можда", вели Балиф, "Цвијићу лебди пред очима, јесте израда физичке географије Балканског полуострва. Цвијић је већ пропутовао цијели Балкан, а духовно је потпуно спреман за овај задатак. Ово дјело ће бити епохално и основно за будућност, јер све што је досада урађено, па чак и радови Ами Буеа, непотпуно је."[8] Никако се није могла поднети чињеница да је један српски научник (географ) смелији и јачи у свом занату од аустријских научника. Шта је онда то значило, види се из једног документа, посао обавити један Србин"[9], а не Аустријанац. Отприлике је овако започињала државна контрола над антропогеографским истраживањима у намери да се направи још један корак у учењу да окупациони поредак треба прихватити онакав какав јесте, да га прими свет, у целости, чак и његове најгоре стране[10]. Међутим, колико год се то радило поступно, временом и систематизовано, Калајев режим оваквом праксом није био у стању да понуди било шта конструктивно. Један дипломата је дао праву оцену тога режима: "Рафинирати средства угњетавања није цивилизовање."[11]

У својим првим (а и каснијим) текстовима Јевто Дедијер је заступао мишљење да је читав владин однос неодговоран с тим још од почетка: "Наука је морала послужити и темељној идеји Калајевој, стварању босанске нације. Указом је народни језик прозван босанским, па пошто се и творцима кожа јежила од ове научне лажи радије је био називан земаљским. Научну санкцију овоме филолошкоме монструму дао је - на жалост - један озбиљан учењак. Да буде комедија потпунија пронашао се на темељу 'научног испитивања' босански грб и застава. Код грба се испрва била поткрала некаква погрешка, па је првашњи - укрштена копља са одсјеченим главама - замијењен другим, данашњим. Шарлатанство и политичка шпекулација славила је тада своје оргије."[12] Из овог његовог описа, који сачињава потпуно структурисану слику односа окупационих власти према науци, треба још навести део у коме се вели да "оно, на што је у првоме реду требало обратити пажњу, славенска прошлост ових земаља, метнуто је на друго мјесто, јер се тиме није могла правити онако велика реклама пред Европом. На хисторијске споменике наших предака обазирало се само узгред, ако остане времена и новца иза других ствари... Изузевши средњовјековну епиграфику и мало нумизматике све је друго скоро потпуно занемарено. И оно, што је рађено, није рађено са објективношћу, која

8. Исто, 288-289.

9. Исто, 289.

10. Када је циљ који се остварује културном акцијом у окупираној земљи значајнији него сама култура, тада се та акција може сматрати инструменталном акцијом. У најбољем случају, она је била само средство које је рефлектовало аустријско-католичке вредности у окупираним земљама. Главним се сматрао задатак да се осујети процес који би водио враћању муслимана под српски национални кров. Историчар је све схватио када је написао да "цела та наука је босанске муслимане посматрала као једну националну групу у регионалном резервату подунавских народа Средње Европе" и да су последице "биле погубне за историјску науку, која је у потрази за доказима морала да одступа од научних метода и све теорије зида на претпоставкама, недоречeностима и митовима" (Милорад Екмечић: О идентитету босанских муслимана, *Летопис Матице српске,* књ. 460, св. 1-2, Нови Сад, јул-август 1997,73), управо на свему ономе на чему се градила и службена антропогеографија, филологија и археологија, а што је и Дедијер нашироко доказивао.

11. Цитирано код Милорада Екмечића: Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини, у *Историја српског народа,* књ. VI/1, Београд 1983, 622. Наводи речи из извештаја француског конзула из Сарајева, 24. јануара 1897.

12. Научни рад у Босни, *Преглед. Лист за науку и социјални живот,* год. I, бр. 1, 2 и 3. Сарајево, 15. маја 1911. 73.

једина приличи научноме раду, него је политичка шпекулација и тенденција узета за директиву. Босанскоме језику ваљало је наћи и писмо. Влада је за тај посао нашла добра мајстора у госп. Ћири Трухелки. Са научном спремом, коју је доказао у негативноме правцу покојни Иларијон Руварац, устао је госп. Трухелка, да у ћириловском писму средњовјековних споменика пронађе нарочито писмо, које нема ништа заједничко са ћирилицом другијех крајева, нарочито старе српске државе. То специјално писмо названо је лијепијем именом 'босанчица'. Босански језик, босанско писмо, грб и застава... Узалуд је фра Матија Дивковић називао то писмо 'српским', госп. Трухелка се није на то освртао. Сигурно је остао глух и на најновији деманти свога музејскога друга госп. др Пача, који у једном скорашњем чланку *Гласника,* спомиње како муслимани у Новопазарском Санџаку Трухелкину 'босанчицу' зову 'Стара Србија'[13]. ...Цијели систем оваквога 'научнога' рада кулминирао је у оној фамозној - сада већ покојној - владиној наредби, којом се бранило свима чиновницима објављивати своје умне радове без владинога imprimatur. Наредбом је наука у Босни добила букагије, да не може крочити ни у коме правцу, који се не свиђа влади..."[14]

Чињеница да окупационе власти делују подсредством научних институција јесте стање које пружа многе могућности за злоупотребе. Ова ђаволска концепција налази одраза: 1. У подукама режимских интелектуалаца како треба ретуширати научне чињенице у складу са политичком пропагандом; 2. У навади да се уместо егзактне фаворизује лажна историја, "коју је фабриковао аустроугарски режим крајем 19. вијека"[15]. Какав је, међутим, значај привременог српског пораза из године 1878. пошто су Аустријанци, уништавањем окупиране земље и завађањем њених становника, стекли привремену војну супериорност, види се из чињенице да су "десет година касније, многи становници тога подручја били далеко од тога да буду одушевљени овим рјешењем, сматрајући да је управо веза са Србијом природан исход њихове историје"[16].

Отпор Јевта Дедијера овој пракси јесте нешто што је рано прошло кроз њега, сагласно личном убеђењу да "Хтјели смо да одбранимо наше нападнуто национално обиљежје. То је било у времену када се уображавало да је заједно са силом и влашћу, дата и моћ вјештачког стварања нових нација"[17]. "Било је то у времену када се одозго, са свом силом, ширила и натурала идеја 'босанске' народности, која би била у стању да за вазда спријечи национално јединство Срба и Хрвата. У то су се вријеме јавили многи научењаци, од којих су неки измислили 'босански језик', други су писали 'босанску' историју, а трећи су изналазили специјалне особине у етнографији Босанаца и Херцеговаца. С друге стране је прогоњено све што је имало истински национални карактер."[18] Само ће такви и слични подаци дати одговор на питање о пореклу осетљивости режимских интелектуалаца на чланство Цвијића Скерлића и Јевта Дедијера у удружењима (као што је било у Народно јединство"), која су заговарала потребу изграђивања политичког јединства Хрвата и Срба[19]. Као

13. Исто, 74

14. Исто, 75.

15. Marian Wenzel: Bosanska istorija i austrougarska politika, *Književna revija* - Podlistak: Mala biblioteka, Sarajevo, oktobar 1989, 11.

16. Исто.

17. Јевто Дедијер: Правци нашег националног рада, *Преглед. Лист за науку и социјални живот,* год. I, бр. 1. Сарајево, 1. фебруар 1910, 4.

18. Исто, 4-5.

19. Ђорђе Mikić: Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini, u *Veleizdajnički*

ни његов велики узор (Цвијић), никад није престао да тражи нешто добро у идеји заједничке државе са Хрватима. У листу *Пијемонт* од 2. априла 1915. године, Дедијер је писао да се примиче "велики светао дан, кад ће се сви Срби и Хрвати, па можда и Словенци, наћи уједињени у великој и самосталној држави... Доћи ћемо и у контакт с великом Словенском империјом и са државама западних романских народа... Руском народу... судбина је доделила да духовно освежи и морално препороди Европу, да пробуди дубоки и силни Оријент који је заспао пре толико векова; да изврши културно уједињење између Европе и Азије; сем тога, можда и да створи нову културу... У тај велики стварајући рад руског народа, као најсроднији и најближи, бићемо и ми увучени, као помагачи и као сарадници. Бићемо посредници између разграђеног и префињеног европског запада и између свежег и силног словенско-азијског Истока. Положај несумњиво повољан, али у исто време врло деликатан, пун части и пун одговорности пред историјом и пред човечанством... Не треба да нас плаши мали број... И мали народи могу стварати велика дела, само ако за то имају озбиљне воље и довољно дара. Пример су нам класични Грци и савремени Скандинавци..."[20] Дедијеров положај у овом смислу наличи положају човека који, кад би могао још једном да проживи свој живот, вероватно много штошта би учинио другачије. Али ако га упитате како би то учинио, не зна се шта би одговорио. То је судбина његове генерације, свесне истине да су мали народи сувише слаби да оснују сопствене одбрањиве државе. Одатле потиче веровање у шире могућности двонационалне државе (са Хрватима). То је једна од заблуда коју дели са Цвијићем и читавом ондашњом интелектуалном елитом. То и потцењивање важности религиозних разлика међу Југословенима. А и једно и друго спадало је међу обичаје његове генерације. Нада јој је лутала у сфери таквих решења, иако је чак и њеним млађим представницима било јасно да "... што је најтеже, Хрвати се позивају на повеље и пуста обећања о давној прошлости. Многи и од оних који се хоће да прикажу присталицама јединства, прекидају свако разумно расправљање чим дође на ред питање Босне. Ту за њих престаје хладно, трезвено расуђивање и гледање стварности у очи..."[21]. То је онеспокојавало све оне који су припадали Српско-хрватској националистичкој омладини "којој је сврха била јединство свих Словена против германства, те оснивање самосталне државе"[22] и полако постајали свесни чињенице да "Идеја о јединству Срба и Хрвата има и сувише слабе темеље, а да би се на њима могла створити велика зграда братске слоге. Хрвати су већи Аустријанци него сами Бечани или тиролски тротли"[23]. "Хрватима никако не мирише ћирилица, то готово свесловенско и тако савршено писмо. Они виде у Београду, као центруму те 'бити имајуће' јужнословенске државе своју пропаст - оде 'славно' име хрватско. Они се заносе утопијама, као што су тријализам, Велика Хрватска итд... Ми се од Хрвата немамо научити ничем напредном, него можемо попуштајући дотјерати дотле да се јављамо као добровољци у ћесарску војску, ако - а то је сигурно - Беч развали незаситиве чељусти са Санџаком и Солуном..."[24].

proces u Banjaluci. Zbornik radova s Međunardnog naučnog skupa, "Veleizdajnčki proces u Banjaluci 1915-1918", održanog 25-27. septemba 1986. godine u Banjaluci, Banja Luka 1987, 69.

20. Владимир Дедијер: *Сарајево 1914,* Београд 1966, 762-763.

21. Вукашин Бабуновић - Петру Божићу, Беч, 28. фебруара 1914, у *Mlada Bosna. Pismo prilozi.* Za štampu pripremio i obradio: prof: Vojislav Bogićević, Sarajevo 1954, 112.

22. Текст саслушања припадника тајне ђачке организације "Српско-хрватска националистичка омладина" у Сарајеву, 10. јула 1914. Иста збирка, 416.

23. Вукаших Бабуновић - Петру Божићу, Беч, 13(26) марта 1912, у истој збирци, 89.

Раздвојеност између ове концепције и оног што је требао бити стварни хрватски допринос стварању заједничке државе повремено је ублажавана неодговорним изјавама, попут Супилове, “да ће ако треба примити православље [српско - Д.Б.] он и сав хрватски народ”[25]. Ово је утолико нетачније што идеологија никад неће заменити религију као спорну тачку будућих сукоба у ратовима религиозно-културних страна: римокатолика (Хрвата) и православаца (Срба).

Национални рад никад није престао да постоји за Јевта Дедијера у свом свеукупном појму. Однос овог научника према националном раду је свети. Његова осуда система политичког понашања српског трговачког сталежа у Босни и Херцеговини, за кога вели да никад “није се дигао до тако организоване борбе да постане вођа у националним стварима”[26], извирала је из саме природе односа који је имао према овој врсти посла. Он је ово говорио као интелектуалац који је доследно веровао у идеју да треба бити користан, да мора дати свој допринос друштву. С обзиром на традицију у којој ствара његови погледи на правце националног рада су одступања од оног што је око себе могао да види[27]. “Нема друштва”, исповеда се он у једном писму 1907, “које се интересује за науку и које истински воли науку. Даровити Срби, а они једини чине праву интелегенцију босанску, одоше у политику и доста је добро воде. Због тога се осјећам јако осамљен...”[28]. Оно што се рачуна у научнике односи се на географе, историчаре и етнографе, па је Дедијер мислио 1909. да је “испитивање у народу, особито испитивање материјалне и духовне културе” једино подручје на коме научник може постићи озбиљна достигнућа.[29]

Препород провинције чини му се као један од крајњих циљева наше националне амбиције, као крајња граница до које могу да иду тежње интелектуалца радог да се његова отаџбина (у Дедијеровом случају - завичај) што равномерније развија, не само у привредном него и у културном погледу. Ово ће, пре свега, значити обавезу интелектуалца да посредно допринесе њеном изласку из мртвила провинцијског живота, да се ослободи својих предрасуда, своје обазривости, углађености, своје јаловости и недостатка радости у њему. Било је много људи у провинцији чији је таленат одбачен, његова енергија неискоришћена. “Нама је главно просвјећивање, а не установе. Мало сам путовао. Смијешно је да се свуда разочарам. У свима околним варошима: Шамцу, Брчком, Градачцу, владају странке, па што год започнеш, испане преда те свађа као смрдљива кошћура и ти пустиш све да би побјегао од смрада.”[30] “ од нашег је народа врло мало смисла за кооперацију и за дисциплину... Сав свој рад и све своје мисли, наш је сељак упро у то како би што лакше могао живјети... Наш сељак нема развијеног унутрашњег живота, он нема никаквих идеја које би га водиле и стога је он врло велики материјалиста. Ми сељаку морамо натурити идеју Српства, идеју уједињења, подизања културног и материјалног. Непрестано му изностити пред очи Србијанце..., износити му наше јаде и невоље, показати му све што га боли, а

24. Исто, 89-90.

25. Забележено код Јован Жујовић: *Дневник,* књ. II. Необјављен рукопис у Архив Србије. Приредио др Драгоје Тодоровић, Београд 1986, 194.

26. Ј. Дедијер: Правци нашег националног рада, 5.

27. Исто.

28. Ј. Дедијер - Цвијићу, Сарајево, 17. октобра 1907. АСАНУ, бр. документа 13484/304.

29. Као у белешци бр. 21. стр. 569.

30. Тодор Илић - Божидару Томићу. Недатирано”... писано вјер. 1913”. Напомена приређивача.

он не може да осјети.”[31] Било је потребно навести ове исказе, јер оба потичу из пера Дедијерових савременика и оба се баве темама које се, иако су изван опсега његовог научног рада, мешају са њим. Ово и стога што он никада научни рад није сматрао одвојеним и апстрактним.

Постигао је фину равнотежу између рада на формулисању праваца националног рада и национализма када је као научник и човек добио ту одговорност да мора бити на једној или другој страни (за анексију или против ње). Погледи изложени у чланку *Наш национализам*, формирани по најбољем знању и савести, садрже сазнање да границе нашег националног духа леже отворене као ливада неког сељака, а наша је свест немоћно изложена непрестаним нападима духовне и душевне чамотиње, која не постоји независно од политичког утицаја историје робовања под Турицима и Аустријанцима. Као интелектуалац који има осећај поштења, Дедијер је егзактно срачунао однос и лоших страна нашег менталитета и наших навика: “Ми смо народ који у себи има сразмјерно много свога. Имамо особина којима се разликујемо од многих сусједних и неких сродних народа. Међу тим особинама има их много рођених, примарних, ‘основних црта’ наше етничке душе и доста примљених и претопљених. Све те особине изражене су свима гранама нашег јавног рада особито у продуктима и појавама наше душевне културе, у јавном животу и политичком раду. Међу овим особинама има их које се могу називати *позитивним и негативним националним особинама* према томе да ли оне унапређују или уназађују наш национални рад”[32]. “Према приликама развијали смо и једно и друго, па се је и наш јавни рад колебао у периодима успјеха и неуспјеха. Из свега овога што данас имамо, што смо скоро уграбили, борећи се с разним неприликама, види се да ми своју судбину можемо знатно олакшати културним напредовањем, националним васпитањем, усавршавањем позитивних особина нашег карактера. Проучавање и упознавање таквих особина постаје врста научног рада који има велике практичне важности”[33]. Ово је служило у две сврхе: да би разне струке боље упознале једна другу, и да би се национална култура успешније бранила од туђе државе.

Јевто Дедијер је био заинтересован за бригу о томе да се уређивачка пракса неких српских листова у Босни преиспита и затим се појави у савршенијој форми како би они престали бити периодична и тајна уточишта појединих домаћих политичара повезаних са окупационом управом. Узспоставити поново близак однос између привремено отуђене *Српске ријечи* из Сарајева и изложених праваца националног рада, као и позитиван однос са самим собом (својом првобитном наменом), јесте убеђење којим се руководио када је у јеку анексионе кризе писао да се спрема да поведе “енергичну борбу с куферашком групом иза ‘Српске Ријечи’. Не знам ко ће побиједити, али вјеруј ми да ћу на сто начина покушати да у својој отаџбини нађем хљеба прије него бих је напустио”[34].

31. Војо Васиљевић - Божидару Томићу, Тузла, 23. августа 1913, у истој збирци, 98.

32. Јевто Дедијер: Наш национализам, *Преглед. Лист за науку и социјални живот.* год. I, бр. 5, Сарајево, 1. септембра 1910, 275.

33. Исто.

34. Писмо Кочићу, Сарајево, 14. новембра. 1909, у збирци *Petar Kočić - Dokumentarna građa.* Za štampu priredio Todor Kruševac, Sarajevo,. 1967, 303. Из прибележака Вељка Петровића знамо да је Дедијер, као један од људи који је радио у уредништву *Српске ријечи,* припадао једној од две српске групе (Јефтановић-Хаџи Дамјановић, и Српска народна организација, творевине млађе интелегенције) које су њега позвале да дође у Сарајево, “у споразуму са српским делом хрватско-српске коалиције у Троједници”. Вељко Петровић: *Време и догађаји,* Матица српска, Нови Сад

Суштина тих неслагања није, међутим, само у томе, већ донекле и у ономе што би могло да се окарактерише као напор у правцу покретања новог часописа. У средишту овог подухвата, поред Дедијера, били су Владимир Ћоровић и Васиљ Грђић. Постојали су разни начини гледања на профил ревије чије се покретање тражило. Дедијер је мислио да би "било добро" да се она "бави и књижевношћу, па би тако могла спојити и ову ревију" и *Развитак*, који је у Бањој Луци Петар Кочић намеравао да покрене: "Тако би било мање трошка а више претплатника." Неки, међу њима и др Никола Стојановић, остали су код тога да се ревија бави искључиво политичким и научним стварима. "Циљ ће бити да разни наши стручни људи, са својим потписима, третирају наша важнија социјална, политичка и научна питања на један објективнији и дубљи начин него то, на примјер, чине наше новине"[35]. Било је нечег пионирског у ономе што је он говорио поводом покретања оваквог часописа (*Преглед*), па нимало није случајно што су њему понудили да га уређује. Радио је то тако што је имао пространу рубрику за политичке и научне прегледе, али је није имао и за лепу књижевност[36]. Оваква уређивачка концепција освежавала је ревију и њену отпорност, а самостални рад, који је морала да води, учинио ју је промишљенијом и самосвеснијом него што је и један српски часопис био раније. У чланцима које је сам писао за њу он исто тако наглашава критичка одређења која Србе у Босни и Херцеговини нагоне да се уклопе у постојећи модерни оквир националног рада. "Наш будући рад треба да се посвети општем националном васпитању. Морамо просвећивати себе и широке народне масе; морамо примити много више савремене европске културе и морала. Ако хоћемо да одолимо непријатељу морамо постати од њега јачи. Ми треба да смо моралнији и либералнији, интензивнијег осјећања и мишљења од наших непријатеља...[37]. Са носталгијом је признавао да "Наше старије генерације одликовале су се *интензивношћу националног осјећања,* која се показивала у моментима, али је била велика. Данашња генерација, иако је егзалтирана, не показује више ни те интензивности. Нијесмо у стању да велике националне ствари схватамо као *лична питања и свију нас заједно и сваког појединца,* да општа национална осјећања учинимо личним осјећањима, и да у кршењу националних дужности осјетимо задовољавање наших личних духовних потреба. Без оваквих осјећања нема ни личних жртава, а без овога нема ни националног напретка"[38]. Постојала је тесна веза између овога што каже и онога што ради током Првог светског рата. Само понеки (интелектуалац), као Јевто Дедијер, подметну леђа на фронту: "Молим да ме придодате југозападном одсеку српске Армије, која ће деловати у правцу Сарајеву"[39]. Не ради то зато да би овековичио своје име и изван науке, већ из разлога очигледности.

Чињеница да је око себе окупљао људе који осјећају потребу да развију своје способности, којима је био досадан једнолик живот, показује да је узимао путоказе за све што је радио од свог великог учитеља. Говорило се да је

1954, 715. Вели да је и сам "неки пут долазио у мучну и комичну недоумицу: не могавши сваки пут стопроцентно утврдити да ли је неки чланак или фељтон баш из његовог пера, или га је по тадашњем, редовно јутарњем, договору сарадника у уредништвима српских националних 'органа' написао 'Колега', добри другар Шандор [Омчикус] Јевта [Дедијер], Ринда [Радуловић Ристо] или који други Марко; Јанко". Исто. ао Предговор.

35. Дедијер - Кочићу, Сарајево, 30. новембра 1909. Petar Kočić - *Dokumentarna građa,* 306.
36. Исто.
37. Ј. Дедијер: Наш национализам, 280, 281.
38. Исто, 280.
39. Милорад Екмечић: *Ратни циљеви Србије 1914,* С З, Београд, 1973, 320.

тражено његово мишљење о неким врло осетљивим питањима устројства нове државе из 1918. године[40]. Свесна да мора имати око себе људе који су високо морални, српска влада му поверава одговорну мисију у Албанији 1915. године, јер је изузетно држао до тога да у областима земље које је тада била запосела српска војска треба обавити замашна антропогеорафска истраживања: "Пошто у тим областима има!? читавих крајева у које није још до сада ушао ни један човек науке, а које су за нас од нарочите географске и етнографске важности, то најучтивије молим Господина Министра, да ме помогне материјално да могу отићи у те крајеве"[41]. "А ако се сада пропусти та прилика, доцније могу наступити такве прилике да се у те крајеве неће моћи никако отићи. Сматрам да би било од опште важности да српска наука дâ своју реч у познавању тих области, која ће бити прва и најмеродавнија, а особито због тога што нам знање те врсте могу затребати и при закључивању будућег мира"[42]. У оперативној политици су резултати његових испитивања коришћени за предвиђање будућих догађаја већ у време Балканских ратова. Његови радови из 1913. године имају импликације које се тичу будућег разграничања између српске и албанске етничке жиле. На првом месту, ту је рад *Разграничавање Албаније и национални принцип,* у коме је приказао читаву могућну картографију фиктивне и по свом изгледу више проаустријске него независне Албаније; неколико планова (сваки са својом генезом, прецизнијом него што би се то у први мах могло тада претпоставити) и одређен поглед на будућност тих решења, пошто је било јасно да сваки од њих има подршку Аустроугарске. Политика ове никад није била слабљење албанског притиска на Србе и њихову државу. "Предлози привремене арбанашке и аустријске владе имају за циљ да се створи Велика Албанија која би по величини своје територије одговарала Србији и Црној Гори заједно. Према тим поредлозима требало би да се Арбанаси користе балканским ратом више него и један од балканских савезника... На истоку би ова држава захватала све вароши Старе Србије, затим сјеверне и источне Македоније. По том предлогу и Арбанији би требале да остану ове вароши: Скадар, Медова, Љеш, Драч, Елбасан, Пећ, Призрен, Ђаковица, Приштина, Митровица, Скопље, Куманово, Велес, Прилеп, Крушево, Битољ, Лерин, Охрид и Струга"[43].

На питање по коме праву тражи арбанашка влада за себе ове области, Дедијер одговара да "она нема никаквих права ни историјских, ни етнографских, ни војничких. Истина, ове су области биле често предмет арбанашких похода. Пљачка, крвна освета и четнички препади били су једини знаци арбанашког националног живота у овим областима... Можда арбанашка влада мисли да има разлога да у овој ери свакојаких 'интереса' да ове области тражи за Арбанију на основу тога што су Арбанаси научили да живе скоро искључиво од пљачкашке привреде, и што је становништво ових области било згодан објекат за пљачкање"[44]. Ту видимо како се један процес из будућности најављује јасним знацима у Дедијеровој садашњости. Он је себе могао да сматра специјалистом и за ово питање, пошто је за будуће смернице стране употребе Арбанаса против покрета за српско уједињење нашао потврду у

40. Као у белешци бр. 25, II, стр. 22.
41. Дедијер - Љуби Давидовићу, министру просвете, Ниш, 25. јуна 1915. Архив Србије Београд (даље: АС), фонд Министарство просвете, ф.3, 1919.
42. Исто.
43. Објављено у листу *Народ*, бр. 268, Сарајево, субота, 2(15) фебруара 1913, 2.
44. Исто.

оном што је радила аустороугарска влада године 1913. По њеном предлогу у Арбанију би требале "да уђу ове области: Скадар, Призрен, Дебар, Охрид, Струга и скоро цио Епир са Јањином", чиме се ишло за тим "да се на рачун српских и грчких области створи Велика Арбанија. Веза између аустријског и арбанашког предлога јасна је. Главни им је циљ да се што више умање тековине српских краљевина, да се створи тако јака Арбанија да ће у даном моменту моћи угрожавати јужне границе Србије и Црне Горе. То је био једини принцип који је био одлучујући у стварању арбанашке државе и при ударању њених граница"[45].

У раду *Стара Србија*[46] имамо непосредно приказан начин како се и питање националне припадности области Белог Дрима злоупотребљава од стране Аустроугарске дипломатије и затвара њене границе, тј. у границе овако замишљене Велике Албаније, иако је то у средњем веку "била област искључиво Српска". У раду је истакнуто да се апсолутна већина Срба православних одржала до 16 века, да је сеобом у овом и у 17 веку "у тој области проређено српско-православно становништво, и да се и послије тога одржао знатан број српских православних породица. Још у првој половини деветнаестог вијека у тој области разликовали су се Срби Мусломани од Мусломана Арбанаса. Од тога времена знатан дио Срба Мусломана се поарбанасио, али је остао знатан дио мусломанских породица које говоре српски. Који дио становништва сачињавају Срби православни и Мусломани", закључује он, "не зна се тачно, јер је била немогућа статистика. Ипак из изложених факата право српских држава на ове области је несумњиво, и ја мислим да њега неће моћи озбиљно спорити ни само аустро-угарска дипломатија".

Текст *Етнографске и државне границе на Балканском полуострву* има поред истраживачке и теоријску вредност зато што дочарава или ставља у своје средиште не само голе податке већ општије чињенице у свој њиховој величини које су универзалне и трајно важне. Дедијер је неко ко је апсолутно у праву кад вели да "модерне националне државе обухватају само главне масе једног народа, и да скоро ни једна од њих не обухвата у себи све дијелове свог народа. Да буду етнографски потпуно једноставне и заокругљене нијесу успјеле ни велике инзуларне државе (Енглеска и Јапан), а некмоли континенталне државе гдје су контакти и саобраћај између сусједних народа непосреднији и чешћи. Скоро ниједна континентална држава, специјално европска, не подудара се у својим државним границама с крајњим границама распростирања свога народа"[47]. То поставља проблем међународним (међудржавним) односима, пошто сваки народ "има извјестан свој плус, који је остао изван граница националне државе, и због тога сваки европски народ има своју ирденту". То је нешто дубоко и јаче од страха да ће послужити као грађа за ратове међу државама. Зато се овом научнику чинило "да услови за егзистенцију једне националне државе не леже толико у постизању крајњих етничких граница, колико у томе да се те границе што више подударају с границама извјесне

45. Исто. Све ово показује да цело питање "није друго него један политички парадокс, који ће дегенерисати у општу спрдњу. Године 1869. Бечка *Die Presse* писала је овако: 'Из разбојничких пећина у Албанији никада неће изићи једна политичка органска јединица'. Данас се мисли друкчије, и некадашњи разбојници и паликуће називају се херојима и скипетарима (децом орлова). Али ником није тајна зашто се прави Албанија. Чудно је само да се троше на такве апсурде читаве милијарде..." "Лорис": Писмо из Италије, Рим, 6. јануара 1913. *Народ*, бр. 262, Сарајево, субота, 12(25) јануара 1913, 1-2.

46. Објављено у Београду 1912.

47. Објављено у *Народ*, бр. 285, Сарајево, сриједа, 3(16) априла 1913.

природне цјелине, да су што боље природно утврђене, и да имају што природнији излаз на свјетска мора и што слободнији и разноврснији саобраћај са осталим свијетом"[48]. Једнако је био убеђен у то да "први услов за сигурну будућност једнога народа је слободна, јака и организована национална држава, и због тога је најпреча брига свију народа да се та држава најприје природним границама осигура и учврсти. од повлачења граница свију европских националних држава пазило се на првом мјесту на овај принцип, и због тога су многе државе пристајале да жртвују извјестан дио свог народа само да добију што природније границе својој држави"[49].

Овај принцип "долази у сукоб с оним другим, етнографским принципом, коме се сада на Балканском полуострву често даје сувише велика важност". Дедијер ово каже године 1913, када овим чланком јавно упозорава да "ако хоћемо да се после балканског рата створи једна трајнија периода мира, балканским државама морају се дати таке нове границе, којима ће се моћи осигурати самосталан развитак свакој појединој од њих"[50]. Одступање од тога објашњава зашто на овом подручју има мало ствари које нису упропашћене.

Корисно је било имати Дедијера и на месту експерта за цинцарска насеља у Македонији. Његов одлазак тамо маја 1914. је услуга Министарству просвете у Влади Краљевине Србије. Из његовог утиска о цинцарским насељима у околини Битоља видимо да у свим овим селима "мушкарци говоре најмање два језика, а неки по три и више. Сви мушкарци говоре српски, и то махом на македонском дијалекту. Женске које се никуда не крећу из села не знају српски никако... Велика маса ових Цинцара који живе искључиво од чланова своје породице који живе у свету, били су у Србији"[51]. "Опазио сам", наставља он, "да су симпатије према Србији у оним селима веће из којих су више ишли у Србију, много веће но у другим... По свом пореклу, бар по причању старих мештана, овдашњи Цинцари представљају право аутохтоно становништво... У свадбеним обичајима има много ствари које опомињу на обичај српског народа, нарочито на обичаје македонских Срба... Из ових обичаја се види несумњиво да у обичајима Цинцара и Срба има извесних заједничких и сличних ствари..."[52]. Којом ће брзином бити настављена његова испитивања у Македонији зависиће од поступака владе у Београду. Дедијер је чак толико заинтересован за ово да је у стању да тачно одреди изворе Вардара. "...Утврдио сам", каже у једном свом писму из народне године, "развође између слива Црног Дрима и Вардара, које је до сада на свим картама било неправилно представљено." Истом приликом је испитивао и тектонске и морфолошке прилике у долини Радике[53]. Овде је у питању напор да се дефинитивно попуне празнине у дотадашњем интересовању науке за та подручја, што је за Дедијера испуњење старог сна о изради егзактније геоморфолошке карте Македоније. Јасно је да се до ње није могло доћи већ тада, али нека питања обрадио је он са ширином и методама правог научника. Међу главне успјехе ондашњих његових испитивања спадају та да је открио науци неиспитану планину Стогово, и из основа "израдио и у карти представио њен облик. Поред тога открио сам на њему разноврсне трагове глечерских трагова". Од свих ових нау-

48. Исто.

49. Исто.

50. Исто.

51. Дедијер - Министру просвете, Београд, 6. маја 1914. АС, фонд Министарства просвете, бр. 103.

52. Исто.

53. Исти - истоме, Ниш, 8. августа 1915. АС, исти фонд, фасц. 4.

чних резултата као најважније сматрао је ове: 1) откриће трагова великог Дримског језера (које је раније Јован Цвијић око Охрида запазио); 2) откриће двеју нових планина (Црног камења и Мали кућа); 3) откриће великих глечерских морена на Јабланици, Црном камену и Стогову. "Од теоријски највећег значаја су наизменичне везе између тераса дримског језера и глечерских морена, на осонову којих ће се моћи детаљније одредити старост дримских тераса"[54].

Оно што је Јевто Дедијер имао да каже већ у време Балканских ратова било је нешто што није дозвољавало да се одлаже нужност да се обавези испитивања ове покрајине отворено погледа у очи. Од године 1912-1913. избацује се то у први план. Првом његовом студијом *Нова Србија* (Београд, 1912.), а затим читавим ланцом новинских извјештаја са путовања по овој области. Има га свуда, у пословима око сумирања утисака са пута по "оном делу Македоније који су заузели Грци" 1913. године. Од свега оног што је ту видео, највише га је збунила чињеница "шта су од овог честитог народа учинили партијске борбе и политичке теревенке. Несумњиво је", поручивао је у свом извјештају из Битоља, "да Грци могу имати одличну копнену војску као што и имају одличну флоту, само треба из војске истерати политику и учинити војску независном од партијске борбе и милости појединих народних трибуна"[55]. У неким текстовима, писаним тамо, видимо упорну жељу да се саопшти или покаже нешто на брзину, уз крајњу штедњу времена[56].

Какве представе је имао о Бугарима и њиховој политици може се видети из његовог чланка *Срби и Бугари*, у коме слика њихово расположење после Балканских ратова. Описује их као "опијене, занесене успесима, необуздане у освајачким намерама према нама. Место Турака они су нам на Југу; по крви, наши најближи рођаци или браћа, али са великом психолошком маном: похотљиви и превртљиви..."[57]

Комбинација тежње Јевта Дедијера да и током ратних година 1914-18. настави са израдом карата и замах покрета за стварање југословенске државе унапред је оно што одређује путању којом се креће његова укупна активност и задржава га да не скрене у тишину искључиво кабинетског рада; такво стање ствари производи дејство спутавајућег утицаја политике на научника. И они који су истраживали улогу научника у Првом светском рату то виде тако. Богатство размене писама између оних који су одлучивали (политичара) и научника око Јована Цвијића, међу њима и Дедијера, јасно говори да је он од краја 1917. израђивао карту југлословенских земаља у жељи да она буде прилог географском делу *Кратке југословенске енциклопедије* која је припремана у Лондону[58]. Предлог у вези са тим упутио је 16. новембра исте године посланику Јовановићу уз образложење да се мора показати "географско јединство југословенских земаља", али се његово писмо "било затурило" тако да је секретар редакције тек 6. априла 1918. одобрио израду карте. Међутим, Дедијера затичемо још од почетка те године како у Швајцарској по наређењу председника владе ради на овој карти[59]. По свему судећи, он је прихватио ову

54. Исто.

55. Чланак "Кроз нове грчке области", *Народ*, бр. 291, Сарајево, субота, 27. априла (10. маја) 1913.

56. Као што су биле белешке с пута по Новој Србији, првобитно објављене у *Народ*, бр. 290, Сарајево, сриједа. 24. априла (7. маја) 1913.

57. Објављено у часопису *Преглед*, а оцењено у листу *Народ*, бр. 295, Сарајево, субота, 11(24) маја 1913.

58. Љубинка Трговчевић: *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914-1918*, Београд 1986, 277.

понуду док је чекао одговор из Лондона, те је истовремено радио на карти за потребе *Енциклопедије* и владе. Његова је карта била географска: показивала је простор на коме живе југословенски народи, али га није тачно одређивала, па су једине границе биле оне које су постојале према Албанији, Грчкој и Бугарској[60]. По једном мишљењу, овако урађена карта више је одговарала потребама српске владе с обзиром на то да није имала линију разграничења на северу[61]. Није искључено ("Могућно је") "да је повлачење ове линије остављено за касније, али то није било учињено због брзог одласка Јевте Дедијера у Босну и његове скоре смрти"[62].

Од појединих српских политичара из Босне и Херцеговине (а можда и од стране саме српске владе) 1910. је био подговаран да буде посредник у налажењу излаза који би метод решавања аграрног питања путем факултативног откупа учинио могућним[63]. Био је промашај од таквог научника тражити да превиђа или заташкава аргументе који иду у прилог позицији (облигаторном откупу) супротној од оне на којој се окупациона управа налази. Ништа тада (а ни касније) није могло да га одвоји од тог става и убеђења о потреби потпуног и дефинитивног решавања аграрног питања. На касније оптужбе да је шпијунирао за потребе раљевине Србије а против хабзбуршке државе[64], могао је да одговори да се његов евентуални преступ и није састојао у томе што је био против њене владавине над Босном и Херцеговином, већ у томе што је никад није сматрао легалном.

Почетком исте године (1918) у којој је окончао свој животни пут, Јевто Дедијер је био саслушаван од стране државних власти Краљевине Србије под неодређеном оптужбом због тајних веза са појединим људима из Аписове околине, при чему се мислило на Мустафу Голубића. "Најодлучније изјављујем да је апсолутна лаж све што је против мене речено", бранио се Дедијер. "Животом своје деце кунем се да никога, па ни Мустафу Голубића нисам наговарао на то или нешто слично, него сам напротив саветовао свима својим земљацима из Босне и Херцеговине, да се не мешају у унутрашње ствари Србије и да избегавају сва тајна удружења"[65]. "Због тога могу да дам своју часну реч, да ћу се убити, ако буде утврђено да сам ја ма кога наговарао, да што учини против милости Његовог Височанства Престолонаследника и унутрашњег реда у Србије"[66]. Везивати његово име за ово само на основу података да је био "присни пријатељ пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, вође тајног српског удружења *Уједињење или смрт*"[67] значи форсирати чињенице и

59. Исто.

60. Исто.

61. Исто.

62. Исто, 278.

63. О томе опширније код Đorđe Mikić: *Aktivnost Vojislava Šole 1910. godine na usvajanju fakultativne osnove za otkup kmetova u Bosni i Hercegovini*, Istorijski zbornik, god. V, br. 5, Banja Luka 1984, 212.

64. *Sarajevski atentat. Izvorne stenografske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914. g.* Kritička obrada, uvod i redakcija V. Bogićević, Sarajevo, 1954, 340.

65. Извјештај са претреса поводом оптужби против Јевта Дедијера. Рађено 5. априла 1918. године, у канцеларији Делегата раљевске Српске владе у Женеви. Архив Југославије, фонд ЈЈП - 80 - 10 - 829 - 1918. Дедијерова карта Југословенских земаља готово је посвађала српске и италијанске дипломате. Тек што је била изложена, она је "због протеста уложеног од стране итал. Посланика скинута сутра дан". Телеграм из Лондона од 9. октобра 1918. Исто.

66. Извештај са претреса од 5. априла 1918. још је Дедијер тражио од посланика, "који је ово тврђење у Скупштини против мене изнео, да изјави да прима сву моралну и материјалну одговорност за истинитост његова тврђења, и тражи у том смислу да будем стављен пред суд".

67. Вл. Дедијер: *Сарајево 1914*, 17.

интерпретацију коју оне не могу да издрже. Што се тиче тога, једини закључак је да ништа не знамо. Тешко је чак и сазнати како је настала ситуација у којој су ове ствари биле могуће и одакле је све то дошло.

Међу појединим интелектуалцима постоји бесмислено гледиште да је Дедијер, "као Цвијићев ученик, уз помоћ географије покушавао да промовише идеју о Великој Србији". Иде се чак дотле да се тврди како главна његова дела, међу њима и ово које се сада по трећи пут објављује, "имају у себи идентичне постулате који су садржани и у савременој идеји о Великој Србији"[68]. То су говорили у трачерским рубрикама неких листова, мада им уопште није било јасно шта то стварно значи. У њима се може наићи и на причање о Дедијеровом наводном учешћу у припремању атентата на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву 1914. године и српској наводној одговорности за светски рат[69], иако су сви докази против тога. Нико озбиљан таквим теоријама не признаје веродостојност и у њима нема будућности. Све што могу учинити за напредак проучавања дела овог научника исто је што и ништа.

Оно што стоји изнад целог Дедијеровог научног дела, и чак већине књига из едиције "Насеља Српских земаља", то је његова књига *Херцеговина, Антропогеографске студије.* Коначно великим научником учинила га је она, на којој је радио око 10 година. Ако би се тражио одговор на питање зашто је своју главну књигу, и књигу која је по значају одмах до ње (*Билећске Рудине,* С А, СЕЗб, књ. пета, Насеља Српских земаља, Расправе и грађа, књ. 11, Београд, 1903), посветио баш Херцеговини, а не некој од осталих српских земаља, можемо га наћи у чињеници да значај те земље превазилази њену величину. Писати о њој значи писати о једној од матичних области српског народа. Она је најнемирнија српска земља генерацијама и видела је више устаника и покушаја устанака него иједна европска област. Њој припада заслуга што је створила основе устаничког покрета у Босни и у западним деловима Старе Србије, и, заједно са двема слободним српским државама (Србијом и Црном Гором) одржавала стање перманентне зараћености са Османским, а затим и са Хабзбуршким царством. Сви устанци до којих је на југоисточном европском полуострвву долазило после године 1849. дугују своје постојање херцеговачким устанцима и јесу њихов продужетак. И саме окупационе власти биле су много опрезније у Херцеговини него у другим областима, јер је Цариградска влада "према околностима Херцеговине знала и увиђала, да ма и најмањи покрет у Херцеговини има много већег замашаја него на којој другој страни оних народа, који још стоје под управом Турака"[70]. Она је и после године 1878. симболизовала оно што би по речима Тенисона могло да се окрсти као пркосно слободарство. "Златна је слобода", говорио је Херцеговац Херцеговцу, "када је сам себи извојујеш. Свака друга заудара"[71].

Српски карактер Херцеговине је већ нашироко доказан. Да је она српска и католици су спремни да признају. Вид признања тога јесте и оно што говоре поједини фратри, истина, само они међу њима који нису били спремни ни вољни да се преобличе у складу са плановима Ватикана и Бечког двора о потреби окупације Босне и Херцеговине. Један од таквих био је и фратар Грга Шкарић са Широког Бријега. Из онога што он пише произилази да никада пре

68. Др Стеван Дедијер у интервјуу магазину *Профил,* бр. 2, Београд 1996, 30.

69. Исто.

70. *Застава,* бр. 38, Нови Сад, 30. марта (11. априла) 1875. Чланак "Опасни знаци на Истоку".

71. Јиржи Махен: Филозофија Херцеговине, *Народ,* бр. 39, Сарајево, сриједа, 28. маја 1924, 2.

аустроугарске окупације (1878) херцеговачки католици нису размишљали о уједињењу са Хрватском, Славонијом и Далмацијом, нису чак ни знали шта то значи "бити Хрват". Фратар Шкарић, један од њихових најмисаонијих људи, 1870. године дословно вели да "Народ Ерцеговачки вас, то је народ Србски брез да икаква другога у истоме умјешана има; и то само они исти признају из своји обичаја; из свога наричја, и из причања од памтивјека своји прадједова..."[72] Иако је бечкој штампи као јаком виду борбе за ометање уједињења Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором припадала традиционално важна улога, неки њени листови су такође признавали претежно српски карактер двеју покрајина. За становништво Херцеговине се изричито вели да је готово у целости српско ("... ist fast ganz serbisch")[73].

Херцеговина, заједно са Црном Гором, традиционално је сматрана матичним областима српског народа[73a]. У њима двема су гледали и "најчистију колевку нашег народног предања"[74]. Читава Херцеговина јесте велики извор предања. Она су много утицала на културу и народно веровање. Употреба легендарне грађе у научне сврхе први пут је дошла до изражаја у овако големом броју. Узета су у обзир као грађа и причања која су представљала забаву крај домаћег огњишта. Црпао је грађу и из варошког фолклора и обичаја. Један део њене садржине израђен је и добротом Дедијерових сарадника. Први је Херцеговац који је покушао да истраживање антропогеогрфских одлика ове области подвргне научним правилима. То је тражило (подразумевало) умеће да се успешно обрађују разне стихије наративне грађе. Разноврсност научниковых хартијица сведочила је о разноврсности читања без и најмање везе с његовом књигом. И по томе се види да је спадао у оне научнике који су радили као Цвијићеви ђаци а са ревношћу пуном одушевљења на прикупљању, срећивању и упоређивању антропогеографске и етнографске грађе. Духовно је припадао најбољој антропогеографској школи коју је српска култура дала, Цвијићевој школи. Он није спадао у суве практичаре који нису улазили у романтику ствари и захтевали су брзе разултате. Захваљујући спором раду који је сваки детаљ књиге доводио до савршенства, успео је да ово своје дело изведе у највишем изражају Цвијићеве научне школе. О свему томе је много разговарао са Цвијићем усмено и преко писама. У једном од њих писао му је како "рад о Херцеговини, на коме радим већ дуго и у њега се уздам, да ће ми прокрчити пут сигурној будућности задаје ми много посла; а слабо одмиче"[75].

Није могућно реконструисати у детаље како је он изгледао, јер Дедијер није водио хронолошки дневник из кога би се то могло видети. Једна од тешкоћа која му је стајала на путу јесте прикупљање свих чињеница које су у оно време

72. Фра Грга Шкарић - Намесништву у Београду, писмо од 11. децембра 1869. Архив Историјског института Српске академије наука и уметности, фонд Јована Ристића, инв. бр. XVII/1, бр. 214. (прилог).

73. Овај аргумент у ширем изводу гласи: Die Bevölkerung der Herzegowina beläuft sich auf 300.000 Seelen und ist fast ganz serbisch. Viele der vornehmen serbischen Famillien welche bei der Eroberung des Landes durch die Türken ihre Vorrechte zu verhiesen für diese Drohung blos zur Einschüchterung der Pforte dienen, oder ob sie vielmenhr den furchtbaren Ernst der Sachlage Einschüchterung der Pforte dienen, oder ob sie vielmehr den furchtbaren Ernst der Sachlage andeuten sollte...", *Das Vaterland,* No. 231, Wien, 21. August 1875. Artikel "Herzegowina".

73а. Др. Јов. Хаџи Васиљевић: *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима XIX в. (До српско-турских ратова 1876-78),* ед. Друштва Светог Саве, књ. 37, Задужбина Ленке Бељинице, књ. трећа, Београд 1928, 185.

74. Др. Јован Радуловић: *Мостарски српски друштвени и књижевни покрет у другој половини прошлог и на почетку овога века,* 156. Рукопис у штампи.

75. Дедијер-Цвијићу, Сарајево, 16(29) априла 1908. АСАНУ, бр. 13487/1.

уочене, а ако је могућно и више од тога. Генерацији научника која је после њега дошла у том погледу било је још теже да се снађу у том претрпаном сплету података. "Источна Херцеговина", говорио је један од њих, "је област живих и многих локалних предања, али је данас тешко на самим местима утврђивати шта је народно или из веће старине, а шта је настало у новије време под утицајем литературе и школованих људи"[76]. Конзистентност Дедијерових истраживања је заиста значајна у том погледу. Истраживао је све што се задржало у сећању, највише захваљујући постојаности народног памћења. У њу је укључено и све друго што се сачувало у народној традицији. Доследно је пуно истраживао и све друге изворе, полазећи од прећутне претпоставке да треба ићи до краја свега оног што ће постати свет књиге на којој је радио. оришћено је, дакле, све што садржи у себи икакву концепцију и причу о теми.

Његова испитивања на терену јесу посао који је изузетно компликован, на много начина. Око године 1905. он је могао да се пред својим учитељем и ментором похвали "да сам интензивно радио, да сам обишао велик дио Херцеговине и да сам учинио добрих посматрања. Кад примите мој рад о Етн. особинама и о сточарству, моћи ћете сами видјети и најлакше ћете се увјерити... Мени се чини да ће се за објашњење многих појава у насељима, у начину насељавања и врстама миграција морати употребити ове особине"[77]. "Да будем јаснији поменућу Вам само ово. Има једна особина, коју још не могу прецизирати, а која је изражена у тежњи, да се син бави чим и отац, унук чим и ђед. Та је тежња јасно казана у пословици: 'Плети котац ко т' и отац'. Усљед тих тежњи примају цијеле области један и исти начин занимања"[78]. Судећи по ономе што је видљиво, он је сигуран у једно: "Све тежње диспонирају и цијели развој области, правац и врсту миграција из области... Шумњаци и уопште Требињци били су одувијек посредници у трговини између Горње Херцеговине и Дубровника ради тога што дубровачки трговци ради личне несигурности нијесу смјели путовати по Херцеговини. На тај начин развио се у њих смисао за трговину и стога насељавање из Шуме управљено је увијек према варошима. Већина трговаца из Босне, знатни дио у Западној Србији и православни трговци у Јужној Далмацији поријеклом су из околине Требиња"[79]. Вели да је једнако сигуран и у то "да из Рудина, Гацка, Невесиња, Бањана, Пиве нијесам чуо да је ико икад постао трговац. Али зато наћи ћемо исељеника из ових области по селима средње и Северне Босне вјероватно и западне Србије. Трговци се насељавају увијек као мајстори и тек од њих у другој или трећој генерацији постају трговци или тежаци према томе одселе ли се на село или у варош"[80]. Његова научна интересовања су толико разнолика да се, у оквиру целокупног дела, а нарочито у овој књизи, поред географске и историјске односе и на моралну средину. Тако, на пример, књига може да буде занимљива и као студија обичаја: правних, као у поглављима где се описује однос између законске норме и узуса, традиционалних навика, као у приказу живота у кућним задругама; обичаја трговаца и земљорадника, као у деловима

76. Миленко С. Филиповић: *Етнолошке белешке из Источне Херцеговине,* у књизи *Различита етнолошка грађа,* САНУ, Ед. Српски етнографски зборник, књ. DXXX, Одељење друштвених наука - Расправе и грађа, књ. 5, Београд 1967, 275. "Тако, нпр. у годинама пре другог светског рата долазио је у Оџак код Невесиња пок. Андрија Лубурић и сада у том месту његова казивања износе као народна предања". Исто.

77. Дедијер - Цвијићу, Беч, 21. новембра 1905. АСАНУ, бр. 13484/304.

78. Исто.

79. Исто.

80. Исто.

дела у којима се даје слика занимања становништва.

Душевно стање људи умео је да изнесе у свима нијансама. Човеку се чини да он има више него и један други српски антропогеограф склоности да буди душевну дубину, да тражи мисли у скривеним душевним немирима, да износи на површину оно што је увек некако чудно сакривено или се не намеће лако пажњи истраживача. У зависности од својих месних околности, па и од својих променљивих расположења, територијално удаљенији делови српског народа различито су гледали на материјална богатства и сагласно томе разликовао се и механизам обогаћивања, од краја до краја. После Валтазара Богишића[81], Јевто Дедијер је можда први српски научник који је с толико дубине прилазио овим стварима. "Мени се чини, јако сам увјерен у то, да су у овим и сличним проблемима од великог утицаја диспозиција области које каткат имају снагу инстиката. У објашњавању многих појава могу да се нађу утицаји пластике, климе, карста, али већином остају поједини дијелови проблема сасвим необјашњиви, ако се ове психичке жице не уведу у објашњавање. Ради ових самих ствари", пише он из Беча 21. новембра 1905, "на великој муци с Пенком, који у Антропогеографији негира готово апсолутно све те психичке моменте. Грунд ме је натерао да се јавим са својом дисертацијом код Пенка, а овај сада не да ми ни да пишем о разним чисто антропогеографским појавама. Тако он вели да се разне врсте сточарства антропогеографије ништа не тичу. Уопште њега је тешко разумјети кад говори о антропогеографији. Види се јасно да је ту мање радио. Хтио би да из његова семинара изађе нешто методски ново, - више ми је пута говорио да је и антропогеографија чисто природна наука"[82]. "Ја га у свему овоме не могу да схватим, шта би он хтио и како би требало радити па да му се свиди." Иако је ради тога био на великој муци, непопустљиви Дедијер потпуно је одређен у ситуацији и у раду својом улогом супротстављеног, препреке, што у потпуности изражава свој задатак. Остати при своме мишљењу (у науци као и у националном раду) упркос свим замкама; сачувати своју везу са тереном, упркос повременим сметњама окупационих власти да врши теренска испитивања; држати увек националну част усправно пред њима, у томе се састоји непрестани чин Дедијерове чврстине. "Судећи по списима Марка Миљанова у црногорским Брдима у сусједним Арбанашким племенима", рећи ће Цвијић истом приликом, "највећа је част у онога чија је пушка на највећем гласу. Сиромаштво изгледа не може ништа нашкодити тој цијени. Међутим, моји Херцеговци су у томе друкчији од Црногораца. *Херцеговац се стиди сиромаштва, богати се људи цијене и прибирају у Херцеговини.* О овоме имам лијепих проматрања, а та особина утиче много на развој Херцеговине и најновије покрете у њој. Поред ових има још проблема..., те сам проблеме, заједно са оним разликама узео за основу мојих даљих студија и размишљања и њиховим испитивањем мислим ући ћу у главни проблем у 'стваралачку жицу' народа"[83].

Читати данас ова писма Јевта Дедијера представља везу са околностима у којима је радио и временом када је почео да прикупља идеје за ову књигу.

81. Имају се у виду Богишићева теренска испитивања у нашим земљама и грађа коју је прикупио у круговима српске емиграције у Русији од године 1863. до 1880, а која су објављена у књигама *Gragja u odgovorima iz različnih krajeva Slovenskog Juga,* Zbornik sadašnjih pravnih običaja Južnih Slovena, knj. I, JAZU, Zagreb 1874. и *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији, (Анкета из 1873.г.).* Приредио Т. Никчевић, Титоград 1984.

82. Дедијер - Цвијићу, Беч, 21. новембра 1905. АСАНУ, бр. 13484/304.

83. Исто.

Освојила је дивљење стране научне критике, а исто тако и домаће. ао што је показано[84], у први план су извучени они делови концепције овог научника којима се он разликовао од осталих антропогеографа, укључујући и највећег међу њима. "Према Цвијићевој идеализацији динарца, нарочито херцеговачког, чудно одудара Д е д и ј е р о в о подвлачење грубог социјалног и етичког материјализма у извесним пределима и друштвеним класама Херцеговине"[85]. Цитира се једно место из *Херцеговине* Дедијерове, у коме он пише: "Јужна је Херцеговина уопште област гдје се имање врло много цијени. *Придјеву богат синоним је честити. Стид од сиромаштва је неизмјерна."* Хвали се његов свет рационалне дедукције, гдје све постаје део веће целине, подложно истраживању: "Дедијер се нимало не разбацује широким генерализацијама, а још мање суперлативима Цвијићевог стила. Трезвен, одмерен и 'врло често' праведан тип људи налази он разасут не само у неким пределима Херцеговине него и по осталим ближим и даљим покрајинама. 'Супремација интелекта над осећањима и фантазијом, извјесна хармонија међу разним особинама душе чини их људима трезвеним, одмјереним, тактичним, *врло често и праведним'.* По Дедијеру, овај рационално уравнотежен тип стекао је извесну превласт у Шумадији, Црногорским Брдима, средњој и северној Херцеговини, Боки и Конавлима... Нимбус херцеговачког динарског идеализма знатно бледи у мирном реалистичком сликању овога етнолога"[86].

Један од праваца његових истраживања је био да се скупе и систематизују подаци везани за сточарство, о коме је сакупио "нових и лијепих проматрања". Мислим да ће овај одјељак бити најинтерасантнији дио мога рада. Већ имам сада толико материјала, да би се из тога самог одјељка могла израдити лијепа методски написана расправа, у којој би се поред ових проматрања и стечених погледа помоћу литературе могао пропратити живот највећих сточарских области старог свијета"[87]. Његова истраживања су кључ и за много прецизнију фомулацију појма "балија". "Проблем о нашим балијама све ме више привлачи. Одавна сам опазио да се они некако издвајају од осталог становништва и ако су махом старинци, који су некад били православни. Већ сам давно опазио и истакао њихову особиту вољу за номадизирање. Чини ми се да њихова воља постаје све важнији фактор, с којима ће антропогеографија ових области имати много да рачуна. Тај исти психички моменат добро је изражен и у овоме: у компактној цјелини живе око великих племена. Сва висока села

84. У књизи Вл. Дворниковића: *Карактерологија Југословена,* 780-781.

85. Исто

86. Исто. То не умањује проблем непостојања потпуне слике менталитет Херцеговаца (и српског народа у целини), у којој ће своје формацијско место свакако морати добити и многе неискоришћене оцене из пера страних посматрача, међу њима и оно што су о оном делу нације говорили Аустроугарски војни кругови 1881/2. године. Један њихов извјештај из тога времена је садржавао и ово: "Опора природа земље и тешке животне прилике створиле су у Херцеговини јак и издржљив сој људи. Земља је слабо насељена, али је малобројни народ здрав и очврснуо је у борби с невољама. Истиче се пркосним поносом и не трпи да му ико ишта уноси у његове животне навике. Од природе је бистар, досетљив и превејан. Одважан је, окретан и познаје добру природу своје земље. Навикао је подносити свакојаке штрапаце, задовољан је малим и вешт је у оружју. Зато је Херцеговац опасан у четничком рату по његовим планинама, па су потребни изванредни напори и издржљивост да се он може савладати. У борби Херцеговац гледа да изненади непријатеља, па се служи препадима, заседама и изненадним противударима, за које уме изабрати згодно време. Фронталном нападају одупире се жилаво, али није вичан издржати нападаје с бока и с леђа". Цитирано код Владислав Скарић: *Изабрана дјела,* књ. III; Сарајево 1985. Избор и редакција: др Милорад Екмечић. Студија "Босна и Херцеговина под аустроугарском управом", 15.

87. Дедијер - Цвијићу, писмо из Беча од 21. новембра 1905.

око Бјелашнице, Височице, Вележа и она око Маглића и Зеленгоре претежно су балијска"[88]. Колико је цео духовни и унутрашњи живот становништва обухваћен свестрано овом књигом, види се и из начина на који је Дедијер објаснио појам "Србљак". "Мене је фрапирало име *Србљак*, које се овдје употребљује као синоним за планинца, који не иде са стоком изван атара свога. То је управо антропогеогрфски назив за човјека који станује у извјесним висинама. И ако не означава то име никакву религиозну ни нациоланлу групу, ипак су балије носилац тога имена и мислим да је то било првотно њихово име. Називу Србљак контраран је назив *Хумљак.* За име Србљак (у множини *Србљаци*) везана је маса прича и народних погледа"[89].

Сагласно провереном искуству да треба најпре научити да се чита и да се разазнаје у читању, а свестан да "ући у проблеме народној души тешко је", овај научник је начисто с тим да"... у тражењу тијех проблема најбоље је радити овим методом: тражити шта је стално, а шта се мијења у народној души. Ја сам доста јако увјерен, да ћемо тијем путем наћи нових ствари а можда и ријешити и сам проблем"[90]. Како-тако, покушавано је било да се формулише истраживање душевних особина људи засновано на строжијој методологији, јер једно није ишло без другог. Ништа боље не пружа слику његовог метода од оног којег се држао већ у почетној фази ради на свом главном делу, када је (још као студент у Бечу) започео да врши прелиминарна истраживања у подручју Невесињског поља: "На пример, нашао сам на северним и с. западним ивицама Невесињског поља велике купе од наноса. Састављене су од кречњачких облутака које покрива озго 1/2 метра дебео слој црнице. То су још ћошкасти облутци; истина оштре ивице тешко се разликују, али се види да је сваки комад првобитно имао више страница. Ове купе које захватају знатне просторе у вези су с велешкијем цирковима. Могу се сматрати као флувио глацијални материјал. По њима се може утврдити да је Нев. поље при крају дилувијума било језеро (супротно моме лањском тврђењу). И питање о оном 'растреситом материјалу', с којим сам се лањске године толико мучио, сада је простије и моћи ће се објаснити"[91]. Покушава да иде све даље са сваким новим истраживањем. Оно које је вршио у подручју Вележа коначно му је дало идеју да "Цијела сјеверна подгорина Вележја је под моренским материјалом, све редилувијалне увале су испуњене њиме а разасут је и по кречњачким узвишењима. Све оне заравни на Ј. и ЈЗ од Зијемаљског поља су од тога материјала. Оно језеро под Вележи је *језеро у Моренама.* И језерски облутци у Зијемаљском пољу поријеклом су моренски. Цио овај материјал, изгледа, моћи ће се узети као флувио глацијални. Види се при крају дилувијума била је испод Вележи маса језера која су већином међусобно комуницирала. Све ове ствари гледао сам и лањске године, али нијесам био способан да их видим"[92].

Трезвени поглед на улогу ових процеса у геолошкој историји Херцеговине дошао је до изражаја и на свим другим тачкама које је испитивао, тако да писма овог научника, већ са ових неколико примера који су наведени,

88. Исти - истоме, Сарајево, 22. септембра 1907. АСАНУ, бр. 13484/304.

89. Исто.

90. Исти - истоме, писмо из Задубља са теренских истраживања (без датума) АСАНУ, бр. 13484/304.

91. Исто.

92. Исто. Напоредо са својим истраживањима налазио је времена и снаге да даје оцену туђих, међу њима и оних свог бечког професора: "Био сам код Др. Грунда... Био је на Лелији, Зеленгори, вероватно и на Височици, испитивао је и Невесињско и Зијемаљско Поље... Али видио сам, да на томе путу није опазио многе ствари". Исти - истоме, Беч, 31. октобра 1904. АСАНУ, бр. 13484.

омогућују да се прикажу варијанте његовог трагалачког рада до коначног текста. Може се рећи да је садржина ове књиге од вредности у четири правца. Прво, добија се Дедијеров општи поглед на природу антропогеографије и етнологије Херцеговине; друго, има доста података и нових научних поставки о природној, физичкогеографској основи земље, без које није могућно разумети развој њене привреде, насеља и неке особине становништва; треће, дато је много новога и у проучавању економског стања Херцеговине на прелому из 19. у 20. век; четврто, има бележака и нових решења о постанку села и пореклу становништва, а нарочито о миграцијама људи.

Разуме се да све те вредности скупа могу да се нађу само у великом делу. Слика Херцеговине је толико огромна и толико широка да изгледа да ју је изградио тим научника а не један човек, ма колико се он истицао по својој способности за синтезу. Тако се добило једно европски значајно научно остварење у домаћем сукну. Треба се сетити да је ова књига (заједно са књигом Јована Ердељановића) била награђена као најбоље дело у едицији "Насеља Српских земаља" за 1909. годину[93]. Њен писац велики је био и по томе што у његовим радовима није било ничег сувишног већ је све било неопходно у голој једноставности своје научне намене. То је било у складу са идеалом који је имао о науци. Писао је као кад се ради ситан и фини вез. Имао је развијен смисао за изналажење чињеница и да их слаже у потребан ред. Време подвлачи и тај квалитет Дедијерове способности да прави синтезу. Учесталост цитирања података и достигнућа из ове књиге остаје најбоље објашњење њене трајне вредности.

Порука научног дела Јевта Дедијера још увек значи само једно: тражити изнад свега научну и тачну страну ствари.

Нови Сад, фебруар 1998. Душан Берић

93. "Змијањац" [Петар Кочић]: Приказ едиције "Насеља Српских земаља", *Развитак*, год. I, бр. 4, Бања Лука, 1. априла 1910, 97 - 99.

УВОД

Рад на проучавању антропогеографских прилика у Херцеговини траје готово десет година. Још 1898. г. ја сам ступио у живу везу и преписку с Географским Заводом београдског Универзитета и започео испитивањима села. Од тада сам се сваке године, по неколико недјеља у мјесеци, бавио тим радом. Од тога рада штампана су само антропогеографска испитивања у Билећским Рудинама (Етногр. Зборник V.) Осим тога Херцеговина је била она земља, из које се, одмах иза штампања *Упустава за проучавање села,* јавио веома велик број сарадника. На тај је начин скупљен обилан научни материјал, на основу кога су се могле многе веома важне антропогеографске појаве доста јасно пратити по цијелој испитиваној земљи. Сву ту грађу, која је била дијелом својина Географског Завода и дијелом Академије Наука, уступио ми је г. *Ј. Цвијић* на употребу за овај сумарни рад о Херцеговини. Због тога сва наша путовања задњих година употребили смо на попуњавање материјала, на прецизирање области распрострањења и на картографско снимање појединих појава.

Тим радом, а особито прецизирањем простора у ком су поједине појаве опажане, доведене су многе антропогеографске појаве у свезу са пластичким и климатским* особинама. Само картографско снимање многих појава знатно је помогло што смо опазили многе важне антропогеографске проблеме. Зато је од највеће важности било и то, што је сама испитивана област била доста пространа, највећа у нас досада детаљно испитивана антропогеографска област, што смо дакле могли научне појаве пратити на тако великом простору. Осим тога је од велике користи било и то, што су многи научни објекти били веома типично развијени.

Због овога свега ми смо могли сву своју пажњу упутити у правцу изналажења и испитивања антропогеографских *стваралачких фактора.* Пошто ћемо се детаљније бавити врстама и антропогеографским посљедицама тих фактора, ми ћемо овдје, ради лакшег разумијевања методске стране овога рада, само истаћи групе тих фактора и начине како смо их испитивали. Главне стваралачке факторе можемо подијелити на двије групе. Прву и важнију групу чине разноврсни утицаји општег географског положаја и физиогеографских особина ове земље. Другу групу ових фактора чине неке важније културне, етнографске и административно-политичке промјене, које су извршене у овој земљи од предисторијских времена до данас; као важан стваралачки фактор могу се сматрати и неке етничко-психичке особине и разним утицајима изазване психофизичке диспозиције појединих крајева ове земље. Испитивањима

* климатским (Биљешке испод црте означене звјездицом су редакторове, а дају облик или ријеч који се налази у изворнику. Ред.)

ових посљедњих не можемо се специјално бавити, њих ћемо само на згодном мјесту истаћи.

Када имамо на уму мноштво* и разноврсност ових фактора и када споменемо, да се утицаји свих тих фактора врло често и разноврсно укрштају, онда постаје јасно, како је тежак и важан овај посао. Постојала је бојазан, хоћемо ли се моћи снаћи у разноврсности ових фактора и њихових утицаја. Због тога ми смо се држали слиједећих метода у проучавању ових питања. Као што смо већ истакли, на већину појава, којима се бави наш рад, најјаче су утицале природне и то специјално морфолошке особине ове земље. Ради тога већи дио рада обрађен је на физиогеографској подлози; ради тога је и већина питања обрађена помоћу *географских научних метода.* Пошто су принципи тих метода углавном познати и пошто ћемо се њима више бавити у самом тексту, мислимо да је доста, да овдје истакнемо, да се та научна метода у главном бави питањем распореда једне појаве на простору испитиване области и то: како се она понаша према пластичким особинама, према развићу земље у хоризонталном и вертикалном правцу. На тај начин, иако се овај рад бави материјалом, који на први поглед не изгледа природњачки, имаће ипак у главном природњачки, географски карактер. Услијед тежине и озбиљности оваквог рада јасни су нама и многи недостаци. Несумњиво је, да све важне појаве антропогеографске неће бити опажене, нити ће сви утицаји природе на човјека бити научно обрађени. Те тешкоће долазе отуда, што многи природни и културни утицаји и антропогеографске појаве имају много већу област свог распрострањења и рада и што се у својој важности не могу ни тачно опазити ни детаљно проучити у овакој малој земљи. Штетан утицај сувише малена простора ове наше највеће, у цјелини проучене земље, осјетиће се чешће у овоме раду.

Пошто се испитивана земља дијели на више мањих антропогеографских области које имају неких антропогеографских нарочитих особина, ми смо и у излагању научног материјала морали узети за подлогу такву** подјелу земље и то особито ради тога, што се те области у својим границама махом подударају са границама појединих пластичких јединица. Због тога ћемо на првом мјесту расправљати о општим особинама цијеле земље, а онда ћемо разматрати поједине појаве према тим разним областима. Само ћемо поријекло породица израдити на основу проучавања појединих села.

На крају ћемо споменути и главне сараднике, који су радили на испитивању херцеговачких села. Међу многобројним ваљаним сарадницима истицао се и дубином схватања и савјесношћу рада покојни *Обрен Козић*, који је обрадио велики дио јужне Херцеговине и то онај дио источно од Неретве (требињски и љубињски котар). Што је овај рад могао раније ићи у штампу, знатно су помогли радови покојног *Козића.* Са особитим одушевљењем радили су и тадашњи ђаци мостарске гимназије: *С. Вујевић, В. Периновић, Р. Тохољ, Т. Ромовић, Р. Чупковић, В. Јелић,* а за тим *Н. Буквић,* филозоф и *Т. Братић,* свештеник. Иако су радови ових сарадника застали на обичном испитивању села, ипак су они сви скупа били знатна помоћ научном испитивању ове земље.

При овим испитивањима босанско-херцеговачке власти чиниле су писцу и извјесне олакшице, што овдје радо и са захвалношћу истичемо.

---

* множина
** таку

ОПШТЕ ГЕОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ

I. МЕЂЕ И ПОЛОЖАЈ ЗЕМЉЕ

Данас се већ може говорити о границама политичке и етнографске Херцеговине. Од окупације Херцеговином се сматра само мостарско окружје. Тај појам Херцеговине унесен је и у школске књиге и у географске карте новијег времена. Међутим до окупације Херцеговини су припадале и многе области које се данас сматрају дијеловима Црне Горе, Босне и Новопазарског Санџака. По *Роскијевићу,* у другој половини XIX вијека Херцеговини су припадали крајеви око Фоче и Горажде, затим око Дувна и Прозора, западни дијелови данашње Црне Горе (Бањани, Пива, Дробњаци и крајеви око Никшића) и најпослије дио данашњега Новопазарског Санџака, од Лима на Западу.

Ако упоредимо те границе са границама старе државе Херцега Стјепана, онда видимо да се оне готово потпуно подударају. Па и у народу свих тих области живи и данас тај појам шире Херцеговине. Поред свих тих државних и административних подјела народ тих области назива и данас себе Херцеговцима, истичући многе историјске везе и психичке особине, које га вежу са осталим Херцеговцима, а издвајају од правих Бошњака и Црногораца. Осим тога, познато је да су се расељавањем Херцеговаца рашириле и њихове особине и даље преко граница те шире и старије Херцеговине. Неке „херске“ области нијесу већ на територији старе Херцегове државе.

Због многих неприлика, ми својим проучавањима нијесмо могли обухватити ту ширу, етнографску Херцеговину, већ смо се бавили испитивањем онога дијела Херцеговине, који припада сливу Јадранског мора. Тај дио подудара се у главном с границама данашње политичке Херцеговине. Уз то смо додали и нека проучавања око Дувна и око Фоче. Та је област затворена од Неретве на сјеверу тјеменом високих планина Височице и Бјелашнице, затим повијарцем Чврснице, Врана и Љубуше. На Западу граница иде Дувањским пољем према Југу на далматинску границу, а с истока данашњом црногорском границом.

II. ОПШТЕ ФИЗИЧКЕ ОСОБИНЕ

Морфологија. – Испитивана земља није никаква морфолошка ни пластичка цјелина. Тек с Далмацијом и дијеловима Црне Горе у сливу Јадранског мора чини она цјелину, која се са приморским крилом велике динарске геоантиклинале готово потпуно поклапа. Због тога главне особине херцеговачке пластике су с малим измјенама и пластичке особине тих земаља, и због тога су многе антропогеографске појаве, којима се бавимо у овом раду, раширене у

цијелој приморској динарској области. Кад земљу детаљније проматрамо чини се да земља има облик јако издужена и према приморју јако изерена корита, које је са југозапада, од приморја затворено низом високих планина и које се према сјеверо-истоку уздиже ступњевитим заравнима до пространог високог тјемена највиших босанско-херцеговачких планина.

Високи, јако издужени бедем приморских планина, ступњевито искидана и према сјевероистоку издигнута зараван и пространо, карсним процесом, ерозијом старих глечера и данашњих ријека разноврсно узнемирено и истргано тјеме високих планина главне су јединице у пластици ове области.

Кад промотримо земљу у правцу од Запада према Истоку, осјећа се једно издизање површине, које иде од Неретве према високој области Бањана. Осјећа се, да је она ерозиона зараван у Херцеговини на Западу од Храсна и Стоца много нижа, него њен источни дио. Између Стоца и Храсна с једне стране, Посушја и Имотског с друге стране висине између 200 и 400 м. чине општу подлогу, у којој су узвишења изнад тих висина и доста ријетка и врло незнатна. Та се висина јави још једном са веома сличним карактером, али много мањих димензија у области Шуме и Луга код Требиња.

У источној се Херцеговини јавља један низ брда, који иде попречно на опште динарско пружање. Почевши на морској обали с висином преко 700 метара, тај се попречни вијенац, више пута испрекидан уским уздужним улегнућима, наставља најпре групом Бјелашнице и Илије, затим Видуше и Ситнице, на висовима изнад Фатничког и Дабарског Поља и веже се за групу Бабе планине. Источно од ове прегаче настаје ступњевито искидана зараван, којој између Меке Груде и Требиња основу чини зараван с општом висином од 500 до 800 метара, а одатле се до Дражљева и Кљеута пење од 800 до 1200 метара, па се истом одатле почне нагло пети према Лебршнику и Зелен-гори.

Иза ове настаје друга, али много виша група попречних узвишења, која почиње Орјеном и Бијелом Гором, па се наставља у велику висораван Бањана, која испитивану земљу затвара са истока. Дакле, и у правцу запад–исток осјећа се једно опште дизање висина, само што се овдје врши у већим димензијама, није затим онако ступњевито поредано, па због тога ваљда и није тако антропогеографски важно као оно дизање према сјеверу и сјеверо-истоку.

Сва три ова елемента пробија Неретва попречке; осјећа се једно опште спуштање висина према њеној долини и то у њеној области на југу код Прења и Чврснице, а то спуштање је интензивније са западне него с источне стране. Услијед тога што Неретва пресјеца велики динарски свод, што на тај начин доводи у контакт приморске области са сливом Саве, и што има пространу долину, она постаје највећа комуникациона артерија цијеле области, једна низинска линија разноврсног климатског, вегетационог, културног и етнографског значаја.

Иако се сва три морфолошка елемента и у својим облицима, у општем карактеру и у детаљној својој пластици на први поглед јако међу собом разликују, пажљивије проматрање нађе ипак у њима доста заједничких особина. Кад их на пример у великим димензијама пратимо, онда видимо да су сва три елемента у правцу СЗ–ЈИ знатно издужена, да у томе правцу достижу огромне димензије, и на крају видимо, да се сва три елемента пружају у томе правцу доста правилно и доста паралелно. Ове особине: паралелизам и издужење у правцу СЗ–ЈИ, нијесу само особине макропластике, оне се дају открити и у детаљној пластици код појединачних узвишења и утолеглица. У оној маси јако извучених узвишења великог приморског бедема или у оној маси разних

утолеглица у ерозионој заравни и на тјеменима високих планина не може се оријентисати друкчије, ако се не посматра распоред свих појава у правцу пружања слојева и у правцу пружања великих цјелина. Нема већег узвишења у овој земљи, нема ниједног поља ове области (а ријетка је и већа зараван) у којима се пружање у овом правцу неће осјетити, па чак и ријечне долине, које се најбрже и најлакше отму утицају структурних погодаба и оне имају своје разне дијелове, који се држе с извјесном правилношћу тога правца. Дакле, као опште правило за ову област да се утврдити: *Опште динарско пружање изражено је у великој већини елемената ове пластике.*

Када се читава земља пређе у правцу ЈЗ–СИ, осјећа се да се читава планинска маса диже ступњевито у истоме правцу. Као што је већ истакао *Цвијић,* сва поља босанско-херцеговачког приморског карста чине разне групе, које у правцу СЗ–ЈИ пресијецају читаву земљу и олакшавају на тај начин подјелу цијеле области у разне висинске цјелине. Како су испитивачи карсних поља утврдили уздужне расједе у већини ових поља, и како се у пољима осјећају знатна висинска помјерења, може се претпоставити да се висинска помјерења дуж расједа врше, и да су они, као што узима *Рихтер* главни узрок (поред великог, вјероватно многоструког набирања) оној општој ступњевитости читавог приморског крила велике динарске геоантиклинале. Ова ступњевитост је друга исто тако важна пластичка црта ове области. Поред појаве карста, она је најважнија морфолошка црта ове земље. Пошто ћемо се у току наших проматрања чешће на њу враћати, овдје је довољно споменути, да се према овој ступњевитости колеба прво клима, а према њој, како се чини, и множина материјала од распадања. Према обје појаве колеба се вегетација и у својим врстама и по богатству свог развића, а према свима овим моментима, херцеговачки сељак мијења начин свога живота и занимања, облик куће и начин одијевања.

Удаљеност од утицаја приморске културе, забаченост према главним комуникационим артеријама и слободан планински живот имали су утицаја и на формирање извјесних антропогеографских важних појава из области душевне народне културе. Ова ступњевитост са свима њеним посљедицама је јако изражена у разним врстама херцеговачког сточарења, као што ћемо доцније видјети.

Поред ове двије долази и трећа врло важна особина ове пластике, а то су феномени карста. Ова је област састављена готово искључиво од кретацејских и еоцених кречњака; друге стијене у геолошком саставу земље учествују доста незнатно. С механичким радом ерозије и с разноврсним тектонским процесима помијешала је свој рад и хемијска ерозија у кречњаку. И ако је ова посљедња некад сматрана готово као једини фактор за стварање карсних облика, у доцнијим студијама доказан је велики рад механичке ријечне ерозије и тектонских покрета.

Тим процесима стварају се разни, биогеографски веома важни, облици. Шкрапе су редовне појаве овог карста, а особито су честе на вишим ерозионим површинама и на карсним обронцима. Гдје је год била претежнија хемијска од механичке ерозије, ту су увијек привредно најсиромашније области. Познато је, да у тим областима кишне сплавине и црвеница (terra rossa) чине једини земљани покривач, способан за гајење* агрикултурног биља. И дивља вегетација је јако од њега зависна. Ради свега тога су све утолеглице карсних

* успијевања

заравни у којима се купе сплавине и црвеница од несумњива утицаја на човјека и његов живот. Њихова величина утиче на величину, густоћу и на тип насеља, а састав и каквоћа кречњака од несумњива су утицаја на конструкцију и тип куће, а општи карсни карактер утиче на опште привредне прилике, прописује каткад чак и врсте привреде. Ми ћемо имати прилике да видимо како се маса антропогеографских појава мијења чим серија еоциних слојева добије облик флиша.

Висинске су разлике, чини се, од највеће важности за дебљину и каквоћу карсног покривача. По областима високих планина читаве су површине прекрите великом масом комада од распаднутих стијена. Такве се области јављају највише у висинама од хиљаду и више метара, а превлађују у Површима изнад Гацка и Невесиња, затим око Ракитна и Дувна. На сличан начин постао је и онај материјал, који покрива ниске ерозионе плоштине као област Шуму код Требиња и Дубраве у рачвама Брегаве и Неретве. То је материјал од распадања, који постаје у потпуно пинеплениранм плоштинама, у којима је рад ерозије постао веома слаб због благе кӯрве ријечног пада.

Поради претежније хемијске ерозије, карст је врло оскудан и у купама од осулина. Гдје се оне јаве, ту су у облику тераса већим дијелом обрађене.

Ова пластика је интересантна и с друге стране. Кад посматрамо ове појаве с гледишта теорије развића географских облика, видимо доста морфолошких елемената који често један поред другога стоје, а ипак кад их боље загледамо видимо међу њима велике разлике. На примјер ерозионе заравни, са округластим изолираним купастим мосорима, мале ријеке, које се полако крећу у пространим долинама, које имају најблажу линију пада, затим оне слијепе долине ријека понорница, а најпослије потпуно уравњена дна карсних поља, са својим хумовима, изгледају нам као остарјеле, зреле форме, као продукат довршеног географског циклуса. Али у највећој близини ових, или с њима у јакој вези, имамо многе свјеже, сирове форме. Такве су на примјер све притоке Неретве и Дрине с јаком стрмом линијом пада, већином у облику клисура, увијек V-форме. Ерозионе заравни, које нам изгледају, као зреле, старе форме искидане су каткад на више комада стјеновитим, врло стрмим одсјецима, са врло оштрим клинастим неизрађеним формама.

Из свега се овога види да се детаљна пластика развијала у разна времена и под разним погодбама. Било би интересантно и корисно дубље проматрати и проучавати ове облике, који се могу сматрати као продукти вјероватно разних довршених и тек започетих географских циклуса.

Многе морфолошке особине ове земље, због* своје већ истакнуте биогеографске важности, нашле су свог изражаја и у народној географској терминологији. Називи Хумнине, Рудине, Површи и Жупе нијесу само топографски називи, већ и географски термини, који већином обиљежавају области приближних висинских, а сличних климатских и вегетационих прилика. О особинама ових народном терминологијом издвојених области говорићемо више у одјељку о сточарству, гдје су утицаји тих особина били најјачи.

Клима. – Општи положај земље и њена пластика утичу јако на климатски карактер земље. Главна особина ове климе је неправилан распоред атмосферских талога у току године: љетне суше, прољетне и јесенске кише. По томе се види да и Херцеговина има, бар донекле, карактерне особине климе Средоземног мора. То је први важан моменат у клими ове области. Други је моменат тај, што се на сваком мјесту и на разне начине осјећа да климатске прилике необично јако варирају према пластици земље. Због тога ћемо у нашем одјељку споменути најприје главне особине опште средоземске климе, истаћи моменте, који је условљавају, па ћемо прећи на разлике, којима херцеговачка клима одступа од опште средоземске климе.

* ради

По своме карактеру клима Средоземног мора има у свему прелазни тип: на сјеверу је средње-европски климатски тип са западним вјетровима, са обилним, цијеле године равномјерно распоређеним, атмосферским талозима, на југу је појас жарких пустиња, у којима превлађују пасати, јака температура и суша цијеле године.

Познато је да се она област јаког ваздушног притиска, која се љети наслаже у Атланском океану пружа у облику једног језика Француском и јужном Њемачком. Између ове области јаког зрачног притиска и између циклоналне сахарске области настаје измјена ваздуха, и због тога у сјеверним земљама Средоземног мора дувају љети сјеверни вјетрови. Због тога, што ови вјетрови морају преваљивати преко тјемена високих планинских цјелина, расхлађују се, њихова се пара кондензује и онда долазе у области Средоземног мора као суви хладни вјетрови.

На површини Јадранског мора настаје љети језичац нижег зрачног притиска, који утиче на општи правац вјетра и због тога овај вјетар добије сјеверозападни правац, и он к нама доноси сушно вријеме.

Као што у овој области настаје брза измјена висинских прилика, исто се тако врши веома брза измјена климатских прилика. Изотерме мјесеца јануара нијесу у цијелој области Средоземног мора нигдје тако густо повучене као у дијелу источне јадранске обале између Скадра и Сплита* [1]. Те нагле промјене у температури видјећемо најбоље из ових прегледа.

На основу годишњих средина у публикацијама сарајевског метеоролошког завода, ми смо израчунали средње** температуре за вријеме од 1892. до 1905. да би добили један преглед о кретању температуре у читавој области, ми ћемо те разлике, које се јављају заједно с разликама у висини појединих мјеста, преставити у овим прегледима:

Апсолутна висина	ИМЕ МЈЕСТА	Средине мјерења температуре од 1892–1905.
	I. Преглед	
273 м.	Требиње	14·17
476 м.	Билећа	11·72
969 м.	Гацко	8·55
1329 м.	Чемерно	5·26
	II. Преглед	
59 м.	Мостар	14·88
368 м.	Подвележје	9·88
380 м.	Невесиње	8·50
478 м.	Улог	8·36
1147 м.	Обрња	7·90

[1] Види карту у Филипсоновој књизи: Das Mittelmeergebiet (Leipzig 1904)
* Спљета
** средине

Апсолутна висина	ИМЕ МЈЕСТА	Средине мјерења температуре од 1892–1905.
	III. Преглед	
32 м.	Метковић	15·03
98 м.	Љубушки	15·08
960 м.	Ракитно	8·96
1123 м.	Макљен	6·10

Из ових прегледа дају се двије важније ствари прочитати: на првом се мјесту види како температура опада у колико висина расте; друго, види се да на температуру утиче и удаљеност од мора. Иако је станица подвелешка од невесињске нижа само за 22 м, годишња је температура мања за 1.88 целзиусов степен. У Улогу с висином од 687 м. очекивали би много блажу температуру, него у Гацку и Невесињу, а она се међутим изједначује с посљедњим.[1]

У обратном смислу с температуром колеба количина кише у испитиваној области.

У областима с висином од 0 до 150 м. било је кише 1·258
У областима с висином од 150 до 300 м. било је кише 1·528
У областима с висином од 300 до 500 м. било је кише 1·527
У областима с висином од 500 до 700 м. било је кише 1·510
У областима с висином од 700 до 1000 м. било је кише 1·532
У областима с висином од 1000 до 1300 м. било је кише 1·580
У областима с висином од 1300 до 1500 м. било је кише 1·766

Ако овим бројевима придодамо оне бројеве с карте у којима је изражена величина кише у појединим мјестима далматинским и ако све те податке упоредимо с пластичким приликама земље, онда видимо законе који владају у распореду кише доста јасно: оне три јединице, које смо издвојили у пластици ове области су од највећег значаја за количину кише. Влажни приморски вјетрови који с мора долазе, охладе се најприје на великом приморском планинском бедему. Због тога поједине тачке тога бедема нијесу само кишом најбогатије тачке испитиване земље, него се могу убрајати међу кишом најбогатије тачке читаве земљине површине (Вргорац 2000 м. м., Црквице из групе Орјен 4090 м. м.)[2]. Висине у унутрашњости области не показују великих разлика у количини кише, тек кад се приближимо тјемену великог динарског планинског свода, почне количина талога нагло расти и достиже величине око 2000 м. м.

Велико динарско развође, које се с малим изузецима подудара с великим планинским тјеменом, није само политичка и морфолошка, већ и климатолошка граница и то климатолошка граница првога реда. Док се на југозападу од ње одваја једна сушна и једна кишна периода са знатним разликама у количини атмосферских талога, на сјеверу од јадранско-црноморског развођа је

[1] Код ових профила има да се напомене ово: Мјерења у Требињу су почеле тек 1899; станица за Љубушки у 1892, 1893, 1894. није била у Љубушком него у манастиру Хумцу. Станица на Макљену је почела радити тек 1897, у Мостару 1894; у Подвележју и на Обрњи 1898 г.
[2] Po Ph. Ballif, Organisation du service mètèorologique en Bosnie–Herzègovine et resultats des observations relatives a la pluie. Paris 1900. p. 17.

област равномјера распореда кише у свима годишњим сезонама. То је главна климатска разлика између Босне и Херцеговине. То се види из ове табеле[1]:

	зима	прољеће	љето	јесен
у Херцеговини...	29	27	14	30
у Босни источно од развођа...	19	27	29	25

Осим тога се осјећа да дужине појединих периода опадају што се више од мора одмичемо.

Из *Балифове* корисне књиге види се и то, да су станице на подножјима планина увијек богатије кишом него станице на отвореним мјестима. (Станица војничка од станице ерарне у Мостару далеко је 3 км. а разлика у киши 399 мм). Из карте приложене уз ту књижицу се види, да су сва већа узвишења средње и јужне Херцеговине области богатије кишом, а све утолеглице су области сиромашније кишом. Колико моменти пластике утичу на те разлике истакнућемо у идућем чланку.

Као што се из свега види, Херцеговина припада по својој клими средоземској области. Али што се иде даље од мора и што више висина земље расте, клима губи све више средоземски карактер. Она преживљује већ јаке промјене на приморском бедему, а на великом динарском тјемену губи свој карактер потпуно и већ Босна добија карактер средњоевропске климе, без великих контраста у температури и са готово подједнако распоређеном количином талога у сва времена године[2].

III. УТИЦАЈ ПЛАСТИКЕ

Као главне особине ове пластике смо истакли: степеневито спуштање према мору, паралелно пружање свих пластичких елемената, феномени карста и два планинска бедема, којима је област затворена са сјевера и сјевероистока, југа и југозапада. Осим тога смо истакли важност ових појава за људски живот; сада хоћемо да почнемо детаљније обрађивати те утицаје и зато ћемо на почетку у кратким потезима приказати велики природњачки значај ове пластике.

1) Већ су истакли разни испитивачи карста особито *Е. Рихтер*, да материјал од распадања у карсту промијени свој облик у већим висинама. Мјесто хемијског растварања у вишим областима почиње преотимати маха механичко распадање стијена и због тога високе заравни херцеговачке су област такозваног *покривеног карста*, чинећи велика поља од осулина (Scherbenfelder). Пошто се на тај начин чини да је та врста материјала од распадања јако зависна од климатских и висинских прилика, можемо очекивати да ће и општи распоред тога материјала, бар донекле, бити сличан општем развићу висинских прилика у овој земљи. Овдје се можемо ослонити само на аутопсију, а донекле и на ове податке: Из статистичких компаративних прорачунавања о одно-

[1] Види у цитираном дјелу *Ballif*-ову таблу XI на с. 22., у којој је представљен распоред кише с ову и с ону страну босанско-херцеговачког развођа.
[2] При изради одјељка употребљавали смо ова дјела: A. Phillipson, Das Mittelmeergebiet, Leipzig 1904; Pl. Ballif, Organisation du service météorologique etc.

сима,* између броја становништва, које се непосредно земљорадњом бави и величине обрађене површине види се да су у том погледу најгушће насељени требињски (308 становника на 1 км²) и билећски котар (255), два иначе најслабије насељена котара (с обзиром** на однос*** између цијеле површине и броја становништва). Та се зона продужује према сјеверозападу љубињским, столачким и љубушким котарем (200 до 204). Гатачки (са 120 до 140), невесињски (са 100 до 120) и мостарски (са 140 до 160) чине другу, а фочански (са 90 до 100), коњички (70 до 80), прозорски и дувањски (са 60 до 70) чине трећу у правцу ЈИ–СЗ издужену зону. Ако почнемо обратно проматрати, колико дунума директно продуктивне земље пада на једну земљорадничку главу, онда најсиромашније области почињу требињским и билећским котаром, па прелазе у љубињски, столачки и љубушки котар. Изнад ове зоне почиње мало богатија област гатачким и наставља се невесињским котарем и иде даље с малим измјенама у истом правцу.[1]

Дакле, и ови односи, аналогно висинским приликама, престављени су зонама једнаких или приближних прилика, које су исто тако у правцу ЈЗ–СИ ступњевито, а у правцу СЗ–ЈИ међусобно паралелно поредане.

2) Пошто смо утврдили да средње херцеговачке температуре падају у обрнутом смислу од раста**** висинских прилика и пошто смо наговијестили да мјеста истих или приближних висина под истим погодбама имају приближне средње температуре, постаје доста вјероватно да би се детаљним проучавањем могле изнаћи приближне температурне зоне које би, као и разне висинске цјелине, с малим измјенама, пролазиле земљом у правцу сјеверозапад–југоисток.

3) Исто тако смо утврдили, да количина***** годишњих *атмосферских талога* расте у истом смислу с висинским приликама, а у обратном с општим температурским срединама. И овдје се могло очекивати да ће се области једнаке и приближне количине атмосферских талога с висинама паралелно развијати и да ће и оне бити међусобно паралелно поређане. Овдје смо у згоднијем положају него у претходним случајевима. Плувијографска карта у споменутом раду за климатско испитивање ове земље веома заслуженога *Филипа Балифа* најбоље оправдава ове претпоставке.

Из тога интересантног рада ми истичемо ова факта: 1) из карте се види јасно да плувијалне прилике једном фрапантном приближношћу имитирају****** пластичке прилике ове земље. Највише висинске области су у исто вријеме талозима најбогатије области. Аналогно подјели читаве земље на она три дијела, и овдје имамо двије области богатије талозима (на приморском бедему и у високим планинама на сјеверу) и једну талозима сиромашнију област међу њима. Сва већа одступања у висинама средње и јужне Херцеговине издвајају се од своје околине већом масом кише и она представљају неку врсту кишом богатијих острва; 2) аналогно висинским приликама и разне зоне приближне количине талога ступњевито су поредане у правцу ЈЗ–СИ, издужене су и иду у

[1] Подаци узети из дјела: Die Landwirtschaft in Bosnien und der Herzegovina. Herausgegeben von der Landesregierung für B. i H. Sarajevo 1899. p. 23–37.

* односајима
** погледом
*** размјер
**** развића
***** множина
****** имитују

правцу СЗ–ЈИ међу собом паралелно; 3) као што су пластичка издизања изнад средње висине области богатија талозима, исто тако и спуштања испод те висине представљају области сиромашније талозима. Долина Неретве од Опузена до Мостара није само линија најнижих кота, већ уједно и линија најјаче температуре и најмање количине атмосферских талога. Као што је уздужна долина (дио између извора и Коњица) разбила планинску цјелину Прењ–Бјелашница с Височицом на два у правцу СЗ–ЈИ издужена дијела, тако бива и херцеговачко босанска област највеће количине кише (која је на Маглићу и Волујаку почиње као једна цјелина) уздужном долином Неретве разбијена на два дијела од којих један иде планинским тјеменом сјеверно, а други јужно од уздужне долине и од којих сјеверни, на више мјеста сужен и на једном мјесту прекинут, допире до Вранице, достигнувши дужину од 80 до 100 км., а други у сличним приликама до сјеверозападне ивице Љубуше више Дувна. Осим тога важне су и ове ствари: што те обје зоне на свакој преседлини бивају веома јако сужене (Иван, Лијешће, сјеверозападно од Невесиња) или чак и прекинута (преседлина Загорје–Борач); што на ове прилике утичу и депресије појединих поља и што оне почињу имитирати контуре тих поља (у Попову и Ливањском* пољу) и што многе веће прегибли у приморском бедему значе прекидање приморске области обилних талога, и што нагла измјена висинских прилика значи у исто вријеме и наглу измјену плувијативних прилика (Бијело поље и Бишће с једне и Вележ с друге стране).

4) Пошто смо утврдили да се према висинском развићу земље управља температура, количина** атмосферских талога и материјала од распадања, прећи ћемо на фазне *формације вегетације*. Са знатним осјећањем пластичких и температурских услова овдје су ботаничари утврдили сличну измјену вегетације и те измјене у картама представили. Ту имамо ове вегетационе формације: од медитеранске далматинске области макија увлачи се долином Неретве дубоко у унутрашњост земље медитеранска прелазна област, у којој превлађује вегетација карста, али, с јаком примјесом медитераног биља и почевши великом ширином (од Имотског до Стоца и Љубиња) допире у облику јако изведена клина до Јабланице. Топографски од ове је независна оаза прелазне флоре око Требиња и у Корјенићима. Иза ње долази област храстовине, па буковине затим четинара, па најпослије област сувади на највишим партијама.

Како јако висинске разлике нагло измјењују вегетационе формације, осјети се најбоље кад проматрамо Вележ и Прењ. У зрачној линији од неких десет км. измијене се ове четири вегетационе формације.

Иза медитеранске прелазне вегетационе формације на Вележу долази уска зона храстовине, затим нешто пространија подалпијска област (Voralpenregion) затим зона буковине (Fagus silvatica) и најпослије преко веома уске формације Pinis-a leucodermis-a прелази се у формацију високе планине са Pinus pumilio. Услијед много бржих висинских измјена и вегетација се на Прењу брже измјењује, па због тога ту и нема подалпијске формације, него формација буковине непосредно прелази у формацију четинара.

Из исте се карте да̂ доста јасно разабрати, да већина пространијих узвишења с висином до 800 м. махом припадају подалпијској формацији, висине од 1300 м. већ су под буковином (Бјелашница код Попова, Видуша и Ситница),

* Љевањском
** множина

а висине од 1700 м. обрасле су већ четинарима. Уједно се види да близина мора смањује знатно читаву скалу, па због тога Мосор од 1330 м. показује тек предалпијску формацију, а Биоково с 1762 м. достигне само тек област буковине. Укратко речено, како ове планине чине у својој околини изузетак у пластици, исто тако називају и разлике у вегетацији.

Осим тога се види, како она одступања у висини средње Херцеговине чине оазе подалпијске формације и буковине (Видуша, Ситница, Баба с гатачком Бјелашницом) аналогно као што оне чине изоловане области богатије талозима.

5) Пошто је утврђено да пластика у овако јакој мјери утиче на климу и вегетацију, могло се очекивати да ће се слични утицаји осјећати и у животињском свијету. И збиља *В. Ауфелбек* издваја у Босни и Херцеговини три зоне фауне инвертебрата и то средњоевропску у Босни; високе планине одликују се ендемичким босанско-херцеговачким врстама, а већина средње и јужне Херцеговине је у области медитеранске врсте[1].

О. Рајзер саопштио нам је неколико интересантних проматрања о утицају херцеговачке пластике на животињски свијет. Од тих проматрања важна су ова: 1) топографски распоред појединих врста вертебрата зависна је: а) од висине земљишта и б) од каквоће биља; 2) опште динарско пружање (СЗ–ЈИ) од важности је за птичија путовања и у унутрашњости и у приморју. Птице селице, чији пут иде попречно на динарско пружање употребљују дубље преседлине (нпр. Иван). Сисавци, рептилије и неке друге су на поједине зоне између 0–2000 м. апсолутне висине оштро ограничене и само мален број живи на више висинских зона.[2]

Ми смо се овдје мало више забавили разноврсним утицајима, које херцеговачка пластика врши у областима разноврсних природних појава. Начини тих утицаја су и познати и до детаља обрађивани у областима разних наука, само у науци о човјеку су оштрије наговјештавани али егзактно нијесу обрађени. Утицаји тих разних фактора биће главни предмет разматрања у нашем раду. Ова су проучавања још тежа, јер је познато како се на разне начине умије човјек ослободити неповољних природних утицаја.

IV. АНТРОПОГЕОГРАФСКИ ВАЖНИЈИ ИСТОРИЈСКИ МОМЕНТИ

Овдје ћемо се бавити културном, етнографском и политичком прошлости ове земље од предисторијског времена до оснивања првих српских државица на Балканском полуострву.

Овај дио прошлости морали смо засебно обрадити, јер чини засебну културну периоду ове земље и нема никаквих директних веза с данашњим становништвом и његовим насељима. Ипак његов посредни антропогеографски значај је несумњив.

Од овога историјског материјала морали смо одвојити већи дио средњег и цио нови вијек, јер тај дио прошлости има директних веза с данашњим становништвом. Пошто ћемо се свакако бавити историјом становништва и насеља, мислили смо да би било сувишно кад би се два пута бавили истим стварима.

[1] Карактеристика фауне invertebrata (бескичмењака) у Босни и Херцеговини (Coleoptera). Написао Виктор Апфелбек. Глас зем. муз. 1896, 3 и 4 (365–366), – затим чланчић од истог писца у Österreich-Ungarische Monarchie Bosnien u. die Hercegovina.

[2] О овим појавама има интересантних проматрања од О. Рајзера у чланку о вертебратама у Босни и Херцеговини у дјелу Österreich Ung. Mon. etc.

а) Остаци предисторијског живота

Предисторијска културна периода трајала је сразмјерно веома дуго у овој земљи: све до римских освајања у унутрашњости сјеверозападног дијела Балканског полуострва.

У колико се са сигурношћу може закључивати, осјећа се да је овдје и у предисторијско вријеме вршена знатна културна борба најприје између Сјевера и Истока, а послије између Запада и Истока. Неолитски артефакти, најстарији до сад у Босни и Херцеговини откривени трагови људског живота, стоје под несумњивим утицајем Сјевера; келтском сеобом, при крају петог вијека прије Христа, ти су утицаји још и појачани, многе су области дошле под искључиву власт тадашњег средњоевропског културног круга[1]. Али већ у гомилама гласиначким, халштатске старости, утицаји грчкога културног круга су несумњиви. Они с временом постају све јачи; грчке колоније код Сребрнице и новци илирског племена Даорса* с грчким натписима и ликом бога Хермеса у другој половини другог вијека прије Христа свједоци су несумњиве власти грчког културног круга у овим земљама[2]. Ови утицаји из Грчке бивају послије римских освајања преобраћени у утицаје из Италије. Од тога времена јадранска обала постаје за ове земље културна чеона линија, која је као таква остала преко хиљаду и седам стотина година и која ни данас своју културну важност није изгубила. У борби између западне и источне културе (чији су главни носиоци у средњем вијеку били Византинци), ова земља остаде у цијелом томе времену под претежном власти западне културе.

Испитивања предисторијских споменика у Херцеговини нијесу била ни онако многобројна, ни онако систематски вршена као у Босни. И због тога о предисторији ове земље можемо говорити само успоређујући је с приликама у суcједним дијеловима Босне.

Трагови од палеолитског човјека нијесу нађени нигдје у Босни и Херцеговини; и ако су неолитске станице у Босни и честе и траговима људског рада и живота врло богате, у Херцеговини немамо ни једног предисторијског открића, којима би се могло сигурно утврдити, да је земља била још у неолитско вријеме насељена.

Главни предисторијски споменици у овој земљи су предисторијска гробља, у науци позната под именом *тумули* (а у народу *гомиле*) а за тим многобројне *градине*, врста високих утврђених насеља предисторијског времена. И ове врсте предисторијских споменика више су испитиване у Босни него у Херцеговини. Испитивања на Гласинцу утврдила су три периода у животу тадашњег народа. У најстарија времена сахрањивана су на Гласинцу цјелокупна тјелеса, иза тога је дошла периода у којој су сахрањивана спаљена тјелеса, а најпослије повратила се опет периода у којој су сахрањивана цјелокупна тјелеса.[3] Пе-

[1] M. Hörnes у Östereisch-ung. Mon. etc.: Bosnien und die Hercegovina, c. 160.

[2] Dr. K. Patsch, Die Zeit der Griechen und Römer. Dio Österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bosnien und die Hercegovina. Wien 1901. c. 164 u. 165.

[3] Moritz Hörnes, у истој књизи чланак: Vorgerschichtliche Alterthümer 158 и 160.

* Даорза

риод спаљивања људских тјелеса констатовали смо ми приликом ископавања у пролеће 1908, на Хуму код Требиња, а цјелокупна тјелеса сахрањивана су у свима другим откривеним херцеговачким гомилама. Као највећи и најбољи рад о предисторијским испитивањима у Херцеговини може се још и данас сматрати чланчић *В. Радимског* о гомилама у билећском котару.[1] Ту су изнесени описи разних предмета, нађених у гомилама на Моску, на Планој, на Дивину, у Бијељанима, на Бијелој Рудини и у Кртињу. Чини се да писац није сам прекопавао те гомиле, него да су му из неких слати предмети. У свима гомилама су нађени сахрањени скелети, покривени четвртастим плочама. И ако се у њима нашло и римских павта, Радимски је опет на основу већине нађених предмета дошао до увјерења, да су гомиле подигнуте у халштатској културној периоди. И већина предмета са Гласинца поријеклом је из истог времена, а од 871 предмета, које је *Фрањо Фиала* нашао у јужној Босни (око Сарајева, Трнова, Вишеграда и Рогатице) било их је 520 мједених, 96 гвоздених, а остало од других метала, кости, глине и камена.[2]

На основу предисторијских испитивања до којих је дошао др *Трухелка*, сви нађени предмети код Горице (котар Љубушки) потичу из прве периоде жељезног доба.[3] *В. Ћурчић* је друкчијег мишљења, и он на основу компаративних проучавања тврди, да су ти исти предмети из трећег вијека прије Христа.[4]

Знатно рјеђи, али су за нас од гомила важнији споменици предисторијске градине (Wallbauten). И оне су врло мало проучаване. *В. Радимски* је нашао* у Дувну 41 градину. Он је дошао до увјерења, да су градине, међу којима је издвојио више облика, биле нека врста утврђених предисторијских насеља. Из кога су времена, није могао ближе утврдити[5] *В. Ћурчић* је прекопавао градине код Прозора, дакле на самој херцеговачкој граници. Испитивач је био увјерења да је већина од њих неолитске старости.[6] Ово би према томе били најстарији историјски споменици ове земље.

У разним биљешкама, које су и стручњаци и нестручњаци штампали у „Гласнику Земаљског Музеја", има спомена о многобројним градинама у Херцеговини. На њих ћемо се повратити, кад будемо писали** о старинама појединих области.

Ваља још обратити пажњу на једну општу особину свих градина. Градине су обично на усамљеним и стрмим врховима око данашњих села. Разлике у висини између највиших данашњих кућа и градина су велике: по неколике стотине метара. На Либ-планини код Дувна има градина од 1300 и 1400 м. висине. Према данашњим климатским приликама на њима се могло живјети само љети. Ако ова претпоставка не би била добра, онда би морали претпоставити да су климатске прилике биле друкчије, али за то немамо никаквих доказа. Према томе, вјероватно је да су у предисторијско вријеме вршена љетна кретања са стоком у планине.

---

[1] Tumuli im Bezirke Bilek, W. M. IV. c. 33–37.
[2] Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel in Südbosnien (ausschliesend an Glasinac) im Jahre 1897. W. M. VI. c. 33–61.
[3] Zwei prächistorische Funde aus Gorica (Bezirk Ljubuski) W. M. VIII; c. 1–47.
[4] V. Ćurčić, Heraklov čvor. Глас. Зем. Музеја XIX. 400.
[5] Die vorgeschichtlichen und römischen Alterthümer des Bezirkes Županjac in Bosnien von W. Radimsky W. M. IV. c. 135–155.
[6] V. Ćurčić, Die Gradina an der Ramaquelle in Bezirke Prozor W. M. VIII. c. 13.
* дошао
** успишемо

б) Периода класичне културе[1]

Као нека накнада за слабо испитивање предисторијске археологије, могу се сматрати резултатима богата испитивања римске културне периоде.

Иако су обале далматинске дошле доста рано под власт класичног културног круга, унутрашњост је због* својих теренских прилика остала дуго према њему затворена. Прве везе с тим свијетом јаче су утврђене тек у четвртом вијеку прије Христа, када грчке колонисте основаше колоније на далматинским острвима: Хвару, Корчули и Вису. Одатле су они вршили знатан културни утицај и по унутрашњости. Керамички** и метални предмети у предисторијским, особито гласиначким некрополама, доказују да су тадашњи Грци и у унутрашњост продирали. За њихово је продирање била од важности долина Неретве, уз коју су још у 4. вијеку прије Христа грчки морнари продирали, културном класичном свијету донијели неколико вијести о средњем току Неретве и распрострли познату вијест о Скилаксовом Језеру. Да ти морнари нијесу могли са својим лађама продријети дубоко у унутрашњост, и то најдаље до Буне, или Житомишлића, јасно је свакоме, ко познаје пловидбене прилике у долини Неретве. За то и Скилаксово Језеро треба тражити од Буне на ниже.

Из вијести тадашњег и доцнијег доба знамо и за илирско племе *Аутаријате* чија се област пружала од горњег тока Неретве далеко на југоисток и који су ради своје ратоборности били дошли у сукоб с Александром Великим. Вјечни противници ових је било исто тако илирско племе *Ардијеи*, које је становало на десној обали Неретве и који основаше велику илирску државу. За вријеме својих владалаца краља Аргона и краљице Теуте пљачкали су Ардијеи по далматинским и епирским обалама и на тај је начин довезено много предмета из оних земаља у данашњу Херцеговину. На тај начин, а и трговачким везама, дошла је велика маса грчког новца (већином драхма из Драча и Валоне) у Босну и Херцеговину. За јаке грчке утицаје од важности је онај факт да је илирско племе *Даорси*, које је становало између Неума и Стоца ковало новце с грчким натписом и сликом бога Хермеса и то још у средини другог вијека прије Христа.

На овај начин утицајима класичног културног круга препарирано становништво затичу римска освојења (9. године послије Христа). Далмација, Херцеговина, већи дио Босне, западна Србија, западни дио Старе Србије (Новопазарски Санџак) и Црна Гора чиниле су под Римљанима једну провинцију, која се најприје звала *Илирик*, а послије *Далмација*. Главно мјесто те провинције бијаше *Салона*; у њој је сједио главни гувернер, дирекција финансијâ, управа рудника, а у њој се је састајала провинцијална скупштина, у коју су слале своје посланике из неке босанске и херцеговачке вароши. Среских је судова било у Салони, Скардони и Валони. Земља је била подијељена на велики број жупских и градских срезова, чији магистрати у својим, каткад пространим, територијама вршаху своју власт и јурисдикцију. Био је већи број жупских општина (Gaugemeinden), којима су били на челу између племениkâ те жупе од владе имноване начелници (praepositus), који су опет имали уза се савјет од домаћих првака (principes).

---

[1] Др К. Пач: Dei Zeit der Römer und Griechen у Österreich-ungarische Monarchie etc. 162–168.
* ради
** керамијски

Доцније све те општине добивају облик римске администрације: сеоске општине бише претворене у градске, домаћем становништву дадоше латинитет или римско грађанско право, становништво прими* римску вјеру, језик и ношњу.

Опис културног стања једнога римскога насеља дао нам је др *Пач* у једном свом раду о римским насељима у Бротњу; у њему вели углавном ово: Осим малих, била су у Бротњу и три већа насеља (Черин, Читлук и Крехин Градац), од којих су већина, како изгледа, била организована као муниципија, а једно као варош. Четвртасто истесано камење, комади камених ступова, комади гесимса и отпаци мрамора знаци су високог стања архитектуре. У Крехину Грацу се опажају остаци једне монументалне грађевине. Нађени комади једне лесбијском кимом украшене плоче и комад рељефа у Черину, знаци су пажљивог култа гробова. На овоме споменику представљене сцене, затим у Черину откривени бакхијски мотиви и Јупитров олтар, а у Крехину Грацу бакхијски мотиви, свједоче да област грчко-римских идеја није била непозната у овом крају. Енхорска божанства *Силван* и *Диана* имали су свој храм у Черину. Једна ту нађена преса за маслине** знак је старог култивисања маслине, а римске чатрње – како се Римљанин отимао утицају безводице.[1]

Ако прегледамо мјеста у којима су нађена главна насеља римског времена у Херцеговини, онда их можемо углавном свести на већа карсна поља и на долину Неретве. Највећа су римска насеља била у: Дувањском, Имотском, Љубушком, Посушју и Столачком Пољу, а затим у долини Неретве (Салона, око Габеле и Чапљине, у Мостарском и Бијелом Пољу, код Јабланице и у многим селима код Коњица до Главатичева), Умољана и Бјелемића.

Дакле, римска насеља ограничена су већином на западну Херцеговину и на долину Неретве. У источној Херцеговини нијесу нигдје откривена већа римска насеља. По неким биљешкама изгледа, биће неких римских трагова у Требињском и Гатачком Пољу.

Херцеговачки народ римског времена, његова народност, вјера, обичаји и ношња. – Обично се мисли, да су Римљани затекли у овој земљи само илирска племена. Ријетко се говорило о Келтима, који су у 4. вијеку прије Христа продрли у Босну, освојили је, протјерали Илире на Југ и Исток у планине, а сами се населили у плодним низинама, инаугурисали агрикултурну еру у Босни и развили једну културу, која је водила лозу од халштатске, а била под јаким утицајем латинске културе.[2] Да је она Хернесова шема о распореду ових двају народа, по којој су Келти насељавали ниже дијелове сјеверне и средње Босне, а Илири планине и источне дијелове и сувише идеална, доказала су доцнија Пачова испитивања, који у именима становништва налази келтске трагове чак у Скеланима на Дрини.[3] Слиједећи ће преглед изнијети још више тих имена. Када су Римљани умаршировали у ову земљу, нашли су велики број локалних божанстава. Међутим, Римљани су*** трпили домаћу религију не само код сељака и грађана, него и код војника. Али се с временом становници ове земље упознаше с грчкоримским Олимпом и почеше замјењивати своја божанства римским, као на примјер и Бихаћу Bindus-а с Neptunus-ом. Гдје се

[1] Die Kultur des Brotnjo. W. M. IX, c. 116–118.
[2] Hörnes, 1. c. 160.
[3] К. Пач, Epigrafsko-arheološka ispitivanja etc. „Гласник Зем. Музеја" за 1908.
* прима
** од маслина
*** Али су Римљани...

то није могло, полатинили су имена својих богова (Armatus у Жупањцу). С временом се романизова и небо са становништвом.

Врло интересантну слику тих римских* утицаја на илирско-келтско становништво коњичког и сарајевског краја имамо у испитивањима Др К. Пача, која ћемо у главним цртама изнијети. У најближој околини коњичкој открио је Пач 19 римских насеља. Утицаји Италије у то вријеме били су најјаче изражени у култу појединих божанстава. Јупитер је имао светилиште** у Церићима, Минерва у Неретвици, Атис (Attis) и змијама обавијена Горгона*** представљене су у гробницама у Хомољу, Лисичићима, Острошцу и на Бјелемићима. Врло је важно што су овдје у другој половини 2. вијека обожавали једно оријентално божанство, (Mithras).[1]

За доље наведена имена тврди Пач, да су Boio и Jacus сигурно келтска, а вјероватно и ова: Laiscus, Posaulio, Jmscellio. Међутим Pinnes, Dazas, Tattnia и Temus су илирска.[2]

Осим овога мјеста нађено је у Херцеговини још илирских имена са келтским траговима, као нпр.: Dasto, (Dastoni, W. M. IX. 215), Paiio, Seiis, Zaiis, Lavo и Buuo (Buo)[3]

Трговачки и војнички друмови римскога времена. Према данашњем знању о правцима римских друмова може се тврдити да је већи дио испитиване земље јако сиромашан у остацима римских друмова. Тек у сјеверозападном крају, у области Дувну, мрежа друмова постаје тако густа, да тај крај можемо сматрати у томе погледу најбогатијим крајем цијеле Босне и Херцеговине. Двије су важније цесте****, које су пролазиле овом области. Главна је комуникација ишла од Нароне лијевом страном Неретве на Клепце, Почитељ, Житомишљић, Буну, Мостар, Бијело Поље, Јабланицу, Коњиц, Сарајево, Романију према Дрини.

Од те цесте су се одвајале двије вицијалне цесте. Прва се одвајала од Клепаца у Габели, па је ишла долином Брегаве до Челаревине, преко Дубрава на

[1] На основу слика у рељефима Пач описује овако одијело тадашњег становништва из коњичког краја: „Горње женско одијело чини глатка, уско привијена туника, дугих рукава, која је на раменима спучена са двије велике фибуле, тако да врат остаје слободан, и која је испод прси опасана уским, глатким, од зада или само с једне стране спученим појасом. Осим тога, удате жене носе глатку мараму на глави, која с тјемена ниско низ леђа пада. Дјевојке су без капе, њихов накит на глави чини сама густа коса.

Мушкарци без разлике година носе тунику дугих рукава и кабаницу, начињену од једног комада, која покрива лијево раме, а на десном је спучена једном фибулом, те тако десна рука остаје слободна. Сви су гологлави, носили су кратко ошишану косу и браду.

Од накита се могу на једном мјесту опазити минђуше (наушнице) а фибуле свуда. Пошто се види да су жене преставлљене у недјељном руху и пошто се може предпоставит, да је употребљени накит у слици женама придодат, којега у ствари нису имале, према томе се може узети, да у нашем котару није било обичаја да се носи прстење око врата, белензуке (наруквице) на мишицама и плочице за накит".

Пошто ову ношњу налазимо (на споменицима, и с ову и ону страну Ивана (у Пазарићу), може се закључити да је ова ношња била општа народна ношња још прије Римљана***** у овом дијелу Херцеговине и у ближим дијеловима Босне.

Имена из којих се виде келтске примјесе у овом романизованом илирском становништву ова су: Aurelia, Bricussa, Th. Aurelius, Boio, Aurelius Dazas, Jacus; Jmscelio, Th. Aurelius Laiscus, Posaulio, Aelius, Pinnes, Pinnius, Aelia, Temus, Aurelia Mandeta, Aelia Tattnia.

[2] К. Пач, arch-epig. Unter. etc. IX, 76–78.
[3] Пач, 1. c. 215.
* утицаја римских
** светиште
*** Горгонеја
**** тесте
***** која је била раширена

Опијачеву Кулу, на Пашину воду, преко планина на Невесињско Поље, Кифино Село, Колешком Ријеком до Плужина, гдје јој се губи* сваки траг. Други се крак одваја у селу Потоцима, иде уз Порим, преко Горњих** Зијемања на Бахтијевицу и Борке, па се састајала с првом у Коњицу.

Друга важна цеста је велика приморска цеста, која је ишла од Салоне, преко Ad Novas (Руновића код Имотског) на Bigeste (Хумац код Љубушког), Нарону и одатле приморјем на Epidaurum (Цавтат), Risinum (Рисан) и Butua (Будва).

Трећа је цеста ишла из Цавтата на Требиње, а одатле је вјероватно ишла на Корјениће и даље преко Грахова у Црну Гору.[1]

Културноисторијски значај херцеговачке пластике. – За продирање грчких и римских утицаја од највеће важности је била страна с које су они продирали у ову земљу. И грчки и римски утицаји долазили су с мора, они су продирали у правцу попречном на опште динарско пружање, попречном на све висинске цјелине. Због тога је разумљиво што су они за своје путеве употребили простране пробојнице ријека и пластичке прегиоли. И због тога није никако чудо што му у данашњим описима и римских и средњевјековних, па и модерних друмова који везују приморје с унутрашњости сретамо чешће име Пролог, кад знамо да је то народни термин за веће прегибли у приморском бедему.

Ми смо већ истакли какве је сметње овај приморски бедем чинио утицајима приморске климе, флоре и фауне; исто тако истакли смо, како је највећи прегиб у томе бедему – пробојница Неретве – служила као велика капија у продирању медитеранске климе, медитеранске флоре, медитеранске фауне и медитеранске бескишне области. Сличан значај има пробојница Неретве и у културној прошлости ове земље. Није случај што прве историјске вијести о овој земљи потичу из долине Неретве, што су главне вароши ове земље и у старом и у средњем па и у новом вијеку биле у долини Неретве или у њеној најближој области, што је њена околина најбогатија остацима римских насеља и уопште римског живота и што су римски културни утицају њеном долином најдубље продрли у област херцеговачких високих планина. Осим тога, сматрам да исто тако није случај, што су становници доње Неретве били најжешћи гусари римског доба и у почетку средњег вијека. Док је год културна чеона линија ове земље била на обалама Јадранског мора, Неретва је била главна артерија земље; тај значај није све до данас изгубила.

Истакли смо да је други важан прегиб у приморском бедему онај између Требиња и Дубровника. Римски пут је и њега употребио, а није без важности истаћи, да је њим ишао један у западној половини Балканског полуострва од најважнијих трговачких друмова средњег вијека.

У општем распореду остатака римског живота осјећају се утицаји и других морфолошких елемената ове земље. Споменули смо како између приморског планинског бедема и изерене ерозионе заравни настаје једна уздужна удолина;*** осим тога споменули смо да у самом бедему има једна низинска линија, у којој су низови разних поља. Том ивичном и унутарњом удолином послужила се велика римска цеста, све до онога планинског бедема, који иде посред земље попречно на динарски правац, гдје се је цеста спустила на спуштено

[1] Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina von Phillip Ballif, Sarajevo 1893.
* изгуби
** Горњијех
*** удољина

крило приморске динарске флексуре. Главна снага римске управе држала се приморја, стога је ову удолину морала употребити за свој главни сувоземни пут.

Споменули смо, да је ерозиона зараван у западној Херцеговини нижа него у источној. Због тога је западна Херцеговина кудикамо* богатија римским споменицима од источне. Онај попречни низ планина што раздваја западну од источне Херцеговине, био је више него оштра препрека ширењу римских културних утицаја: нигдје источно од њега нема ни трагова од веће вароши, ни богата археолошког депоа и само један знатнији римски друм.

Онај разноврстан културно-историјски значај херцеговачке пластике детаљније ћемо обрадити код проучавања положаја херцеговачких насеља.

О типу и положају херцеговачких насеља римског времена. Већ је више пута истакнуто да је Римљанин своје друмове највише волио градити дуж разних низинских линија, ријечних долина или тектонских утологлица.

Те склоности** осјећају се и у општем положају насеља. Сва нађена римска насеља су у низинама; у пространим бочним долинама, у карсним пољима и већим карсним депресијама. Осјећа се да је Римљанин или романизовани Далматинац (у смислу римске провинције Далмације) бирао за своја насеља мјеста блаже климе, плоднијег и водом богатијег тла. Не може се сад доказати, али се на основу свих посматрања римских мјеста чини да је Римљанин за своје насеље махом одабирао присојне стране.

Ово спуштање насеља у низине главна је разлика у положају између римског и предисторијског времена, (у којем су, као што смо већ истакли, људи одабирали за станове стрмија, теже приступачна узвишења). На многим предисторијским градинама са предисторијским зидинама и гомилама налажене су римске цигле и комади амфора. То су несумњиви знаци, да су Римљани неке од предисторијских градина употребљавали или као тврђаве или као насеља. Пошто су испод предисторијских градина, на којима су нађени трагови од римског живота, откривене у низинама вароши, којима су ове градине служиле као тврђаве, значи да се спајањем предисторијског и римског типа насеља развио онај тип средњевјековних вароши с градом на висини и с подграђем у низини, који се и читавог турског времена у многим мјестима Херцеговине одржао. О значају положаја римске вароши за типове доцнијих херцеговачких вароши говорићемо опширније о одјељку о положају и типу насеља.

Да је Римљанин или романизирани*** Илир римског времена волио своја насеља заснивати у низинама, опазили су већ и други. Ову је појаву др Пач споменуо у више својих археолошких и историјских радова. Говорећи о положају града Удбине у Лици, Пач између осталог каже ово: „Издизање насеља у вертикалном правцу изнад своје околине је код нас карактеристика прошлих политичких епоха; то је врста прецизна барометра, с кога културна историја може многе податке прочитати. Градине из времена прије Римљана крунишу врхове; Римљанин у свом осјећању према сигурности спушта се у долину; средњи вијек и турско доба неповјерљиво су се пели опет на висине, а сада опет спушта се аустријски орао полако низ долину“.[1]

[1] Lika in der römischen Zeit von Karl Patsch. Schriften der Balkankomission. Wien 1900. S. 11.
* Куд и камо
** диспозиција
*** поромањени

Римска периода за нас је још од велике културне важности и због тога, што је то *прва периода оснивања вароши у Херцеговини.* Предисторијско вријеме је периода утврђивања појединих висова; нека предисторијска утврђења остала су као таква читавог римског времена и цијелог средњег и новог вијека, па и многе модерне тврђаве су грађене на мјестима предисторијских градина. Римљанин је знао да изабере мјесто гдје се може основати варош. У већини карсних поља гдје је Римљанин основао варош, у тим су пољима била сва важнија мјеста цијеле области и у доцнија времена. Згодне комуникационе прилике, мјеста с плодном околином и богата водом, главне су особине положаја римске вароши; оне су узрок дугом доцнијем животу многих римских вароши, оне су узрок трајности* многих вароши као на примјер Стоца и Требиња.

в. Преглед политичке прошлости до оснивања српских држава на Балканском полуострву

Већ смо истакли, да је предисторијска културна периода трајала сувише дуго у овој земљи и да су прве вијести о овој земљи у тадањи културни свијет донијели грчки морнари с Корчуле, Виса и Хвара. У 3. вијеку прије Христа јавља се о илирском племену Ардијеима или Вардијеима, с којима су Римљани између првог и другог пунског рата водили „илирски рат." Њихов краљ Генције губи г. 168. пр. Хр. своју државу и вјероватно се још и тада римска граница пружила с југа све до ушћа Неретве. У томе времену спомиње се илирско племе *Плереји,* које је становало на морској обали између неретљанског ушћа и рисанског залива. Године 156. пр. Хр. ратовали су Римљани с илирским племеном *Делматама,* који су живјели западно од Неретве: у Херцеговини и Далмацији. Двадесет година иза тога јавља се да је некад снажно племе Ардијеи за казну због гусарења по мору протјерано далеко у неки крај у унутрашњости, који је „оштар, неплодан и незгодан за тежака тако да су упропаштени". Двјеста година доцније спомињу се у Млинијеву списку народа Ардијеи као веома незнатно племе.[1]

Римска освајања у илирским земљама којима је** ударен темељ г. 229. у рату против краљице Теуте, умножена*** су Августовим ратовима (35–33 год. пр. Хр.) а довршена год 6. пр. Христа у вријеме великог, изгледа свеопштег устанка панонских и илирских племена. Од тога времена настаје снажно напредовање римске културе, оснивање римских вароши, грађење путева и ширење римског језика, римске ношње и римске вјере у унутрашњости; иза тога времена настала је она множина надгробних натписа у унутрашњости с искvареним римским језиком. Романизација поче у јачем јеку године 212. послије Христа, када сви становници велике римске државе посташе пуноправни римски грађани.

У почетку 5. вијека послије Христа има мало више вијести о привредним приликама у овим земљама. „Народ се у унутрашњости бављаше рударством као на примјер племе Пируста на југу, које Римљани позваше и у дакијске руднике, сијецијаше гору у својим планинама; мало се бављаху земљорадњом, бијаху већином чобани и то овчари. Сир бијаше један од најважнијих далматинских продуката."

[1] Овај дио политичког прегледа рађен је по проф. Е. Рихтеру: Beiträge zur Landeskunde Bosniens und der Hercegovina W. M. X; 407–412.

* непропадљивости

** би

*** бише умножена

Приликом велике диобе римског царства, на западну и источну половину, Далмација припаде западном римском царству. Послије пропасти западног римског царства Одовакар продире у Далмацију, туче Овиду (убојицу задњег цара Јулија Непота) и осваја цијелу земљу до међе источног римског царства. (Међа је ишла од Котора у правцу према Београду.) Иза тога осваја Далмацију Теодорих, краљ источних Гота, под чијом власти остаје земља од 489. до 535. У почетку византијско-готског рата осваја Јустинијан источно приморје Јадранског мора. У томе рату многи бојеви између Византинаца и Гота врше се на далматинској територији. Јавља се и о нападима* на Салону и о поправљању њених зидина. Неуспјех готски при опсади Салоне (г. 537.) учврсти власт византијску у овим крајевима. Иза тога времена јавља се само о ратовима на мору с Готима који нападаху градове Макарску (Muccur) и Ловорје (Laureatae) на ушћу Неретве.

У то вријеме већ било се на историјској позорници јавило велико славенско племе, чији дијелови прелазе Дунав. У вријеме владе византијског цара Фоке Далмацију плијене славенске и аварске чете и том приликом су** срушени многи далматински градови, међу њима Салона и Епидаур сигурно, а вјероватно и Нарона. У маварско-византијском рату Византија повлачи војску из ових крајева; тада су се вјероватно учврстили Славени у овим крајевима. О судбини ових земаља у осмом вијеку није готово ништа познато. Тек у IX вијеку јавља се о Славенима који из унутрашњости нападају на поједине далматинске вароши.

Преврати године 602. до 626. изазваше велике промјене и помјерање у груписању*** народа на Балканском полуострву. Већ у 9. вијеку готово цијела унутрашњост бијаше насељена Славенима а међу њима бијаше доста остатака старог римског, грчког, илирског а може бити и трачког становништва. „Славизирање читаве унутрашњости и постанак садашње цјелокупне српскохрватске и бугарске језичне области не потиче из VII вијека; то је разултат дугог процеса, који се вијековима постепено развијао. Мање или више упорно одржавање античке географске номенклатуре показује гдје је овај процес био слабији и гдје јачи. (Jireček, Die Romanen etc. c. 3.). У томе се одликује област Саве и Дунава, у којој се антички називи дуго држе, док се у унутрашњости Далмације (данашњој Босни с дијеловима Херцеговине), јаке промјене осјећају гдје је велика већина имена старих градова данас потпуно заборављена. Од свих ријека у сливу Јадранског мора задржа измијењено античко име само Неретва. Посљедице ових великих политичких и етнографских промјена су разноврсне. О томе ће се више говорити у одјељку о средњевјековном херцеговачком становништву.[1]

V. ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ

Опште је позната ствар да су густина, величина и тип насеља у многоме зависни од економских прилика. Осим тога, доказано је и то (антропогеографским испитивањима у многим дијеловима Европе) да су све веће промјене у економским приликама утицале у великој мјери и на судбину насеља. Поред

[1] Сви цитати у посљедњем дијелу овог чланка су из дјела проф. Јиречека; „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters." (Denk schriften der k. Acc. d. Wiss. Phil – hist. Cl. XLVIII, c. 9–34.)

* нападајима

** бише

*** груписању

те посредне, разни облици привреде имају и једну непосредну важност и то као географски научни објекат. Велики утицаји које врши природа на врсте привреде појединих земаља долазе већином од појединих особина земљине површине. Утврдити утицаје привредних прилика на разне врсте насеља и испитати начине и законе по којима природа земље утиче на главне облике привреде биће главни задатак овог одјељка.

Саборна црква у Требињу

1. *Општи привредни карактер. Важније агрикултурно биље*

Познато је да је привреда једне земље на првом мјесту зависна од природних особина, специјално од природног богатства саме земље. То особито вриједи у земљама примитивне привреде, у земљама нејаке индустрије и скучена саобраћаја с другим земљама. Кад с овог гледишта проматрамо привреду Херцеговине, видимо да је њена привреда на првом мјесту зависна од особина саме земаљске површине, пошто се досад испитани слојеви земље не могу са сигурним изгледом на већу корист никако експлоатисати. Због те привредне важности саме земаљске површине, географска наука мора привреди ове земље обратити већу пажњу него што би то чинила у другим областима.

Три су географска момента, који су били од већег привредног значаја, а то су: географски положај земље, затим феномени карста и пластичке са климатским особинама земље.

Због тога што је готово цијела Херцеговина у познатој агрикултурно незгодној *области карста,* земљорадња се могла јаче развити само у већим карсним депресијама, пространијим ријечним* долинама и ниским карсним заравнима, у којима је процес растварања стијена био интензивнији од денудације. За привреду у карсту од пресудног значаја је то што његов терен није згодан за стварање ових двају врста продуктивне земље (земље од распадања и ријечних** наплава) а томе су криве двије његове особине: пукотинама у кречњаку условљено сиромаштво у воденим млазевима на површини и хемијско растварање кречњака. Пошто су ријечне долине у карсту уопште ријетке, карсна поља су једине морфолошке јединице, које су од важности за земљорадњу. По рачуну Е. Рихтера површине карсних поља чине тек 10% цијеле карсне области[1], а ако узмемо да је велик дио поља, било због шљунковитог и пјесковитог састава, било због дуготрајних инундација, врло мало способан за агрикултуру, разумљиво је да се агрикултура у овој земљи не може никад у тој мјери развити да земљи да привредни агрикултурни карактер. Осим оваког тла од важности су за привреду и она многа врела по карсним пољима, која дају потребну влагу пољским усјевима и тако компензују донекле оне штетне утицаје који долазе од љетне суше и од неправилна распореда љетне кише.

Због ових разлога већи дио Херцеговине био је и остао све до данас искључиво сточарска област. Свакако се утицајима ових терена дâ објаснити, што је у Босни у Херцеговини експорт жита, брашна и других житних продуката много мањи од импорта, а експорт стоке и сточних продуката необично већи од импорта.[2]

У овоме великом агрикултурном сиромаштву земље изузетак чине области које су способне за културу лозе и дувана. Али те су области на првом мјесту *зависне од висинских прилика* и на тај начин долазимо на разматрање*** утицаја оног другог, физиогеографског фактора.

Познато је да су дуван и лоза низинске биљке. Лоза је ограничена на најниже дијелове Херцеговине. Њена област распрострањења подудара се углавном о области медитеранске флоре у Херцеговини. Двије су винорадарске области у Херцеговини: слив доње Неретве са оном нижом западном Херцеговином, а затим област око Требиња и Корјенића гдје она, слично медитеранској вегетацији, чини изоловано острво. Изузев горњи дио Неретве, нема винограда у западној Херцеговини на висинама изнад 300 м, колико се то приближно може одредити.

Због познатих висинских прилика виноградарска је привреда несразмјерно јаче развијена у нижој западној Херцеговини и због истих прилика онај попречни планински бедем оштро затвара с истока ту виноградску област, а због релативне велике висине у превоју**** између Дубровника и Требиња требињско корјенићка виноградарска област постала је изолована.

Као и у другим културним и природним особинама ове земље, и овдје Неретва чини веома велики изузетак. Она је линија, којом виноград у унутрашњости најдубље продире (до 43° 42' с. ш. 300 до 350 м). Чини се да у онако затвореним долинама виногради могу на много већим висинама успијевати него на отвореним заравнима.

[1] Beiträge zur Geographie etc. W. M. X. 481.

[2] Ово се може видјети у трговинским билансијама, које земаљска влада издаје годишње под насловом: Die Ergebnisse der auswärtigen Handel Bosniens und der Hercegovina.

* рјечним

** речних, речне

*** расматрање

**** прегибли

Лоза на одрњама рађа и на много већим висинама (око Билеће на висини од 500 до 550 м. а дивља лоза виња) на још већим, али оне немају готово никаква привредног значаја.

Од висинских прилика у великој мјери зависна је и *култура дувана.* И ако је најбољи дуван из мјестâ са висином испод 250 м. (дијелови требињског, столачког, мостарског и љубушког котара) ипак он расте и на висинама од 500 и више метара апс. висине (билећски, љубињски и дијелови мостарског котара). Висине између 600 и 650 м. чине задњи висинску зону, гдје дуван може имати неку привредну важност. Слично дувану понаша се и кукуруз, најважнија врста жита читаве земље. Њега нема нигдје изнад висине од 800 м.[1] а привредну важност губи већ на висинама од 700 м. Ни дувана ни кукуруза нема већ у цијелом гатачком, невесињском и дувањском котару, и у дијеловима вишим од 800 м. других котара. Мјесто кукуруза тамо се сије јечам и раж.

Православна црква - Фоча, 1857. год.

[1] Österreich-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bosnien u. Hercegovina c. 439. У истом дјелу је јасно истакнуто, какву привредну важност у овој земљи имају ове три културне биљке.

Привредно веома важан је и кромпир*. Супротно овим трима биљкама, он успијева у свим областима. Пошто је њему веома потребна киша, она – супротно дувану боље рађа на већим висинама, гдје има више кише и гдје је ова преко љета најправилније распоређена.

Земља би, дакле, по геолошком саставу свога тла, морала на првом мјесту бити сточарска привредна област. Али што читава земља није добила искључиво тај карактер, узрок је приморски положај и пластика земље, према којима су се развиле особите климатске и вегетационе прилике. Ове три природом земље условљене врсте привреде (сточарство, култура лозе и дувана) су главне гране привредног живота.

Поред ових чисто природних услова има и других фактора који су били од већег утицаја на поједине гране или чак и на цијело економско стање. По развитак сточарске привреде у средњем вијеку од велике користи је био кириџијски саобраћај који је до окупације владао у овим земљама. Од велике штете за веће развиће земљорадње је чифлучки систем, особито оно стање у кому је кмет живио до прве половине 19. вијека.

Али од највеће штете за економске прилике земље је данашњи *трговинско-политички положај земље.* Све до најновијег времена саобраћај ове земље био је упућен према обалама Јадранског мора. Данас је трговинским уговорима с Италијом тај саобраћај отежан и упућен према дунавским аустроугарским земљама, с којима је саобраћај отежан не само превеликом даљином него и великим луком босанско-херцеговачких планина, који се противи градњи сваке веће комуникације. Од мора, Србије и Црне Горе одвојена трговинским уговорима а од дунавских земаља великим планинским луком, Херцеговина је добила трговинско-политички положај периферијске, са свих страна затворене земље, положај најнезгоднији и најштетнији од свих.

2. *Врсте непокретне својине*

О врстама непокретне својине у Херцеговини писали смо два пута („Етног. Збор." V. 695–712, затим „Глас. зем. муз." 1908. III); због тога не морамо се овдје упуштати у детаљније приказивање тога материјала, па ћемо издвојити главне врсте с најпотребнијим напоменама.

Држећи се турског имовинског законика, ми смо разликовали двије главне врсте имања, а то су: *мулкови* (милћа у народном говору), потпуно слободна имања било приватних лица, било разних установа, а затим *државна имања* у најширем смислу.

Међу мулковима разликовали смо мулкове приватних особа (кућа с окућницом у величини до пола дунума) и вакуфске мулкове.

У државним имањима издвојили смо три главне групе и то: ерази – мирије, насљедна, од државе уступљена имања, затим *мере,* шуме и испаше појединих села и *неуступљена државна имања,* које су у овој земљи познате под именом „царске", или „продајне планине".

Међу ерази-миријама разликујемо *слободна имања* било имања тежачка без агинског права, било имања агинска без кметског права, а затим *читлуке,* имања која је држава дала агама на уживање, а на којима тежак има кметско право: право насљеђа, дужност обрађивања и уживање већег дијела прихода.

* кртола

Међу слободним имањима разликујемо *слободна тежачка имања,* настала било куповином било даром од турских власти за нарочите услуге, а затим *земље ходалице,* агинска имања, на којима нико нема кметског права а које ага не обрађује сам „преда се", већ их даје разним сељацима.

У читлуцима разликујемо: читлуке у зиратној земљи и читлуке у испашама, а затим *мобине* или њиве на читлуцима које мора кмет обрађивати, али с њих сав род прима ага. Према читлуцима разликујемо и врсте прихода: *хакове* и *травнине,* који могу бити „уконтраћени", „урesимљени" или на трећину и четвртину рода. Осим тога ту има и разних врста *измета,* оне врсте послуге које кмет чини аги зато што му узима мање хака или травнине него би морао узимати.

Тежак с кметским правом зове се *кмет* или *чивчија,* а тежак који живи на ходалици зове се *придржаник* (закупац) или *мустецир.*

Мерама се називају необрађени дијелови сеоског атара. Оне се заједнички експлоатишу. У њима се разликују *илаке,* које се негдје зову и старим именом *ступови.* То су дијелови мера, било они који су ближи имању једне куће, било они који се од имања протежу свом дужином сеоског атара.

Велике збрке у аграрним приликама чине *крчевине,* искрчени и обрађени дијелови мере.

Као главни стваралац свих до сад наведених облика својине може се сматрати турски имовински законик.

Поред њега има и један други, практично мање важан, али теоријски врло интересантан стваралачки фактор, а то су *народни правни погледи,* услијед којих настају разна економска једињења у српског народа, западно од Мораве.

Ти правни погледи стварају разне врсте *заједница,* које су од законодавства ове земље толико независне, да их законици врло ријетко и спомињу.

Разликујемо три главне врсте заједница и то: заједничке орнице, заједничке сјенокосе и заједничке испаше.

Заједничке орнице могу бити и читлуци и слободна сеоска имања, а заједнице у читлуцима могу постати и дијељењем агинских породица, које оставе читлук неподијељен (на коме може живјети само један кмет) или дијељењем кметских породица, које онда заједнички дају хак.

Међу заједничким орницама разликујемо три врсте: а) од села удаљенија имања богатих слободних сеоских братстава, на којима може сваки братственик обрадити који хоће дио, б) цјелокупна тежачка имања махом слободних сеоских породица с којих се рад дијели по чељади (in capita) и в) поједине њиве и сјенокосе с којих се рад дијели по дионичарима (in stipites). На исти се начин дијели род и са заједничких читлука.

Међу заједничким сјенокосима разликујемо двије врсте: а) *пријеступе,* заједничке ливаде, у којих поједини дијелови нијесу истог квалитета и на којима се дионичари разноврсно измјењују и б) *јагме,* заједничке ливаде, с којих сваки носи сијена онолико, колико сам укоси. Косидба почиње у исти моменат са супротних крајева ливаде, па који од косаца што „ујагми", то и носи.

Све су заједнице нађене источно од Неретве; њих нема у областима које су под јачим утицајима туђинске културе, било талијанске, било оријенталске (турске). Њих има врло мало у кметских породица; од окупације има их више. Највише их има у слободних сеоских породица; најстарије су у породицâ, које су и прије окупације имале своја слободна имања.

Осим тога од важности је и то што их нијесмо нашли у читавој Херцеговини западно од Неретве. Ако се на основу тога и не може још казати да их нема у том крају, а оно свакако их тако мало има да то не пада у очи.

Затим смо констатовали да је већина тих заједница нађена или у старинačких православних и муслиманских породица или у досељеника из црногорских племенских области.

Проматрајући психичке особине и економска једињења у источној Херцеговини, истакли смо да се у Херцеговаца источно од Неретве осјећа велики смисао за овака једињења.

Посматрајући ове врсте заједница у вези с разним врстама племенске, братствене и породичне организације, дошли смо до увјерења, да се све те врсте и економских и социјалних једињења могу сматрати као манифестације извјесних инстиката и психичких диспозиција српског народа у динарској планинској системи.

3. *Врсте сточарства и номадска кретања*

Овом врстом привреде бавићемо се нарочито због тога, што је ово једна од најважнијих врста привреде, што су планинска кретања и номадски живот тако разноврсни и најпослије што су све те појаве разноврсно везане за пластичке и климатске особине земље. Главни задатак био би овај: ухватити све везе између климе и пластике с једне стране и сточарског живота с друге стране, то све до детаља егзактно* проучити и издвојити које су ствари настале утицајем природних сила, а које су постале под утицајем културних, и административних прилика или угледањем. Резултати тих испитивања престављени су у карти сточарства и кривим линијама у антропогеографском Атласу Херцеговине.

У нашем испитивању ми смо на првом мјесту истакли појаве које су постале природним утицајима као најважније од свих. Све појаве дају се груписати у ова општа питања: како се понаша херцеговачко сточарство према оној ступњевитости херцеговачке пластике и према свима њеним климатским и фитогеографским посљедицама? Како се понаша херцеговачко сточарство према појавама карста и то специјално према његовој мрежастој пластици и према оскудици у материјалу од распадања? Ово су главна питања, а с њима су у најближој вези и питања зависности појединих појава од хидрографских, културних и административних прилика и најпослије питање међусобног односа разних врста.

Наша проматрања, вршена увијек с гледишта горњих питања, дала су ове главне резултате:

С обзиром на сточарство може се југозападно крило великог динарског свода подијелити на три главне зоне, које с малим изузецима** владају на цијелој приморској страни и то: I. зона Хумнина и Рудина с љетним сточарским кретањима. II. низ високих карсних поља и Површи, у којима нема ових кретања и III. зона високих, само периодски насељених планина, зона љетних испаша и периодских села.

* ексактно
** изузетцима

А. *Хумско и рудињско сточарство*

Главне особине. – У *Цвијићевој* расправи о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе (Глас LVII, с. 181–187) имамо тако пластички насликане морфолошке, хидрографске и климатске особине ових области са свима њиховим посљедицама да је за потпуно разумијевање наших разлагања потребно прочитати ту расправу. Ми можемо из ње овдје истаћи само главне ствари.

Област је махом састављена од слојева кретацејских и нумулитских кречњака, који су набрани у полегле или прекриљене, према С. И. нагнуте боре. Само мјестимице се јављају слојеви плишних пјешчара, глина и лапора и то у дугим, уским зонама. Главе тих слојева избијају на површину у ерозионим заравнима, које су разним одсјецима, карсним пољима и само мјестимичним хрпама карсних била испрекидане. То је област најљућега карста, која потпуним одсуством вегетације и материјала од распадања изгледа као права кршевита пустиња. Ријеке ове области имају махом минималну курву пада, љети пресуше све, осим Требишњице и Неретве и неких других. Већина врела функционише само периодично*, махом су ограничена на дна карсних поља, на појаву вододржљивих стијена. С тога скупљају сељаци воду у вјештачке бунаре и чувају за сушне дане. Али они махом пресуше крајем августа и онда многа села добављају воду на коњима** и мазгама с врела, која су по неколика сата далеко. У Хумнини су љета необично врућа и сасвим сува, зиме кратке и без снијега. У прољеће и у јесен настају дуге кишне периоде, које изазову мало јаче напредовање вегетације. Први мраз или суша спрље све и цијела област изгледа као врелом водом опарена. У Рудинама је клима оштрија, снијег остане каткад и по мјесец дана, кише су чешће, вегетација је јача и чешћа.

Све ове климатске и хидрографске прилике узрок су што стока љети не може остати у Рудинама и Хумнинама. Због тога ове области имају стари обичај да са стоком дижу љети на високе планине сјеверне Херцеговине и јужне Босне. Годишња кретања по пашама ових области су ова: У почетку прољећа стока пасе по сеоском атару пењући се сваки дан на ближа брда и враћајући се у вече кући. Пошто вријеме отопли, стока ноћива на њивама гдје су начињени торови, који су на приложеној фотографији насликани. Почетком јуна здружи се по више фамилија у удружења, која имају циљ да олакшају посао око „издига" у планину. Тако удружење зове се *смијес* или *сумјес*, а чланови смјесници или супоници. Стока путује полако пасући и стиже за два, за три, четири или пет дана на планину, према томе, колико је далеко планина. *Цвијић* је истакао такозване *хумњачке путеве*, херцеговачке caraires, о којима имамо вијести из средњег вијека, и о којима нема писаних закона, али махом владају правни обичаји. Они махом иду и данас трагом старих, сада напуштених караванских друмова. На планини су начињене колибе за чељад, стока ноћива махом на неограђену простору под ведрим небом. Почетком пасе стока у близини колиба или катуна, враћа се пред подне „на попас" и увече кући да се помузе. Послије мјесец дана напусти се враћање на попас, одвоје се козе од оваца и гоне се на највише планинске врхове. Слична појава има и у Алпима, гдје се млада и ситна стока (Jung- und Schmalvieh) у средини љета одваја и пење на Schafalpen у висини од 8000 стопа.[1]

[1] August Meitzen, Siedelung- und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer und Slaven. Berlin 1895. Bd. I. članak Die Entwicklung der Alpenwirtschaft.

* периодски

** коњма

За то вријеме не остаје код куће у јужној Херцеговини ниједно грло* стоке. Из планине враћа се кући само једном и то око 10. августа, кад се снесе сав скупљени мрс, стјерају се јарад и шиљеж.

Почетком септембра попусте врућине, почну се кише отискати, испаше се подотаве и стога стока је већ око 1. септембра по новом код куће. Опет почне ноћивати у торовима све док не пане прва слана, кад се почне спраћати у јањила.

Изузеци

1. *Јањила и торине.* – Чим се у атару једног села нађе плећатије и шумовитије брдо од 500 до 800 м. и особито ако у томе брду има и вртача згодних за обрађивање, одмах ћемо у таким брдима наћи торине и јањила, о којима смо опширно писали у раду о Билећким Рудинама. (Етн. Збор. V. 753–756).

2. *Сточари који не иду љети у планину.* – Она села која леже на висини од 600 м. и више, а која у својој близини имају плећатија и шумовитија брда с висином преко 1000 м. *никако не учествују у љетним кретањима у далеке планине, већ се крећу само по торинама, јањилима и њивама у сеоском атару.* Могу имати исту форму сточарења и она села, која су на мањој висини али имају у залеђу висока брда као нпр. нека села Љубомирског, Фатничког и

Манастир Добрићево - Билећа, 15. вијек

* комад

Дабарског поља, затим нека корјенићска села. Једним погледом на хипсографској карти Херцеговине могу се опазити области таквог сточарења. То су области око Снијежнице, Хргуда*, Ситнице, Видуше, Бијеле Горе и Орјена.

3. *„Побравичари" и области земљорадничке.* – Дна свих сувих карсних поља са већом масом речних наноса или са већом масом слатководних флишних стијена, затим област Дубраве између Брегове и Неретве чине такозване „побравичарске" сточне области. У тим најплоднијим областима земљорадња је на рачун свих осталих облика привреде узела толики мах да те области имају најмањи број стоке, те их прави сточари називају подругљиво „побравичари". Ипак се и овдје осјећа потреба да се љети диже у планину, али сељак сам неће да гони собом већ је даје „плаништару" љети „на млијеко" уз нарочиту погодбу.[1] У Дубравама знају да су некад собом гонили на планине и да су имали сталне планине, али услијед најновије јако изражене наклоности према сигурнијем и мирнијем ратарском животу напустили су та дизања у планине и задржали само за домаћу потребу довољан број стоке.

4. *Љетња и зимска села.* – Многи сељаци из поља која леже на сјеверној ивици споменуте зоне, укметили су се поред читлука у пољу и на читлуцима, који леже у атару њихових села на висини пеко 800 и 1000 м. У таким приликама развила су се *двострука, љетна* и *зимска села,* од којих имамо сачувана још насеља у Горњим Зијемљима и љетна села у Пољима међу Враном и Чврсницом. Љетна села на Горњим Зијемљима прелазе појединачно у стална насеља, а она на Врану изгледа да због велике висине неће зими никад бити насељена.

5. У областима између Дубровника и Требиња, у Попову, Шуми, Површи и Цивару још од давнина развила се посредничка трговина између Дубровника и унутрашњости и ове су области још прије окупације биле спале на облик побравичара, давале су стоку на млијеко сточарима из Билећских Рудина. Од окупације власт је због оскудице у планинама забранила примати стоку из других котара и ради тога *стока се љети никуда и не креће*, јер је има врло мало. Сточарство има карактер јужно-далматинског сточарења, гдје сељаци хране само по неколика живинчета.

6. *Сточарство без земљорадње.* – Сточарство Балија из *Граца* код Љубушког и *Јасенице* код Габеле је необична и ријетка појава у Херцеговини. То је чисто сточарска област, у којој се њиве никако не обрађују, изузев ливаде. Ове сељаке, познате под нарочитим именом „Травари", проматрао сам детаљније у Јасеници. Јасеничани су поријеклом из Дубравâ, из села Станојевића. Причају да су потомци старе православне племићске породице Милорадовића. Интересантно је што причају, (а то се лако може констатовати и на искрченим и уравњеним ливадама), да су у овом селу нашли већ искрчене њиве, па се ипак нијесу хтјели бавити земљорадњом, већ су њиве претворили у ливаде и наставили свој на пола номадски живот. Цио сеоски атар подијељен је на двије половине, на јужни и сјеверни дио: Јужни је опет подијељен на два, а сјеверни на шест мањих дијелова. Ову су подјелу извршиле аге прије 100 г.

---

[1] Погодбе под којима „плаништар" гони „побравичареву" стоку на планину су различите. Најчешће су ове:

„Плаништар" даје „побравичару" у јесен на десет „вимена" (оваца или коза које се музу) јунћу масла (1 1/2 ока) и 15 ока сира. Побравичар даје плаништару на сваку „смљечну" овцу по оку соли, а на сваку главу јалове стоке по пô оке соли за цијело љето. Осим тога побравичар дарује чобаницама по комад сапуна, по јашмак (марама за главу) и однесе љети по који пут нешто воћа, јер су плаништаци оскудни с воћем.

* Ргуда

а означена је и на секцији специјалне карте.[1] Јужни је, веле, купљен пред окупацију за двије оке дуката; у величину суме свакако може се сумњати. Некупљени дио припада беговима Капетановићима или Гавранима из Почитеља. На њ се плаћа 130 ока масла, што се може продати за 130 форинти. Читаво је село пô године пусто, јер сва чељад и цио кућни намјештај путују шест мјесеци за стоком.

Из села крену треће или четврте недјеље по Ђурђеву дне православном, дакле много раније него остали сточари и гоне стоку на Височицу више Бјелемића. Уз пут узимљу брава и од других сељака, већином од „побравичара". Већина их остане на планини до Томинадне, други крену раније, па се уставе на „јесеништима" по селима око Бјелемића, у Грушчи и у Жупи коњичкој. Ту помажу сељацима у земљорадњи, а ови им по кад-кад дају и по коју њиву да је за се обраде. Покаткад при повратку с планине „отуришу" на Бишћу ниже Мостара и ту остану 10 до 15 дана. Тако се непрестано крећу док не опане с горе лист и онда сиђу у село, распродају мрс и јалову стоку, па купе жита, соли и других потреба. Других шест мјесеци живе у селу, бавећи се поред сточарства врло много и кирицилуком.

Они немају као други сељаци сточних стаја, осим за јањце. Стока хода по сеоском атару и гдје замркне, ту је чобан остави, па се враћа сам кући. Одијело им је махом вунено, љети ријетко ко носи кошуљу. Мало ко од њих има наћве; због тога мијесе хљеб на овчој кожи. Немају ни гвозденог сача или саксије, којом се хлеб у ватри покрива; мјесто тога запрећу хљеб у врућ луг (пепео) па се пече. Остали Муслимани сматрају их као нешто нечисто, као „милет заруреt", па неће с њима да ступају у никакво крвно сродство. Они се могу женити само од оних из Заграца и од оних из Подвележја.

Куће су им махом ниске сламнице, које немају ни крила на вратима, па за вријеме кише затварају врата ћебетима и бијељима.

Од кад је прорадила жељезница Мостар–Метковић изгубили су махом кирицилук. С тога неки почињу да се баве земљорадњом, али саде само дуван. Има их – у Јасеници свега 30 кућа.[2]

---

[1] Лист аус. спец. карте (1:75.000) Љубушки–Метковић.

[2] Сличан живот проматрао је Др. К. Пач у католичког братства Галића из Ротног Доца на далматинској граници, сјеверозападно од Метковића. „Die Ansiedler gehören zu den ethnographisch sehr interressanten ‚Wanderhirten' unserer Länder. Sie suchten das Plateau zuerst nur im Winter mit den Herden auf. So kamen die katholischen Galići nach Rotni dolac aus Blatnica (sudwestlih von Mostar). Viehseuchen, die strammere Ordnung seit der Occupationisw. nötigon sie zur Wahl fester Wohnsitze und auch im Acherbau eine Ernerbungs-quelle zu suchen. Doch ist auch jetzt noch die Viehzucht die Hauptsache, der sie im Winter mit den Ziegen und Schafen, mit dem Grossvieh an der Narenta bei Gabela, im Sommer aber auf der vier Tagmärsche entfernten Ljubuša planina (östlich von Županjac) obliegen. Auch die Lebensführung ist noch vielfach die alte. So sah ich unter den Galići einen 65-jährigen Mann, dernie ein Werkzeng in der Hand gehabt hat; und in der Familie Jurkovići und Zvirići gab es noch vor kurzem Männer, die niemals unter einem Dache geschlafen haben. Nur für die Frauen, Kinder und Vorräthe wurde ein Obdach errichtet." Zur Geschichte und Topographie von Narona. Wien 1007. S. 50. Anmerkung 1.

Ово проматрање Пачово важно је ради тога што се у многим причама о поријеклу породица сачувала успомена о оваком зимском кретању сточара из села око Мостарског Блата и Бротња према југу. Ово су остаци једног сточарског кретања које је у средњем вијеку било често у овој земљи. Професор Јиречек тврди: „Das erwähute Küstengebiet (zwischen Stagno und Ragusa) diente den Wlachen zur Winterweide. Als es aber die ragusaner im Jahre 1399. von dem Könige von Bosnien erwarben und unter dem Namen Terre nove ihrer Republik einverleibten, wollten sie den alten Brauch, welcher für die Gutsbesitzer allerdings manches Unangenehme zur folge hatte, nicht fortbestehen lassen, worüber es noch lange Conflikte gab. Desgleichen wurde nach der Erwerbung von Canale die fernere Aufnahme von Wlachen verboten." Jireček, Die Wlachen und die Maurowlachen. Prag 1879. Sitz. Ber. der kön. böhm. Ges. d. Wiss. на страни 116 и 118.

Са ова два цитата моћи ће многе ствари у животу Балија постати јасније. У осталом и ово је један јак доказ о јачини народног предања и великој његовој вриједности, коју има као начин испитивања узрока појединих сеоба.

7. *Етапна** *кретања*. – Сточарство у Подвележју је много богатије у оваквим етапним кретањима, па има и више веза са земљорадњом. Има их шест села са више од 200 кућа. Села им чине тип најразбијенијих села у Херцеговини и уједно села најбогатија стоком. Љетне испаше или планине су им на Височици, Бјелашници, Блацима (дио Бјелашнице), Шишан пољани (код Коњица) и на Бјелемићима. Пашњаци око села подијељени су још од давнина на *ограде*, које значе готово исто што илака или ступ; ограде су разне величине, дијеле са на *ужа*, а свако уже широко је педесет *растегљаја*.[1] „Ограде" се пасу заједнички, али је одређено да појединац који има једно уже испаше може у селу хранити само 150 брава, 20 коња и говеда и даље пропорционално.[2]

По испашама око села пасе стока зими и у прољеће, а љети се гони у планину. Планине су или сеоске или државне или су приватна имања. На задњим се обрађује земља.

На планину се диже стока до четрдесет дана по „старом Јуреву дне". Већина Подвележаца крене у то вријеме са свом чељади, с цијелим кућним намјештајем, у селу не остане нико. До окупације није уопште за вријеме љета нијелно чељаде остајало у селу. Од назад петнаест година земљорадња је узела већег маха и она треба људи, који ће се непрестано бавити њом; стога из многе куће остаје по половина чељади у селу, а половина иде на планину исто као и у осталом дијелу Рудина. Исто тако овдје се чини и „сумјес" као у Рудинама, али он не траје као тамо цијело љето, већ се разврге чим се истјера на планину. Много породица имају на планини исто „стање" као и у Хумнини: куће за чељад, стаје за стоку и кланице за пићу. Таке породице имају увијек по један дио чељади и стоке на планини, а један у Хумнини. У већине њих, који још путују на планину са свом чељади и с цијелим имањем влада обичај да се старији мушкарци враћају љети с планине у Хумнину и пошто обраде њиве враћају се на планину. Кад почне у селу зријевати жито, стјера се с планине „алаша" (млади коњи који се не јашу и не товаре) да се оврше** жито, па се опет враћа у планину. На планини се остане до Михоља дне, (по прилици до краја септембра), дакле дуже него остали Рудињани и Хумњаци, али опет мање него „Травари" из Јасенице. Кад стока сиђе с планине, она пасе изнад горње шумске зоне на Вележи у такозваним „*најгорњијем травама*." Ту се стока нарочито дуже задржи за вријеме суше, јер се поји снијегом који се вади из пе-

[1] Растегљај је дужина која је велика колико обје у страну растегнуте руке.

[2] Слушао сам од многих Мостараца да ограда у Подвележју има синонимни назив „кобила"; у том се случају „кобила" дијели на „плочу испаше" и „чаво испаше". Овдје дакле имамо потпуно аналогне појаве алпијског Weidenschätzung-a. Мјесто ограде и кобила говори се тамо о „кравама" (Stoss- oder Kuhrechte). „Unter einem ‚Stoss' oder einem ‚Kuhrecht' versteht man soviel Alpweide, als zur Sömmerung einer Kuh nöting ist." (Stebler, Alp- u. Weidwirtschaft, c. 13). Француски се „Stoss" зове „Pasquier", у Пијемонту спомињу се Dénériaz или Erbatie, у Енгадину Vachedas. „Stoss" се распада у дијелове: Ein Stoss = 4 Fuss, = 8 Klane или

1 Kuh	= 1 Stoss	1 Ziege	= $^{1}/_{5}$ Stoss
1 Zeitkuh	= $^{5}/_{6}$ Stoss	1 Schaf	= $^{1}/_{5}$ Stoss
1 Maischrind	= $^{1}/_{4}$ Stoss	1 Pferd von drei Jahren	= 3 Stoss
1 Kalb	= $^{1}/_{4}$ Stoss	1 Pferd von zwei Jahren	= 2 Stoss
1 jüng. Schwein	= $^{1}/_{4}$ Stoss	1 Pferd von einem Jahren	= 1 Stoss
1 ält. Schwein	= $^{1}/_{2}$ Stoss		

Stebler c. 13–14

* етапска
** обрше

ћина. У најгорњим травама нема ни стаја за стоку ни кућа за чељад. Чељад спавају под салашем,[1] а ту се држи и пртљаг. У најгорњим травама се остане од петнаест до двадесет и пет дана, према томе је ли јесен хладнија или блажа.

Чим падне киша, у најгорњим травама постане хладно и онда се бјежи са стоком у „средње траве" или „горње куће", гдје су за стоку начињене стаје, а за чељад куће. Овдје остају дуже, до првог снијега, а онда се спусте мимо „плочне куће" у „најдоње траве" или у „најдоње куће" на ивицама Бишћа. Ако се ујесен дуже остаје у „средњим травама" онда се та мјеста зову „јесеништа", а ако у прољеће зову се „прољетишта". Ту остану све док не стегне најжешћа зима; онда се иде у „праве куће" или у „плочне куће", како се зову у новије вријеме и ту остану све док зима не попусти. Чим снијег почне копнити, стока се спушта у најдоње траве и што више прољеће осваја, стока се пење све више уз планину на исти начин као што је и силазила. До окупације нијесу се ниједне „куће" издвајале изнад осталих; све врсте кућа биле су једнако важне. Издвајање правих или плочних кућа новијег је датума, извршено под утицајем земљорадње и власти. Многе породице не иду на исти начин, већ се од три врсте кућа изабира најдоња за зимовиште, средња за јесениште, а најгорња за прољетиште. Путовања од „кућа" до „кућа", од трава до трава прате обично сва чељад, сав кућни намјештај и цијело сточарево покретно имање.

Ова етапна кретања имају за циљ што боље искоришћавање испаша. Иако су у овом дијелу Балканског полуострва овдје, колико је мени познато, први пут констатована, опет нијесу јединствена у својој врсти.

Оваквих и сличних кретања има на Пиндосу, у Алпима и другим планинама. У Алпима спуштања допиру до 500 м. апс. вис. У Баварској алпско* сточарење има ове етапе: Wintergut, Heimweide, Niederläger, Hochläger, а у Јури: Wintergut, Allmend (paturâge du bas), Wald, Sennberge (alpes, métairies). Врло често између зимског стана (Wintergut) и планине (Alp) имају прољетишта (Maiensässe, „Maji," „Majenberg"), гдје стока у прољеће, а често и ујесен пасе узгред, кад се креће или кад се враћа с планине. У Алпима има једна врста етапа, које нема у Херцеговини, али је позната у црногорским Брдима под именом *повратак*. У Алпима се браћа у децембру на Maiensässe, да се потроши љети скупљена пића, а у Васојевићима у септембру, да опасу отаву на планини. Номадски живот у Алпима креће се у току године обично овим редом: „До почетка маја остаје сточар са стадом у долини, затим се пење на прољетиште, а пошто се ово попасе, на планину, крајем септембра силази на прољетиште, да се потроши љети скупљено сијено. О Божићу спушта се на зимовиште у долину и у мају почињу кретања изнова. Етапних кретања највише чине становници Анивиере (Val d' Anniviers). Док се стока бави на планини, остаје један дио фамилије у долини и на прољетишту ради жетве."[2] То су херцеговачки и црногорски *домари*. Чини се да су ова етапна кретања у Азији најјаче** и најмногобројније развијена. Свен Хедин спомиње сточаре, који у свом годишњем номађењу*** пређу тринаест етапа, које су међу собом далеко два дана хода.[3]

[1] Салаш се састоји од двије сохе које држе једну гредицу, а онда је на њих набацано толико шуме, да чува од кише.

[2] Alp. und Weidewirstschaft. Ein Handbuch für Viehzüchter und Alpwirte. Von Dr. T. G. Stebler. c. 7–11.

[3] Sven Hedin, Durch Asiens Wüsten, Leipzig (Brockhaus) 1899, II. 82.

* алпијско
** најаче
*** номадизирању

Као што се види сва, досад набројена кретања иду махом у обратном правцу колебања водене издани: љети, кад је ниво издани најнижи, кретања достижу највећу даљину, а у јесен и почетком зиме и прољећа, кад издан достиже своје максимално стање, сточари су код куће и крећу се у границама сеоског удута.

8. *Сточарска кретања, која су зависна од колебања водене издани.* – Дувањско сточарење чини и у томе изузетак. У почетку прољећа пасе стока по странама брда око поља, ноћива код куће. Тако остане цијело прољеће. Кад се љети покосе ливаде по дну пољском, стока почне пасти на њима. У августу достиже ниво издани своје минимално стање, па стока силази на најмању висину, на дно пољско. Чим почне с јесени поље „подустајати", стока бјежи из поља и из села, па иде у стаје на Љубушу. Дакле, у исто вријеме кад водена издан достиже највећи ниво, стока достиже највише висине у свом годишњем путовању. Тамо остају до децембра, када силазе* у село и стока почне опет пасти по осушеном пољу. Ради ових јасних веза између сточарског кретања и колебања водене издани, овдје имамо *прољетна* и *јесења* кретања мјесто љетних остале Херцеговине.

9. *Јесења кретања.* – И по времену и по правцу кретања од свих се разликују јесења кретања појединих сточара из јужне Херцеговине на *„посушја."* Многи сељаци из безводних крајева Херцеговине, крећу у јесен, пошто стјерају с планине (ако се љетна бескишна периода сувише у јесен протегне) или у поједина херцеговачка поља или у долине појединих ријека, у којима остају док не почне периода јесењих киша. На посушје се иде у Дабарско, Фатничко и Љубомирско поље, у Церницу, затим у долину Требишњице и Чепелице. Кретања се врше и у правцу према сјеверу и према југу, према томе у ком се правцу стиже прије до живе воде. На „посушју" се остаје десет до петнаест дана. Пошто та кретања нијесу регулисана (зато што се сваке године не дешавају, већ само у ријетким случајевима дуже љетне сушне периоде) настају између становника поља и „посуштара" свађе и препирке. Иако се по времену подударају са црногорским поврацима, узроци су им ипак различити, због тога смо и рекли да у Херцеговини нема повратака.

Б. *Сточарство Површи и високих поља*

Пластика и клима. – Област почиње јужно од Гацка, иде испод Невесињског Поља на гребен Вележи, а одавде изнад Ракитна и Дувањског Поља према Лијевну. Неке морфолошке особине ових области већ смо споменули. Гатачко Поље знамо из *Цвијићеве* расправе о карсним пољима, а главне морфолошке особине и састав земљишта у Површима из његове друге расправе (Глас LVII, с. 84–86, затим с. 172–174). Само морамо примијетити да је Цвијић област Планина и Површи (планинских подножја) узео као једну цјелину. Морфолошки је тако, али их ми по народној номенклатури ради многих антропогеографских момената морамо одвојити.

Важније морфолошке особине ове области споменуте су у одјелу о морфологији. Антропогеографски је овдје најважнија клима, вегетација и хидрографске прилике.

И климатске прилике ових области насликао је *Цвијић* доста пластично. Ја ћу овдје само споменути посљедице тих прилика. Због већег богатства у шуми

* слазе

овдје превлађује дрвена кућа, развијена махом у хоризонталном правцу, са пра̂вим собама. Пошто овдје почињу разгранате долине, овдје се јавља јако разбијени тип села мјесто јужно-херцеговачког типа у хрпама, по карсним вртачама. Богатство у дрвима било је узрок што је овдје јаче развијена вјештина у резбаријама, дрвеним судовима и справама. Оштра зима, собни живот за вријеме зимских мјесеци и удаљеност од главних земаљских комуникација узрок су и неким соматолошким и умним особинама.

Сточарство. – Богатство у води и испашама, блажа љетна клима главни су узрок што овдје нема оних љетних кретања са стоком у високе планине. Ипак су ово поред Подвележја области најбогатије у стоци. Стока пасе цијелу годину у сеоском атару. У прољеће, љето и јесен ноћива у торовима по њивама. Која породица има њива на удаљенијим мјестима, ту се обично љети граде торови, са колибама па се ту изгони сваке треће или четврте године према томе, како је ради гноја потребно. Да су оне висинске прилике и клима главни узрок што овдје нема кретања, види се по томе што све дубоке речне долине ове области чине у томе изузетак. Долина Сутјеске, Пиве, Дрине, и Неретве чине изузетке у овој области. У њих има овог љетног кретања, али само љетног, које траје само два мјесеца. Овдје могу бити узрок само јака врућина и усјеви, који су у то вријеме у највећем јеку. Оскудица у води не може бити узрок. Они немају њива на тим планинама да их гноје. Многа села имају по двије и по три планине и све три љети похађају. Поједини комади тих планина се косе. Многи сточарски трговци закупљују те планине да им се стока надебља.

Важно је што се ова област, управо становништво ове области не разликује ни по поријеклу ни по обичајима од јужних области. Особито нема велике разлике на сусједним ивицама обију области. Да је некад било и овдје ових кретања види се из ове приповјетке: У котару невесињском у селу Бијењи живе старјеничке породице: Пајовићи, Дедовићи, Кафадари, Демировићи и Ћушићи. Они причају да су се њихови стари три пута „турчили" и опет три пута крстили. Пошто су Турци освојили Херцеговину и пошто се и у њихово село населило толико Муслимана, да су их хтјели из села истјерати, они одреде да приме ислам. Али пошто им је било жао старе вјере, престали би клањати и почели би се крстити, чим би љети изашли на Црвањ. Тако су понављали више година, док најпослије њихови потомци нијесу потпуно примили Ислам. Из ове приповијетке се види, у овом селу, гдје сад нема никаква сточарског кретања, да га је некад било!

Између ове области, која љети не креће са стоком, и области љетних станова нема оштре границе. Сјеверни дио те области која љети не креће је уједно област, у којој су стална села гатачке и невесињске Површи промијешана с хумњачким и рудињским љетним становима. Та зона почиње на висинама од 1000 до 1200 м. (Улиње у Гацку), а траје до 1300 м. (Чемерно), где престају стална насеља, а остају сами хумњачки, рудињски, дрињски и пивски катуни.

На сјеверу од ове највише насељене области је област херцеговачких планина и црногорских Брда. То су највиши висови динарске планине системе, у којима је каткад тешко одредити праву вјеначну линију. То су високе заравњене ploштине, у којима избијају на површину главе кречњачких слојева: глечерским цирковима дубоко наједене, дубоким пробојницама искомадане и многим кланцима дубоко угнуте ове планине ријетко одрже своју висину на већим даљинама. Ради свога постанка одсјеци у великим партијама пружају се независно од данашњих речних долина, које потпуно одређују правац нижих одсјека.

Ниже партије ових планина, нарочито у ријечној области данашњих долина обрасле су густом лиснатом и крстатом шумом, на ивици најнижих морена престаје шума а почињу ледине, обрасле густом травом. Горња шумска граница означује већином и мјеста која сточари бирају за своје колибе и катуне. Ово је област у којој се ниједан комад не оре, једино се коси гдјекоји комад. Високе кречњачке заравни махом су безводне, врела су око катуна врло ријетка, стога се топи снијег и лед из сњежаника за домаћу потребу. По читавих осам до девет мјесеци је потпуно пуста, без живота и само је љети насељена.

а) Висинске прилике и врсте сточарства

Описујући поједине врсте херцеговачког сточарства ми смо чешће спомињали оне прилике и појаве с којима ове врсте стоје ма у каквој вези. Да би нам цијела слика била јаснија, ми ћемо укратко поновити те заједничке везе.

Видјели смо да најдаља путовања падају у љето, за вријеме највећих врућина, најнижег нивоа изданске и рјечне воде и најмање количине атмосферских талога. Ове појаве и њихове посљедице су први од узрока оним путовањима. До истог закључка долазимо кад проматрамо варирање херцеговачког сточарења према висинском развићу земље и према његовим посљедицама.

Сада ћемо покушати да утврдимо законе по којима ове висинске прилике утичу на облик и врсту сточарства. Због тога ћемо проматрати границу између области која љети креће у планине и оне која не креће.

Она прва зона Херцеговине, зона које љети креће, пространија је у западној него у источној Херцеговини. Онај попречни бедем планински, који од Попова Поља иде попречно на правац општег динарског пружања, утицао је на границу сточарског кретања. Због њега престају сточарска кретања већ на сјеверу од Љубиња и одатле се зона која љети не креће изван села пружа заједно с њим све до Бабе планине. Тај бедем прекинут је само на једном мјесту и то дубинском линијом у којој је Столачко, Дабарско и Фатничко Поље. И већ ова дубинска линија представља уску зону села која љети са стоком крећу и она каткад чини необично оштру границу између области, која љети креће и оне која љети не креће.

Дакле сјеверна ивична линија Столачког, Дабарског и Фатничког Поља чини оштру границу између области која љети креће и оне која не креће.

Одатле према истоку граница постаје несигурнија. Јужни дио увале Корита̂ учествује у љетним кретањима, а сјеверни не учествује. То је због тога, што је сјеверни дио на већој висини и што су близу врела у Церници, па суша не може тако додијати. Изузев село Качањ (око 900 м. висине) нема у овој области села изнад 850 м, које учествује у овим кретањима.

Од сјеверне ивице Столачког Поља ова граница иде у правцу према сјеверозападу, све до Ходбине; овај дио границе држи се оштро оног одсјека којим се висине сјеверно од Столачког Поља дижу из ерозионе заравни Дубрава. Од Ходбине међа оставља правац ЈИ–СЗ, већ узме готово попречан правац (ЈЗ–СИ), иде према повијарцу Вележи.

Због тога што она ступњевитост терена у западној Херцеговини није онако оштро развијена као у источној, овдје се губи цијела област која љети не креће, те тако прва зона непосредно додирује зону љетних испаша и периодских насеља.

Поред тога овдје пада у очи још и то, што села ракићска и дувањска с висином од 900 и више метара учествују у љетним кретањима, а у И. Херцеговини нашли смо само једно село на тој висини, која љети креће. Ову разлику објашњава нам плувиографска карта, из које се види да су крајеви око Дувна знатно сиромашнији кишом.

Као што смо видјели и граница између обје врсте сточарства иде с малим изузецима у працу СЗ–ЈИ у правцу тектонских директриса, у правцу уздужних оси свих елемената ове пластике. Скретања према југу или према сјеверу изазивају узвишења од 1000 и више метара. Висину највиших села која љети крећу на планине и најнижих која не путују, тешко је у једној линији представити. Више села с висином преко 800 м. уували Коритима и Мекој Груди крећу на планину, док села Невесињског Поља готово исте висине никако не крећу. Поради тога изохипса од 800 м. не може се узети као граница између обје области; с малим изузецима то би могла бити изохипса од 850 м, јер ми знамо само једно село веће висине, које љети креће на планину. Али ова висина као граница између обје области може се узети само за Херцеговину источно од Неретве. У западној Херцеговини је нешто виша. Око 900 м. висока поља. Дувно и Ракитно су у првој области, док су Гатачко и Невесињско Поље с готово истом висином у другој.

Проматрајући висину оних области у великој зони села с љетњим кретањима, видимо да свако пространије узвишење с висином од 1100 м утиче на развијање сточарства с кретањима само у сеоском атару. Иста висина, управо брда с истом висином утичу и на она закретања границе према Југу као у Коритима и на Ргуду.

Највиша села херцеговачка имају висину између 1100 и 1200 метара. Ријетка су села од 1300 м. (као Чемерно и Поља међу Враном и Чврсницом); али то су већ села у дубоким преседлинама, заклоњена од јаких вјетрова. Она дакле чине изузетак и представљају области мјешовитих, сталних и периодских насеља. И због тога као опште правило за ову област може се узети, да *тачке с висином изнад 1200 могу бити само периодски насељене и то махом љетних мјесеци.* Зиратна земља достиже махом веће висине. Њиве у Пољима међу Врањом и Чврсницом и са висином од 1320–1370 чине највише проматране узоране површине. Сјенокоси и ливаде пењу се још на веће висине. На Вучеву, у заравни на сјеверу од Маглића су највиши „чаири" с висином око 1600 м.

Колико промјена висинских прилика утиче на промјене сточарског живота види се најасније кад проматрамо те прилике у околини Мостара и то у правцу из Бишћа (Мостарског Поља) преко Вележи према Невесињском Пољу или Зијемљима. У Бишћу, карсном пољу с апсолутном висином од 30 до 60 м, имамо само сточаре побравичаре с малим бројем стоке, који се знатно више баве земљорадњом него сточарством. У зрачној линији од 2 до 3 км према С. диже се зараван Подвележје с висином од 700 до 750 м, област најбогатија стоком и с највећим бројем годишњих сточарских колебања. Зараван се диже благо тако да за 6 км даљине достиже висину од 1000 м. Тада почне висина нагло расти и у даљини од 3 км достиже висину од 1869 м, висину највишег врха у Вележи. Одатле пада висина тако нагло да у даљини од 1 км имамо висину од 1000 до 1200 м, која се полако спушта до 800 м, до висине Невесињског Поља и Зијемаља. У овим областима, као што смо видјели, нема никаквих кретања. Дакле, у једном размаку, дугачком 13 до 15 километара имамо ријетке висинске контрасте, а исто тако велике разлике у облику и врстама сточарства[1].

[1] Ова се разматрања могу лако пратити на секцији аустријске специјалне карте (Zone 32 Col. XVIII Улог-Невесиње).

Упоредивши све ове бројеве с картом флоре, јасно се виде слиједеће ствари: све оне области средње Херцеговине, које смо (под 2) издвојили у првој зони као оазе које не крећу, представљају у карти флоре подалпијске области, које се исто тако као оазе издвајају из своје околине. Па не само то, него и читава друга сточарска зона представља област подалпијске флоре. Чини се да ће се моћи као опште правило за ову земљу утврдити, да најнижа граница буковине чини највишу висинску линију до које допиру села са љетним сточарским кретањима изван села. Ово, с малим изузецима тачно проматрање, је веома важна ствар, на коју ћемо се већ повратити.

б) Утицаји карста и разна привредна путовања

Уколико смо на основу историјских споменика ову појаву у прошлости могли пратити, видимо да су се сточарством бавили и да су већином имали сточарских кретања сви народи, који су у областима динарског система становали још од старих Илира и Романа, па до данашњих Југословена.[1] Испитивачи предисторијске прошлости налазе у Херцеговини и у суседним крајевима Босне веома много трагова од сточарске привреде у овим крајевима. Ти су трагови особито чести у оним градинама, које каткад имају необично велику висину. Из овога свега видимо, иако поједини народи више нагињу сточарском животу него други, да нам саме етничке особине и диспозиције не могу објаснити постанак овог облика привреде.

Проучавању ове појаве много ће помоћи проматрања о другим врстама привредних периодских путовања.

За велик број облика привреде могу се тражити узроци у природи земљишта (у карсту). Сиромаштво у материјалу од распадања и велике љетне жеге узрок су великој привредној оскудици ових области. Стога су глади веома честе у областима динарске планинске системе. Поред тога овдје је од важности и велика плодност овога народа. Пошто изгледа да се у овој земљи може прехранити само извјестан број људи, то је сваки сувишак осуђен да се исели. Али у утицаје ове природне силе умијешају се и неки други утицаји, те не дају

[1] У дјелу проф. Др. К. Јиречека, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. Denkschriften der kais. Akademie der Wissenchaften in Wien. Philosophische-historische Klasse Bd. XLIX имамо неколико вијести о привреди ових области за вријеме Римљана и из почетка средњег вијека. Исто тако у Новаковићеву „Селу", из дјела „Народ и земља у старој српској држави" Глас XXIV. имамо доста сигурних вијести и погледа о привредном животу српске Немањићске државе. Из тих дјела ми истичемо ова мјеста: Становници из унутрашњости слабо насељене римске провинције Далмације бављаху се рударством, сијецаху дрва по својим шумама, ораху мало њива, бијаху већином сточари и то овчари. Сир је био главни производ далматински; „caseus Docleas" спомиње Плиније (Nat. hist. ed. Mayhoff, 11, 42, 240), а „caseus Dardanicus" један опис римске царевине из IV. вијека (Јиречек, с. 11–12). Око године 948 јавља се стадима славенског племена Неретљана. Кекауменес јавља о пастирима их XI. вијека, који проведу љето са стоком на голим и високим „бугарским планинама", а зиму у Тесалији. (Јиречек, с. 31, 34). На територији данашње Херцеговине било је у средњем вијеку и кретања зисмких: јавља се о хумским сточарима који зимују на Стонском Рату (Јиречек, Die Wlachen und die Maurowlachen Sitzber. der kön. böhm. Ges. D. W. Prag 1879.) Новаковић је издвојио у старој српској држави двије врсте сеоских људи. Насеље које се више бавило агрикултуром звало се село, а сточарско насеље катун; становници првог насеља звали су се землски људи или парици, а другог већином Власи, а некад и Арбанаси. По Новаковићу изгледа да је било више оваких чисто сточарских насеља него данас. Да је било сточара са ститничким, номадским животом, види се из наредаба српске средњевјековне власти која се трудила да ове номаде настани у стална села.

(О сточарима у средњем вијеку 1. стр. 18 до 72 Новаковићева „Села".)

овом сувишку да одмах остави свој завичај, чим осјети да се у свом завичају не може прехранити. Ја мислим да су то утицаји народне љубави према завичају. Овај дио становништва који је од саме природе његове отаџбине осуђен да се исели позна се по томе што он не живи приходима и зарадом у свом завичају, већ зарађује изван њега и тиме надокнађује привредну оскудицу свога завичаја. У томе циљу предузимају се у разно доба године путовања изван завичаја, која ћемо ми једним општим именом назвати *привредна периодска путовања*. Према културним приликама и према навикама разне области динарског система предузимају и разноврсна привредна периодска путовања. Овдје ћу само споменути, да су ова путовања једна од најважнијих историјских и антопогеографских појава ових области, јер су се по правцу њиховог путовања управљале и миграције из појединих области. Од ових путовања овдје ћемо само укратко споменути она, која су ишла из испитиване области или су њу додиривала.

1) *Путовања на презиму.* – Тако на примјер још од давнина био је обичај у средњој и сјеверној Херцеговини, да поједине сиромашније породице иду „на презиму" у плодније области Босне, махом у Посавину. Из Херцеговине би кренули рано у јесен прије него се сврши жетва, па би тамо помагали у јесен у радњама и тиме би заслужили толико жита, да су се могли прехранити до прољећа. Тада би се опет вратили у Херцеговину. А ако би отпутовала цијела фамилија на презиму, често се догађало да остане за вазда у Босни.

2) *Путовања на пожањ.* – Становници сиромашнијих, неплоднијих кршевитих заравни путовали су љети „на пожањ" у плодније области Херцеговине као у Гацко, Требиње, Љубушки, Дубраве итд. Ту би у тежачким пословима помагали и зарадили би толико да могу надокнадити домаћу оскудицу у житу.

3) *Дунђерска путовања.* – Становници Попова Поља, Крушевица и Мокринâ давале су од старина најбоље „дунђере", који се у народним пјесмама спомињу и који су нарочите типове кућа раширили по Херцеговини. Они су путовали по већи дио године по разним областима Херцеговине, градили куће и испред Божића враћали се кући.

4) *Трговачки посредници.* – На исти начин путовали су и трговачки посредници из Шуме и остале околине требињске. Путовали су до Босанске Посавине, Ужица и Шумадије.

5) *Торбари трговци.* – Из средње Далмације и из западне Херцеговине путују људи по разним мјестима западне Европе, гдје продају разне ситнице, па се послије извјесног времена с незнатном течевином враћају. То су они торбари, које аустријски Нијемци погрешно зову Босанцима.

6) *Путовање виноградарских радника.* – Из виноградарских области Далмације и западне Херцеговине у почетку прољећа долази велика маса сељака у поља средње и јужне Херцеговине, гдје сврше све послове око винограда, па се враћају послије мјесец и пô кући.

7) *Путовање у Америку.* – Опште путовање у коме је од окупације почела учествовати сва област је путовање у Америку, које се исто тако може узети као периодско путовање, јер се већина исељеника послије неколико година враћа кући. Ово исељавање у Америку мјестимице је узело толико маха да су многе области остале без одраслих* мушкараца.

8) У исту групу појава би смо узели и оно привремено одавање државним службама (у жандаре и финанце) појединих области, на примјер Лике и Крба-

* одраслијех

ве. Ипак ови људи за разлику од других не остају да стално живе у мјесту гдје их затече пензија, већ се враћају кући и ту се жене и окуће.

Нијесмо имали намјеру да нарочито говоримо о овим интересантним појавама, само смо хтјели са неколико примјера да дамо слику оптштег привредног карактера ових области. Изузев веома ријетке случајеве чисте агрикултуре у свакој другој привредној грани изражена је ова црта периодских путовања. Кад имамо низ овако сродних појава лакше нам је схватити и ова сточарска путовања, која сама за се проматрана теже се дају разумјети. Као што се горњим путовањима хоће да надокнади оскудица у људској храни, тако се и сточарским путовањима хоће да надокнади оскудица у испаши и пићи, а уједно да се умакне штетним посљедицама жеге и суше. Дакле, као и горње, можемо и сточарска љетна путовања доводити у везу са сиромаштвом у живици, са климатским и атмосферско-талошким приликама.

Као што смо видјели, природа земље присиљава све становнике разних навика и разног поријекла да се баве сточарством, а горњи у вези с другим узроцима присиљавају их на периодска путовања, која узимају разноврсне правце и разне облике према чисто локалним приликама и навикама. И ми видимо, иако овакав дуг путујући и скитнички живот развије код народа нарочиту љубав према овом животу, да ипак саме психичке диспозиције и етничке жице не могу потпуно јасно објаснити постанак ових разноврсних форма. Оне могу само локално да дају већ од саме природе изазваној форми разне измјене али пред глади, тим великим антропогеографским фактором, те се навике напуштају.

Да се види колика је јака зависност ових појава од пластике и климе ове земље, довољно је споменути да су оне зоне издужене у правцу СЗ–ЈИ, у правцу тектонских директриса, у уздужном правцу свих морфолошких елемената ове пластике. Те зоне са својим границама изгледају нам као сталне појаве, слично као што су стални морфолошки и климатски карактер ове земље. Ми смо само на једном мјесту могли констатовати да се граница између ових зона помјерала (у Невесињу), док су она разна одступања у Хумнинама и Рудинама, као што смо видјели, доста нестална. Друго је сада питање колико би се ове зоне могле одржати, кад би се народ почео бавити рационалнијим сточарством и кад би се промијениле трговинско-политичке прилике Босне и Херцеговине.

в) Општи закључци

Чини нам се да се на основу многих примјера из наше расправе може као опште правило утврдити да непосредне узроке већини оних кретања ваља тражити у начину како се сточар управља према својој испаши.

На првом мјесту види се да она кретања у атару сеоском, издвојена као дериват 1, настају у оним мјестима где су просторије испаша веће од пута који за дан стока пасући може превалити. Оскудица у испаши, затим потреба да се цијело пасиште експлоатише и висинске прилике поред других мањих, главни су узроци постанку јесењих и зимских станова и оних кретања у атару села у зони која љети изван села не креће. Осим тога у овој земљи утиче и карст на ту појаву разноврсно и изазива разне врсте привредног номадизма.

Поред тога зна се да се при наступању једног љета и травни покривач у разним висинским партијама једне планине сукцесивно обнавља. И сва етапска

кретања, по нашем схватању, нијесу ништа друго него прилагођавања сточарских кретања висинској сукцесивности у обнављању травног покривача. С тога гледишта важна су наша проматрања на Вележи, многе веома важне појаве из цитиране Штеблерове књиге о Алпима, а важнији су од свих они разни херцеговачки називи етапских кретања, (као: „најгорње", „средње" и „најдоње траве", затим „попас") који етимолошки објашњују узроке тих кретања. Исту теоријску важност имају кретања црногорских Брђана у *повратке* на подотављену траву.

Општи карактер вегетације и фенолошке прилике у биљном царству су главни непосредни узроци сточарским кретањима уопште. Поред ових има непосредних, али мање важних фактора као што су: продуктивност земље, културне прилике и други мање важни моменти. Али има још посредних врло важних узрока овим кретањима. Зна се, на примјер, да је вегетација и флора зависна од разних климатских особина и колебања, а ова од висинских прилика, географског положаја и другог. Што је једна планина виша и сукцесивност у наступању појединих годишњих климатских сезона биће многобројнија; према тој климатској сукцесивности управља се травни покривач у разним висинама, а сукцесивности травног покривача сточар прилагођава кретања своје стоке. Пошто ове сукцесивности има, у већим или мањим размјерама, у свима планинама земљине површине, има и етапских кретања у разним јако удаљеним мјестима земљине површине. Осим тога из наше расправе осјећа се, да су етапна кретања многобројнија у Алпима него у планинама динарске системе, а у централној Азији двоструко па и троструко многобројнија него у Алпима, готово управо онако као што су и висинске прилике ових планина различите.

Сада се може представити како су разноврсни моменти који су утицали на постанак сточарских кретања.

Поред климатских прилика, као главни посредни фактор и то посредни фактор другог реда је висинско развиће појединих области. Разумије се да онда долазе, као фактори трећег и четвртог реда, разни морфолошки стваралачки фактори.

Важност првих двају фактора најбоље се може осјетити у прегледу номадског живота на читавој земљиној површини.[1] Када на основу литературе прегледамо све врсте номадског кретања на земљиној површини, види се да се све области номадског живота дају свести на двије морфолошке цјелине. Номадска кретања врше се или у области високих планина или у области степа. Прве области представљају велике набреклине у земљиној кори, а друге представљају махом тектонске плоче. Због тога у првим сточарска кретања се врше претежно у *вертикалном правцу, а код других претежно у хоризонталном.* Услијед висинских и климатских прилика планине се љети обнове својим травним покривачем, због тога се кретања сточарска љети упућују у правцу према средини планине, упућују се са свих страна једног планинског система и постају нека врста *центрипеталних планинских кретања.* Сезона љетњих врућина, за вријеме којих у планинама вегетација бујно напредује, постане у то вријеме у степама тако јака, да спржи цијелу траву. Због тога у исто вријеме у степама настаје повлачење према ивицама, повлачење из степа, настаје

[1] О врстама кретања у степама, затим о рапореду номадских племена на земљи исцрпније говори Ernst Grosse у дјелу Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft (Freiburg J. B. u. Leipzig 1896) у одјељку Viehzüchter, стр. 80 и даље.

нека врста *центрифугалних сточарских кретања*. У томе погледу карсна област јужне Херцеговине понаша се слично степи. Осим тога, има и других разлика између планинског и степског кретања. Услијед развића висинских прилика, пластичких особина и мањег простора одређена за пасиште у планинама су *утврђени и правци кретања*. У степама тога нема, па због тога и настају тамо помјештања чадора у хоризонталном правцу, а због већих димензија самог пасишта и сточарска кретања у степама чине у опће веће димензије него планинска.

Јасно се види да и у планинском и степском сточарењу обнављање вегетације и климатске прилике чине главне узроке. Климатске прилике условљавају травни покривач, а према овоме управља номад правце и вријеме својих кретања.

Из наших разматрања може се осјетити читав један циклус стваралачких фактора, који су номадском животу одредили мјеста на земљиној површини, врсту номадског живота, правце и доба кретања. Тектонски процеси у кори земљиној били су фактори, који су одредили првобитно мјесто номадизму. Географски положај и годишње кретање ваздушних струја одредили су главне врсте номадског живота, а разне висинске и пластичке прилике у вези с годишњим колебањем климе изазивају она одступања која смо споменули у номадизму разних планинских система. Тек у овако створеним приликама може човјек удешавати кретања и начин експлоатације испаша, а послије овако условљених прилика долазе утицаји секундарног значаја као: опште привредно стање земље, државна администрација и култура становништва.

На овај начин постаје разумљиво зашто је у великим планинама по ивицама Средоземног мора било оваког живота кроз читаво историјско вријеме и зашто су ту форму привреде имали сви народи, који су у тим планинама становали.[1]

Могло би се помишљати да ће ту бити утицаја од извјесних етничких диспозиција, пошто су се у планинама на ивицама Средоземног мора (Пиренејима, Алпима, Динарским планинама и на Кавказу) најдуже одржали преостаци најстаријих познатих европских становника (Келта, Илира и кавкаских народа). Вјероватно биће и ових утицаја, али су они свакако споредног значаја.

Општи распоред ових појава на земљиној површини, зависност од разних вегетационих прилика, затим они деривати најбољи су знаци претежне зависности ове појаве од разних физиогеографских момената.

VI. ГЛАВНЕ ОСОБИНЕ НАСЕЉА

1. *Положај и тип вароши и варошица*

Положај вароши. – У Херцеговини има једанаест вароши, а готово исто толико и већих насеља, која би се и по свом основном плану и привредном карактеру могла назвати варошицама. Положаји ових насеља потпуно су зависни од пластичких особина и комуникација ове земље. Док је за положаје села на првом мјесту важна детаљна пластика и друге физичке особине појединих локалитета, код положаја вароши и варошица од већег су значаја само крупније пластичке црте ове земље. И међу овима превлађују утицаји већих низинских линија готово потпуно.

Већ смо споменули да карсна поља чине засебне мање економске центре у овој земљи. Због тога је и разумљиво што од једанаест вароши ове земље њих девет налазимо у карским пољима. Али ипак поред свега тога што те вароши сједињују у себи економске интересе појединих поља, ипак то не чини главни услов њиховом положају. Истакли смо да низови разних поља чине веће низинске линије, које сијеку земљу у правцу СЗ–ЈИ; за те линије везане су веће комуникације и сва већа насеља ове земље.

Осим ових лонгитудиналних низинских линија веома су важна и трансверзална улегнућа. Већ смо истакли да онај приморски планински бедем има двије важније пластичке прегибли (пробојницу Неретве и Дријен између Требиња и Дубровника) и да те прегибли имају велики климатски, фитогеографски и културни значај. Није без важности ни она суха долина између Завале и Сланог. Велики антропогеографски значај ових прегибли осјети се, кад разматрамо распоред главних вароши у сусједном дијелу Далмације. Видимо да је Метковић везан за долину Неретве; Слано је на ушћу оне сухе долине што иде из Попова у море, а Дубровник на подножју председлине Дријена. За унутрашњост је важно што је за Неретвину долину везана главна, а за Дријен једна од главних херцеговачких вароши. Када с овог географског погледа пређемо на историјски видимо, да су *у читавом историјском времену главне херцеговачке вароши биле везане за главне трансверзалне прегибли у овом дијелу динарске планинске системе.*

Неретвина долина разликује се од друге прегибли у томе, што је судбина њених вароши нестална. У току историјског времена осјећа се извјесно помјерање главних вароши уз Неретву. У старом вијеку главна варош ове земље (Нарона) лежи готово на ушћу Неретве, у средњем у долини Неретве или у најближим дијеловима њена слива неколике важније вароши и то: Дријева* (Габела), Почитељ, град Крушевић и Благај, а у новом вијеку Мостар се развија на штету свих осталих. Изгледа да се ово помјерање већином вршило заједно с помјерањем културних утицаја, који су, као што је познато, долазили с Приморја.

Благај, једно од најважнијих средњевјековних херцеговачких мјеста, имао је ове згодне особине свог положаја: лежао је готово у самој Неретвиној долини, преко које је одржавао везе с морем, затим је затварао излаз једне важне низинске линије, која је долину Неретве доводила у контакт најприје с важним друмом Дубровник–Ниш, а затим преко Дуге и Никшића са Скадарском потолином и с највећом трансверзалном низинском линијом на западној обали Балканског полуострва. Благај пропада услијед помјерања читавог саобраћаја према сјеверу, који изазивају велике културне промјене, што су се у новом вијеку у средњој Европи извршиле. То је утицало на подешавање** главног саобраћаја према долини Неретве, на постанак и нагло развиће Мостара и на пропаст Благаја у новом вијеку.

Услијед нарочитих пластичких, агрикултурних па чини се и стратегијских прилика, главна варош друге трансверзалне прегибли понашала се друкчије

[1] Преглед о старости ових појава и о њиховом распореду у појединим планинама из области око Средоземног мора дао је E. de Martonne, у раду La vie pastorale et la transhumance dans les Karpathes meridionales, који је изишао у дјелу: „Zu Friedrich Ratzels Gedächtnis".

* Древа
** адјустирање

од ових посљедњих. Због тих прилика главна варош источне Херцеговине (Требиње) не мијења свога положаја, оно је у сва времена било и остало прва варош и то прва у многом погледу међу насељима овог дијела испитиване земље.

Као што се види, положај двију главних вароши ове земље није везан за лонгитудиналне већ за трансверзалне низинске линије ове земље. Ипак значај ових првих није никако незнатан. Има низ вароши и варошица које су везане за ону уздужну низинску линију, која настаје при спуштању приморског планинског бедема у западну херцеговачку ерозиону зараван. У тој низинској линији, чију су комуникациону важност још Римљани осјетили, имамо ове вароши и варошице: Витина, Љубушки, Чапљина, Почитељ, Домановићи и Столац.

Невесиње и Гацко са Заломом, Фојницом и Автовцем везани су за ону другу, исто тако низинску линију. Ипак за њихову величину, особито Гацка и Невесиња од важности су и њихова карсна поља.

Љубиње, Билећа и Дувно* изгледа да су се развили само као економска средишта своје околине и као сједишта котарских власти.

Коњиц и Фоча су насеља у пространим ријечним долинама, у природно богатим околинама.

Поред ових главних фактора, који су прописивали положаје и мјеста појединим варошима има и других чији се утицај знатно осјећа. Тако, на примјер, све вароши карсних поља, изузев Невесиње, леже на сјеверним или сјевероисточним ивицама карсних поља. На то је утицала *инсолација* и тежња да се варош заклони од оштрих *сјеверних вјетрова*. Поред тога исто је тако питање воде било од важности.

Многе од херцеговачких вароши развиле су се на тај начин што су аустријске или још и турске власти одабирале нека од већих насеља једног поља за своје сједиште. На тај се начин Метохија (Гацко) развила на штету Кључа и Црнице, Касаба (данашње Невесиње) на штету Залома, Љубушки на штету Витине, а Чапљина на штету Почитеља. С овим утицајем политичких власти помијешан је и утицај војничких аустријских логора и касарна, јер су нека села добила облик варошице, тек кад је у њима основан војнички логор и касарна. На тај се начин развише Автовац, Бојишта, Калиновик, Улог, Моско и Домановићи.

О *типу некојих вароши*. – Најстарије и највеће херцеговачке вароши (Требиње, Столац, Благај и Мостар) не леже на отвореним дијеловима карсних поља, већ у угловима, којима поједине ријечне долине залазе у поља. Почињући у тјеснацима пред самим улазом у поље и групишући се око каква старог моста, куће варошке пружају се низ ријеку у поље и шире се у облику лијевка с обје стране ријеке. Такве вароши имају облик *троугла*, или на средини јако стиснута цилиндра, ако ријека спаја два поља и ако се на обје стране шири. Такав положај има Мостар.

Поред овога у свакој старијој вароши разликујемо два дијела: један у равнини на обали ријеке, гдје је чаршија, гдје се врши цио варошки промет и један виши гдје су само куће за становање. Први дио зове се *чаршија*, а други виши дио називаћемо *махалом*. Такве више и ниже дијелове имају све старије чаршије; оне су се све до данас одржале у Мостару, Стоцу, Требињу, Љубушком и Фочи. Карактеристично је што у већини високих махала станује махом хришћанско и то већином православно становништво.

* Жупањац

Махале су већином на каквим ртовима или вишим терасама, непосредно уз чаршију. Кроз њих пролази главни *сокак*, врло тијесан, кривудав и покалдрмљен, каткад врло стрменит и зато је успон степеницама олакшан. Од главног сокака десно и лијево иду разни „*ћор-сокаци*“ или се непосредно улази на велике капије од високих авлијских зидова, који затварају с улице куће од погледа. Ивицу махала чине дуге *баште*, као продужење кућа. Својим тијесним, искривуданим, стрмим, покалдрмљеним и ступњевито изведеним улицама, затим многим ћор-сокацима ови дијелови вароши личе на приморске далматинске вароши. Високи зидови, кућни прозори редовно окренути у авлију или с улице тек на другом и трећем спрату пробијени, подсјећају да се овдје живи оријенталским животом муслиманских народа.

Плану ових вароши дају оријенталски карактер и велике просторије разних *харема*, муслиманских гробаља, који својим положајем означују или садању или негдашњу ивицу вароши. Исти утисак чини све досад дјеломично очувана *подјела вароши на махале разних конфесија*. Хришћанске махале („српске“ које се каткад зову и „ришћанске“ и „латинске“) заузимају махом периферијски положај. Ти првобитни оштро издвојени квартови сачували су у много вароши све досад своје трагове иако новије вријеме и у овоме изједначује.

Ми смо истакли резултате арихеолошких испитивања да су прехисторијски становници оснивали своја насеља већином на високим неприступачним мјестима. Исто тако на основу свих откривених римских насеља излази јасно да су Римљани своја насеља оснивали у низинама. Има више археолошких радова из којих се види да се комбиновање ових двају врста насеља почело вршити већ за Римљана. Чешће су Римљани поред вароши у низини држали и предисторијска насеља у висини и тако је настао онај комбиновани тип римског *двоструког насеља*, карактеристичног за неке области римске Далмације. У средњем вијеку имамо сличан тип са градом на вишим мјестима и подграђем у низинама. Према остацима креча, римских опека и систему зида (Fischgrätenwerk) тврдио је др Ћ. Трухелка да је град Благај на Буни начињен на мјесту неког старог римског града.[1] Ова чињеница била би од великог значаја, јер би на тај начин имали континуалну везу између римске и средњевјековне тврђаве. Чини се да је турско вријеме мање мијењало у томе погледу, јер многе средњевјековне градове Турци су задржали. На тај начин излази као врло вјероватно да се један општи тип утврђене вароши, настао комбиновањем предисторијске тврђаве и римске вароши, одржао у нашој земљи све до најновијег времена. Положај махале у чаршије сличан је положају града и подграђа, па се вјероватно и овај положај да свести на исте узроке. Изгледа да је то био општи тип старије наше вароши.

2. *Положај и тип села*

Својим нарочитим физиогеографским особинама створио је процес карста и особите услове* за положај и тип села. Од тих особина по својој важности на првом је мјесту мрежаста пластика карста са свима својим посљедицама. А

[1] Dr Ćiro Truhelka. Naši gradovi, Sarajevo, 1904, стр. 5, 64–65.
* погодбе

оно што чини главну разлику у типовима села у карсту и у другим теренима су све оне погодбе карсног терена, које условљавају спору ерозију и споро развијање ријечног система.

У областима вододржљивих стијена је друкчије. Док у карсту има врло мало ријека уопште и док су ове врло сиромашне у површинским притокама, ријеке из области вододржљивих стијена рачвају се у безброј секундарних ријечних система и млазева. Све је ово узрок што је површина у области вододржљивих стијена несталнија, за живот несигурнија и што су у њој одроњавања великих комада земље врло честа. Посматрајући типове села у области Дрине и Горње Неретве види се како разграната мрежа ријечних притока разгони сеоске куће и присиљава их да се каткад у тежњи за сигурном, од ерозије ненагриженом површином пењу до невјероватних висина. Због оскудице у сигурној површини, у овим областима свака зараван, свака тераса и свако тврђе мјесто добија своју особиту важност за положај сеоских кућа.

Познато је да заједно с висинским развићем оваквих терена и ријечна ерозија све више јача, да се јављају све више трагови свјежег ерозионог рада. Мислим да се на ове сличности теренских прилика дâ сводити она истоветност* у типовима села која се јавља у типовима села и с ову и с ону страну Дрине. У босанској Посавини превлађују збијена села, Босанска жупа и са својим пространим окућницама и по типу својих села много се подудара са Шумадијом, док у Босанској Вр'овини (високи плато на сјеверу и сјеверозападу од Влашића) не превлада потпуно тип старовлашких села.

У карсту је сасвим друкчије. У њему превлађују мање или више искривљене или изломљене ерозионе заравни, у којима је опет карсни процес и у разном облику и у разној јачини развијен. Према томе, каквој је врсти привреде становништво више наклоњено, развиће се збијенији у разбијенији тип села. Становништво, које се више бави земљорадњом управљаће се у распореду својих кућа према већим карсним утолеглицама. Од једне првобитно у такој утолеглици засноване куће развијају се доцније мале групе кућа, које се ређају по ивицама утолеглице. Ако ли у области превлађује сточарска привреда, гледаће становници да добију што већу просторију за испашу, па ће се одмицати један од другог што више. На овај први начин постала су у групе разбијена села јужне Херцеговине, а на други начин јако разбијена села Горње Херцеговине са подвелешким селима као најтипичнијим.

Друкчије је у карсним пољима. Било због периодских поплава или због вриједности плодног пољског дна, сва села карсних поља бјеже или на ивице поља или на тјемена мањих узвишења у пољу или на подножја оних хумова, који се као преостаци карсним процесом разорене планине јаве чешће изоловани на дну пољском. Ови разни положаји условљавају и друкчије типове села. Према величини мањих узвишења и према пространству њихових тјемена развију се мање или више збијена села. Ту се врши развијање села у једној плоштини, у које је величина друге димензије знатна и због тога ово су особите тачке, гдје се *Цвијићев антропогеографски циклус*[1] може до краја вршити.

У оних села на ивицама карсних поља и на подножјима хумова величина друге димензије насељеног простора увијек је незнатнија. Ако стрмим одсјецима пољског оквира и нарочитим приликама или агрикултурним моментима та димензија постане веома незнатна, онда се не може говорити о насељеној

[1] Основе за географију и геологију Македоније и Ст. Србије, књ. I стр. 188.
* истовјетност

плоштини, него о насељеној линији. У томе случају настаје особит тип села, у коме су куће поређане у мање или *више извијугане и каткад искидане низове кућа*. Оваких села има на сјеверним ивицама Бишћа, Љубушког, Видова, Требињског и других поља, а најтипичнија су и по распореду кућа и по јачини фактора који на њих утичу на сјеверним ивицама Попова Поља. Због овога ја бих за овај тип села предложио назив *тип поповских села*.

Опште привредно сиромаштво и мрежаста пластика карсног терена узроци су многим специјалним особинама села у областима карста. Они су узрок што онај од *Цвијића* наговијештени антропогеографски циклус у еволуцији сеоских типова мора у карсту закржљати одмах у свом почетку. Он у појединим вртачима и увалицама створи групице збијених кућа, али ту и остане, велика збијена села не може овдје никад створити. Ово је једна сигурна мјера, којом можемо мјерити привредну снагу ове земље. Села у карсту зријевају у оно доба које се у другим теренима може сматрати као младићско доба. И због тога су збијене и ако јако растурене групице кућа већ сигурни знаци пренасељености области, и јасни наговјештаји да земља мора сувишак свог становништва гонити из себе.

У опису Билећских Рудина ми смо довољно истакли утицаје инсолације и вјетрова на положај села.Исто тако истакли смо у колико је читлучки систем утицао на првобитни распоред кућа. Ти се случајеви понављају у читавој земљи, или готово потпуно истоветни или у најмању руку слични. Исто тако споменули смо, како извјесни дијелови становништва воле да живе у збијеним селима. Ипак важност свих ових фактора је локална и пред овим, овдје истакнутим природним факторима веома малена.

3. *Поткућница, кућа и стаје*

О херцеговачкој сеоској кући писано је доста. *Вид Вулетић Вукасовић* написао је у „Zborniku" Југословенске Академије чланак о кући и покућству у Босни, Херцеговини, Далмацији и Црној Гори. Иако у чланку има интересантна и добра материјала, – нарочито су интересантни они обреди који се врше при грађењу куће – ипак је тешко из тог чланка добити слику о разним типовима куће. Затим су дошли познати *Мерингерови* чланци и одјељак у *Цвијићевим* Антропогеографским Проблемима, гдје су први пут јасно и тачно изнесене особине херцеговачке куће. У антропогеографским радовима о Билећским Рудинама и требињском котару описани су поједини типови сеоске куће детаљно.

У овим радовима приказани су поједини типови сеоске куће потпуно. У цијелој осталој Херцеговини нијесмо могли наћи нових типова, изузевши кућу дашчару и варошку кућу, које ћемо овдје детаљније приказати. Али наша путовања била су за испитивање сеоске куће од важности нарочито због тога, што смо опазили, да поједини од описаних типова превлађују у појединим крајевима земље готово потпуно. Тај *географски распоред појединих типова куће* чини друго важно питање о народној кући и ми ћемо овдје тај распоред у кратким цртама приказати.

На облик куће јако је утицао материјал од кога је начињена. По материјалу разликујемо у Херцеговини сламне, камене и дрвене куће, које ћемо народним називима звати: сламнице или сламаре, плочаре и тахтаре (дашчаре). Сламнице су у разном свом облику распрострте по цијелој земљи било као

стајаће, било као већ напуштене и у стаје претворене куће. Ипак њихову главну област распрострањења чине више, од главних земаљских друмова удаљеније области љубињског, столачког, затим јужни, брдски дијелови гатачког и невесињског котара и најпослије читава западна Херцеговина, изузев куће најближих села око Љубушког, куће близу цеста, затим куће неких села у сјеверном дијелу Дувна.

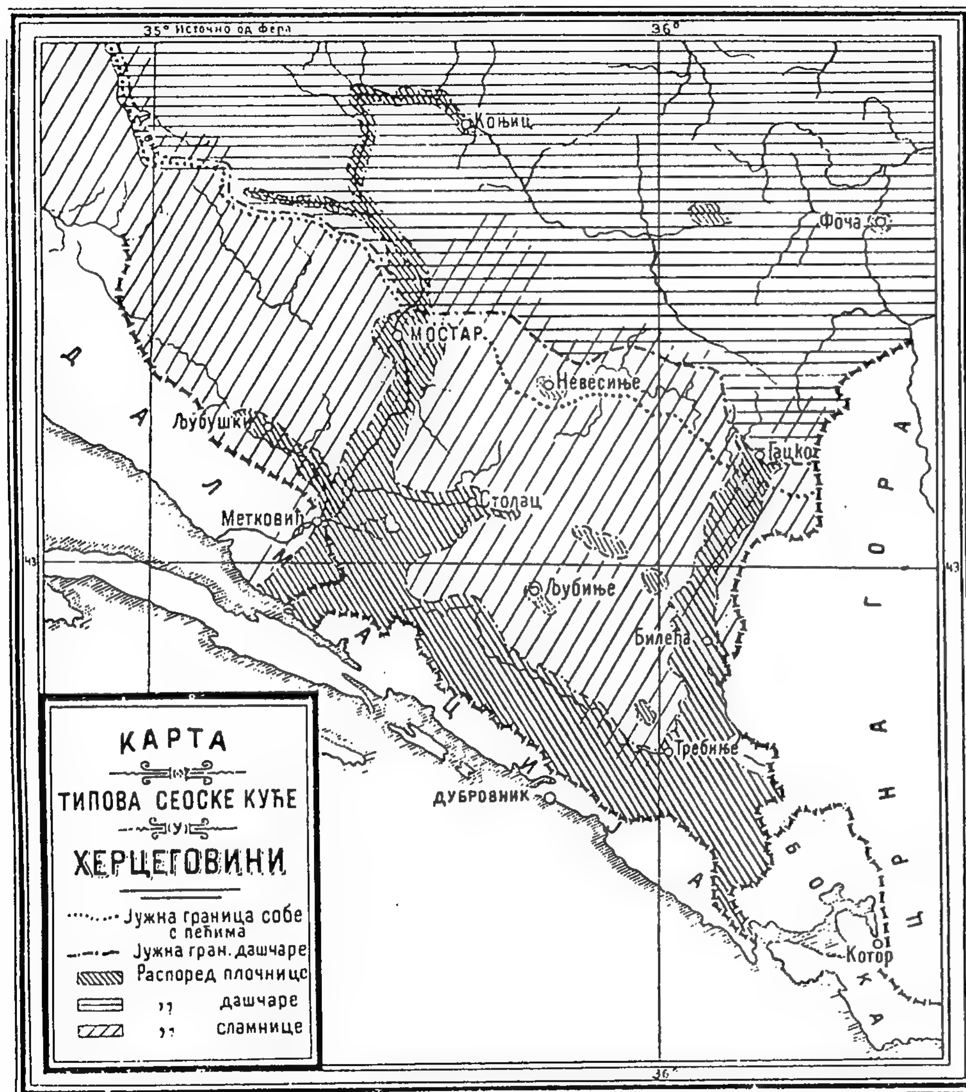

Карта типова сеоске куће у Херцеговини

Куће плочаре, куће потпуно камене, с кречом или без креча, су куће нижих културнијих области, куће области страног утицаја. Тој групи кућа припадају куће свих херцеговачких вароши, изузевши Фочу а донекле и Дувно, затим то је кућа читаве југоисточне Херцеговине од Илије, Бјелашнице и Леутара на

југоистоку. Та кућа превлађује у већини карсних поља, изузев нека села Невесињског, Бијелог, Бериша и Дувањског Поља. Тој групи припада кућа цијелог варошког и сеоског муслиманског становништва, изузев само Балије. То је кућа велике будућности у овој земљи, која примивши у најновије вријеме кров од цигле нагло напредује на штету оба остала типа. Да се види како се она нагло и брзо шири, спомињем тај факт да ја памтим кад у мом селу од педесет кућа није било ни десет плочара, већ су све биле сламнице, а данас су готово све плочаре.

Поред сламаре и плочаре имао и дашчару, која као стајаћа кућа долази већином комбинована са плочницом или правије са зиданом кућом, а ријетко са сламницом. Чисте, потпуно дрвене куће врло су ријетке као стајаће куће. Ипак оне су важна појава у нашој земљи, јер појава даске у кући и на кући значи већ велике промјене и у унутрашњем склопу и у спољашњим придодацима куће. Област дашчаре је уједно и област, у којој се јавља у сеоским кућама соба са земљаним пећима, затим диванхана и тријем. А важно је, као што ћемо видјети, што је тахтара ограничена на уску зону сјеверне, планинске Херцеговине, управо на фитогеографску подалпијску зону букве. Истина, дашчара допире нешто јужније од букве, али им се границе у главном подударају.

Пошто смо на овај начин утврдили разне врсте кућа и области њиховог распрострањења, можемо приступити проучавању појединих врста.

Зграда, ограда или поткућница. – Херцеговачка кућа разликује се и по свом положају од кућа других српских области, нарочито од босанске и шумадијске. Ријетки су случајеви, да кућа дође у средину имања, она је редовно или у ивичним дијеловима или чак на крају имања. Узрок је томе на првом мјесту оскудица у плодном земљишту, а затим велике стрмени. Ради тога положај куће је увијек у напријед одређен положајем плодног земљишта, положајем брда, на које се село наслања, а донекле и правцем најјачег и најхладнијег вјетра. И према овоме јасно је, што у херцеговачким кршевитијим областима немамо окућница, а ријетко и већијех „зграда“, већ једино *поткућница*, које каткад сачињава само једна њива. Овдје кућа заузима редовно највиши положај у цијелом имању; сви они објекти што су у другијем областима око куће, овдје су *испод куће* у поткућници. Врт, вођњак, уљаник, дубрава и стаје за пићу у већем дијелу земље су у поткућници, једино су сточарске стаје обично уз кућу.

Поради таквог положаја и кршевита земљишта, на коме се обично гради кућа, у већем дијелу Херцеговине није се могао слободно развити *двор ни авлија* и ради тога има доста кућа, које немају двора ни авлије. Такав положај имају куће по мањим карсним утолеглицама и на стрмим оквирима карсних поља.

Друкчијег су положаја куће оних области, гдје се велики комплекси земље могу обрађивати. Ако у тим комплексима нема каква, за обрађивање згодна узвишења, куће бјеже на ивице обрађеног комплекса. Али чим се у имању нађе какво узвишење, куће се попну на њ. У томе случају куће заузимају положај у средини имања, сличан ономе у Шумадији.

Поткућница нема готово никако у виноградарскијем областима. Због тога у тијем областима нема ни дубраве, нема под кућом стаја за пићу и стоку. Према својој употреби стаја је специјалитет сточарских села.

Разни типови сеоске куће. – У опису Билећских Рудина (Етн. Збор. V) ми смо приказали разне врсте сламница и плочница. Изузевши варошку кућу и

дашчару, није констатован из тога ниједан нов тип народне куће у Херцеговини. У истоме раду разликовали смо три врсте сламнице, од којих се само једна као стајаћа кућа до данас одржала. Сламница, у облику конуса зове се *савардак*; сламница са дуваром оплетеним од прућа и пошивеним сламом, који има облик ваљка и с кровом на четири крила зове се *колиба*, а кућа са четвороугластим зидом од сувомеђине и кровом од сламе зове се *сламница*. Све ове врсте кућа су једноћеличне. О некадашњем превлађивању сламног крова у Херцеговини свједочи и то, што се слама од омлаћене ражи зове у цијелој земљи *кров*, а ређе млаћевина.

У околини Мостара и Невесиња приземна кућа (била сламара, плочара или дашчара) има махом више унутрашњих просторија. Средину куће заузима *уџара* или *међувраће*, у коју воде кућна врата. Из ње десно и лијево воде по једна врата у *собу* и *кућу* или *огњиште*. Просторије ових *зиданих* кућа растављене су међу собом *пердом* и *чатмом*.[1] Овај *факат доказује да развиће куће у хоризонталном правцу није извршено дограђивањем уз кућу, већ преграђивањем куће*. У Ракитну се кућа дијели већином на два дијела: *грijовницу*, гдје гори ватра у *аралук*. Оба су дијела растављена чатмом. У селу Хуму код Требиња унутрашњост куће дијели се на *ватреницу* и на *камаре*. У Билећским Рудинама, Гацку, Невесињу и Подвележју просторија у којој гори ватра, зове се *огњиште*. Свуда су у њој камени кревети. Друга просторија двоћеличне куће у Шуми зове се *спрема*.

Познато је да већи дио херцеговачких кућа није имао соба с пећима. У свима приземним кућама, па биле сламнице, плочаре и дашчаре, ватра је горила на огњишту. За сједење крај огњишта начињени су били они камени кревети, који су представљени у Атласу Насеља Срп. Земаља (II). Од важности је што се ти кревети јављају само у приземним кућама, у којима нема соба. Осим тога њих нема у оним селима, у којима се осјећају утицаји варошке куће (око Мостара). До окупације свака кућа у Невесињу имала је кревете. Како су се у новије вријеме почеле градити у Невесињу собе с пећима, кућа с огњиштем изгубила је онај значај најважније кућне просторије, па се због тога из многих кућа дижу кревети. Према томе кревети су карактеристика приземних кућâ без соба и пећи, кућâ чије се главне просторије загријавају ватром с огњишта. Гдје се год јави пећ или оџак (камин), кревета већином нестаје. Соба с пећи је појава високе планинске Херцеговине. Има пећи које се ложе с поља и такве се зову „пећи на хасму“ (Борци код Коњица).

У селима око Мостара многе куће имају гостинску* одају, која се зове *башкалук*. Исто тако у многим селима има у кућама нарочитих *агинских одаја и соба*, у којима аге држе разне своје ствари и у којима спавају кад изађу на читлук. То су собе сиромашнијих ага, који не могу да начине засебну „исходну кућу“.

Прозори су на сеоским кућама малени и ријетко су од стакла. На тахтарама и плочарама начињени су димњаци; на сламарама остављају се у крову нарочите рупе, које се зову *баце* или *виђелице* и врше улогу и прозора и димњака. У Гацку и Невесињу тахтаре и сламаре имају необично стрме кровове.

Приземна камена кућа зове се полача; то је била једина кућа Билећских Рудина, која се јаче развијала у хоризонталном правцу. Интересантно је, да је

[1] Перда је обична преграда од даске, а *чатма* је двострука преграда од даске, која је изнутра испуњена мељтом (малтером), а с поља је окречена.
* мусафирску

ова врста кућа доста стара, јер се и у средњем вијеку спомињу **полаче зидане**.[1] У Штатуту Пољичком као имање „стабуло али негиб ће“ спомиње се и „полача ȣ ђапно али ȣ подь“, док се „кућа гомионица сламом покривена“ сматра као имање „гибȣће.“[2]

Православна црква - Билећа

Чардаци су двоспратне куће с пресјеком у облику паралелограма, а куле могу имати више спратова, у пресјеку су квадратне; у њих поједини спратови, ради уска простора имају врло мало унутарњих просторија. И овдје су просторије међусобно одвојене чатмом, што смо истакли као знак, да се развој куће херцеговачке у хоризонталном правцу вршио преграђивањем а не дограђивањем.

Дашчара је кућа Површи. Она иде на неким мјестима десет до двадесет километара јужније од доње границе подалпијске вегетационе зоне, али готово сва села из те зоне имају тај тип куће. Ова кућа не разликује се само по вањском изгледу од јужне херцеговачке већ и по распореду унутрашњих просторија. То је кућа најхладнијих села, у којима је оштра клима изазвала *собе с пећима*. Ради овога и најсиромашнија дашчара је *двоћелична*, а веће куће су и троћеличне. Ипак праве дашчаре са платнима од брвана и као стајаће куће и као сточне стаје ријетке су у Херцеговини. Све што се дубље спуштамо од највиших херцеговачких села и дашчара добија све више елемената јужне херцеговачке камене куће. Најприје се јави камени зид, који се толико раширио да је из испитиване земље готово потпуно истиснуо брвнару као стајаћу кућу. Само у комбинацији с кућом од камена дашчара се почиње развијати у вертикалном правцу. У селима по Неретви, нарочито по Бијелом Пољу, по Зијемљима, по Невесињској Површи и Борчу има већ чардакова са кровом од даска. За ову врсту дрвено-камених кућа карактеристична је појава дрвене *ди-*

[1] Даничић, Рјечник из књиж. срп. старина: полача и полата.
[2] Statuta lingua croatica conscripta. Mon. hist. – iur. Slav. merid. Pars I, Vol. IV, Zagreb, 1980, c. 58.

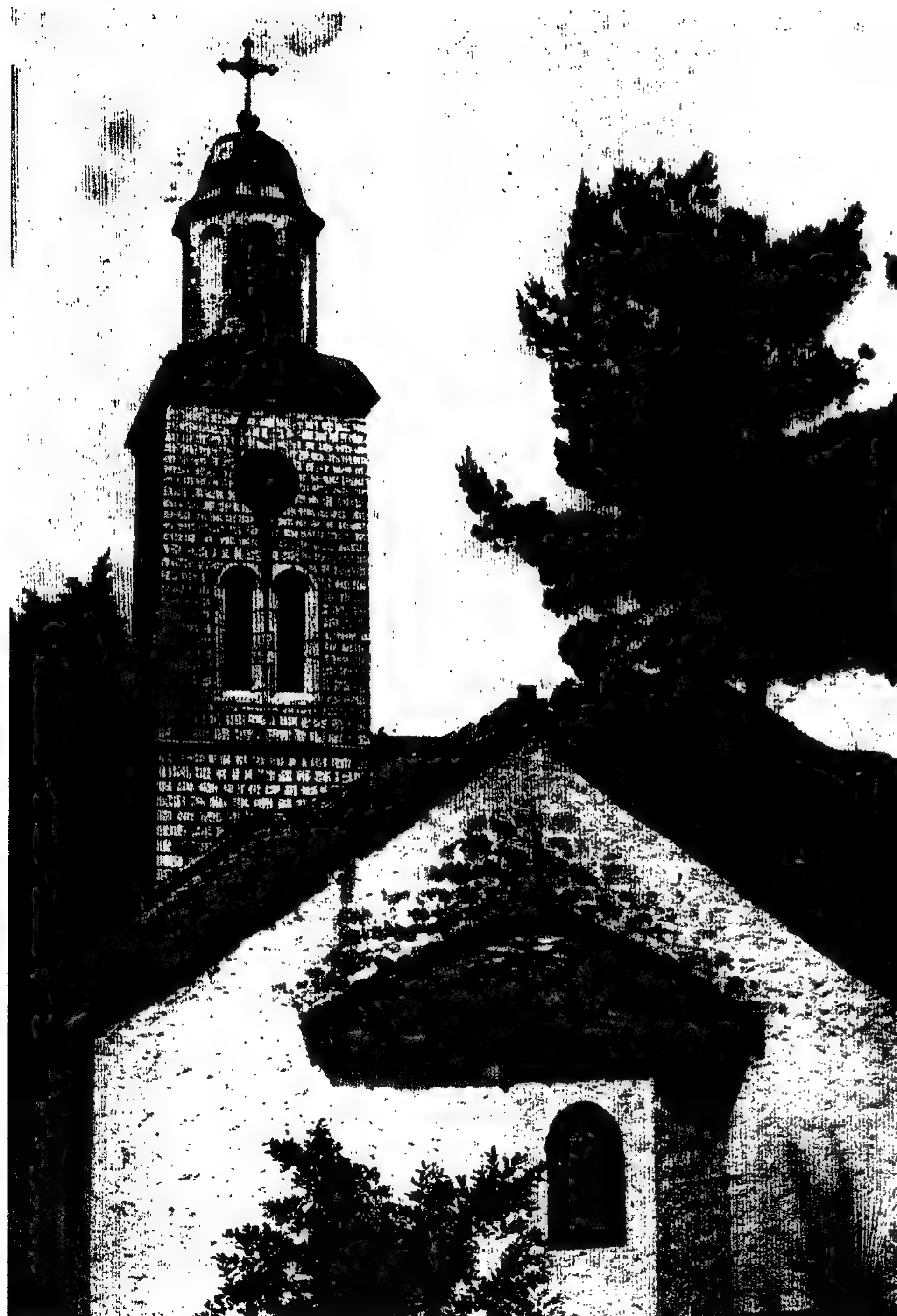

Манастир Житомислићи - Мостар, 1566. год. *Срушен 1992. год.*

ванхане, које нема у овом облику јужна херцеговачка кућа. Она је аналогна притремку рудињске куће (Атлас II, Радмиловића кућа из Билећких Рудина). Само у овој комбинованој кући јављају се с поља дрвени басамаци с диванханом, као што ће бити представљено на нацрту куће Шћепана Павловића из Ораховице код Коњица.

Као што се види, област праве босанске куће је веома малена; њој припада готово једино Борач и Чемерно. Област прелазне форме, настале комбиновањем дашчаре и камене куће је знатно пространија. Њена јужна граница иде готово средином Гатачког Поља, долином Заломке на Вележ, одакле се спушта долином Неретве до села Равчића више Мостара и јави се у Ракитну и Дувну у западној Херцеговини.

Херцеговачка варошка кућа. – По материјалу од кога је зидана и којим је покривена херцеговачка варошка кућа је претежно камена кућа. Али од праве сеоске камене куће разликује се у многим стварима. Разликује се по пространству предворја (предахарлука) и двора (авлије), разликује се по свом већем развићу у хоризонталном правцу, затим по мноштву дрвене грађе и по многим оријенталским облицима и називима. Херцеговачка варошка кућа и по свом основном плану и по функцији појединих просторија и по цијелој својој окућници представља кућу, која је нарочито удешена према муслиманском начину живота.

Готово свака боља муслиманска варошка кућа има четири главне просторије и то предахарлук или конаке, авлију, „стајаће куће“ и башчу. Често и у предахарлуку има „авлија у предахарлуку“ и тако кућа има пет дијелова. Сваки од ових појединих дијелова разматраћемо засебно.

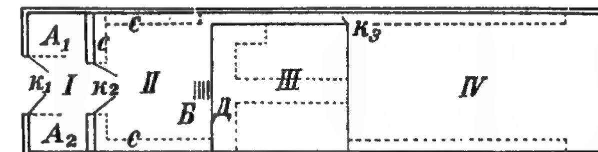

Шематски пресјек муслиманске куће у Мостару

I предахарлук (конаци)
II авлија
III кућа
IV башча

$к_1$=капија главна
$к_2$=врата у авлију
$к_3$=капицик
ссс=софе

Б=степенице за горњи бој
Д=диванхана на горњем боју (крило, јазлук)
A_1A_2=ахари

Муслиманска варошка кућа ријетко има прозоре окренуте на улицу. А ако се и нађу, такви прозори нијесу никад у првом спрату, већ у другом и редовно су затворени једном врстом дрвеног оквира, који је испуњен веома танким јако изукрштаним дашчицама, да се кроз поједина окна може посматрати живот на пољу, а да се лице посматрача не може видјети. Ти оквири зову се *мушепци* (мушебак у једнини), а негдје *кафаси* и *кафези*.

У имућнијих Муслимана стајаће куће нијесу никад гледале прозорима директно на улицу. Увијек је стајаћа кућа била одвојена једном или више просторија од улице. У богатијих ага и бегова, који су имали много кметова и ко-

ји су држали башкалуке и мусафиране, куће су биле овако уређене. С улице се улазило на велики *капију*, која је била тако велика да је коњ под товаром комотно кроз њу улазио. Капије су биле редовно изведене на свод у облику полукруга. Капије затварају замандаљена тешка храстова врата, која су редовно имала двоја крила.

Одмах на зиду, у коме је капија подигнут је други бој и у њему је било неколико одаја, чији су задемирени стаклени* прозори** гледали на улицу. Под тим одајама су *ахари*, просторије с јаслима у којима ноћивају коњи и у којима су велики хамбари, у које су кметови сасипали жито.

И ахари, што су у доњем спрату и мусафирске одаје с другог спрата зову се *предахарлук* или *конаци*. Уз то може доћи и мања авлија у предахарлуку, у којој може бити и која мања зградицама као: салаш за сушење кукуруза, стогови сијена и „синица" или „сијеница".

Из предахарлука на „авлијска врата" улази се у авлију. Авлија је редовно облуцима из Неретве покалдрмљена тако да ти облуци чине разне фигуре. По ивицама авлије су *софе* засађене разним цвијећем, за тим *драница*, покривен или непокривен простор, гдје се држе дрва и *мутвак* или *кућа*, једноспратна и једноћелична зградица, призидана уз необично високи зид; у тој се кућици куха на огњишту, које је у облику паралелопипеда изидано у висину до једног метра.

Из авлије се улази у приземни дио куће. Овај се углавном дијели на три дијела, од којих се средњи зове *хајат*, а десно и лијево је по једна или по више соба. Хајат може бити отворен, као што је представљен у 57. слици Мерингерова првог рада о босанској и херцеговачкој кући (Wiss, Mith. aus. B. u. H. VII. 273) или стакленим вратима затворен.

У хајату на нижој каменој софици стоје суди за воду (ђугуми и ибрици), а под стрехама стоје велики казани у које се хвата кишница. Хајат је редовно постављен даском, која се жути од чистоће и по којој су прострти ћилими, којима се иде у собе. Обућа (папуче, постуле, кундуре и нануле) остављају се у хајату, па се у собе улази мествама (врста кожне доње обуће), чарапама или босих ногу. У собама при зидовима су начињене вјештачки изрезане *мусандере*, у којима се преко дана чувају душеци, јоргани, чаршави и јастуци. У зидовима су мањи или већи *долафи*, врста слијепијех прозора у зиду, који се затварају дрвеним капком и у којима се чува кава, шећер, а каткад и цио „кахвени такум" (кавени суд). При шиши је на сва четири зида уска полица, која се зове *раф*; на њему су мали окалајисани *сахани*. Један дио мусандера је просторија за купање и зове се *хаманџик*, из кога води кроза зид мањи „олук" (жлијеб) у башчу или у *мемишхану* (отменији назив нужника) или се вода циједи низа зид с поља. Интересантно је, што у посматраним случајевима нијесам видио пећи уз хаманџик, што се редовно види у Босни.

И под ових соба постављен је даском. Около при зидовима су са све четири стране, до 40 м. високе дрвене *сећије*, по којима су прострти миндери (дуже стеље) и шиљтета (краће стеље), а при зиду су јастуци, да се при сједењу заслонити може. Јастуци су прекривени из краја у крај дугим платном које зову пешкир. По средини собе је ћилим, а по његовим угловима су негдје серџаде (мањи ћилим), а негдје шиљтета. О зиду виси „пустећија", сасушена и необри-

* срчали
** пенџери

јана овнујска кожа, која се простире на под кад се клања[1]. У једном углу је *маса*, сто на коме се чувају разни стаклени судови (филџани, маштрафе, шољице*, табаци, плитице, чираци и боце). О зиду је огледало и о њему висе од абдеста (умивање прије молитве) „махраме". У углу између два зида је мања троугласта дашчица, која се у Мостару зове *пазуха*, а у Босни *запис*. На њу се мећу ситније ствари: накит при спавању, комади свијеће и др. У соби исто тако има и по гдјекоји *сандук*, у коме се држе чамашири (бијело рубље) и *чекмеџа*, мала скриња за скупоцјене ствари и новце. У православним кућама на источном зиду је слијепи прозор, у коме је једна или више икона (слика свеца, ког та породица слави), а пред иконом је кандило које се пали о свецима. Тај простор зове се *иконостас*, а затварају га мале од чиста платна начињене завјесе; кад се Богу моли, окрећу се сва чељад према иконостасу.

При једном зиду сваке собе и одаје је оџак, исти онакав какав смо представили у раду о Билећским Рудинама. У њему се ложи ватра, а кад се ова разгори изгрне се жерава на *дагару*, у којој се држе кавени суди с већ скуханом кавом. Да се не би дагара сувише угријала, ватра се држи у мањем здјеластом бакреном суду, који се зове *џехенемлук* (џехенем је пакао; ово је име настало ваљда ради тога, што се суд угрије као џехенем). Чељад сједи на поду на јастуцима и шиљтетима, па надноси руке да се грију. Собе су у старије вријеме биле кречом обојене, а сада се боје највише плавом бојом. Варошке собе расвјетљаване су мумима (лојаним свијећама), сада свијетле лампе с петролејом. Прозори су затворени *ћерчивом* и *демирима*. Ћерчива су састављена од више четвртастих дрвених оканаца, у која су артијом прилијепљени четвртасти комади стакла. Демири су с поља у прозоре причвршћене, као прст дебеле гвоздене шипке, које служе зато да ко не би продро у собу кроз прозор. За демире су канафом привезана зими ћерчива, а љети се скидају ради велике врућине. На оним одајским и собним прозорима који гледају на улицу или у авлију су кафаси или мушепци, а који гледају у башчу заклапају се дрвеним капцима. Прозори се осим тога застиру бијелим заровима (завјесама).

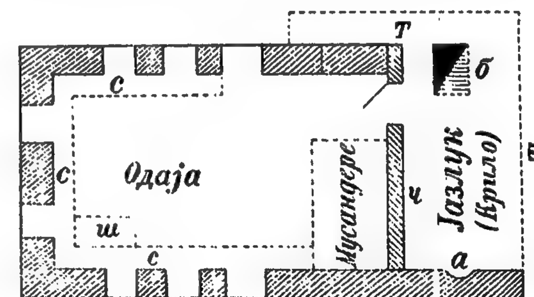

Пресјек горњег боја муслиманске куће у Мостару

Размјер 1:150

ссс, сећије
ш шиљта
тт, тробозани
а, абдеслук
б, излаз басамака (степеница) из доњег боја
ч, тањи зид је од чатме.

[1] Клањање је муслимански обред при молитви.
* кикара

И горњи бој дијели се у главном на три дијела. Из доњег боја долази се у предњи и средњи дио, који се зове *таван, крило* или *јазлук*. Таван или крило увијек је нешто изнесен на поље, те се надноси над улаз у собу. Таван је с једне стране отворен, чини цјелину са осталом кућом. У кући које гледају на улицу тај таван је и ограђен, али је сав у стаклу, те се зове *ћошак*, а каткад и *џамлија*.

Таван је по ивицама ограђен до 1 м. високом оградом, која се зове *тробозани*, а састављена је од дрвених ступчића а побијених у таван, који су везани једном гредом по врху. На тавану спава љети готово цијела породица, тада је прострт ћилимима и цијелог љета таван преузима функцију собе: ту се спава, сједи преко дан, једе и клања. У једном углу тавана је оџак, у коме се ложи ватра да се пече кава. У зиду је каткад и мањи усјек за умивање, који се зове *абдеслук*.

С тавана воде у сваку собу засебна врата. Собе на тавану зову се одаје; у њима домаћа чељад ријетко спавају. То су просторије, лијепо намјештене у које се уводе странци и у којима спава родбина кад дође у госте. На тавану је просторија за оставу која се зове *ћилер*. У њему су сандуци са сувим месом, хамбарови са житом, ћупови с медом и мијехови са сиром и кајмаком. Поједине одаје немају нарочитих имена и у свакој нема оџака. У старије вријеме таван се затварао *ћепењцима*, онаким истим каквим се затварају многи дућани по Босни и Херцеговини. Куће православних и католичких варошана готово су исте, само немају конака.

4. *Општи преглед херцеговачке народне куће*

Из мог и пок. О. Козића рада о кући (Етн. Збор. V). види се да у овој земљи има више типова народне куће. Тако сам већ у првом раду описао пет типова данашње стајаће куће и нашао један тип који је сасвим ишчезао (савардак) и један тип негдашње стајаће куће који се је одржао као стаја или као мљекарица (колиба). У истом сам раду подијелио све те типове на двије групе и то: на приземне и двоспратне (или чак и троспратне) куће. Нашао сам прелазне облике из којих се види да се један тип приземне куће из другог сукцесивно развијао. Иако сам нашао комбинација између приземног и двоспратног типа (ћелица), нијесам нашао између њих прелазних типова. Осим тога, истакао сам да су се приземне куће знатно развијале у хоризонталном правцу, док у двоспратних и вишеспратних због претежна развијања у вертикалном правцу приземље бива занемарено и у сточну стају претворено; осим тога у двоспратне куће има типова који су се развијали само у вертикалном правцу (кула), као што их има који се развијали поред вертикалног знатно и у хоризонталном правцу (чардак).

Иако се из описа, пресјека и планова нашег првог рада јасно видјело, ипак тада нијесмо истакли важан факт, *да се развијање херцеговачке народне куће у хоризонталном правцу вршило већином преграђивањем, а веома ријетко дограђивањем*. И хоризонтално развијање другог спрата у чардака вршено је на исти начин. Мислимо да смо у појави чатме и перде нашли сигурно средство за испитивање, како су се развијале камене куће у хоризонталном правцу.

У овом раду приказали смо два нова типа херцеговачке куће: дашчару и варошку кућу. Комбиновањем дрвене и камене куће настају куће каменог зида а дрвеног крова. Превлађивањем дрвене грађе бива „притремак" јужне херцеговачке куће претворен у „диванхану" из области Неретве и са Зијемаља. Друкчијим климатским приликама изазвана је соба са пећима у кућама високих поља и Површи, а та је ствар утицала на јаче расчлањавање куће у хоризонталном правцу. Из овога се види јасно, како нијесу далеко од опасности да се преваре они, који на основу извјесних начина хоризонталног развића куће, хоће да налазе утицаје из веома далеких земаља.

Као један још неиспитан тип, детаљно смо описали варошку кућу. Важно је да се истакне, да је варошка кућа цијеле Босне и Херцеговине, изузевши оне истакнуте разлике, углавном истог типа. Ова једноликост варошке куће на овако великом простору, поред овако разноликих типова сеоске куће и то на много мањем простору, мора свакако пасти у очи. Ћошкови, диванхане, намјештај соба и одаја, оријенталска номенклатура, а нарочито развиће куће и у вертикалном и у хоризонталном правцу и становања у приземљу и у горњем спрату су заједничке особине и босанске херцеговачке варошке куће. Ова једноликост извањског изгледа и унутрашњег распореда варошке куће упућује на истоветност културних прилика босанских и херцеговачких вароши, док се међутим она разноврсност сеоске куће може протумачити великом зависношћу сеоске материјалне културе од природе земљишта.

Поред ових општих културних момената остају у варошкој кући двије групе ствари, од којих се прва да свести на утицаје муслиманског религијског и привредног живота. Тако ја сматрам да се постанак предахарлука, мусафирских кућа, мушебака, кафеза на прозорима, окретање кућног лица од улице, високи зидови око авлије, повлачење куће с улице у средину настањеног простора, појава хамамџика и пустећије могу сводити на утицаје исламског вјерског и фамилијарног живота. С тим у вези, оријенталска номенклатура у унутрашњих просторија и у покућству, престирање соба ћилимима, мусандере, сећије дају се сводити на утицаје оријенталске културе и живота, као што се оне сијенице, хамбарови, дрвенице, башче с поврћем испод кућа могу сматрати као посљедице нарочитог економског живота. Оне ствари у којима се разликује херцеговачка варошка кућа од босанске (отворена диванхана, пренашање љетног живота из соба на диванхану, загријавање одаја жеравом с дагара мјесто пећи, ријеткост пећи с лончићима) дају се сводити на различите климатске прилике обију земаља.

Поред ових утицаја, који су дошли од оријенталског вјерског и културног живота, чини се да ће се моћи открити и утицаји других културних средина. Приликом једне мале ескурзије увјерио сам се, да су неки комади покућства (сточићи, сандуци, неки судови) истоветни и у Босни и Херцеговини. Чини ми се да ти комади покућства и појава талијанске номенклатуре у сеоској кући јужне Херцеговине упућују на утицаје који су долазили из талијанског културног круга. Јесу ли ти утицаји били од важности за општи кућни облик нијесам могао утврдити. Исто тако је важно, што је професор Мерингер и доказао, да су многи комади босанског и херцеговачког покућства у врло сличним облицима заступљени и у алпиској кући. Појава босанске верижњаче, верига, пријеклада, сачака или тронога, наћава и долафа у босанској, херцеговачкој и алпијској кући су ствари, које упућују на извјесну културну заједницу обију земаља[1]. Ипак поред све ове сличности ја не бих могао пристати уз претпоставку, да у томе треба гледати утицаје које је вршила алпиjска кућа на босан-

[1] R. Meringer, Das Volksthümluhe Haus in Bosnien und der Hercegovina Wiss. Mith. aus B. u. H. VII, c. 255–261.

ску и херцеговачку. Др К. Пач изнио је у једном свом раду слику верига из римског времена, нађених у Дувну, које се по облику и употреби врло мало разликују од данашњих херцеговачких верига[1]. Ова ствар би могла да схватање цијелог питања донекле преиначи. Вјероватно ће се ствар с временом moћи свести на негдашње утицаје, који су долазили у обје области из исте културне средине.

У Херцеговини се опажа, да разни типови куће с мањим или већим изузецима превлађују у појединим областима. Истакли смо да је дашчара везана за високе, шумске области сјеверне Херцеговине. Исто тако, наглашено је да је камена сеоска кућа продирала од приморја и од појединих вароши у унутрашњост. Она данас превлађује у неким крајевима потпуно. Сламница је опет кућа сиромашнијих области средње и јужне Херцеговине. На овај начин излази да се за постанак појединих типова куће може поставити ово правило: сељак је првобитно градио кућу од оног материјала, који му је природа његове околине нудила: ради разноврсности тога материјала морали су се већ првобитно развити и разни облици куће. Сваки од ових првобитних типова развијао се доцније засебно, под утицајем разних прилика.

На овај начин постаје јасно да су утицаји природе на сеоску кућу били веома јаки. У томе смислу важно је дјеломично подударање распореда дашчаре с висинским приликама и формацијама вегетације. За јачину тих утицаја важно је то, што област распрострањења дашчаре, већином и сламаре, а каткад и плочаре, кад се представи на карти, бива уздужена у правцу ЦЗ–ЈИ, општем правцу пружања тектонских линија, пластичких елемената, разних климатских прилика и формација вегетације овог дијела динарске планинске системе.

Стаје. – Оне стаје које су приказане у описима рудињских и требињских села налазе се у читавој земљи с врло незнатним измјенама. У Горњој Херцеговини измијене свој облик у толико што добију дрвену грађу. Од важности је што у Горњој Херцеговини (у Гацку и Невесињу) нема оних *јањила* или *јара* са отвореним бедреницама, ни оних *торина* око њих. Због велике зиме сточарске стаје у Горњој Херцеговини се потпуно затворе. Интересантне су и колибе *повожњаче* у Гатачком Пољу. То су мљекарице и *торарице* (чобанске кућице), потпуно од дрвета, чији темељ почива на брвнима, која се по земљи могу вући као саонице. Мјесто великих љетних кретања Гачани љети силазе са стоком у поље, гдје граде торове и гноје њиве. Како се која њива нагноји, тако се и колибе помичу. За једну колибу привеже се један или два пара волова, па је вуку. Ове су колибе ограничене само на поља и то већином на Гатачко, као што се и она народна дрвена кола налазе само у пољима.

Остала проматрања о стајама интересантнија су ради номенклатуре него ради свог облика. Појата у селима око Вележи дијели се на доњи и горњи бој; посљедњи се зове *поступ*. *Кланицом* у тим селима зову мање зградице, начињене од дрвеног материјала с веома стрмим и високим кровом од кровине, који каткад допире до земље. У њојноћива зими ситна стока. Ако је кућа при страни, зида се уз кућу од дрвета или камена мала зградица, која се у Билећким Рудинама и у Подвележју зове *наслон*, а око Коњица *ајат* (Види слику куће Ивана Томића из Ораховице). Због брдовита и кршевита терена ови су наслони на кућама врло чести, а служе или за оставу или за ситну стоку. По ви-

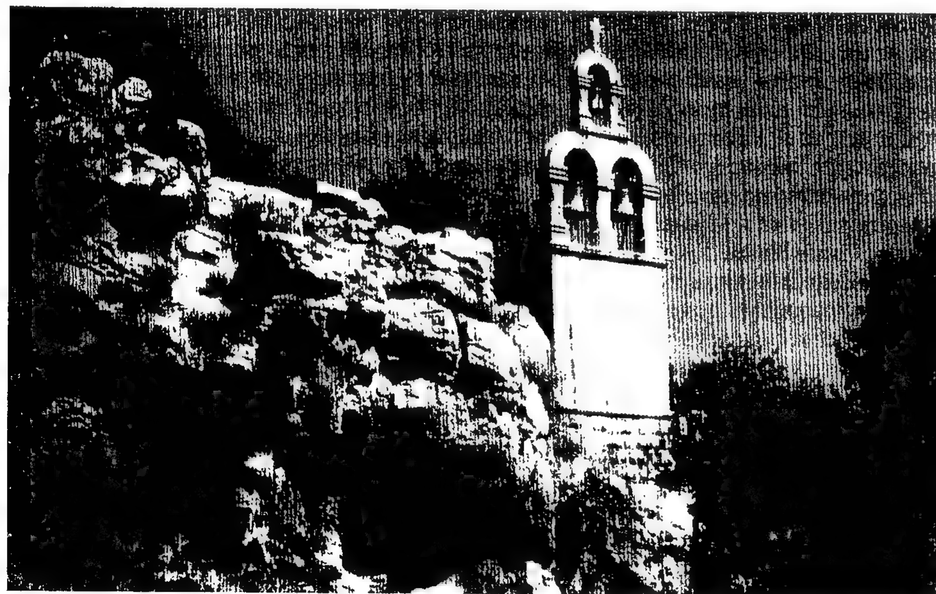

Завала - православни манастир у камену

Мотив из Херцеговине

[1] K. Patsch, Prilog topografiji i povjesti Županjca – Delminiuma. Glasnik zem. muz. 1904. III s. 316.

ноградарским областима виде се о јесени мале *пударске стражарнице*, начињене од коља, прекривене шумом или даском и отворене на све стране. У областима (нарочито карсним пољима), гдје добро расте кукуруз чести су *салаши*, у којима се суши кукуруз. Сточарске колибе по планинама разликују се према томе, да ли је област кршевитија или шумовитија. У првом случају су колибе зидане, од сувомеђине, даском или травом прекривене, а у другом случају граде се брвнаре с кровом од дасака. Мјесто брвнаре превлађују у новије вријеме дашчаре са зидом од сувомеђине. Око Мостара честе су беговске *„исходне куће“* на читлуцима. То су куће, у којима живи агинска породица кад изађе љети у село на хладовину. У кућама су и хамбари, у које се сасипље жито, које ага добије у име хака од кметова. (Види слику из Баћевића у „Атласу“).

VII. ИМЕНА ОБЛАСТИ, НАСЕЉА И ДРУГИХ МЈЕСТА

Интересантно је да су имена главних херцеговачких области изведена већином од разних физиогеорафских особина. Тако су имена: Хумнина, Рудине, Површи, Планине затим она разноврсна поља (Бијело, Бишће, Невесињско, Гатачко, Фатничко, Дабарско, Видово, Габеоско, Попово и Требињско). На сличан начин добиле су имена и неке мање области као: Ракитно, Дубраве, Блато, Шума, Површ, Зупци, Ватница, Корита, Жупа, Броћно, Храсно, Заводе, Брдо, Церница и Посушје. Од ових разликујемо туђа и теже разумљива имена: Дувно, Бериш, Бекија, Нахија, Габела, Гацко, Невесиње, Турија и Неретва.

Као што се већ и из ових имена види, можемо сва имена насеља и других топографских објеката подијелити на двије групе и то: на имена српска и туђа. Српска имена опет дијелимо на двије групе. У првој су групи она имена, која су постала у вези с природом, разним њеним објектима и особинама; у другој су групи имена насеља, која су постала у вези с човјеком, од људских имена и у вези с разним феноменима људског живота и рада.

У првој групи разликујемо имена, која су изведена из народних имена биља, пластичких особина, облика сеоске околине, њене боје и састава сеоског земљишта; трећу врсту имена чине она имена, која су постала из особина положаја и климе сеоске, а најмање имена изведено је из имена разних животиња.

У колико су разне природне особине утицале на постанак сеоских имена види се из овог прегледа:

I. ИМЕНА СЕЛА КОЈА СУ ПОСТАЛА У ВЕЗИ С РАЗНИМ ПРИРОДНИМ ОСОБИНАМА

1. *Имена биља и дрвећа од којих су постала имена неких села*

просо	1 село	трн	4 села
калац[1]	1 село	гљива	1 село
лијеска	2 села	орах	10 села
дријен	4 села	коприва	1 село

[1] Каоцем се називају прве клице траве, кад избију у пролеће.

шипак	4 села	папрат	3 села
цер	8 села	граб	7 села
храст	4 села	трешња	2 села
дуб	3 села	цвијеће	1 село
гај	5 села	боб	1 село
јасен	11 села	репа	1 село
гора	6 села	вино и лоза	4 села
броћ	3 села	чичак	3 села
драча	4 села	шушањ	1 село
врба	4 села	лопоч	1 село
слива	4 села	грм	2 села
дубрава	4 села	јабука	1 село
автовина	1 село	витина	1 село
вишња	2 села	ракита	1 село
бор	4 села	крек[2]	2 села
липа	2 села	кљен	2 села
буква	2 села	бријест	2 села
јаблан	1 село	брштан	2 села
крушка	7 села	кошћела	1 село
луг	4 села		
глог	1 село	По биљу је названо дакле 149 села	
кукрица[1]	2 села		

2. *Имена села која су постала од разних пластичких особина, физиогеографских објеката, састава земљишта, врста стијена и руда*

по пољу названо је	16 села	по сутјески (Сутјешница и Сусјечно)	2 села
по потоку названо је	2 села	по луци (лука)	4 села
по равни(ни) названо је	5 села	по сопоту	1 село
по долу и доцу	38 села	по ублу	1 село
по брду	8 села	по завали	1 село
по дрази (драга)	1 село	по отоку	1 село
по пологу	1 село	по прибоју	1 село
по облику (дуг, округао итд.)	11 села	по прологу	1 село
по хуму	5 села	по струги	1 село
по блату	6 села	по посушју	1 село
по мокрини	2 села	по понору	1 село
по поду (село Поди)	1 село	по слату	1 село
по рудини	1 село	по пресјеци	1 село
по груди	4 села	по лакту	1 село
по кориту	2 села	по плочи	1 село
по ступу и степену	2 села	по поријама (Порије)	1 село
по муљу	1 село	по казану	1 село
по локви	1 село	по пресједовцу (Пресједовац)	1 село
по студенцу	2 села	по страни	1 село
по бари	1 село	по бари	1 село
по врху	1 село		

[1] Кукрицама се назива кржљава шума (грабова, храстова), која расте при земљи.
[2] сасушен корјен од дрвета.

по шпиљи (спиљи)	1 село	по тмини	1 село
по пријесапу (пријеслапу)	1 село	по обвиру	1 село
по трусу	3 села	по бријегу	1 село
по котлу	1 село	по греди	2 села
по језеру	2 села	по кланцу	1 село
		Свега 149 села	

3. *По клими и положају:* Овдје су она села чија имена почињу са при-, под-, над-, пре-, по-, за-, вр-, доль-, виш-, (Присоје, Подосоје, Потприсоје, Врпоље и др.) и имена оних села, која сама означују свој положај (као: Ивица, Крај, Закутина и др.) На овај су начин добила имена 55 села.

4. *По боји своје околине добила су имена 53 села.*

5. *По разним животињама и дијеловима животињског тијела добила су имена 32 села и то:*

по свињи	1 село	по јањету	2 села
по крави	2 села	по риби	3 села
по коњу	2 села	по волу	1 село
по кртини	1 село	по вуку	1 село
по змији	1 село	по голубу	1 село
по пароју[1]	1 село	по жаби	1 село
по пијавици	1 село	по чапљи	1 село
по рогу	2 села	по ластавици	1 село
по косу	1 село	по кљуну	1 село
по длаци	1 село	по кошути	1 село
по звијери	1 село	по гагрици	1 село
по репу	1 село		
по туки	1 село		
		Свега 32 села	

6. *По облику и каквоћу.*

крстат	6 села	тих	1 село
кисео	1 село	пуст	1 село
гњио	2 села	мек	1 село
слан	1 село	дубок	4 села
тврд	1 село	љут	1 село
власат	1 село		
		Свега 22 села	

Колико се проматрањем могло установити ова имена настала су у оним случајевима, гдје се који од горњих објеката као ријеткост сматрао. То особито вриједи за она имена, која су изведена од разног биља и дрвећа. Ако у једном мјесту превлађује једна или двије врсте дрвећа, па ако се услијед извјесних погодаба јави једно дрво, које је ријетко у блиској околини, село редовно добије име по томе дрвету. На тај су начин постала имена свих оних села, која су изведена од врбе, јасена, граба, ораха, цера, дуба, храста и других. На овај начин настала су готово сва имена села, изведених из имена разног биља. То је специјалним проучавањем на више мјеста утврђено.

[1] Паројем се назива, кад се роји улиште истог љета којег је и насађено.

Готово исто правило вриједи и код постанка многих имена из друге групе. Познато је на примјер да су равнине у карсту ријетке и да се свака већа равнина зове поље. Ради тога има у Херцеговини безброј пољâ с разним атрибутима. Мање карсне утолеглице народ различито назива, према њиховој величини и привредној вриједности. Пространије, карличасте вртаче, чије се дно може орати зову *доловима*; округле, плиће вртаче са дебелим слојем црвенице и наноса зову *долинама*, а кршевите дубоке вртаче, малог дна, стрмих ивица, које се не могу обрађивати зову рупама или рупинама. Како и овакови долови спадају међу ријеткости у херцеговачкому карсту, по горњем правилу названо је по долу и доцу с разним атрибутима и префиксима тридесет и осам села.

У овим именима има и неких других интересантних ситница. На примјер навели смо да су по сливи названа четири села. Та су имена интересантна стога, што њихови сељаци шљиву (воћку) зову шљивом, а своје село Сливом, Сливљем и др. У именима неких села налазимо неколико лијепих географских термина, само у многим случајевима народна терминологија не може да разликује неке јако сличне називе. Тако, на примјер, нијесмо могли да утврдимо разлику између термина: пролога, пријевора и пријесапа. Чини се да су то синонимни називи за преседлину. Ријеч *пролог* чешћа је у Западној, а пријевор у Источној Херцеговини.

II. ИМЕНА СЕЛА, КОЈА СУ ИЗВЕДЕНА ИЗ ИМЕНА РАЗНИХ БРАТСТАВА, ПО ВРСТАМА ЉУДСКОГ ЗАНИМАЊА И ДРУГИМ ФЕНОМЕНИМА ЉУДСКОГ ЖИВОТА

1. *По именима појединих братстава и по личним именима названо је 186 села.*

2. *Села, названа по разним људским артефактима и по занимању становника и њиховим радњама.*

а) по столу	2 села	по крсту	5 села
по лађи	1 село	по шкаљи[1]	1 село
по чељи	1 село	по кључу	1 село
по сјечи	1 село	по пожару	1 село
по жетви	1 село	по засаду	1 село
по крчевини	1 село	по клобуку	1 село
по мосту	2 села	по међи	1 село
по гомилама	3 села	по стубици	1 село
по плугу	2 села	по губеру	1 село
по огради	2 села	по колима	1 село
по мрежи	1 село		
по жрвњу	1 село		
		Свега 32 села	

б) по бискупу	1 село	по бану	1 село
по месару	1 село	по глуми? (Глумина)	1 село
по ковачу	3 села		
по грнчару	1 село		
		Свега 8 села	

[1] Шкаљом се зове ситно истуцан камен, којим се зачепљавају шупљине између камена у зиду.

3. *Села, која су названа по разним врстама насеља и што је у вези с њима.*

по селу	10 села	по вашару	1 село
по граду и градини	9 села	по оџаку	1 село
по селишту	5 села	по кули	5 села
по оборишту	1 село	по кући	1 село
по махали	2 села	по дому	1 село
по читлуку	2 села	по тору	2 села
по улици	1 село	по њиви	4 села
по путу	1 село	по врту	1 село
		Свега	47 села

Међу именима насеља, која су постала у вези с човјеком и разним његовим радњама, нарочито се истиче група имена на – *ићи*, која су настала од имена разних братстава и породица. Таких имена има 186, а то чини више него двије трећине имена из друге групе. Херцеговина с Црном Гором разликује се у овоме од многих других српских области. Док се овака имена у југоисточној Србији и у старој Србији махом свршују на-*це*, у Срему и у Босанској Посавини на-*ци*, и на-*ци*, у Херцеговини превлађују имена на-*ићи*. Чини се, да овака имена превлађују само у оним областима, гдје има братствене и племенске организације и да се таква имена села могу каткад сматрати као преостаци таквог живота. Имена на-ци у Херцеговини има веома мало.

При читању Даничићева „Рјечника из књижевних старина српских" пада у очи, да нека босанска и херцеговачка села имају имена неких средњевјековних великаша. Тако у почетку 15. вијека спомиње се „ **Борунинь Корениќь** човјек војводе Сандаља." Ми данас имамо област Корјениће. Кнез Петар Павловић и војвода Радослав Павловић имали су властелина, који се звао „**Радоіє Любишиќь**". Познато је да су ови великаши држали поред осталих и крајеве око Билеће и у истом томе крају ми имамо данас село Љубишиће. Исто тако Херцег Стјепан имао је човјека који се звао „ **Радоіє Срьѓевиќь** ", а у Гатачком пољу има и данас село Срђевићи. Велики војвода Радослав Павловић имао је властелина, који се звао **Кнкась Прибилωвикь** , а бан босански Стефан имао је жупана, који се звао **Ивахинь Прьбиловиќь** . На њих опомиње село Пребиловци у столачком котару. Исто тако спомиње се кнез **Радивои Прибиниќь** , властелин Херцега Стјепана. Код Требиња имамо село Цицину. На сличан начин може се довести у вези име данашњег села Прибинића у Босни са средњевјековном властеоском босанском породицом **Прибиниќь** . Друга су имена села задржала имена средњевјековних братства. Таква су имена: Мириловићи, Лађевићи (Ладовићи у средњем вијеку), Пилатовци, Добрељи (Dobrilli у средњем вијеку) и Бобани. На Малешевце подсјећа селиште Малина у атару општине Зарјечја. Чини се, да је средњевјековно братство Поцрњи (Podzergni) добило име од свог села Поцрња[1]. У неизданим дубровачким архивским списима спомиње се г. 1321. један човјек с презименом Будошевић, а то подсјећа на село Будоши. Исто тако спомиње се год. 1305. „Clap Drugovich de Nevesigna"; у данашњем невесињском котару не познајем село Друговиће, али у гатачком и фочанском котару има тако

[1] О овим средњевјековним братствима види Dr. K. Jireček. Die Wlachen und die Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa. Sitz.- Ber. d. böhm. G d. W. Prag. Jahrgang 1879.

село.[1] На овај начин чини се, да су многа од ових села добила имена још у средњем вијеку и то од презимена истакнутих људи и братстава, која су у њему живјела.

Да ова претпоставка није без основа види се из неких надгро̀бних споменика. Тако при улазу у цркву на Влаховићима (љубињски котар) има овај запис: „**Ва име Богь и светог Їована, се лежи Радосавь Влаховиќь; нека се зна ера лежи на племенитои баштини.** итд. (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. III. 17, Гласник зем. муз. XXIX, 186). Исто тако у Бољунима има овај запис: „**Асе лежи Богавацъ тарахь Болуновиќь, сѣмь.** итд. (Стој., Стари српски записи III, 21.)

Кад упоредимо број села, која су названа по разним природним појавама (око 430) и број села, која су добила имена у вези с човјеком и разним појавама његова живота (280), онда видимо да превраћује прва врста имена. Кад додамо и број непознатих имена (око 150), онда видимо *да је већа половина херцеговачких села названа по разним природним појавама.* У овом раду чешће је истакнуто, да се у Херцеговини чешће осјете јаки утицаји природе на људском животу. И ови бројеви то потврђују.

Веома је интересантна и трећа група сеоских имена. У ту смо групу унијели имена *страног поријекла и бруга, теже разумљива имена.* Таква су имена села: Цим, Буна, Родоч, Косор, Кокори̏на, Баљци, Биоча, Качањ, Цибријан, Моско, Ћурјен, Бахори, Бушћак, Идбар, Џепе, Обре, Бармиш, Шобадине, Дивин, Делеуше, Плана, Ђече, Тепуре, Чехари, Турија, Цагаре, Ргуд, Диндо̂, Делеуша, Грушча, Туље, Турица, Малкочи, Ломачи, Турани, Лапља, Шпуље, Жвиње, Ротимља, Борут, Хотањ, Хутово, Неум, Бихово, Бобани, Баљевац, Чопице, Рапти, Ускопље, Кочега, Талежа, Цицина, Тули, Турменти, Козмач, Суторина, Цицрина, Чаваш, Чваљина, Котези, Бијача, Дретељ, Габела, Хардомиље, Батин, Риљи, Сопиља, Рушта, Залом, Удрежањ, Шуберин, Бâк, Бачник, Битуња, Бован, Хатељи, Ходово, Кубаш, затим долазе многа имена са нејасним корјеном, а са српским обликом. Ту су имена разних мјеста са корјеном *треб-* као: Требиње, Требимља, Требистово, Требижат, Тријебањ, Требијови и многа друга имена која нам нијесу потпуно јасна као: Врди, Паоча, Вртијеш, Морче, Брова, Хомоље, Угошћа, Пачарани, Отележани, Билећа, Бачевица, Нарат, Нађени, Прераца, Риоца, Паник, Превље, Умољани, Љубуђа, Очркавље, Свјенча, Тиње, Дудле, Удора, Рабрани, Невада, Зачула, Увјеће, Кучма, Скозјигрм, Дврсница, Кашће, Улог, Клечак.

Др. *Ћ*. *Трухелка* покушао је да протумачи имена главних босанско-херцеговачких ријека и планина помоћу свог знања из данашњег арбанашког језика.[2] Препуштајући одговорност за тачност погледа и закључака писцу, ми ћемо овдје изнијети главне ствари из тога рада. На тај начин *Босна* (Basant старог вијека) значила би ријеку која тече с ону страну планине, а Неретва ријеку која тече између планинских вијенаца. Име *Дрина* (Drinus) по тој етимологији потиче од ријечи *drün*, што значи браву или кључ. У имену *Рама*, налази арбанашки корјен *ра-*, којим се назива све што бучи (жубори). *Плива*, (у средњем вијеку Плеба, Плева) постала је од арбанашког *Плех-*, што значи талог. По истој етимологији село *Залом* и Заломски Поток долазе од арбанашке ријечи *лом, лум*, што значи ријеку. Имена врхова *Малто̀кет*, Мантокит, која народ каткад скраћено зове Кита, имају арбанашки корјен *мал*, који зна-

[1] По неизданим преписима из дубровачке архиве у Земаљ. музеју у Сарајеву.
[2] Les restes illyriens en Bosnie par le Dr. Ciro Truhelka. Paris 1900. c. 15.

чи планина. Име планине *Прењ*, долази од ријечи *прехен*, која значи средину, прси. (Једно село у стол. котару и један врх на Црвњу зове се исто тако Прењ.) Име *Скупи* или *скип* значи орао. Од те ријечи потичу српска имена Скопље (у Босни и у Старој Србији) па ваљда и Ускопље у Херцеговини. Најнижи дио Љубишког Поља зове се *Бериш*. То долази од арбанашке ријечи *берек* или *берак*, што значи мочвара.

Т. Ипен написао је чланчић о географским именима у Арбанији.[1] У томе чланчићу падају у очи ова имена: *вија*, значи канал. Вјероватно из тога је изведено име босанске ријеке и области Вијаке. *Зал*, значи облутак, шљунак, а затим суво рјечно корито. Спајањем ове ријечи и ријечи *лом* могло је настати и име Залом. *Метех* значи зимовишта. Ипен тврди да име Метоја (Метохија) потиче од ове арбанашке ријечи. Ако би се то могло доказати, онда би и херцеговачка Метоија (варош Гацко) била арбанашког поријекла. *Чафа* (или Ћафа?) значи кланац (Pass), од те ријечи могло би постати име врха Ћабе на Трескавици.

Интересантно је да *Л. Талоци* налази арбанашка имена чак у сјеверној Босни. У повељама спомињу се имена села Чечава и Туклек. Туклек би значило „земљу старе Дукље" (!), а етимолошки племенски земљу (тук-земља, лекплеме). У имену Чечава налази корјен *чеч*, а та ријеч „арбанашки значи тјеснац".[2] Вјероватно тај ће се корјен моћи открити и у именима херцеговачких села Чичева (у Горњој Неретви) и Чичево (код Требиња). Близу Мостара има мјесто Бабун (у долини Радобоље), арбанашки *бабуне* значи житна мјера.[3] *Вате* значи чело, а bal'óš, ba'láš значи коње и волове који имају бијело чело. У Херцеговини се *бaљом* (придјев баљаст) зове бијела овца, која има црне мрље по глави или црна коза с бјелим мрљама.[4] *Бар* значи сијено, трава. Вјероватно је од исте ријечи потекла српска ријеч бара, која у Херцеговини значи ливаде, сјенокосе на обалама ријеке, који су због тога мочварни.[5] *Дјепе, дјеп* арбанашки значи колијевку. Од те ријечи могло би потицати име села Цепе код Коњица.[6] Ово име подсјећа на турску ријеч џеп, али облик џепе лакше је извести од арбанашке ријечи. Име Дретељ могло би постати од арбанашке ријечи *dreve*, која значи Erdbeere, Hitzblätter.[7] *Kets, kats* значи козу, јарчића.[8] Вјероватно од те именице потиче узвик: кећ, кић, кећа и кића, који употребљавају херцеговачки чобани кад гоне козе, а за другу стоку имају друге узвике. Име брда *Кукун* (код Фатнице) могло би настати од арнаутских ријечи *кук*, што значи црвен и *кун* што значи сјекиру.[9] *Кен* значи пас, у Херцеговини се младо псето чешће зове *ћено*.[10] У Маглићу има цирк, чије је дно посуто веома крупним стијенама и зове се *Шкембетине*. (Глас срп. краљ. Акад. LXIX. 185). У арбанашком *шкемп, шкемби* значи Felsen, Klippe.[11] Др К. Јиречек тврди и да је име данашњег села Бурмâзâ у столачком котару арбанашког поријекла. (Die Romanen etc. c. 41).

Међу именима страног поријекла, чини се, да ће бити и имена̂ романског поријекла. Мени се чини, да ће романског поријекла бити ова имена: Ротимља (у столач. котару), Конгора (у Дувну), Турија (у коњичком котару), Тули, Турменти и Туље (у требињском котару), Габела, Цим (код Мостара), Плана

[1] Über die geograpischen Namen in Albanien von Theodor A. Jppen Mith. d. k. k. Geogr. Gesellschaft in Wien. 1904. Helt. 1. u. 2.

[2] Dr. Ljudevit pl. Thallóczy, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva. Гласник земаљског муз. 1908. с. 419.

[3,4,5,6,7,8,9,10,11] Gustav Meyer, Etimologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. Strassburg 1891.

(у билећском кот.), Варда[1] (брдо код Мостара), Вардар[1] (брдо код Билеће), Планик (село код Требиња и брдо у Бањанима), Планици између Гацка и Билеће, Догање („село" у Шобадинама код Билеће), Дракуљица (брдо код Билеће), Капор и Поткапорје (брдо код Билеће и презиме једне породице), Дивин (преседлина између Фатнице и Дабра), Кoравлица (село у Опутној Рудини), Тухор или Твор (брдо на западу од Билеће, Леутар (више Требиња), Цицина (у треб. котару), Кочерин, Тузани, Сомина и Буна. Поред тога има интересантних имена и у других географских објеката (планина, брда, њива, врела и др.), али се њима нећемо бавити.

Ова проматрања слажу се са резултатима, до којих су дошли испитивачи римске културне периоде готово потпуно. Ми смо истакли, да су илирски становници Херцеговине у посљедњим вијековима римске власти били у толикој мјери романизирани да су примили много елемената из римске религије, обичаја и да су се служили и латинским језиком. Чини се да је тај исти народ још једном сличну судбину преживио послије српске сеобе. Илирска (арбанашка?) и романска географска имена доказују извјестан континуитет између данашње и предславенске географске номенклатуре, а то доказује да је било јачих веза између старог романизираног илирског и доцнијег српског становништва.

VIII. ПОСТАНАК СЕЛА И ПОРИЈЕКЛО СТАНОВНИШТВА

1. Политичка географија Херцеговине у средњем вијеку

Као што је познато, име Херцеговина је постала тек у новом вијеку. Поједини крајеви данашње Херцеговине припадали су у средњем вијеку већином Хуму и Травунији. Осим тога данас се сматрају дијеловима Херцеговине и неки крајеви старе Неретљанске области, Босне и Рашке.

Источне крајеве обухваташе Травунија, средње Хум или Захумље, а западне Неретљанска.

Граница између Травуније и Хума ишла је од Дубровачке Ријеке преко Попова, између Љубомира и Љубиња, Фатнице и Дабра, Гацка и Невесиња. Погранична хумска варош на сјеверу бијаше Коњиц, а Травунија допираше до Чемерна. Већина травуњских жупа задржала је све до данас своја средњевјековна имена, само се стара жупа Врм зове данас Корјенићи.[2]

Област Хум или Захумље захваташе на истоку жупе Попово, Дабар и Невесиње. Испрва му је граница ишла на сјеверу долином Неретве, доцније пређе хумска граница и на десну страну горњег дијела Неретвине долине. Од првобитних хумских жупа и мањих области сачувале су ове до данас своја средњевјековна имена: Попово, Дабар, Невесиње, Дубраве и Бротњо. Данашња област Мостарско Блато звала се Блатна Жупа, а Габела се звала Лука.

[1] Ова имена потичу ваљда од guardare. И данас ријеч *варда* живи у народу, особито код чобана, кад се по ноћи дозивљу. О тој ријечи види Patsh, Zur Geschichte u. Top. v. Naron. r. 34. примјед. 4.

[2] О средњевјековним жупама у Хуму и Травунији види Др. K. Jireček, Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Prag 1879. c. 22–25, 74–75. и. 250. 255, затим J. Дедијера Билећске Рудине. Насеља 11. с. 673–678.

Чини се да је данашње Поље ниже Мостара прозвано Бишћем тек доцније по дворцу Бишћу.

На морској обали бијаше област Неретљанска, која ово своје име промијени доцније и прозва се Крајина. И Неретљани и Крајишници били су познати као добри морнари, који се често бављаху пљачкашком привредом. Велик дио Неретљанске припада данас Далмацији.

Мисли се да су се Срби потпуно населили у Херцеговини у исто вријеме, кад и у осталим српским земљама. То је било у почетку VII вијека послије Христа, када сјеверозападна граница византијског царства не бијаше ради ратова с Перзијом, довољно заштићена. Чини се да су Срби и у Херцеговини затекли остатке старијег становништва. У средњем вијеку у планинама травуњским, хумским, зетским и далматинским живљаху сточари романске народности, који се по своме језику разликоваху од романског становништва далматинских вароши.

Ови Романи биће по свој прилици поријеклом од оног романизованог римског становништва, које као што смо већ једном истакли, још за вријеме Римљана, говораше поквареним римским језиком. С временом то становништво би посрбљено.

Зна се да су Неретљани живјели дуго времена полунезависним животом, гусарећи по мору и ратујући с Млечанима и Византинцима. Када Хум и Травунија постају засебним областима, не зна се. У X вијеку у Хуму владаше кнез Михајло Вишевић, који пристајаше сад уз Византију сад уз бугарског цара Симеуна. На тај начин пође му за руком да своју државу сачува од Петра Гојниковића, који својој држави поред осталих бијаше припојио Неретву. Послије рата с Бугарима (од. г. 928–927) загорски Срби остадоше у бугарским рукама, једино Хум, Требињска и зетски крајеви остадоше у рукама Михајловим.

Године 931. утече Часлав Клонимировић из бугарског ропства и ослободи Србе од Бугара. Његову власт признаше и приморске српске области: Зета, Требињска, Хум и Неретва. Пошто цар Самуило у X вијеку свлада и зароби кнеза Владимира, присили поред осталих травуњске и хумске кнежеве да му признају власт. Удавши доцније за Владимира своју кћер, врати му Зету и Поморје, а његову стрицу Драгославу Требињску и Хум.

Године 1018. признају сви Срби грчку власт, али године 1040. потуче требињски кнез Војислав грчку војску, освоји Хум и Неретву (у којима раније владаше кнез Љутовит). За владе његова сина Михајла Војислављевића би спојен Хум с Неретљанском у једну кнежевину.

Године 1165. грчки цар Манојло осваја цијело Балканско полуострво. С осталим српским областима дођоше под византијску власт и ове три. Манојло даде Хуму аутономију и постави за автономног кнеза Мирослава. Немања је завладао и овим областима, пошто је побиједио своју браћу.

За вријеме Стевана Првовјенчаног удари брат краља угарског Андрија на српску државу и освоји Хум (1198 г.), али се Хум брзо одвоји од Угарске и у њему завлада кнез Петар, који ускоро затим признаде над собом власт Стевану. Око год. 1219. оснива се епископија у Хуму (у Стону). Године 1237. освоји маџарски краљ Коломан Хум, али када год. 1241. ударе на Маџарску Татари, постаде у Хуму независан Андрија, син Мирослава, брата Немањина. Андријин син Радослав признаде угарско старјешинство над собом, али Хум би ускоро опет 1254 повраћен српском краљевству. Зна се да је краљ Милутин прије ступања на пријесто управљао Зетом, Требињем и Хумом.

За вријеме борбе између Владислава (сина Драгутинова) и Стевана Дечанског босански краљ бан Стеван П. Котроманић отргне Хум од краљевине и придружи својој бановини (1324).

Године 1349. цар Душан је ударао да освоји Хум, али без успјеха.

Послије смрти краља Твртка наступише и у његовој држави сличне прилике као у Немањићкој држави послије смрти Душанове. У Хуму, Попову и на Приморју (између Дубровника и Стона) владаху Санковићи, чију државу доцније раздијеле између себе Павле Раденовић и Сандаљ Хранић. Поред своје територије у Босни, Павле доби тада области око Билеће с Бањанима, Требиње, Клобук са жупом Врмом и Конавле. Сандаљева држава поред других разасутих територија обухваташе област Дрине до на Лим, Таре и Пиве, а осим тога на обали Рисан и Драчевицу с Новим, а неко вријеме и Будву. Године 1404. уништи Сандаљ власт Радичеву (који је био опет постављен у Хуму) и освоји цио Хум с Благајем. Сандаљев синовац и насљедник *Стјепан Вукчић* оте од Павловића Требиње с околином, а затим прошири своја освајања према сјеверозападу готово до Спљета. На тај начин постаје *Херцеговина* држава Стјепана Вукчића Косаче. У посљедње дане своје владе признаваше Стјепан турску власт над собом. Године 1479. пропаде његова држава и постаде санџак у вилајету босанскоме.

Као што се из свега види области данашње Херцеговине спојене су у два маха у једну цјелину: За вријеме владе Михајла Војислављевића Хум и Неретљанска бише спојени у једну цјелину; тој заједници придружи Стјепан Косача Требиње с околином.

Историја Херцеговине под Турцима није довољно позната. Зна се да је херцеговачки војвода Грдан 1597. године дигао устанак, кога су Турци брзо свладали.[1] Исто тако зна се да су Херцеговци учествовали у општој српској сеоби под патријархом Арсенијем Чарнојевићем. Цијелог турског времена Херцеговина је страдала од напада сењских и котарских ускока. Осим тога, у почетку 18. вијека она је постала поприште између Турака и Млечана. У 19. вијеку настаје поново рад на ослобођењу и уједињавању српских области. Између свих неослобођених српских земаља, Херцеговина је, опирући се на помоћ Црне Горе, највише учествовала у томе раду. Осим тога она у првој половини учествује и у борби коју су босански Муслимани водили с Портом. У тим борбама Али паша Ризванбеговић постаје херцеговачким везиром, а Херцеговина се одваја од Босне. Историја Херцеговине у другој половини 19. вијека дијели се на два дијела: доба устанка против Турака и доба окупације. Својим устанцима Херцеговци су били толико успјели да мал' да нијесу добили аутономију.

Године 1878. већи дио Херцеговине окупира Аустрија, источни дијелови припадају Црној Гори. Иза окупације воде Срби православни и муслимани борбу с аустријским властима за политичке, привредне и просвјетне слободе.

* * *

Кроз Херцеговину иђаху главни *трговачки путови*, којима се вршила знатна трговина између Дубровника, његове ближе околине и појединих области данашње Херцеговине, Босне, Новопазарског Санџака, па и Западне Србије.

[1] Ст. Станојевић, Историја српског народа, Београд. 1908. с. 263.

Ти путеви бијаху везани за оне двије велике прегибли, којима се отвара приступ из унутрашњости у Јадранско приморје. То су долина Неретве и прегибао између Требиња и Дубровника. Иако је прва у досадашњим проматраним случајевима била увијек важнија, у овом случају чини се да је пут који је ишао од Дубровника, Требиња и Рудина био најважнији. То је свакако у вези с другим моментима, а особито с тадашњим правцима трговине и с положајем Дубровника, тада најзнаменитије трговачке вароши у овом дијелу Јадранског приморја.

Први пут, полазећи из Дубровника с јужне градске капије (с Плоча) ишао је путем уз брдо *Свети Срђ*, затим на *Бргат*; код данашње *Царине* (тадашњих *Леденица*) прелазио је пут на територији српске државе. За пет сати из Дубровника стизало се у *Требиње*, одатле преко *Јасена, Љубомирског Поља* и *Мириловића* у *Билећу*, гдје бијаше турског времена знаменит караван-серај. Из Билеће је ишао на *Трновицу* преко *Корита* у *Церницу*, у којој бијаше иза године 1380. царинарница с малом трговачком колонијом и у којој је све до друге половине 19. вијека сједила власт гатачког кадилука. Одатле је пут ишао преко области Гацка, на преседлину *Чемерно*, кроз долину *Сутјеске*, на стражарницу *Вратар* (у којој је за вријеме Херцега Стјепана била царинарница) и *Тјентишта*, у којима године 1450. бијаше исто тако царинарница. Уз долину Дрине долазило се је у *Хочу* (Shoza, Shozza), данашњу Фочу, у којој неко вријеме бијаше сједиште херцеговачког санџакбега.

Одатле је пут ишао на Горажде, Пријепоље и Сјеницу у Ниш.

Знатан саобраћај вршио се у средњем вијеку морем од Дубровника преко Стона и ушћа Неретве. Ушће Нeретљанско имало је у средњем вијеку за земље босанско-херцеговачке такву трговинску важност, какву су имали „на југу ушћа Дрима и Бојане за Албанију и Србију."

Мјесто овог морског пута развија се у новом вијеку сувоземни пут, који је ишао из Дубровника преко Царине, на Попово, Љубиње, Столац, Дубраве у Мостар и одатле преко планина у сјеверну Србију и Угарску.

На ушћу Неретве бијаше безброј мањих факторија и стоваришта, које посјећиваху морнари цијеле Далмације и сусједне италијанске обале. Од таквих мјеста особито се спомињу острва *Осињ* и *Посредница*, а цијела неретљанска трговина бијаше сконцентрисана у *Дривима* или Дријевима (mercatum ili forum Narenti); то бијаше отворени „burgus", кога од поплава штићаху насипи; ту бијаше велика царинарница, сони магазин и дубровачка колонија. На томе мјесту начинише доцније Млечани градић Габелу, чије се и данас рушевине у селу Габели виде. Пут је ишао од Дријева према сјеверу на Горицу (која бијаше једна од најзнаменитијих скела у доњем току Неретве), дворац Нови и град Крушевац. Ту прелазише друм преко Неретве и иђаше лијевом обалом Неретве у Бишће под замком Благајем, гдје је на Буни била малта а доцније и царинарница. Данашњег Мостара не бијаше у средњем вијеку. Први траг једног насеља на његову мјесту јавља се године 1452, када писаху Дубровчани некојим својим земљацима који бијаху у служби деспота Ђурђа, да се Владислав Херцеговић дигао против свога оца и неколико његових градова освојио; међу овима спомиње се Благај и „do castelli al ponte de Neretua." При крају XV вијека јавља се овдје мјесто *Мост, Мостићи* или *Мостар*, управо *Мостари* и бијаше столица турског војводе. Насеље бијаше груписано око једног моста и то дрвеног, и процвјета послије пропасти Благаја нагло. Турски географ Хаџи Калфа († 1648), прича да је овдје био некад велики дрвени мост на ланцима и да је доцније за вријеме сул. Сулејмана II.

у год. 974 (по Хеџри) начињен познати камени мост, који у једној луку веже оба бријега Неретве."[1]

Од Благаја ишао је пут долином Неретве уз *Порим*, који се сматрао границом између Хума и Босне и ако је права политичка граница ишла иза Коњица. На Врапцу бијаше царинарница, а исто тако у Коњицу. Одатле је пут ишао преко Ивана и Лепенице у Високо*.

Трећи важан пут био је уздужни пут, који је ишао од Ливна** преко Дувна на Кочерин, одатле на Блато (сада Мостарско Блато) у *Блатној Жупи*, преко Благаја у Невесиње. У близини Невесиња, које у средњем вијеку припадаше Хуму спомиње се у XV. вијеку град Вијеначац. Из Невесиња иђаше (турског времена веома живи) каравански пут на царинарницу у Конац пољу у Невесињу, а одатле у крај који се и у средњем вијеку звао Загорје. Главни пут је ишао међутим долином Заломке, (на паланку Залом), на Гатачко поље, а онда кроз Дугу у Оногошт (Никшић) и преко Спужа у Скадар. Овим је путем ишао један дио крсташке војске, која је г. 1096. ишла под вођством грофа Рајмунда преко Балканског полуострва.[2]

2. О постанку села

Ријетко је село у јужној Херцеговини, у чијој близини не би било каквих остатака старине. Што идемо даље према Сјеверу и што се пењемо на веће висине, остаци из старине су све рјеђи. Та разлика у старости села осјећа се и у народном предању о постанку појединих села. У Хумнини и у већини карсних поља тешко је што дознати о постанку села. Тако смо видјели у Билећским Рудинама, да су сва села по брдима већином млађа и то да су постала тек за турског времена, а да се селима у низинама не зна постанка. У Горњој Херцеговини особито у Невесињској и Гатачкој Површи врло су честа села, о чијем се постанку зна причати, и ако нијесу ријетка ни така, о чијем се постанку не зна ништа.

Чини се да су новија села постајала друкчије у средњој, а друкчије у сјеверној Херцеговини. *У средњој Херцеговини постајала су села на мјестима некадашњих јесеништа и прољетишта, која су била у атару старих села, а новија села сјеверне Херцеговине постајала су од љетних катуна хумњачких и рудињских сточара.* У Невесињу се прича, да су нека села засновали некакви чобани, који су дошли од Житомислића. Овај процес претварања катуна у села вршен је знатно и у 19. вијеку. Тако је преседлина Чемерно насељена тек у другој половини 19. вијека, а Горња Зијемља тек послије окупације. Да тај процес још није потпуно завршен, свједоче она љетна и зимска села око Бијелог Поља и Ракитна и она планинска имања по Гатачкој и Невесињској Површи сељака из Рудина и из Хумнине. Послије окупације многи су сељаци куповали имања у Горњој Херцеговини само да би се могли бавити агрикултурно-сточарским начином привреде, с којим херцеговачки сељак најлакше економише.

[1] Jireček, Die Handellsst, 79, 80. – (турски путописац Евлија Челебија, Гласник Зем, муз. XX. 1908. 61) прочитао је исту годину, а Wilkinson год. 1087.

[2] Податак о историји и путовима средњевјековним узети су из дјела: (Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић, Историја српског народа. I. и II) Београд 1890. и Јиречек, Die Handelsstrassen etc.

* Високи

** Лијевна

И према остацима од предисторијских и римских старина и према оним причама о старом становништву чини се да су у Херцеговини најприје насељене ниске области, карсна поља и ријечне долине, и да се временом колонизирање земље вршило помоћу љетњих и јесењих катуна у правцу према планинама средње Херцеговине и према високим заравнима сјеверне Херцеговине. Чини се да висинске прилике Херцеговине стоје у обратној размјери са старином села, јер што је област виша, села су јој млађа.

Западна Херцеговина и у томе се разликује од источне. Стара села са траговима римског живота нађу се у планинским областима (око Дувна и Ракитна), док су римске старине у високим областима источне Херцеговине врло ријетке.

Поријекло становништва

1. Старинци

Иако је Херцеговина населила својим становништвом разне српске области, ипак је у њој остало доста веома старих братстава, која су се обично разгранала на безброј „кољена" или пасова. Међу тим старим породицама има их доста за које се тврди да су у Херцеговини „старјеници", а има их, за које се зна да су досељеници.

„Старјеницима" се сматрају оне породице, које тврде, да живе у Херцеговини још прије досељења Турака. Таквих породица има у Билећским Рудинама двадесет. Међу тим породицама има их неколико, које су јако разгранате и чијих чланова има у многим дијеловима Херцеговине и Босне, а има их, које ни данас не броје више од неколико кућа. Такве мале старјеничке породице су врло честе у Љубомиру и његовој околини. Исто тако има у Мостаћима, Рупјелима, Засаду и другим селима око Требиња неколико старјеничких породица. Али та братства нијесу тако јако разграната као она из Билећских Рудина, ипак по многим мјестима Босне и Херцеговине има појединачно разасутих чланова ових братстава, али и то само по варошима. И у другим областима требињског среза*, нарочито у Шуми, Површи и Зупцима има доста старјенака. О. Ђ. Козић утврдио је, да од 133 братстава, колико их има та област, 33 припада групи старјеника.

Према испитивањима села Котара О. Ђ. Козића и у Попову има доста старјеника. Трећа област у којој има доста старјеника јесте Подвележје са неколиким сусједним селима. У Подвележју и у разним селима око Вележи нашли смо 19 старих братстава, од којих су већина Муслимани, познати херцеговачки сточари, који причају да су „од Срба" и да су се „потурчили" послије „фета" тј. пошто су Турци освојили Херцеговину.

Четврта област, у којој има сразмјерно доста становника је Борач. И у Борчу има безброј муслиманских породица, које причају, да „од вазда" живе у Борчу, да су „од Срба" и да су се „истурчили" на Божић ујутро, сва област. Они се и данас држе неких обичаја, који се врше о хришћанским празницима. Пошто цио Борач није испитан, не знамо колико тамо има старинаца.

Исто тако има по Дубравама и око Стоца „Балија", који већином представљају старинце.

* котара

Осим тога, нађе се по цијелој Хумнини породица које тврде да су врло старе или чак да су старинци. Тако је Козић нашао старинце у овим селима: у Пољинцу 1 братство са три „породице" и са 18 кућа, у Загори 3 пор. са 5 кућа, у Власачама 2 са 3 куће, у Раптима 1 са три породице и 7 кућа, у Диклићима 1 са 10 кућа, у Дријењанима 1 са 5 породица и 18 кућа, у Јасеници (Бобани) 1 са 2 породице и 5 кућа, у Вељој Међи 1 са 3 породице 17 кућа и 1 са 6 кућа, у Ћетољубу 1, у Ивици 1 са 3 породице и 14 кућа, у Крушевици 6 са 18 кућа, у Глеђевцима 7, а у вароши Љубињу 10.

У распореду старинаца падају ове ствари у очи. У планинским областима превлађују муслимански старјеници, у јужној и средњој Херцеговини православни. У сјеверном дијелу Рудина, затим у Гацку и Невесињском Пољу, изузев Балије, мање је старинаца.

Важно је да смо међу католицима нашли врло мало старинаца. Нашли смо старих породицâ, које немају породичне традиције, али те ми не рачунамо у старинце. Старинцима рачунамо оне породице које и околна села сматрају „старјеницима." Таквих католичких породица нема готово никако.

Поред ових набројаних има старинаца разасутих по Габели, Гацку, Фатници, Корјенићима, Љубомиру, али махом у облику малих неразгранатих породица.

Колико у којој од споменутих области има старинаца приказаће се у прегледима миграција у појединим областима.

Народно предање и историјске вијести о старим братствима

У опису „Билећских Рудина" ја сам навео 20 старинаца, од којих су се неки распали у више братстава, чији су се чланови разасули по цијелој Херцеговини и ближим земљама. Међу тим фамилијама споменуо сам, да су најразгранатији и најмногобројнији потомци старих *Малишеваца* и *Предојевића.* Иако се данас нико не зове тим презименом ипак се зна, које су се фамилије негда звале Малешевцима и Предојевићима.

О братству *Малишевцима* или Малешевцима се прича, да су првобитно становали у данашњем селишту Малини (на путу из Требиња у Билећу) и да су се послије проширили и у оближња села: Скроботно и Врбно; зимске торине су им биле на Видњама (у Опутној Рудини), а љетња планина на Кручици код Волујака. Ту су живјели све до турског времена, када им једном дође на конак некакав пашалија и почне чинити зулуме. Домаћин Малешевски, који се звао „Малеш војвода" са осам синова ухвати пашалију, закоље га и ухвати од његове крви у лонац који остави на пријеклад. Исто тако задрже његову сабљу, која је била богато опремљена. Послије неколико година одједном почне врети крв у лонцу, стари се препане и рече синовима, да бјеже. Сви пристану, само најмлађи, који је вјечито живио код стоке не хтједе, већ остаде на Видњама и од њега су све породице у Херцеговини, које славе Игњат-дан. Оно осам породица побјегну „низ Босну" и придворе се у једног бега. Кад би први Божић, бег им дође у јутро на „положај" и честито дарова бадњаке. Да се одуже бегу, они му дарују ону сабљу. Али, кад бег прочита на сабљи име свога сина, стави их на муке и они признадоше, шта су учинили, а бег исиjече све мушкарце. Неколико жена остаде трудних и од њих су они у Босни, што славе Игњат дан.

Има данас више породица које славе Игњат-дан и све причају, да су из Опутне Рудине и то већином од „малешевског братства" или од породице Алексића.[1] Осим тога прича се да је било и калуђера из те породице, од којих је један обновио манастир Добрићево, кад су га Турци једном порушили.[2]

Иларион Руварац и В. Јагић написали су чланчић о Јовану Малешевцу, ђаку требињског манастира и преписивачу црквених књига. Да би се објаснило питање о поријеклу Јована Малешевца штампао је Јиречек на истом мјесту неколико историјских биљежака о братству Малешевцима, који су у XV вијеку живјели у држави Павла Раденовића бавећи се сточарством и кирицилуком. На основу тих биљежака чинило се, да је братство било још тада разгранато, јер се спомиње Керак Милошевић из катуна Малешевци.[3]

Дакле историјска факта потврђују народно предање у овим тачкама: Малешевци као братство (или катун) постојали су, братство је било разгранато, а био је и један калуђер. Професор Јагић спомиње ускочког попа Јована Малешевца у Хрватској. Јагићева претпоставка да би тај поп могао бити од тог братства није без разлога, јер ћемо у одјељку о исељавању из Херцеговине видјети да је било многобројнијих и то недавних исељавања из Херцеговине у Хрватску. Братство Кочићи из Раткова у Босни слави Игњат дан, а веле да су поријеклом из Херцеговине. Пошто у Херцеговини не слави нико други Игњат дан осим малешевских потомака, могло би се помишљати, да су Кочићи од оних Малешеваца, о којима се прича, да су иселили у Босну.

Друго исто тако јако братство јесу потомци породице, која се некад звала *Предојевићи*.

На старом друму у селу Пријевору код Билеће има „Приметна Гомила" на коју сваки сељак баци по камен, кад прође, само то не чине чланови оних породица које веле да су поријеклом од старих Предојевића. О тој гомили има у народу једна жалосна прича, која се каткад пјева као пјесма. У њој се прича како је у Пријевору иза турског освојења живио стари кнез Предојевић са својих осам синова и с Ненадом, својим унуком од најстаријег сина Којадина, који је био умро. Једном му дође наредба од турског цара, да дâ свог најмлађег сина цару у војнике. По наговору своје жене не даде сина већ унука. То опази на вријеме Ненадова мајка, па побјеже с дјететом у планину, али је ухвате и одведу јој сина у војнике. Дијете се одликовало бистрином и храброшћу, па је постао најпослије пашом. Дошавши у Херцеговину баци свог дједа под гомилу, начини себи џамију, а мајци цркву у Билећи.[4]

Да је збиља живјело братство Предојевићи потврђују дубровачки архиви и то више пута. Тако у штампаним изводима из тих архива спомиње се „Pocrаеç Predoeuich Vlachus comitis Pauli", који је на двадесет и пет коња изгонио со из Дубровника.[5] Осим тога зна се, да је био и један паша који се звао Херцегли

[1] Те су породице у Опутној Рудини: Алексићи, Стојићи, Ђоровићи, Јарамази и Шунићи; у билећском котару: Јанковићи, Дедијери, Алексићи и Крњи, у гатачком: Мандићи, Ковачевићи и Дедијери, у мостарском: Срне и Дуде (у вароши Мостару) и Пантићи у Биј. Пољу, у требињском Ђерићи, осим тога има разасутих породица од овог братства по столачком, коњичком и фочанском котару.

[2] О томе предању види Л. Нинковић: Монографија манастира Добрићева. Мостар 1908.

[3] Arhiv für Slavische Pilologie XXV, 465–467.

[4] Од Предојевића су Радмиловићи, Бајевићи, Козјаци, Лери, Јокановићи, Боботи и муслимани Мургузи у билећском, Манигоде у коњичком, Поповићи, Зиројевићи и муслимани Логе у гатачком котару. Осим тога има под Мајевицом Зло Село, које је насељено Предојевићима из Херцеговине.

[5] Jireček, Die Wlachen und die Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa. Sitz – Ber. d. k. böhm. Ges d. Wiss. 1880. с. 121.

Гази Хасан паша Предојевић, за кога неки тврде, да је поријеклом из Б. Крајине, али из самог атрибута Херцегли види се да је из Херцеговине, као што је то и Башагић тачно опазио.[1]

Обрен Козић забиљежио је као једну од најстаријих породица *Љубибратиће* у селу Љубову, која прича да је некад становала у Требињу и која је у сродству са свима оним породицама око Требиња, које славе Климуњ-дан.

Да је ова породица била знаменита види се по томе, што је било и владика Љубибратића. Да је то збиља стара породица види се по томе, што Љубибратиће дубровачки споменици 15-ог вијека спомињу као знатну породицу у Требињу.[2]

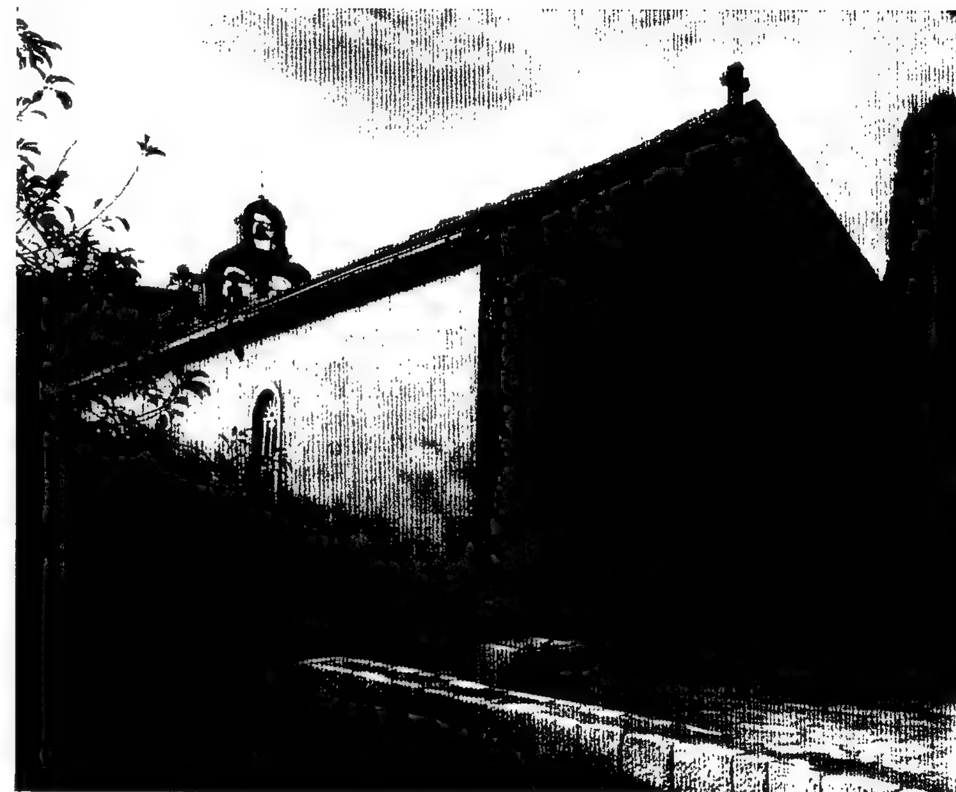

Манастир Дужи - Требиње, 1694. год.

Исто тако је разграната породица Милићевићи, за коју народ прича, да потиче од некаква бана *Будеча*, који је живио у Билећу пред долазак Турака и чије се имање протезало „од Баћова Мрамора до Крњина Камена" и захватало готово цијелу сјеверну половину билећског котара. У споменицама нијесам могао наћи никаква Будеча. По народном предању и времену, у коме је

[1] Bašlagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1900 с. 42

[2] Jireček, Handels стр. 38 – Љубибратићи се чешће спомињу. У XVIII вијеку било је више владика Љубибратића. О њима види: Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи књ. II. с. 426, II, с, 5, 10, 427, 452.

живио, могао је то бити какав властелин Павла Раденовића, његових синова или Херцега Стјепана. Међу властелом тога времена нијесам нашао никаква Будеча, али јесам Будисава Богавчића, властелина војводе Радослава Павловића, који се чешће спомиње само с именом Будисав, а једном и Богавчић.[1]

Исто тако има у билећском котару доста породица, које причају, да су старјеници на *Пилатовцима* у Опутној Рудини. Веле да они потичу од некаква „бана", који се звао Пилат и који је држао неколико села под собом (на Баљцима су му биле торине) и да су се раселили с Пилатоваца због неког сукоба с Ивом Црнојевићем. Од старих Пилатоваца веле, да су ове породице: Комленићи, Грубачићи, Кукићи, Шутоње, Сикимићи и Радовановићи у билећском котару, а има их разасутих по читавој Херцеговини. Сви славе Ђурђевдан, нико се не зове данас Пилатовац или Пилатовци, једино старо село зове се и данас Пилатовци. И збиља зна се, да су у средњем вијеку живјели „Власи" Pilatouzi.[2]

Муслимани *Госте* из Подвележја причају, да су они „од Срба" да су њихови стари били „велика господа" и да је неки њихов стари био војвода у војсци Херцега Стјепана[2], па да су се „потурчили" доцније и то зато, да им други потурчењаци не отму земљу. Мавро Орбини је у своме Il regno de gli Slavi, p. 314. записао, да је Мостар основао „Radivoi Gost che fu maggior domo di Stefano Cosaccia"[3]

У опису „Билећских Рудина" навео сам како братство *Капори* прича, да су поријеклом из Маћедоније, да су у овом селу живјели још прије Турака, и да је од њих био онај кнез Мирило, по коме је село прозвано Мириловићима (Wlasi Mirilouichi, како се чешће спомињу у дубровачким архивима и у разним путописима из средњег и новог вијека). И збиља влашко братство Капори спомиње се у Старој Србији.[4]

У истој књизи (с. 801) споменуо сам, да су *Тадићи* у Врбну доселили из Пиве. Доцније ми је један члан породице Тадића из Београда причао, да су они доселили од Ваљева, и да им је старина из Пиве. Не знам има ли данас Тадића у Пиви, али године 1732. спомиње се кнез Јован Тадић из Пиве.[5]

Као знамениту и стару породицу у Билећким Рудинама чешће смо споменули породицу Зотовиће у селу Мушићима (опћина Домашево) и навели смо причу (стр. 823–824), која вели да су они однекле од Подгорице у Црној Гори и да се отуда иселио један дио братства, што се није хтио потурчити. На једном старом крсту у истом селу прочитао сам да се је један њихов стари звао Петар *Зот* а не *Зотовић*. Доцније сам у Мајерову Рјечнику прочитао, да Зот у арбанашком значи господин. На тај начин етимологија презимена појачава вјероватност да су они поријеклом из неке области гдје има арбанашких елемената. Да је ово старија породица, види се из једне биљешке, по којој године 1705. „владика Нектарие Зотович Требинац" поклања икону требињском манастиру.[6]

Лука Грђић Бјелокосић забиљежио је једну причу коју сам и ја чешће слушао, да је између села Јасеника и Берушице живјела породица *Владисављевићи* и да је побјегла због зулума од муслимана Ченгића у Русију. Сељаци показују и данас развалине куле „кнеза" Владисављевића. Да је руска породица Владисављевићи збиља поријеклом из Херцеговине види се из биљежака на једној књизи у манастиру Добрићеву, које је писао Матија Владисављевић који је даровао ту књигу. Почетак тих биљежака гласи: Сия кнӥга театронь ӥсторӥчанскӥх Србской слав8нской нацӥ Іллӥрӥчанской провӥнцӥй Херцеговинӥ тамошньега 8рождонца Матьеа Павлова сина Владиславича[1] итд.

Исто тако постоје многе приче о спахијској породици *Милорадовића Храбрена*; има безброј породица које причају да потичу од ње, али сматрам да та предања не треба потврђивати историјским материјалом, јер је опште позната ствар да је та фамилија у Херцеговини живјела и ман. Житомислић основала.

Као што се види народна се традиција у многом подудара с историјским вијестима о старим породицама. Свакако ријеђак је случај, да се народна традиција сачува о именима породица и о њиховим селима још од почетка 15. вијека. Ми видимо послије овога, да је многим причама о прошлости и поријеклу неких породица основа неки историјски догађај, који је народна фантазија на свој начин искитила и дотјерала. На сличан начин историјским биљешкама потврђена је тачност народне традиције у Кучима о веома старим догађајима и личностима. На тај начин постаје јасно да се народна традиција, особито о новијим догађајима при испитивању наше прошлости неоправдано занемарује.

Ово неколико проматрања иде најбоље у прилог *Цвијићевој* методи испитивања села, с помоћу које су већ испитане многе српске области.

2. *Миграције*

Досељавања

Два су главна правца, којима су се кретале миграције из сусједних земаља у Херцеговини. Прва је миграција ишла с истока и југоистока: из западне Црне Горе, источних дијелова Херцеговине, Боке и области старе дубровачке државе у правцу према долини Неретве, а друга је струја ишла из средње Далмације и западне Херцеговине исто тако према долини Неретве. Поред тога има у земљи више области, које су се поред тога општег кретања на особит начин понашале: планинске области и карсне заравни понашале су се активно шаљући у разним правцима становништво у разна поља и долине које су се редовно пасивно понашале. Да лакше представимо сва та кретања, ми ћемо израдити преглед досељавања у свакој области Херцеговине. Из наведених узрока ћемо засебно проматрати становништво у западној и источној Херцеговини. А да се види како су се поједине области у томе понашале, почећемо проматрања с прегледом досељавања у ове области: Источна Херцеговина: Требињски крај с Поповом, Билећске Рудине, Гацко, Невесиње с мостарском околином и Дубраве, затим поља око Неретве (Габела, Бишће, Бијело Поље) и неколико села с лијеве стране Неретве из коњичке Жупе. Западна Херцего-

[1] Miklošić, Monumenta Serbica 319, 323, 325, 341, 370, 375, 397, 399.
[2] Jireček, Die Wlachen etc. 145.
[3] По С. Новаковићу, Српске области X и XII века пре владе Немањине. Гласник срп. уч. др. LVIII. с. 37.
[4] С. Новаковић, „Село".
[5] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи. књ. II. с. 91.
[6] Љ. Стојановић, Стари српски записи књ. II. с. 13.

[1] Лука Грђић – Бјелокосић, Из народа и о народу књ. II. Мостар, год. с. 23–3), Леонтије Нинковић, Монографија манастира Добрићева са подручним црквама. Мостар 1908. с. 21.

вина: Броћно и друга села између Мостарског Блата и Љубушког Поља, Дувно, Ракитно и Љубушко Поље.

Испитивање поријекла становништва помоћу крсних имена

У својим „Антропогеографским проблемима" истакао је *Цвијић* све оне особине појединих крајева помоћу којих се могу ухватити правци неких миграција. Ту су истакнута и нека крсна имена или славе. Броју тих крсних имена додаћу још и ова.

Као што смо видјели, сви потомци оних старих породица славе исто крсно име. Али помоћу крсних имена може се утврђивати поријекло само у случају, ако једно братство слави какав незнатији празник или празник који се ријетко слави. Као таква крсна имена могу се сматрати ова:

У Гацку у селу Самобору живе четири породице, које припадају истом братству; веле да су поријеклом из Пиве и све славе *Светог Саву*, српског просветитеља. При испитивању села нашао сам у Херцеговини више породица, које славе Св. Саву и све веле да су из Гацка. У Сарајеву славе двије породице светог Саву: Деспићи и Јефтановићи. Деспићи тврде да су из Гацка од породице Слијепчевића (из Самобора), а Јефтановићи да су из Пиве.

Породица Ћаићи из Жудојевића (Билећке Рудине с. 907) је поријеклом из Корјенића, а слави Св. *Стевана Дечанског*. Породица Дракулићи из Корјенице у Лици прича да је поријеклом из Корјенића у Херцеговини и да је по својој области прозвала своје село Корјеницом. И они славе Св. Стевана Дечанског.

Споменута породица Љубибратићи и безброј других породица око Требиња славе *Климуњ-дан* (Св. Климентија 25. нов.) Све те породице кажу да су једно „тијесто". Како се безброј чланова тога братства раселило по разним дијеловима Босне, Херцеговине, Далмације и западне Србије, свети Климентије се слави у више вароши. На основу досадашњих испитивања могло би се као доста тачно правило поставити: У којој се год вароши Босне и Херцеговине слави Свети Климентије, ту има досељеника од Требиња.

Споменули смо да сви потомци старих Малешеваца славе *Св. Игњатију* (20. дец.). Као тачно правило потврдила су наша испитивања да свака породица у Херцеговини која год слави Св. Игњатију потиче из споменутих села у Опутној Рудини. Чини се да ће и многе босанске породице које славе ову славу бити од истог братства. Споменули смо Кочиће из Босанске Крајине, осим тога нашли смо породицу Николиће у Високом која слави Св. Игњатија. Она прича да је поријеклом из Гацка и да су се звали Мандићи, а зна се да су ови од Малешеваца из Опутне Рудине.

Има доста породица које славе светог *Луку* (еванђелиста и апостола 18. окт.). Два су мјеста одакле су се све те породице доселиле: Билећске Рудине и Попово. Они у Билећским Рудинама (на озн. мј. с. 852.) причају да су с Требјесе од Никшића. Виђен члан једне мостарске породице, која је поријеклом из Поповског Пољица прича, да су се све поповске породице које славе Св. Луку доселиле од Никшића. То исто су казали О. Козићу сељаци из Поповског Пољица (види посебни дио овог рада) само с том разликом да су из Риђана од Никшића. Чини се, да ће бити истог поријекла и многе породице по босанским варошима, које славе св. Луку. Тако ми прича Др Васић из Брчког који исто тако слави Св. Луку, да му се дјед доселио из Мостара и да се звао

Петковић. Његови сродници Петковићи у Мостару причају да су од ових из Попова.

При опису села Плане (Билећске Рудине с. 871–872) навели смо више породица које славе *Лазареву Суботу* и које веле да су поријеклом од Кривокапића из Кобиљ Дола у Црној Гори. На основу доцнијих испитивања утврђено је, да су све породице у Херцеговини које славе Лазарев дан из разних села билећског и гатачког котара али од оних породица, које веле да су с овима на Планој исто братство. И у свима испитиваним селима у Босни, гдје су год нађене породице с овим крсним именом, веле да су од ових из Плане. Има их око Сарајева и у Сарајеву, затим по многим селима у областима поред Дрине. Око Прњавора и Котор-Вароши нашао сам неколико породица истог крсног имена и оне знају само да су из Херцеговине.

Исто тако нашли смо у Билећским Рудинама (с. 812) више породица у селу Врпољу које тврде да су поријеклом из Никшића, славе *Аћимов дан* и да су се звали Угреновићи. У Боки има Угреновића и они славе *Аћимов дан*, а веле да су поријеклом од Никшића. Ћоровићи из Љубиња и из Мостара славе исти дан и веле да су из јавте Врпоља.

На сличан начин утврдили смо да су све оне породице, које славе *Петков дан*, (14. Октобра.) поријеклом из Црногорских Брда.

Дакле може се с великом поузданошћу тврдити, да су све херцеговачке породице које славе св. Саву поријеклом из Самобора односно из Пиве. Исто тако породице које славе Стевана Дечанског поријеклом су из Корјенића, које славе Игњат-дан из Опутне Рудине, које славе Климуњ дан из требињске околине, које славе Св. Луку да су од Никшића (гдје данас има манастир Св. Луке), које славе Лазареву Суботу да су од старих Кривокапића из Кобиљ Дола у Црној Гори, а који славе Петковицу да су из Црногорских Брда.

Чини се да су неке од наведених области имале само једно крсно име; чини ми се да су сви Корјенићи славили Св. Стевана Дечанског, а око Никшића, како смо извијештени има и безброј породица које славе Св. Луку.

Вјероватно ће се помоћу крсних имена моћи утврдити миграције и у оним областима, гдје још нијесу вршена детаљна испитивања.

А) ИСТОЧНА ХЕРЦЕГОВИНА

1. Шума, Површ и Зупци[1]

Израчунато је на споменутом мјесту да у овим областима има

а) старјеника:
у Шуми 20 братстава
у Површи 7 братстава
у Зупцима 6 братстава

б) досељеника:
из Црне Горе 23 породице
из Далмације 16 породице

из Херцеговине:
из требињског котара 21 породица

[1] Етн. Збор. V. с 1152–1158.

из билећског котара 4 породица
из Попова 4 породица
из осталих крајева Херцеговине 6 породица
из Турске 1 породица
из Италије 1 породица

Према томе досељеници у овим областима овако су распоређени: Црногораца има 29,37%, Требињаца 27,27%, Далматинаца 21,27%, досељеника из остале Херцеговине 19,47%.

То се становништво доселило у четири периоде. У седамнаестом вијеку досељено је 13 породица те оне са старинцима чине готово половину братстава. У другој периоди (1684–1718) доселило се 25 братстава. У трећој периоди (18. вијек) доселило се 27 братстава, што чини 4/5 свих братстава. У четвртој периоди (19. вијек) доселило се 22 братства.

2. *Попово и Храсно с неким селима љубињског котара*

Иза О. Ђ. Козића остале су биљешке, из којих се види да је припремао за штампу рад о насељима у Попову, Храсну и разним селима љубињског среза.* Види се, да је Козић био скупио материјал за четрдесет и два села, али све описе није могао обрадити, од неких је обрадио по неколико одјељака, у многим селима набројио је све породице, али је само за неке додао одакле су, а вријеме и узроке досељавања није забиљежио. Од тих описа у посебном дијелу штампаће се само потпуни описи.

Из истих описа види се да и у Хумнини на истоку од Неретве има доста старинаца и веома старих досељеника. Иако су се многи старинци распали на више породица са разним презименима, ипак нема онако великих братстава, која би заузимала по више села као у средњој и Горњој Херцеговини. Највећа старинчка братства броје овдје по осамнаест кућа. Ово су области, у којима се братства нијесу могла развијати ни у онакој величини ни на онакав начин као у средњој и сјеверној Херцеговини. О тој ћемо појави на крају говорити.

Старинци

у Пољицу	1 братство са	2 породице и	18 кућа.
у Загори	1 братство са	3 породице и	5 кућа.
у Власачама	2 братства са	? породице и	3 кућа.
у Раптима	1 братство са	3 породице и	7 кућа.
у Диклићима	1 братство са	? породице и	10 кућа.
у Дријењанима	1 братство са	5 породице и	18 кућа.
у Јасеници	1 братство са	2 породице и	5 кућа.
у Вељој Међи	1 братство са	3 породице и	17 кућа.
у Вељој Међи	братство са	? породице и	6 кућа.
у Ћетољубу	5 братства са	? породице и	9 кућа.
у Ивици	1 братство са	3 породице и	14 кућа.
у Крушевици	6 братства са	? породице и	18 кућа.

* котара

у Глеђевцима	7 братства са	? породице и	? кућа.
у Љубињу (вароши и обližњим селима	10 братства са	? породице и	? кућа
	Свега 39 братстава		

Као што се види овдје има старинаца, који броје само по неколике куће. Међу тим малим старинaчким фамилијама разликујемо двије врсте. Прва је врста остала малена због тога, што се раселила по разним селима и варошима. Друга врста старинаца представља групу чудних породица, које су веома честе по Херцеговини и које су од памтивијека живјеле тако малене и незнатне. Таквих смо породица нашли доста у Љубомиру, а има их и по другим мјестима Херцеговине. То су породице, које се зову „мртве породице“, породице које веле да им се „не да у мушкој дјеци“. Иако су веома старе, оне немају својих сродника који су се из села некад одселили. То су породице без породичне традиције, чији су се чланови одликовали мирним животом и за које се обично с презрењем говори да су вазда „другом под ногама били“.

ПРЕГЛЕД ДОСЕЉАВАЊА И УНУТРАШЊИХ СЕЉАКАЊА

I. Окупирана Херцеговина

а) Требињски котар

из Пољица	2 пор.
из Јањча	1 пор.
из Лисине	1 пор.
из Чопица	1 пор.
из Требиња (вароши)	1 пор.
из Рапти	2 пор.
из Жакова	3 пор.
из Јасенице	1 пор.
из Баљевца	1 пор.
из Влаке	1 пор.
из Гојшине	1 пор.
из Тврдоша	1 пор.
из Луга	2 пор.
из Требијова	2 пор.
из Дражин Дола	1 пор.
из Туља	1 пор.
из Поткуле	1 пор.
из Доброг Дола	2 пор.
из Корјенића	2 пор.
из Орашја	5 пор.
из Жуља	1 пор.
из Шуме (заборављено мјесто)	1 пор.
из Ускопља	1 пор.
из Крушевица	1 пор.
из Гребака	1 пор.
	Свега 37 пор.

б) Љубињски котар

из Драчева	4 пор.
из Дријењана	2 пор.
из Седлара	1 пор.
из Грмјана	2 пор.
из Глеђевца	1 пор.
из Чавша	1 пор.
из Ђуковаца	1 пор.
из Турковића	1 пор.
из Церова	2 пор.
из Жабице	7 пор.
из Ивице	2 пор.
из Поцрња	1 пор.
из Банчића	3 пор.
из Веље Међе	1 пор.
из Дврснице	1 пор.
из Ранковаца	1 пор.
из Дубочице	1 пор.
из Влаховића	2 пор.
из Капавице	2 пор.
из Дубјана	1 пор.
из Галичића	1 пор.
из Додановића	1 пор.
из Равног	2 пор.
из Котеза	2 пор.
	Свега 43 пор.

в) Столачки котар

„од Стоца" .... 7 пор.
из Глумине .... 1 пор.
из Дубрава, незапамћено мјесто .... 3 пор.
из Храсна .... 6 пор.
из Поткуле .... 1 пор.
из Црноглава .... 1 пор.
из Винине .... 1 пор.
из Дашнице .... 4 пор.
из Броћанца .... 2 пор.
из Премили .... 1 пор.
из Зелениковца .... 2 пор.
из Граца .... 1 пор.
из Заушја .... 1 пор.
из Ћетољуба .... 1 пор.
из Брштанице .... 2 пор.
из Сријетежа .... 1 пор.
из Горњег Храсна ...... 1 пор.
из Међуљића .... 1 пор.
из Хутова .... 2 пор.
из Радежа .... 1 пор.
из Загоре .... 2 пор.
из Поплата .... 1 пор.
из Тасовчића .... 1 пор.
из Живња .... 1 пор.
из Дабра, непозн. мјесто . 1 пор.
из Могорана .... 1 пор.

Свега 47 пор.

г) Из гатачког котара

из Јасеника .... 1 пор.
из Самобора .... 1 пор.

Свега 2 пор.

д) Из билећског котара

из Љубомира .... 1 пор.
из Долâ .... 2 пор.
из Браног Дола .... 1 пор.
из Богдашића .... 1 пор.
из Боденика .... 1 пор.

Свега 6 пор.

е) Из осталих дијелова окупиране Херцеговине

из Броћна .... 1 пор.
из љубушког котара .... 1 пор.
из Шуице код Дувна .... 1 пор.
из невесињског котара ... 2 пор.

Свега 5 пор.

II. Из Црне Горе

из Риђана .... 9 пор.
из Пиве .... 1 пор.
из Крне Јеле .... 1 пор.
из Куча (Дрекаловића) .. 1 пор.
из Црне Горе (заборав. мјесто) .... 3 пор.

Свега 15 пор.

III. Из Далмације

из Тополâ .... 1 пор.
из Смоковљана .... 2 пор.
из Новог .... 1 пор.
из Видоња .... 1 пор.
из Дабрана .... 1 пор.
из Пожарна .... 3 пор.

Свега 9 пор.

IV. Из Босне

из Босне (непозн. мјесто) . 1 пор.
из Крешева .... 1 пор.

Свега 2 пор.

V. Из Мађарске

из Мађарске (непознато мјесто .... 1 пор.
из Будима .... 1 пор.

Свега 2 пор.

VI. С Турцима дошла 1 пор.

VII. Досељеника

који не знају, одакле су се доселили нађено је 37 пор.

Те су се породице доселиле у ова времена:

1. Породица за које се само вели да су „веома старе" има 8.

2. За једну породицу веле да се је доселила „много прије Новога" тј. прије него су Млечићи освојили Херцег Нови (год. 1687.)

3. Три породице веле, да су им стари доселили „има више од двјеста година."

4. Пет породица су казале да су доселиле „има двјеста година".

5. За четири породице тврди Козић, да су досељене у првој половини XVIII. вијека.

6. Има четрнаест породица, које тврде, да су доселиле у времену прије 120 до 150 година, а за шест их тврди Козић да су доселиле у XVIII. вијеку.

7. Највећи број породица доселило је у XIX. вијеку; има педесет породица, које су доселиле у времену прије педесет до сто година.

8. Исто тако веома је велик број оних породица, које не знају и код којих није забиљежено кад су доселиле. Таквих породица има шесдесет и једна.

9. У другој половини XIX. вијека доселила је тридесет и једна породица и то: прије 50 година дошле су двије породице, прије четрдесет и пет три породице, прије четрдесет пет породица, прије тридесет девет породица, прије тридесет и пет једна, прије двадесет и пет година четири породице, прије десет год. три породице, а прије шест година двије породице.

10. Осим тога, има још појединачних досељавања: то су ова: прије 450 год. доселила је једна породица, прије 250 год. 2 пор., прије 180 год. 1. пор., прије 100 година 3 породице.

3. Билећске Рудине

1. старинаца .... 20 братстава
2. досељеника:
а) из Црне Горе .... 62 братства
б) из Херцеговине (из требињског котара 18, билећског котара 11, остала Херцеговина 10 братстава .... 39 братстава
в) из Далмације (Бока 23 пор., околина Дубровника 2 пор.) . 25 братстава
г) из Маћедоније, Срема и Бугарске 3 пор.

У истом прегледу истакнуто је да старинци чине у Билећским Рудинама 12,7% од досељених породица, а 1/6 свега становништва. Од досељеника на првом су мјесту Црногорци са 39,74% свих породица, који чине преко половине свега становништа. Иза њих долазе досељеници из остале Херцеговине са 39 породица или 25% од свих породица. На треће мјесто долази Бока са 16,02% свих породица. И у Билећским Рудинама утврђене су три периоде досељивања и то прва периода, која траје од 15. до краја 17. вијека („потље Косова, а прије Новога") дала је око 30 веома разгранатих породица. Друго доба чини 18. вијек, у коме се доселило 18 братстава, која данас живе разграната у 40 породица. Трећа периода је најјача у броју породица, јер су разне куге крајем осамнаестог и почетком деветнаестог вијека биле јако уништиле старо становништво, особито оно из поља и око главних друмова. Због тога из тог времена имамо 107 породица.

4. Невесиње и Мостарска околина

Овдје су испитана села из Невесиња и мостарског котара с лијеве стране Неретве (Подвележја, Зијемља, Бијело Поље и Бишће).

Постанак села. – О великој старости насеља по Бишћу и око Мостара, осим многобројнијех остатака старине, свједоче и сами историјски споменици. И према једним и према другим можемо нека села око Мостара рачунати међу најстарија насеља у Херцеговини. Нека од данашњих села спомињу се још прије српског досељења на Балканско полуострво (као на примјер Буна). У цијелом средњем вијеку ова област бијаше на гласу због своје политичке важности, природног богатства и трговине. Осим тога, за нас је још важније што се види из историјских споменика да су Бишће и околина мостарска били густо насељени. И сигурно још тада је била засована већина данашњих села.

Због овакве старости а нарочито због многобројних миграција, о постанку ових села није се сачувао спомен ни у облику приче. Једино се прича да је Вртијеш постао назад 150–200 година, када су становници из Баћевића од куге побјегли у гај, који је био на томе мјесту. Због споменутих миграција становништва, којима су нарочито ишли на руку трговачки путеви и природно богатство области, није се сачувало ни старо становништво. Већина породица око Мостара је досељена у новије вријеме.

Идући из поља у планине имамо све млађа села. Прва таква села су у Подвележју, сухој карсној заравни изнад Бишћа. Та су села засована за турског времена, а засновали су их праоци породица, које и данас живе у овим селима. Због тога је Подвележје интересантно и по томе што бисмо могли према кућама старинаца дати приближну слику села у првобитном облику. Али према ономе животу, који је до данас одржан чини се да ниједна кућа није задржала првобитни положај. Чини се да у почетку није било на Подвележју сталних села, већ једино сточарских станова, који су слични оним, какви су приказани у одјељку о сточарству. Подвележци причају да прије турског освојења у Подвележју није било сталних насеља. Ту су биле, по њиховом приповиједању, торине Херцега Стјепана, у којима је држао стоку (овце, свиње, коње и говеда). Послије пропасти Херцегове, његови чобани осташе и даље на торинама, примише ислам и наставише чувати стоку по Подвележју. Као исламско становништво нијесу трпили великих зулума, па се није ни расељавало, те у *Подвележју имамо најстарије породице које су још одржале стари начин сточарског живота.*

У Невесињском Пољу имамо још млађијех села. И већина је постала од сточарских станова. Сељаци рачунају, да су та села засована прије 200 до 300 година, а засновали су их разни пастири из ниских области поред Неретве. Данас од тих заснивача нема никаквих потомака па наведене године о постанку села морамо примити с резервом. Зна се само, да је већине тих породица нестало прије сто до сто и педесет година, а на њихово мјесто дошле су разне муслиманске породице, које су ту живјеле до почетка XIX. вијека. Тада су многе погинуле од куге, а многе су живјеле у селима и послије тога, па се све одселише у вароши, а у селима оставише као кметове дједове данашњијех становника. О великој вјероватности овијех факата свједочи и та појава што у Невесињу има врло мало остатака старине. Нарочито пада у очи, да у њему нема нигдје оних великих средњевјековних гробаља. Ако гдјегдје и има која гробница, она је редовно усамљена и без натписа. Видјели смо да је остатака старине све мање, што се више пењемо уз планине. И у томе се види како је ишло историјско развиће насеља у овим областима.

На Зијемљима не зна се ништа о постанку села, а према свима остацима од старина изгледају врло млада. Ми ипак узимамо да зијемаљска села нијесу много старија од невесињских. Узрок што се изгубио сваки помен о заснивању села јасан је, кад знамо да су се назад 150–200 година одједном раселила сва зијемаљска села и онда је појединачно насељено данашње становништво. Преко Зијемаља ишао је важан трговачки пут и становници су због тога много патили, па се раселе. И њихова су села притисли Муслимани, чији су потомци и данас аге зијемаљске земље.

Према остацима старина, према историјским споменицима, а нарочито према приповиједању становништва, можемо о старости ових села извести ове као најсигурније закључке: *У Бишћу су најстарија села цијеле области, и има трагова насеља, која можемо рачунати у најстарија херцеговачка насеља.* Како су засована данашња села не зна се. *Многа су засована на траговима старијих насеља.*

Од *млађих села* најстарија су она у Подвележју. Ако се можемо ослонити на оно што о њиховој старости прича становништво, *она су постала између краја петнаестог и краја шеснаестог вијека.* Међутим дуго *нијесу имала облик сталног насеља.* Невесињска су села нешто млађа и она су постала између *шеснаестог и осамнаестог вијека.* Вјероватно су те старости и села на Зијемљима.

Поријекло становништва. – У овим областима има врло мало старинаца и старих породица. Старинаца имамо 19 породица; већином су Муслимани, живе у Подвележју и у осталим селима око Вележи. Неке су од тих породица веома разгранате.

Старих породица, које су се доселиле назад 120 до 200 година има 20. Њима се могу прибројити и неке од оних породица, које знају да су досељеници, а не знају кад су доселиле, ни шта су им били први досељеници. Таквих породица има тридесет и пет. Махом су то мале породице од двије до пет кућа, које су тако незнатне да се у њих није развило ни интересовање за својом старином, што је тако јака особина овог становништва.

Све остале породице доселиле су у XIX. вијеку. Ове је области тако поморила куга да се послије ње за 10–20 година нијесу њиве обрађивале, јер није имао ко да ради. Због тога видимо кроз цио XIX. вијек непрестано досељавање у ове области. То је досељавање и данас врло јако, нарочито ради истовременог расељавања православног и муслиманског елемента. Породица које су се доселиле у XIX. вијеку има 243.

Као што се види, у овим областима имамо једну главну фазу досељавања. Та фаза почиње почетком XIX. вијека и траје све до данас. Поред те фазе, имамо неколико старијих породица као остатке од старијег досељавања. Тих је породица тако мало да с њиховим бројевима не можемо утврдити никакву фазу досељавања. С обзиром на области досељавања, чини се да је у XVIII. вијеку било досељавања у масама. То су биле већином муслиманске породице, које су се расељавале из далматинских градова кад су их освајали Млечани. Али те су се породице населиле у варошима, ми за њих знамо из Благаја. Вјероватно да их у Мостару има много више.

А. Преглед области из којих су досељене породице

По досељавању можемо углавном издвојити три области из којих је највише досељених породица. То су: Источна Херцеговина (од Никшића и Грахова до Невесиња и Бишћа), Западна Херцеговина (област између Неретве и далматинске границе) и Јужна Херцеговина (срезова столачки, љубињски и требињски).

I. Источна Херцеговина

1. Билећске Рудине с осталим билећским котаром

Из Фатнице	4 пор.
Из Корита	3 пор.
Из Врањских	8 пор.
Из Пађена	2 пор.
Из Долова (Дабар)	1 пор.
Из Дабрице	1 пор.
Из Ћопкова Кланца (Хоџићи котор Билећа)	1 пор.
Из Кораврице	1 пор.
Из Жрвња	2 пор.
Из Рудина (непоз. мјесто)	3 пор.
Из Рогова	3 пор.
Из Брестица (срез. Билећа)	1 пор.
Из Љубомира	8 пор.
Из Прераца	1 пор.
Из Мириловића	1 пор.
Из Плане	1 пор.
Из Трновице	1 пор.
Из Меке Груде	2 пор.
Из Његановића	1 пор.
Из Јасена	1 пор.
Из Билеће	4 пор.
Из Корита	1 пор.
Из Мируша	2 пор.
Из Скроботна	1 пор.
Из Звијерине	1 пор.
Из Давидовића	1 пор.
Из Моска	1 пор.
Из Чепелице	1 пор.
Из Малине	2 пор.
Свега	61 пор.

2. Црногорска Херцеговина

Из Грахова	10 пор.
Из Враћановића	1 пор.
Из Бањана (непоз. мјесто)	10 пор.
Из Пиве	2 пор.
Из Требјесе	1 пор.
Из Никшића	1 пор.
Из Граовца	3 пор.
Из Шипачна код Никшића	1 пор.
Из Миљанића	1 пор.
Из Пиве (непоз. мјесто)	1 пор.
Из Дубочака	2 пор.
Из Дробњака (од Церовића)	1 пор.
Из Вучјег Дола	1 пор.
Из Колашина	1 пор.
Из Риђана	6 пор.
Из Загуља (на Грахову)	1 пор.
Из Крне Јеле	1 пор.
Из Голије	2 пор.
Из Петровића	2 пор.
Из Никшићског Поља	1 пор.
Из Нудола	1 пор.
Из Шипачна код Никшића	1 пор.
Из Косијерева	1 пор.
Из Балосава (на Грахову)	1 пор.
Свега	53 пор.

3. Гацко

Из Кокорине	1 пор.
Из Надинића	1 пор.
Из Градине	1 пор.
Из Гацка (непоз. мјесто)	8 пор.
Из Липника	1 пор.
Из Степена	1 пор.
Из Врбе	1 пор.
Из Шипачна	1 пор.
Из Самобора	1 пор.
Из Гареве	1 пор.
Из Казанаца	3 пор.
Из Кључа	1 пор.
Из Домрка	1 пор.
Из Дулића	1 пор.
Из Степена	1 пор.
Из Добреља	1 пор.
Из Бежђеђа	1 пор.
Свега	25 пор.

II. Западна Херцеговина

Из Врди (код Дрежнице)	1 пор.
Из Ракитна	1 пор.
Из Полога (Мостар. Блато)	1 пор.
Из Слипчића	2 пор.
Из Ђула	1 пор.
Из Мостарског Блата	1 пор.
Из Богодола	3 пор.
Из Древенице	1 пор.
Из Горанаца	2 пор.
Из Лиштице (М. Блато)	1 пор.
Из Броћна	9 пор.
Из Бањака	1 пор.
Из Лединца	1 пор.
Из Винице	1 пор.
Из Цима	2 пор.
Из Црнча	3 пор.
Из Бритвице	1 пор.
Из Оклаја	1 пор.
Из Полога	1 пор.
Из Доброг Села	2 пор.
Из Посушја	1 пор.
Из Црнића	1 пор.
Из Ракитна	1 пор.
Из Широког Брига	1 пор.
Из Дриноваца	1 пор.
Свега	41 пор.

III. Јужна Херцеговина

Из Зубаца	4 пор.
Из Љубиња	3 пор.
Из Требињ. среза	2 пор.
Из Требијова	1 пор.
Из Губавице	1 пор.
Из Козица	1 пор.
Из Петровића	1 пор.
Из Гомиљана	2 пор.
Из Бјелојевића	1 пор.
Из Љубињ. среза	2 пор.
Из Хумца	1 пор.
Из Чваљине	1 пор.
Из Влаховића	1 пор.
Из Ротимље	1 пор.
Из Житомислића	1 пор.
„Од Требиња“	1 пор.
Из Храсна	3 пор.
Из Корјенића	3 пор.
Из Дубрава	1 пор.
Из Габеле	1 пор.
Из Дабрице	2 пор.
Из Црнча	1 пор.
Из Полица	1 пор.
Из Диклића	1 пор.
Из Попова	2 пор.
Из Ходова	1 пор.
Из Седлара	1 пор.
Из Тријебња	1 пор.
Из Граба	1 пор.
Свега	43 пор.

IV. Сјеверна Херцеговина

Из Грабовице	1 пор.
Из Бјелимићске Жупе	1 пор.
Из Коњичке	2 пор.
Из дувањског котора	1 пор.
Из Тјентишта	1 пор.
Од Коњица	1 пор.
Свега	7 пор.

V. Унутрашња сељакања[1]

Из Колешка	4 пор.
Из Цинове Махале	1 пор.
Из Удрежња	2 пор.
Из Братача	1 пор.
Из Бијељине	5 пор.
Из Биограда	4 пор.
Из Гнојница	1 пор.

[1] Овдје су узете оне породице, које знају да су се преселиле из појединих мјеста испитиваних области и осталих дијелова невесињског котора.

Из Невесиња . . . . 4 пор.
Из Шеховине . . . . 2 пор.
Из Подвележја . . . . 7 пор.
Из Невесин. среза . . . . . . 2 пор.
Из Благаја . . . . 3 пор.
Из Ковачића . . . . 1 пор.
Из Сливља . . . . 2 пор.
Из Слата . . . . 2 пор.
Из Муцаловића . . . . 2 пор.
Из Пирагића . . . . 2 пор.
Из Малог Поља . . . . 4 пор.
Из Благаја . . . . 1 пор.
Из Враникуħâ . . . . 1 пор.
Из Рогаче . . . . 1 пор.
Из Залома . . . . 2 пор.
Из Божановића . . . . 2 пор.
Из Лукавца . . . . 1 пор.
Из Залика . . . . 2 пор.
Из Батковића . . . . 1 пор.
Из Камене . . . . 1 пор.
Из Лакта . . . . 1 пор.
Из Зијемаља . . . . 1 пор.
Из Љесковог Дуба . . . . . 2 пор.
Из Зовог Дола . . . . 2 пор.
Из Врањевића . . . . 1 пор.
Из Мостара . . . . 4 пор.
Из Рабине . . . . 1 пор.
Из Бијелог Поља . . . . . . 1 пор.
Из Кути . . . . 1 пор.
Из Ходбине . . . . 2 пор.
Из Губавице . . . . 1 пор.
Из Камене . . . . 1 пор.
Из Крекавица . . . . 1 пор.
Из Драчевица . . . . 1 пор.
Из Кљуни . . . . 1 пор.
Из Крушевљани . . . . 1 пор.
Из Лишани . . . . 1 пор.

Свега . . . 83 пор.

VI. Црна Гора

Из Трешњева . . . . 1 пор.
Из Куча . . . . 2 пор.
Из Кобиљ Дола . . . . 1 пор.
Из Бјелица . . . . 6 пор.
Из Броћанца (на Чеву) . . 1 пор.
Из Црне Горе (забор. мј.) . 3 пор.
Из Комане . . . . 1 пор.
Из Ћеклићâ . . . . 1 пор.
Из Кружња . . . . 1 пор.
Из Озринића . . . . 3 пор.

Свега . . . 20 пор.

VII. Далмација и Бока

Из Рисна . . . . 3 пор.
Из Пераста . . . . 1 пор.
Из Кљенка . . . . 1 пор.
Из Имотског . . . . 1 пор.
Из Сплита . . . . 1 пор.
Из Подбабља . . . . 1 пор.
Из Стона . . . . 1 пор.
Из Кривошија . . . . 2 пор.
Из Херцег Новог . . . . . . 2 пор.
Из Боке (заб. мјесто) . . . 1 пор.
Из „Лацманске" (?) . . . . . 1 пор.
Из Пераста . . . . 1 пор.

Свега . . . 16 пор.

VIII. Босна

Из околине Сарајева . . . . 2 пор.
Из Крупе . . . . 1 пор.
Из Бање Луке . . . . 1 пор.

Свега . . . 4 пор.

IX. Стара Србија

С Косова . . . . 1 пор.

X. Банат и Мађарска

Из Баната (непозната мј.) . 1 пор.
Из Лехута (?) . . . . 1 пор.

Свега . . . 2 пор.

XI. Лика

Из Лике (непоз. мјесто) . . 4 пор.

XII. Азија

Из Ајдина . . . . 1 пор.
Из Черкеске . . . . 3 пор.
Из Азије (непозната мјеста и покрајине) . . . . . 4 пор.

Свега . . . 8 пор.

XIII. Грчка

Из Тесалије (непознато мјесто . . . . 1 пор.

Као што се види, највећи дио породица поријеклом је из Херцеговине. Њих има 352 породице. Према томе, досељеници из *разних дијелова Херцеговине чине четири петине свега становништва.* Међу досељеницима из Херцеговине, *више него трећина их је из источне Херцеговине.* Од области у источној Херцеговини *саме Билећске Рудине дале су становништва готово толико, колико све остале области Источне Херцеговине.* Знатан дио досељеника из Херцеговине запамтио је само своје задње мјесто становања. Зато има велик број породица, које само памте да су у данашња села доселиле из појединих мјеста испитиване области. Таквих породица има 83. Према томе број породица из *појединих мјеста невесињског котара и из мостарског, с лијеве стране Неретве, чини више него четвртину досељеника из цијеле Херцеговине.* Из *Западне Херцеговине* имамо 41 породицу, које *чине шестину досељеника из цијеле Херцеговине*, или осмину свега становништва. Јужна Херцеговина дала је 43 породице, дакле готово колико и западна Херцеговина. Остале области Херцеговине по броју досељених породица иду овако: Црногорска Херцеговина (53 породице), Гацко (25 породица) и сјеверна Херцеговина (7 породица), *на све остале области долази* 56 породица, што чини *десетину свега становништва.*

Из овога прегледа види се да су ове области, нарочито мостарска околина, привлачиле становништво из цијеле Херцеговине. Ту се виде миграције, које су нарочито ишле према овој области. Два су таква главна правца досељавања: један с истока од Црне Горе, а други са запада од Далмације. Трећи правац досељавања ЈИ–СЗ може се узети да припада правцу И–З, јер је већина породица, које су досељене из југоисточних крајева поријеклом из Црне Горе. Према правцима миграција, мостарска околина је главни центар у Херцеговини, који је скупио у се породице из свих херцеговачких крајева. И према томе је и утицај мостарске околине на историју Херцеговине од несумњиве вриједности. Такву важност мостарској околини дало је њено природно богатство и пробојница Неретве, којом је знатан дио Босне и већи дио Херцеговине комуницирао с морем. Поради те двије ствари јако се развила трговина, која је утицала на развој насеља. Све су те појаве утицале на миграцију становништва и мостарској околини дале нарочиту вриједност. Као свака природна богата област, и мостарска околина се у погледу примања и издавања становништва пасивно понашала.

Што се више испитује поријекло становништва у Херцеговини, све се више истиче вриједност ових двију најглавнијих струја досељавања. Струја с истока, од Црне Горе, населила је већи дио Херцеговине с десне стране Неретве. Све остале струје су споредног, често локалног значаја, а неке које би се могле на први мах узети као самосталне струје стоје у вези с њом. Она друга струја, правца З–И осјећа се дуж цијеле Неретве. Испитивањем села у љубушком котару и око Мостарског Блата утврђено је да велику већину станов-

ништва чине досељеници из Далмације. Ова је струја много млађа од оне И–З, али услијед тога што је та струја населила најплодније области, нека насеља су се врло брзо развијала и множила и зато ова не изостаје много по броју становништва. Граница тих двију струја је Неретва. Види се јасно, гдје год Неретвина долина има облик пробојнице ту је она оштра граница између тих струја. У пољима обје струје прелазе Неретву и становништво се мијеша. Прва струја носи собом елементе патријархалне културе, који се тешко могу опазити у становништва са запада. Вјероватно је да овом другом струјом долазе елементи талијанске културе. Услијед тих културних разлика, које се знатно осјећају, и етничке особине становништва су друкчије с десне и с лијеве стране. На Неретви је судар ијекавског и икавског нарјечја, судар између православног и католичког елемента и у најновије вријеме судар између српског и присталица хрватског имена.

У историји насеља ове области опажа се интересантна ствар, да се и у разна времена становништво једне религије јако ширило на рачун становништва друге религије. Из причања о заснивању села, о њиховом првобитном и доцнијем становништву види се јасно да се послије турског освојења православно становништво почело из ниских поља повлачити у планине. Услијед тога повлачења насташе многа данашња села. Муслимани из почетка заузимају села по низинама, па онда и по брдима. То узмицање православног елемента чини се да се непрестано вршило до краја XVIII. вијека. Тада се одједном јавља куга, која по низинама помори много више становништва него по планинама. Овај догађај био је за историју Херцеговине у XIX вијеку од велика значаја. Послије куге у херцеговачким селима православни елеменат постаје бројем претежнији. То је доба великог ширења православног елемента по низинама и пољима. Од тога времена православни елеменат постаје јачи и слободнији, хајдука је бивало чешће, а и локалних устанака. Оне муслиманске породице које су живјеле помијешано с православним бјеже у вароши. Чини се да се невесињска пушка очекивала цијелог XIX. вијека. Кроз цио XIX. вијек Муслимани се скупљају у варошима, а православни се шире по селима.

Због истог узрока и католици су са запада почели силазити у околину мостарску. То је насељавање до окупације ишло врло споро, али од назад 20–30 година оно је врло интензивно. Узрок тако брзом ширењу католичког становништва је поглавито католичка пропаганда, која ради великим новцем, буни на сеобу Муслимане, купује њихова имања, па насељава католике са запада. Циљ те пропаганде види се по томе јасно, што се ту никада не купују имања, на којима неко има кметско право, већ једино имања оних Муслимана и православних, који селе из Херцеговине. Резултати су тога рада доста знатни. Има данас више села око Невесиња, у којима до окупације није било никако католика, а која су данас потпуно католичка. Овакав рад католичке пропаганде је особито штетан по муслимане и православне због тога, што се код ових чешће јављају покрети за исељавањем.

5. Гацко

(с Пољем, Церницом и Површи)

I. Старинци

Из Казанаца	2 пор.
Из Меданића	1 пор.
Из Гарева	3 пор.
Из Муља	1 пор.

Из Грачанице	2 пор.
Из Краварева	1 пор.
Из Језера (у Борчу)	1 пор.
Из Југовића	3 пор.
Из Чарађе	1 пор.
Из Оџака	1 пор.

Свега . . . 11 пор.

Свега . . . 9 пор.

II. Досељеници

1) Из Херцеговине

а) Из билећског котора

Из Пријевора	2 пор.
Из Плане	1 пор.
Из Давидовића	1 пор.
Из Корита	3 пор.
Из Ђеча	1 пор.
Из Мрежице	1 пор.
Из Мириловића	1 пор.
Из Љубомира	1 пор.
Из Подосоја, код Билеће	1 пор.
Из Трновице	1 пор.

Свега . . . 13 пор.

б) Из Херцеговине под Цр. Гором

Из Грахова	5 пор.
Из Крсца	1 пор.
Из Бањана (непоз. мјесто)	4 пор.
Из Никшића	2 пор.
Из Пилатоваца (Опутна Рудина	1 пор.
Из Кнеж Дола (Опутна Рудина	1 пор.
Из Требјесе (код Никшића)	1 пор.
Из Дробњака (село непознато)	3 пор.
Из Лисине (Пива)	1 пор.
Из Трновице (Дробњаци)	1 пор.
Из Пиве (непоз. мјесто)	2 пор.

Свега . . . 22 пор.

в) Из Невесиња (области)

Из Сливља	1 пор.
Из Снијежнице	1 пор.
Из Рабине	1 пор.
Из Дубљевића	1 пор.

г) Из разних гатачких села

Из Цернице	2 пор.
Из Дражљева	3 пор.
Из Миољача	6 пор.
Из Гареве	6 пор.
Из Липника	1 пор.
Из Улиња	1 пор.
Из Липника	1 пор.
Из Жањевице	4 пор.
Из Казанаца	1 пор.
Из Пржина	2 пор.
Из Браићевића	1 пор.
Из Вратковића	2 пор.
Из Муља	2 пор.
Из Самобора	2 пор.
Из Кључа	2 пор.
Из Краварева	2 пор.
Из Срђевића	3 пор.
Из Бодежишта	2 пор.
Из Вратла	1 пор.
Из Надинића	1 пор.
Из Лончара (Борач)	1 пор.
Из Изгори	1 пор.
Из Равни	1 пор.
Из Рудог	2 пор.
Из Казанаца	1 пор.
Из Беротине	1 пор.
Из Стоца	1 пор.
Из Заграца	1 пор.
Из Дулића	1 пор.
Из Грачанице	3 пор.
Из Борча (?)	1 пор.

Свега . . . 58 пор.

д) Из остале Херцеговине

Из Корјенића	1 пор.
Из Корјенића (?)	1 пор.
Из Арсланагића Моста	1 пор.
Из Дабра	1 пор.
Из Загорја	1 пор.
Из Ђурева (код Фоче)	1 пор.

Свега . . . 6 пор.

2) Из Црне Горе

Из Трешњева	1 пор.
Из Трњина	1 пор.
Из Чева	1 пор.
Из Риђана	2 пор.
Из Црне Горе (непознато мјесто)	3 пор.
Из Кобиљ Дола (или из Шаранаца?)	1 пор.
Из Петрових Дола	1 пор.
Свега	10 пор.

3) Из Боке

Из Боке (непозн. мјесто)	1 пор.
Из Херцег Новог	2 пор.
Из Мајина	1 пор.
Свега	4 пор.

4) Из Турске

(непозн. мјесто и земља) . 2 пор.

5) Досељеника

Из непознатих мјеста . . . 4 пор.

Од стотину тридесет и четири породице њих шездесет и седам потиче из Гацка. Међу овим породицама по поријеклу разликујемо их три врсте. На првом мјесту су старинци, од којих су многи врло разгранати. На другом мјесту су оне породице, које само знају да су преселиле из неког ближег гатачког села и које тврде да су досељеници, али не знају одакле су. Поред ових рачунамо у гатачке породице и оне, које потичу из појединих гатачких села, од досељеника из других области. Има безброј старих досељеника у Гацку, који су се тако намножили, да су заузели цијела села; из њихових села иду појединачне сеобе на све стране. У Самобору, селу од 80 кућа живи само једна породица са четири братства, а таквих случајева (истина с мањим бројем кућа) има и у другим селима.

Ни у једној другој херцеговачкој области (изузев Рудине) не види се тако јасно да је област насељавана више множењем него досељавањем. При испитивању старости села и поријекла становништва често се прича, како је Гацко било некад много ријеђе насељено. На једном мјесту причају (Говедарице с Миољача) да је од села до села било по два и три сата.

Као узроци досељавања најчешће се спомињу крвне освете, а затим издизање на планину. Многи су Херцеговци и Црногорци бјежали у шумовите и пусте гатачке области од крвне освете. Осим тога, већина Рудињана излазила је у Гацко на планину, па су ту и остали. Има и таквих Рудињана, који су већ давно доселили па неће никако ни да се укмете, ни да купе земљу, већ држе много стоке и обрађују туђу земљу као приорачи.

Иако Гачани знају причати боље него остали Херцеговци, особито о старини, ријетко причају о остацима старине, који би били старији од данашњег становништва. И иначе се зна да Гацко нема много трагова старијег живота. Ријетко је гатачко село за које се може казати да је засновано на старијем селу, а има их много за које се тврди, да су постала од катуна и од крчевина.

*
* *

Испитивачи гатачких села туже се непрестано, да је тешко тачно испитати вријеме досељавања појединих породица. Тек ако је досељавање везано за какав познатији историјски догађај, постаје лакше утврдити вријеме досељавања.

Према свима приповједањима дају се у историји насељавања Гацка (с Површом) утврдити три фазе. Прву фазу чине насељавања старинаца, која су нам

непозната и по свом начину, како су села насељавана и по времену кад су насељаване. Другу периоду чине досељавања, која су према приповједању становника почела већ у почетку 15. вијека. Многе породице из источне и јужне Херцеговине, и из Црне Горе, бјеже у шумовите гатачке области, па се насељавају махом у пустим шумама. Интересантно је да су у овом времену доселили преци данашњих највећих братстава. Трећа периода почиње крајем 16. вијека. Тада се насељавају многи Муслимани (било Новљани, било поисламљени старинци) у села на ивицама Гатачког Поља, из којих потискују православне, који се помичу у Површ или сасвим селе из Херцеговине. Послије овог времена престаје слободно насељавање и почиње кретање од читлука до читлука, од аге до аге. У другој фази слободног насељавања основана су хомогена села као мале братствене јединице, од којих су се многа одржала, а у трећој фази села са становништвом састављеним од разних породица.

Као сигурније утврђена времена досељавања наводимо слиједећа:

За вријеме турског освојења	2 пор.
Одмах послије Турака	3 пор.
Прије десет кољена	1 пор.
Прије 300 година	2 пор.
Прије 250 до 300 година	1 пор.
У вријеме Баја Пивљанина	1 пор.
Прије 230 година	1 пор.
Кад су Турци ударали на Беч (?)	3 пор.
Прије 200 година	4 пор.
Прије пет кољена	1 пор.
Прије 160 година	2 пор.
Прије 150 година	1 пор.
Прије 100 година	3 пор.
У почетку XIX. вијека	7 пор.
Прије 90 година	3 пор.
Прије 80 година	1 пор.
Прије 60 година	2 пор.
У другој половини XIX. вијека (вријеме тачно ненаведено)	4 пор.
Прије 50 година	3 пор.
Прије 40 година	4 пор.
Прије 30 година	5 пор.
Дјед доселио	2 пор.
Године 1873. доселиле	2 пор.
Отац доселио (има готово 40 година)	3 пор.

Ово су познатије године досељавања, све су остале остале незабиљежене. Осим тога има неколико бројева којима су пробиљежена сељакања из села у село, која су извршена задњих десет година.

Б. Преглед досељавања и унутарњих миграција у Западној Херцеговини
(око Љубушког, у Ракитну и Дувну)

I. Херцеговина

а) Из мостарског котара

Из Бритвице	1 пор.
Из Блата	1 пор.
Из Броћна (непозн. село)	22 пор.
Из Броћна Читлука	1 пор.
Из Броћна Доброг Села	2 пор.

Из Броћна Блатнице . . . . 1 пор.
Из Кочерина . . . . 4 пор.
Из Граца . . . . 3 пор.
Из Бијелог Поља . . . . . . 2 пор.
Из непозната села . . . . . . 1 пор.
Из Јасенице . . . . 1 пор.
Из Бова . . . . 2 пор.
Из Широког Брига . . . . . 2 пор.
Из Мокрог . . . . 3 пор.
Из Черигаја . . . . 2 пор.
Из Лединца . . . . 2 пор.
Из Црнча . . . . 4 пор.
Из Полога . . . . 1 пор.
Из Дрежнице . . . . 3 пор.
Из Блатнице . . . . 1 пор.
Из Љубитића . . . . 1 пор.
Из Грљевића . . . . 1 пор.
Из Буова . . . . 1 пор.
Из Расна код Блата . . . . . 1 пор.
Из Липна . . . . 1 пор.

Свега . . . 64 пор.

б) Из љубушког котара

1) Из Бекије

Из Броћанца . . . . 3 пор.
Из Дриноваца . . . . 8 пор.
Из Горице . . . . 1 пор.
Из Батина . . . . 1 пор.
Из Посушја . . . . 4 пор.
Из Граца . . . . 1 пор.
Из Дужице . . . . 2 пор.
Из Растоваче . . . . 2 пор.
Из Ружића . . . . 12 пор.
Из Груда . . . . 3 пор.
Из Тихаљине . . . . 11 пор.
Из Шебешине . . . . 1 пор.
Из Драгићине . . . . 2 пор.
Из Вењака . . . . 2 пор.
Из Путешевице . . . . 1 пор.
Из Погане Влаке . . . . . . 1 пор.
Из Вира . . . . 1 пор.
Из Лединца . . . . 2 пор.
Из Студенаца . . . . 3 пор.

Свега . . . 60 пор.

2) Унутарња сељакања

Из Граба . . . . 5 пор.
Из Шиповаче . . . . 9 пор.
Из Клобука . . . . 3 пор.
Из Черња . . . . 1 пор.
Из Вељака . . . . 1 пор.
Из Трибча код Вељака . . 1 пор.
Из Вашаровића . . . . 3 пор.
Из Витаљине . . . . 1 пор.
Испод Љубушког . . . . . . 3 пор.
Из Војнића . . . . 1 пор.
Из Грабовника . . . . 3 пор.
Из Биоча . . . . 1 пор.
Из Радишића . . . . 6 пор.
Из Ловреча . . . . 1 пор.
Из Љубушког . . . . 7 пор.
Из Црљеног Грма . . . . . . 3 пор.
Из Пробоја . . . . 2 пор.
Из Међугорја . . . . 1 пор.
Из Витине . . . . 9 пор.
Из Умца . . . . 4 пор.
Из Дола . . . . 1 пор.
Из Павковића . . . . 1 пор.
Из Хамзића . . . . 2 пор.
Из Рашљана . . . . 1 пор.
Из Лисица . . . . 1 пор.
Из Студенаца . . . . 2 пор.
Из Гребака . . . . 1 пор.

Свега . . . 74 пор.

в) Из Дувна

Из Жупањца . . . . 2 пор.
Из Црљенице . . . . 2 пор.
Из Сеонице . . . . 1 пор.
Из Борчана . . . . 1 пор.
Из Липе . . . . 2 пор.
Из Конгоре . . . . 1 пор.
Из Кола . . . . 1 пор.
Из Омоља . . . . 1 пор.

Свега . . . 11 пор.

II. Из Далмације

а) Из вргорачког котара

„Од Вргораца“ . . . . 14 пор.
Из Кашча . . . . 7 пор.
Из Прапратнице . . . . 4 пор.
Из Умчана . . . . 1 пор.
Из Милешића . . . . 1 пор.
Из Завојани . . . . 11 пор.
Из Шперковине . . . . 1 пор.

Из Козице . . . . 9 пор.
Из Пролога . . . . 6 пор.
Из Орâ . . . . 6 пор.
Из Стиља . . . . 5 пор.
Из Кокорића . . . . 2 пор.
Из Змијацâ . . . . 1 пор.
Из Котеза . . . . 1 пор.
Из Маовца . . . . 1 пор.
Из Црног Вира . . . . 1 пор.
Из Дусине . . . . 1 пор.
Из Бриста . . . . 1 пор.

Свега . . . 73 пор.

б) Из остале Далмације

Из Мрњаваца (код Имотског) 1 пор.
Из Драчица . . . . 1 пор.
Из Вини . . . . 1 пор.
Из Виса (острва) . . . . 1 пор.
Из Далмације (непознато мјесто) . . . . 4 пор.
Из Лећана код Дубровника . . . . 1 пор.
Из Рујнице код Метковића 1 пор.
Из Невистине Стине код Имотскога . . . . 1 пор.
Из Радобоље код Макарске 1 пор.
Из Гвозда . . . . 2 пор.
Из Служња . . . . 1 пор.
Из Кланца . . . . 1 пор.
Из Сеоца . . . . 1 пор.
Из Котарâ . . . . 1 пор.
Из Сињске Крајине . . . . . 1 пор.
Из Жупе код Имотскога . 1 пор.
Из Шућурја . . . . 1 пор.
Из Вињана . . . . 1 пор.
Из Омиша . . . . 1 пор.
Из Ципре код Шибеника . . 3 пор.
Из Стона . . . . 1 пор.
Из Солина . . . . 1 пор.
Из Полошца (код Имотског) 1 пор.
Из Винице (код Ржаног) . 1 пор.
Из Пољица (код Имотског) 3 пор.

Свега . . . 33 пор.

III. Из Босне

Испод Греде (Ливно) . . . . 1 пор.
Из Купреса . . . . 1 пор.
Из Дервенте . . . . 1 пор.
Из Ливна . . . . 1 пор.
Из Босне (непозн. село) . 1 пор.
Из Кључа . . . . 1 пор.
Из Орашца (Рама) . . . . . 1 пор.

Свега . . . 7 пор.

IV. Из Лике . . . . 1 пор.

V. Из Мађарске . . . . 3 пор.

VI. Из Италије . . . . 2 пор.

VII. Из Црне Горе и источне Херцеговине

Из Бјелопавлића . . . . 1 пор.
Из Колашина . . . . 1 пор.
С границе црногорско-далматинске . . . . 1 пор.

Свега . . . 3 пор.

VIII. Из Мале Азије

Из Ески Бабе . . . . 1 пор.

IX. Старјеници . . . . 4 пор.

X. Досељеници
из непознатих крајева . . . 18 пор.

* * *

Од 348 породица доселила је готово трећина (107) непосредно из Далмације. Ако проматрамо пресељавања из Бекије, видимо да се је у испитивана села досељавало највише породица из села са далматинске границе. На тај начин

постаје она струја, која је ишла у правцу од запада према истоку, овдје од већег значаја.

Друга важнија област из које су знатна исељавања управљана према овим селима јест карсна зараван између Мостара и Љубушког. Одатле је доселило свега 60 породица. Код ове врсте досељавања, интересантан је факт, што многе породице које потичу из Далмације и с далматинске границе и које су становале у испитиваним селима, да су оне слиједећи општој струји селења одселиле најприје на исток, уставиле се у испитиваној заравни, па одатле шаљу своје братственике на све стране, а нарочито на запад. Такве велике породице су: Бораси и Зовке, затим Гризељи и Оречи. Иако су то старе и јако разгранате породице (међу највећим породицама у Херцеговини), нијесу организоване у братства, нити игдје станују компактно у селима.

Ове су двије главне струје досељавања, обје су врло младе (највише 200 година), друге су према њима незнатне. О општим узроцима ових сеоба говорићемо на крају овог прегледа.

Интересантно је да нема старинаца. Врло мало знају причати о старијем становништву. По причању православних варошана у многим су селима прије данашњих католика живјели православни, који су у 18. вијеку или још раније одселили. Дувњаци сразмерно мало знају о својој старини.

Међу *узроцима* досељавању најчешће се наводе ови: „Дошо на ширину", други особито они од Блата Мостарског и из Брођна долазили су са стоком на испашу у крајеве изнад Љубушког и ту су остали. За многе веле да им се неки предак „увинча" за дјевојке из породицâ, чији су мушкарци изумрли. А исто тако чести су случајеви пребјегавања испод француске власти у Далмацији под турску. Веле, кад је Мармон градио познату далматинску цесту да су и жене с колијевкама ишле на „аргатију" (кулук). Осим тога, није незнатан број породица, који потичу од војничких дезертера. За многе од њих веле, да из почетка „није знâ колико коза нашки."

Премда и у овој области има веома старих породица, ипак је врло мало старинаца. Казивања о прошлости најстаријих породица и овдје су несигурна, чим се казује број година. Много је сигурније кад се старост рачуна по „кољенима" (генерацијама). Апсолутна већина породица доселила је посљедња два вијека. То се види из овог прегледа:

Прије 500 година доселила је	1 породица
У вријеме турског освајања доселила је	1 породица
Прије 250 година доселила је	1 породица
Прије 300 година доселила је	1 породица
Прије 200 година доселило је	3 породице
Прије 130 до 150 година доселила је	1 породица
Прије 150 година доселило је	2 породице

Кад су Турци протјерани из Мађарске	1 породица
Кад су још Турци били у Врgорцу	1 породица
„Има више од 100 година"	2 породице
„О куги" доселила је	1 породица
„Прије 100 година"	10 породица
„Прије 130 година"	2 породице

Осим тога као старије породице сматрају се и ове породице.

Деведид (тј. девети дјед) доселио се	1 породица
Шести дјед доселио се	2 породице
Шукундјед или „дидов дид" доселио се	5 породица
Прадјед доселио се	33 породице
Дјед доселио се код	86 породица

Отац се доселио у првој половини 19. в. код 27 породица. Осим тога, има једна породица, којој је неизвјесно или јој је отац или дјед доселио, а једна не зна да ли је дјед или прадјед доселио. Ова рачунања доба досељавања по генерацијама могу да се међусобно разликују по тридесет и више година, према томе да ли је нечији предак као дијете, као младић и као старац доселио. Тако једна породица вели да јој је доселио дјед прије 80 година, а другој је дјед доселио прије 80 до 90 година. Сељачко рачунање досељења по прадједовима износи од 120 до 150 година.

Има знатан број новијих досељеника, који су знали вријеме свог досељавања бројкама исказати.

Прије 120 година доселиле су	3 породице
Прије 80 година доселиле су	4 породице
Прије 70 година доселиле су	5 породица
Прије 60 година доселиле су	2 породице
Прије 50 до 60 година доселиле су	12 породице
Прије 50 година доселиле су	4 породице
Прије 40 до 50 година доселиле су	9 породице
Прије 40 година доселиле су	6 породица
Прије 35 година доселиле су	6 породица
Прије 30 до 40 година доселиле су	1 породица
Прије 30 година доселиле су	12 породице
Прије 25 година доселиле су	4 породице
Прије 20 до 30 година доселиле су	5 породица
Прије 20 година доселиле су	5 породица
Прије 15 година доселиле су	3 породице
Прије 10 до 15 година доселиле су	1 породица
Прије 10 година доселиле су	2 породице
Прије 6 година доселиле су	2 породице
Прије 4 годиња доселиле су	1 породица
Прије 3 година доселиле су	1 породица
Прије 6 мјесеци доселиле су	1 породица

У другој половини 19. вијека доселила је 1 породица.

Осим тога има три породице, код којих је забиљежено да су ови исти домаћини дошли; има више породица које живе раздвојено у два и више села и ако нијесу још подијељене. Поред овога, има 57 породица које не знају за своје поријекло. Већином су то старије породице. Осим тога, ту смо прибројили и оне фамилије, чије смо вријеме сеобе заборавили прибиљежити.

Вјероватно се бројеви породица у прегледу области и времена неће слагати зато што смо при изради прегледа о времену досељавања увели у рачун и она појединачна пресељавања из села у село чланова појединих породица.

Ако прегледамо ова досељавања видимо, да је у времену између друге половине 18. вијека и краја 19. вијека извршено 255 случаја досељавања са стра-

не и унутарњег пресељавања. То значи да је пет шестина свих утврђених случајева миграција ове области извршено у споменутом времену. Старе су породице врло разгранате и бројна разлика између старијих и новијих досељеника није тако велика као што изгледа по овим бројевима.

Већ смо у почетку општег дијела истакли да су ово крајеви у којима има старина највише. Због овога је и разумљиво што сељаци не знају ништа причати о постанку свога села. Већина је села дакле настала на селиштима, управо на остацима старих села. Тек кад се изађе из пољâ у карсну заравaн западне Херцеговине почињу се јављати млађа села.

Према свему изгледа да је овај крај послије турског освајања био неко вријеме готово потпуно пуст. То се види нарочито из тога што ово становништво нема дубоких предања о средњевјековном становништву. У вијестима о негдашњим становницима православне вјере дају се назријети трагови старијег становништва.

Ове области разликују се од других херцеговачких области и тиме што немамо трагова „турчења" и ширења муслиманских села. Коме је позната судбина негдашњих турских области на млетачкој граници, ко је затим читао расправе Ј. Томића[1], томе ће бити јасно зашто је тако мало муслиманског становништва било у овим селима.

Социолошки је интересантан факт да овдје нема хомогених села насељених једним братством; већином у селима живи безброј породица. Велике породице нигдје нијесу скупљене у већој маси, већ се констатују у много села; тек нарочитим проучавањем може се осјетити једна већа породица. Утицај ага и читлучког система, који је овдје знатнији него у источној Херцеговини, могао је знатно утицати и у овом правцу, али он није ту сам.

В. Габела и Дубраве

I. Из Херцеговине

а) Из Храсна

из Храсна (непознато мјесто)	17 пор.
из Заушја	1 пор.
из Граца	1 пор.
из Брштанице	1 пор.
из Кљенка	1 пор.
из Хутова	3 пор.
из Требиње	5 пор.
из Глумине	3 пор.
из Мошевића	1 пор.
из Бољуна	1 пор.
из Колојани	3 пор.
из Зелениковца	1 пор.
из Ћетољуба	1 пор.
Свега	39 пор.

б) Из Брoћна

из Броћна (непознато село)	17 пор.
из Черигаја	1 пор.
из Паоче	1 пор.
из Милетине	1 пор.
из Блатнице	1 пор.
из Слипчића	1 пор.
из Биаче	1 пор.
Свега	23 пор.

в) Из Попова

из Попова (непознато село)	11 пор.
из Грмјанâ	1 пор.
из Мркоњића	1 пор.
из Кијева Дола	1 пор.
из Равног	2 пор.
из Чавша	3 пор.
из Орашја	1 пор.
из Ластве	1 пор.
из Струића	1 пор.
из Драчева	1 пор.
из Жакова	1 пор.
Свега	24 пор.

[1] Ј. Томић, Из живота сењских ускока. Нови Сад 1904.

г) Из осталих дијелова љубињског и столачког котара

из Убоска	1 пор.
из Љубјенице	1 пор.
из Жабице	2 пор.
из Љубиња	1 пор.
из Стоца	1 пор.
из Богојевића	1 пор.
из Крушева	3 пор.
из Борута	2 пор.
из Битуње	1 пор.
из Ргуда	2 пор.
из Брштеника	1 пор.
из Влаховића	2 пор.
из Дабра	1 пор.
из Банчића	3 пор.
из Кошћеле	1 пор.
из Граца	3 пор.
из Поплати	1 пор.
из Дубоке	1 пор.
из Битуње	1 пор.
Свега	29 пор.

д) Унутарња сељакања

из Речица (код Домановића)	4 пор.
из Бивољег Брда	2 пор.
из Ходова	2 пор.
из Домановића	2 пор.
из Стањевића	4 пор.
из Локава	3 пор.
из Пијесака	1 пор.
из Драчева (у Габели)	1 пор.
из Тријебња	1 пор.
из Аладинића	1 пор.
из Јасоча	1 пор.
из Старе Габеле	1 пор.
из Јасенице	1 пор.
из Козица	2 пор.
из Пребиловаца	1 пор.
из Пјешивца	3 пор.
из Губавице	1 пор.
из Аладинића	1 пор.
из Дубрава (непознато мјесто	1 пор.
из Прења	5 пор.
из Почитеља	1 пор.
Свега	39 пор.

е) Из билећског и требињског котара

из Нудола (Корјенића)	1 пор.
из Корјенића (непозн. село)	7 пор.
из Баљака	1 пор.
из Придвораца	1 пор.
из Мируша	1 пор.
из Скозји Грма	1 пор.
из Жрвња	3 пор.
из Љубомира	3 пор.
из Требиња	1 пор.
из Билеће (општине)	1 пор.
из Плане	1 пор.
из Врањских	1 пор.
Свега	22 пор.

ф) Из осталих села с десне стране Неретве

из Граца	1 пор.
из Студенаца	1 пор.
из Клобука	1 пор.
из Требежата	2 пор.
из Црљених Грма	1 пор.
из Љутог Доца	1 пор.
Свега	7 пор.

ж) Из мостарског и невесињског котара

из Колешка	1 пор.
из Бијелог Поља	1 пор.
из Сливља	1 пор.
из Зијемаља	1 пор.
из Ортијеша	1 пор.
из Рабине	2 пор.
из Мостара	4 пор.
из Жиљева	1 пор.
из Невесиња (непозн. село)	1 пор.
из Врањевића	1 пор.

из Цима	1 пор.
из Братача	1 пор.
из Рашке Горе	1 пор.
Свега	16 пор.

з) Из осталих дијелова Херцеговине

из Дувна	1 пор.
из Коњица	1 пор.
из Јабланице	1 пор.
Свега	3 пор.

II. Из Далмације

из Далмације (непозн. село)	5 пор.
из Бијелог Вира или из Добрана?	1 пор.
из Чепикућа	1 пор.
из Метковића	2 пор.
из Комина (код Опузена)	1 пор.
из Добрана	3 пор.
из Вргорца	2 пор.
из Крвавца	1 пор.
из Котеза	1 пор.
Свега	17 пор.

III. Из Црне Горе

из Црне Горе (непозн. мјесто)	1 пор.
из Бјелица	1 пор.
из испод Голије	1 пор.
из Риђана	1 пор.
из Грахова	1 пор.
Свега	6 пор.

IV. Из Босне

из Раме	1 пор.
из Босне (непоз. мјесто)	1 пор.
Свега	2 пор.

V. Из Мађарске и Хрватске

из Мађарске (непознато мјесто)	1 пор.
из Будима	3 пор.
из Темишвара	1 пор.
из Лике (непоз. мјесто)	2 пор.
из Удбине у Лици	1 пор.
Свега	8 пор.

VI. Из других европских земаља

од пребјеглих француских војника	2 пор.
из Софије у Бугарској	1 пор.
из Италије (непознато мјесто)	2 пор.
из Арбаније (непознато мјесто)	1 пор.
из Скадра	2 пор.
Свега	8 пор.

VII. Из Азије

из Анадола (непознато мјесто)	1 пор.
из Багдада	1 пор.
Свега	2 пор.

VIII. Старинци

Старинаца из ових области који су напустили своје старо село, а нијесу се из области иселили има	7 пор.
из Житомислића (села)	1 пор.
из Пијесака	1 пор.
из Клепаца	1 пор.
из Опличића	1 пор.
из Прења	1 пор.
из Жујине Омеђине	1 пор.
из Пјешивца	1 пор.
из Ходова	1 пор.
из Тријебња	1 пор.
Свега	16 пор.

IX. Досељеници

који су заборавили село и област из којих су доселили било је	8 пор.

Габела и Дубраве су од оних области, у којима се сукобљавају источни и западни правац досељавања. Због тога су и ове области с те стране врло интересантне. Најприје има знатан број старинаца. Они су већином Муслимани и двије православне породице, а католика нема ниједног. Ове породице нијесу велике, највише имају десет до петнаест кућа.

Ова је област и због тога интересантна, што се у њој осјећају знатни утицаји околних карсних заравни. Сразмјерно највише досељеника примале су ове области из Храсна а затим из Броћна.

Осим старинаца ова је област примила с Истока око 136 породица. То значи да су области источно од Неретве (с Црном Гором) дале половину, а све друге и сва остала Херцеговина са свима сусједним и даљим земљама дала је половину. Међу областима источне Херцеговине, највише је становништва дало Храсно (39 породица), што чини седмину свих досељеника, а готово четвртину досељеника с Истока. Значајан је и број досељеника из Попова (24 породице), а исто тако досељеника из требињског и билећског котара, чија се исељавања осјећају знатно у сваком дијелу источне Херцеговине.

Још је интересантнија ствар што овдје налазимо досељеника из свих дијелова Херцеговине. Као у најниже области херцеговачке спуштали су се попут ријека сви правци сеоба у Габелу и Дубраве.

Међу досељенике с Истока могли би убројати и досељеника из Далмације, који су махом дошли из дијела Далмације који лежи на Истоку од Неретве. Они и по својој душевној култури припадају досељеницима с Истока.

Пада у очи и велик број досељеника из Мађарске и из Азије. Ово су трагови већих миграција, које су биле у вези с познатим политичким догађајима и које данас за Босну имају већи значај него за Херцеговину.

*
* *

При испитивању ових области обраћена је велика пажња и на вријеме досељавања у ове области. Истина и ови се подаци могу узети само приближно као сва сеоска казивања, особито она о великој старини, особито ако су још бројевима изражена.

Најпослије ћемо изнијети казивања, која су изражена бројем година, а затим она казивања која се вежу за важније године и она која се рачунају по генерацијама. Старих досељеника, који не знају кад су доселили има 35 породица, а пет њих вели само да су се „давно“ доселиле.

Прије 350 година доселила се	1 пор.
Прије 300 година доселило се	3 пор.
Прије 200 година доселило се	4 пор.
Прије 150 година доселило се	4 пор.
Прије 120 година доселило се	3 пор.
Прије 100 и више год. доселила се	1 пор.
Прије 100 година доселило се	8 пор.
Прије 90 година доселило се	2 пор.
Прије 80 до 100 година доселила се	1 пор.
Прије 80 година доселило се	14 пор.
Прије 70 до 90 година доселила се	1 пор.
Прије 70 до 80 година доселило се	4 пор.

Прије 70 година доселило се	7 пор.
Прије 60 до 70 година доселило се	2 пор.
Прије 63 година доселило се	6 пор.
Прије 60 година доселило се	8 пор.
Прије 50 до 60 година доселила се	1 пор.
Прије 50 година доселило се	17 пор.
Прије 40 до 50 година доселила се	1 пор.
Прије 48 година доселила се	1 пор.
Прије 43 година доселило се	4 пор.
Прије 40 година доселило се	8 пор.
Прије 38 година доселила се	1 пор.
Прије 37 година доселила се	1 пор.
Прије 36 година доселила се	1 пор.
Прије 35 година доселило се	2 пор.
Прије 33 година доселило се	4 пор.
Прије 30 до 33 година доселило се	3 пор.
Прије 30 година доселило се	2 пор.
Прије 28 година доселило се	2 пор.
Прије 25 до 30 година доселило се	2 пор.
Прије 23 година доселило се	2 пор.
Прије 18 година доселила се	1 пор.
Прије 15 до 18 година доселило се	2 пор.
Прије 10 до 15 година доселило се	3 пор.
Прије 12 година доселило се	2 пор.
Прије 15 година доселила се	1 пор.
Прије 10 година доселило се	3 пор.
Прије 4 година доселило се	4 пор.

У другој половици 19. вијека, непозната времена, доселиле су 4 породице. Један писменији сељак казао је да му се отац доселио г. 1858.

„Пред кугу“ доселила се	1 пор.
Уз кугу доселило се	2 пор.
„Одмах иза куге“ доселила се	1 пор.
„Дадићева вакта“ (у поч. 19. вијека) доселило се	2 пор.
„Француског вакта“ доселило се	4 пор.
„Кад се Францез био с Русом“ доселила се	1 пор.
„Алипашина вакта“ доселило се	4 пор.
„Пред Аустрију“ доселило се	5 пор.
Граовске године доселила се	1 пор.
Прадјед се доселио са	9 пор.
Прадјед или дјед се доселио	1 пор.
Дјед се доселио	25 пор.
Баба се доселила	1 пор.
Отац се доселио	17 пор.

И овдје се различито рачунају године по прецима према томе којих су година били први досељеници. Обично се прадјед а каткад и дјед доводи у везу с француском власти у Далмацији. Под кугом се разумијева задња куга (око 1813); под „Дадићевим вактом“ разумијева се вријеме мостарског ајана Алиаге Дадића који је живио при крају 18. и у почетку 19. вијека. „Граовском годином“ зове се година битке црногорско-турске на Грахову (год. 1858). Мање је прецизирано вријеме досељавања, кад се каже „Алипашина вакта“, пошто се зна да је Алипаша Ризванбеговић дуже времена био силан у овим крајевима. Остало вријеме је познатије.

Уз ове можемо додати бројеве породица из неких села у долини Неретве и то: Борака, Бијеле и Добригошћа код Коњица и Јасенице код Мостара.

Из Источне Херцеговине има досељеника и то из ових мјеста:

1) Из Источне Херцеговине

из Гацка непознато мјесто	1 пор.
из Равни	1 пор.
из Дулића у Гацку	4 пор.
из Гареве у Гацку	1 пор.
из Петровића у Бањанима	1 пор.
из Баљака у Рудинама	1 пор.
из Бијелог Поља	4 пор.
из Будисавине у Невесињу	1 пор.
из Зубаца непознато мјесто	1 пор.
из Подвележја	1 пор.
из Гркаваца код Требиња	1 пор.
	Свега 16 пор.

2) Из Западне Херцеговине

„од Љубушког“	3 пор.
из Крушева	3 пор.
из Крехина Граца	1 пор.
из Родоча	1 пор.
из Доброг Села	1 пор.
из Слипчића	2 пор.
из Бекије	1 пор.
из Рашке Горе	1 пор.
из Врдоља	1 пор.
из Броћна	1 пор.
	Свега 15 пор.

Осим тога има по једна породица из Грушче, с Иван-планине и Азије и девет старих породица, којима се не зна поријекла. Већина се доселила у првој половини 19. вијека.

Исељавања из Херцеговине

Херцеговина је једна од најактивнијих српских земаља. Исељавања из Херцеговине вршена су и према Истоку и према Сјеверу и Западу. Може се с великом поузданошћу тврдити, да у свима српским земљама на Западу од ријеке Мораве има херцеговачких исељеника. Није могуће до детаља испитати та исељавања. Ми ћемо покушати да утврдимо само правце, у којима су се Херцеговци селили из своје земље, и оне земље у које су се населили.

Исељавања Херцеговаца у Далмацију почела су врло рано; она су се јављала као посљедица освајања рашких и босанских владалаца у далматинским крајевима. Већ око половине 14. вијека спомињу се херцеговачка исељавања у Далмацију. Кад Цар Душан освоји далматинске градове Клис и Скрадин, „околине тих градова, од којих су многе пусте биле, буду насељене српским народом, већином из Херцеговине[1].“ „Кад су Турци освојили Херцеговину, склонили су се многи Херцеговци у Далмацију, у тврди Клис, где су наставили борбу против Турака, а кад су Турци освојили Клис (1537 год.) они онда оду у Сењ, где су примљени у аустријску службу, са задатком да бране оне крајеве од турских пљачкашких чета“[2].

[1] Православна Далмација. Историски преглед написао Е. Н. М. Нови Сад 1901. с. 134, 168, 334, 348, 335

[2] Ст. Станојевић. Историја српског народа, Београд 1908. с. 252.

Али највећа сеоба „из Босне и Херцеговине, а из Старе Србије“ догодила се у времену од 1523. до 1527. Тада доведоше Турци у опустјеле далматинске крајеве више православних породица да им буду кметови[1]. Крајем 17. вијека прешло је с епископом Саватијем Љубибратићем доста народа у „ерцегновску крајину“ под власт млетачку[2]. Године 1717. ослободи се Имотски од Турака. У те крајеве по наговору архимандрита Стевана Љубибратића „пређе тада из Херцеговине 180 породица (около 1400 душа).“ Било их је из Зубаца с границе црногорске и стога њихово село прозва се Црногорцима[3]. У почетку 18. вијека прешли су браћа „Новаљићи са 40 ерцеговачких српских породица“ у Неретву[4].

Исељавања Херцеговаца и Босанаца у Црну Гору чини се да су почела одмах иза турских освајања. Има више великих и чувених црногорских братстава, која воде поријекло из Босне и Херцеговине. „Не только по языку, но и по происхожденію большая частъ жителей нынЂшней Черногоріи – Герцеговинцы“[5] вели *Ровински*. Од знаменитих црногорских породица из Херцеговине су: Мартиновићи.[6] Већи дио породица у Катунској Нахији су Херцеговци.[7] „Такъ на Нѣгушахь самое силное племя Ераковичей (братство Петровичи) и Раичевичей, по преданію, вьшло изъ Зеницы (въ Босніи); послѣ стояли они нѣкоторое время подъ Травникомъ, оттуда въ Никшичѣ и потомъ подъ планиной Нѣгошемъ, съ котораго будто бы и перенесли имя заселенію“.[8] Врбице су доселили из Врбице у Гацку,[9] Озринићи су сви испод планине Озрена у Босни[10]; Пламенци из Црмнице поријеклом су из Босне, звали су се Богостиновићи, једно вријеме су стајали и у Благају.[11] За један дио Љуботињана прича се да су из Сарајева[12], а за Братоножиће да су одмах иза Косова доселили однекле из Босне и Херцеговине.[13] Сељаци села Дјудьевине причају да су родом из Невесиња.[14] И у самом Улцињу има херцеговачких досељеника.[15] Ове су сеобе махом ишле кроз Дугу, гдје су се по каткад дуже задржавале.[16] Вук Врчевић тврди, да у доњој Морачи „има врло пространи предјел“ кога су населили „Срби херцеговачки“ и саставили читаво село „данашње звано Ускоци.[17]

О исељавањима у Босну немамо познатих лисаних извора. Распитујући сазнали смо да су многе породице босанске доселиле их Херцеговине. Наводити детаље није нам могуће. На основу тих испитивања утврдили смо да су се Херцеговци насељавали у Босну на овај начин: Осјећају се трагови једне велике сеобе која је ишла из Црне Горе, Рашке и Херцеговине, према сјеверној Босни и Хрватској. У селу Чечави код Тешња налазимо досељенике од братства Шпица у Новом Пазару. Сељаци из срезова бањалучког, прњаворског, которварошког и санског причају да су из Херцеговине, не назначујући мјесто одакле су дошли. По испитивањима *др Риста Јеремића* из Доње Тузле, пут који иде од Гацка на Фочу долином Дрине чини велики миграциони друм, којим су се Херцеговци селили у Босну и западну Србију. У том селењу област Бирач представља једну етапу, гдје су многе породице више времена живјеле, па се даље селиле. Тај се пут код Мокре Горе рачвао и један је крак

[1,2,3,4] Православна Далмација. Историјски преглед написао Е. Н. М. Нови Сад 1901. с. 134, 168, 334, 348, 335.

[5,6,7...16] П. Ровински, Черногорія въ ся прошломъ и настоящемъ. Томъ II. Частъ I. Сборникъ отдЂленія русскаго языка и словесности императорской Академіи Наукъ. Томъ LXIII, № 3, с. 3, 6, 7, 27, 28, 29, 30, 40, 86, 96, – Село Врбица у Гацку није ми познато, у Гацку има село Врба, а Врбица је у Бил. Рудинама.

[17] У Богишићеву Zborniku sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena. Knjiga I. Zagreb 1874.

ишао десном* а други лијевом** страном Дрине. У тузланском и власеничком котару има много Рудињана, Гачана, Фочана и Пивљана. Кад испитивања др Јеремића буду завршена, она ће и по начину проматрања бити врло интересантна.

Осим тога, иселили*** су у 18. и 19. вијеку многи Шумњаци, Требињци и Поповци у многе босанске вароши. Међу православним трговцима у Сарајеву, Бањој Луци и Брчком****, Херцеговци чине већину, а има их у већини босанских вароши.

Исељавање у Хрватску и Славонију теже је пратити, јер су биле ријетке веће сеобе које су из Херцеговине ишле директно у ове земље. Обично се дешавало да се Херцеговци неко вријеме настане у Босни или Далмацији, и онда иселе у Хрватску и Славонију. Сигурних вијести о херцеговачким исељавањима у ове земље имамо тек из краја 17. вијека. Пошто је Лика ослобођена од Турака, насељава Марко Месић многобројне фамилије из Приморске Крајине, Босанске Крајине, Далмације и Херцеговине[1]. Већ иза саме битке код Мохача јавља се о досељавању Срба из Босне и Македоније***** у Горњу Славонију[2]. Вјероватно у тој сеоби учествоваху и Херцеговци. Међу калуђерима карловачког владичанства у вријеме цара Јосифа (1788–1791) спомињу се и два калуђера родом из Црне Горе. Грбић вели да су дошли с капетаном Филипом Вукасовићем.[3] Кад је било овако директних сеоба из Црне Горе, могло их је бити и из Херцеговине. О сеобама Херцеговаца у Лику више нам казују предања неких личких породица:

Др Грунд тврди да су личка поља насељена херцеговачким Србима.[4] Дракулићи из Корјенице причају да су поријеклом из Корјенића у Херцеговини. Мандићи из Томина Гаја код Граца у Лици поријеклом су из Мандина Села у Дувну, одакле су били иселили у Далмацију, па онда у Лику. Марковићи из Корјенице кажу да су од Прозора (у Босни). Поред тога, причају и ове личке породице да су поријеклом из Херцеговине: Ћеранићи поријеклом из Гацка, Љубобратовићи и Пухали у Брлогу у Лици поријеклом од Љубибратића из Требиња, Омчикуси поријеклом из Боке, Бањани из Бањана.

Досељеници из Херцеговине у Кузмину, у Срему, спомињу се у једном љетопису[5], а у Вуковару спомиње се презиме Хера.[6]

Да су Херцеговци заједно с осталим Србима исељавали у *Угарску* позната је ствар.[7] Познато је предање Буњеваца, да су поријеклом из Херцеговине, с ријеке Буне. Има цио један крај код Беле Цркве, чије становништво зову „Ерама“. Неке знамените породице војвођанских Срба (Витковићи, Стратимировићи, Предићи) су поријеклом из Херцеговине. Интересантно је да се

[1] Spezialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken erschöpft von Fr. Vaniček. Wien 1875. I. Band. S. 148.

[2] Vaniček l. c. S. 28.

[3] Мане Грбић, Карловачко владичанство. Прилог к историји српске православне цркве. Карловац 1891. с. 113.

[4] Dr. Alfred Grund, Die Karsthydrographie. Penck's Geograph. Abhandlungen. Leipzig 1903. c. 10.

[5] Српски Књижевни Гласник Број 128, XX, с. 12.

[6] Споменица из будимског и пештанског архива. Прикупио, исписао и приредио проф. Гаврило Витковић. Збирка I. Гласник Срп. уч. др. II-ги одељак с. 157.

[7] Исто, књига трећа с. 240, 242, 246.

* с десне

** с лијеве

*** изселили

**** Брчкој

***** Маћедоније

види докле су допирале миграције херцеговачке. Тако, на примјер, у списку пореских српских глава у Будиму, спомињу се године 1706/7. међу осталим и ови: Нешко Хера (Јера, Јерлија), Јован Козар Хера, Милисав Хера, Јован Хера, а године 1710. Јевта Ерцеглија Ерцеговац, Атанаско Горојевић Требињац, Јоцко Видаковић Требињац, Павао Радојевић Требињац[1]. Чини се да је тада међу будимским Србима било више Босанаца, Београђана, Рудничана и Бечкеречана.

Исељавања у *Србију* су познатија. Чини се да ова исељавања нијесу тако рано почела. Херцеговци су населили већи дио области уз Дрину, а осим тога има их и у многим варошима. „Као год што се у Сријему, ријетко може наћи који човјек, кога се ђед или прађед није доселио из Србије тако се у Србији ријетко може који наћи, кога се стари нијесу доселили из Ерцеговине." вели Вук[1]. Ова исељавања могу се пратити у разним антропогеографским радовима, који се штампају у овом Зборнику.

Интересантно је да је било херцеговачких исељавања и у *Русију*. Има неколико знаменитих племићских фамилија као: Милорадовићи, Владисављевићи, Божидаревићи и др., које су поријеклом из Херцеговине.

Задатак који смо у овом одјељку хтјели извршити, био је да се утврде главни правци исељавања из Херцеговине. Зна се да би се о свима овим исељавањима могло и темељитије и детаљније писати, а наш задатак није то био.

Из овога кратког прегледа може се осјетити да су Херцеговци у више махова исељавали у већим масама. Моменти који су условљавали исељавања у већим масама били су ови:

При освајању Херцеговине од Турака бјеже Херцеговци у Далмацију. Чини се да су у исто вријеме многе херцеговачке породице побјегле у црногорска Брда. Кад је у Лици била образована војна крајина, Херцеговце је привлачио слободан хајдучки живот. Велике сеобе у Угарску утицале су и на Херцеговину. Појава Русије на Балканском полуострву као ослободитељице балканских Словена утиче на исељавање Херцеговаца у Русију. Слободнији живот у шумама подрињским и шумадијским привлачи многе Херцеговце. Ослобођење Србије испод Турака привлачи многе Херцеговце, и исељавање у Србију врши се појединачно кроз цио 19. вијек. У другој половини 19. вијека Херцеговци насељавају подрињске и посавске вароши, у којима постају виђени трговци.

Преглед миграција

Херцеговина је у погледу исељавањâ врло активна земља. Ми смо видјели да нема српске земље на Западу од Мораве, у коју нијесу допирале сеобе из Херцеговине. Чини се да је Херцеговина једина од оних земаља, које *Цвијић* сматра активним, из које су миграције ишле на све стране, и на Запад и Сјевер и на Исток и Југ. У свима већим српским покретима, особито сеобама, учествовала је и Херцеговина.

На првом мјесту види се да је освајање турско утицало на исељавање; у тој првој фази исељавали су се Херцеговци и на Исток и на Запад. Поред тога, турско освајање утицало је и на повлачење становништва из низина у висине.

Иза ове прве фазе исељавања, чини се да је било само појединачног исељавања све до краја 16. вијека, када и Херцеговци почињу у већој мјери исељавати у Аустро-Угарску, нарочито у Хрватску, Срем, а осим тога, у Средњу Далмацију и у Боку. Чини се да се у то вријеме вршило знатно кретање од Херцеговине и Црне Горе према Хрватској и Славонији. То свједочи и она компактна маса данашњег православног становништва у пограничним областима Босне и Хрватске.

[1] Скуп. грам и под. списи II, 134.

Чини се да су ово све врсте миграција које су имале непосредних веза с већим политичким догађајима. Исељавањима у Босну, затим оном силажењу становништва из планина у поља херцеговачка ваља тражити узроке у привредним приликама. Чини се да је тек велика потреба учинила да су Муслимани допуштали хришћанима да живе с њима у истим селима и у најближем сусједству. Има се захвалити готово једино читлучком систему, што се у овим земљама одржао велик број хришћанског становништва. Исти систем може се с великом вјеројатношћу чинити одговорним што се западна Херцеговина у правцу миграција разликује од свих осталих земаља у западном дијелу Балканског полуострва. Док се у свима овим земљама кроз три стољећа вршила сеоба у правцу са Истока на Запад, у западној Херцеговини имамо трагове једне сеобе која је ишла у правцу са Запада на Исток. Због познате несигурности на тадањој млетачкој граници старо становништво западне Херцеговине махом се иселило. Доласком француске, а затим аустријске власти у Далмацију олакшан је живот у томе дијелу земље, и аге су радо примали кметове из сиромашне Далмације, који чини се нијесу ни с француском власти били најзадовољнији.

Због близине далматинске границе, лакше је утврдити директна досељавања из Далмације. Директна исељавања из Црне Горе и Боке теже је пратити, јер су та исељавања ишла етапно. Директних досељавања из Далмације (сјеверно од Неретве) било је 132 случаја, а из разних области данашње Црне Горе преко 200 случајева.

Поред тога, интересантно је проматрати и унутарња сељакања. Прво се види да у низинама (особито поред великих путева) нема старинаца; затим се види да су поља и низине врло мало давале становништва, а врло много примиле. Због тога поља и низине понашају се у овом погледу пасивно. Супротно њима поједине карсне заравни понашају се врло активно. Нијесу то само области које су знатно учествовале у свима општим сеобама, већ су давале много становништва и ниским херцеговачким областима. Правци сеоба из тих области, представљени на карти иду на све стране. Најактивније области у источној Херцеговини су: Билећске Рудине, Гацко, Храсно, неки дијелови столачког и љубињског среза. У томе погледу слично овим областима понашала се Шума с Површи и Попово, у којима се одржао знатан број веома старих породица, из којих се иселило врло много становништва. У западној Херцеговини врло су активне биле области: карсна зараван између Мостара и Љубушког, а затим Бекија.

Највећа пасивна област је долина Неретве; уз то, као пасивне области могу се сматрати и карсна поља: Љубушко, Столачко, Требињско и Невесињско; Гатачко Поље дало је и примило много становништва, а Попово је вршило потпуно активну улогу. Као пасивне тачке могу се сматрати и поједине херцеговачке вароши (а особито Мостар), које су се понашале готово потпуно пасивно.

*

Утврдили смо поријекло од хиљаду и седам стотина породица. Многе од херцеговачких породица су веома велике; ријетке су такве породице које у

Херцеговини имају мање од десет кућа, а има их знатан број које броје педесет до сто кућа, а нијесу ријетке ни са сто и педесет, а има их од двјеста и триста кућа. На тај начин овим бројем испитаних породица постаје познато поријекло знатно већег броја становништва него у областима у којима превлађују мање породице. Кад се још дода и то да смо готово сваку породицу испитивали, у ком крају има њених сродника и чланова, онда се тек може осјетити права вриједност ових бројева. На тај начин постаће познат састав становништва и у оним селима, која нијесмо специјално испитивали. Увјерени смо да је у овом прегледу изнесено поријекло готово двије трећине цијелог херцеговачког становништва.

IX. СОЦИЈАЛНА ПСИХОЛОГИЈА

Већ смо у почетку истакли да се неке народне психолошке особине могу сматрати као нарочита група стваралачких фактора. Сада ћемо показати које су те особине и на који су начин утицале.

Испитивања и ових питања покренуо је *Ј. Цвијић*. Слиједећа проматрања вршена су у смислу његових погледа. Пошто од *Цвијића* имамо само опште индикације о овом питању, потребно је да према његовим у више махова изнесеним погледима представимо главне задатке и методе ових проучавања.

Тежиште ових испитивања не чини садржина народне свијести, па ни оно што чини садржину његове душевне културе, већ *начин* осјећања, мишљења и схватања[1], структура душе, боја и интензивност осјећања. Елементи народне душевне културе и садржина свијести узимају се овдје у обзир само утолико, уколико је на њих утицала структура народне душе (мијењајући, стварајући и прилагођавајући). Дакле, овдје је главно питање како и колико утичу разне психичке особине на разне облике народног живота, на његову материјалну и душевну културу, затим уколико ове особине могу бити узрок нарочитом привредном и социјалном карактеру и историјском значају појединих области. Према свему изгледа да је у српском народу, особито док је у патријархалном стању, значај цјелине био често већи од значаја појединаца. Вјероватно ово је узрок што опште психичке особине имају овако велики значај.

Чини се да је *Цвијић* у почетку као стваралачке особине сматрао само основне или главне психичке жице[2]. Доцније као стваралачке факторе истакао је и неке специфичне особине појединих крајева, „које су се развиле под утицајем географских, историјских и кутурних прилика“[3], а затим и тежње појединих крајева, које могу психолошки диференцирати и диспонирати поједине области. Чини се да су ове специфичне особине појединих крајева у Херцеговини највише стварајући утицале. Херцеговац као и остали Срби динарске системе има доста упечатљиву душу; способан је да прими и схвати туђе и да према примљеном удешава живот. Вјероватно ће се доцнијим студијама моћи утврдити, колико и у самом начину примања има општег народног, колико утичу оне основне особине.

[1] Ј. Цвијић, О научном раду. Београд 1907. с. 25.
[2] Ј. Цвијић, Основне географије и геологије Ст. Србије и Македоније. Београд 1906. I. с. 190.
[3] О научном раду с. 16, 29.

У Херцеговини смо нашли три групе социјално-психолошких појава које као стваралачки фактори заслужују нарочиту пажњу. На првом мјесту чини се да се могу разликовати *три различите етничке душе* и то: старинци с Балијама као типским представником, досељеници са Истока (источне Херцеговине и Црне Горе) и досељеници са Запада (западне Херцеговине и Далмације). Поред ових долазе разни социјално-психолошки типови као друга и нарочите диспозиције и тежње појединих крајева као трећа група тих фактора.

О Херцеговцима или „Херама“ има безброј шаљивих прича. У сјеверним дијеловима Србије и Босне, „Хера“ постаје каткад врста Абдеријанина, коме се товаре на леђа сви оправдани и неоправдани продукти посавске духовитости. Интересантно је, да „Херу“ ријеђе представљају као глупака; у тим причама, напротив „Хера“ излази обично као лукав и досјетљив домишљан, који у свом имитовању глупости и простоте види средство, којим може противника жестоко „нагаравити“. Из ових приповиједака се види, да су ове области имале највише додира само с једним херцеговачким психолошким типом, о коме ћемо мало даље говорити. Из слиједећих биљежака ће се видјети да у Херцеговини има више психолошких типова и да они према приликама могу да узимају разне улоге у животу.

*

Као што смо видјели, старинаца има у већој маси само у источној Херцеговини и то су већином православни и Муслимани. Православни старинци су се потпуно измијешали с новијим досељеницима тако да се међу њима не осјећају знатније психичке разлике. Својим одвојеним номадским животом издвајају се муслимански старинци, познати под именом *Балије,* као презрени дио осталог муслиманског сеоског становништва. Да у њих има психичких особина које су антропогеографски важне види се из ових факата:

Балије станују у компактним масама само у областима великих планина (око Вележи, на сјеверу Маглића, Зелен горе, око Височице, Бјелашнице и у Борчу). Згомилавање у хладним планинама једног становништва, које као муслиманско становништво није могло бити силом потиснуто, интересантан је факт. Поред тога, Балије су највећи љубитељи номадског скитачког живота. Јако пада у очи што они као најстарије, и то муслиманско становништво имају врло мало своје земље. И груписање уз планине и презирање земљорадње може се довести у везу с особитом наклоности према сточарењу и номадизирању. Исто тако и претварање њива у ливаде (с. 50)

Социјално је важнији факт што они као најстарије становништво *нијесу организовани у братства и племена,* иако има веома разгранатих братстава. Ово нарочито пада у очи, јер су се многе досељеничке породице организовале у јака братства.

Име *Србљак* је назив за људе који живе у планинама и немају потребе да крећу са стоком у далеке крајеве. То име у околини Височице, гдје смо ово име чули, носе Балије, пошто је њих тамо највише.

За Балије се тврди да међу њима има куражних људи, али да за војничке подвиге нијесу марили види се из тога што их је мало било под бератима.

О Балијама као презреној групи међу муслиманским сељацима прича се ово: Не врше уредно прописе Мухамедове вјере, не крију жене као други Муслимани, нигда се не купају, ријетко иду у џамију, светкују масу православних светаца. Осим тога, за њих се тврди, да су једноумчине, тврде памети, суморни, мирни и троми. Балија је ријетко весео, ријетко пјева, а жене су им, каже се, шаљивије. Иако Балијâ има много, њихов се значај није никад осјећао; то су оне изанђале стариначке етнографске групице са скромним душевним особинама, које не показују ни особитог развића појединих душевних особина, па ни особитих тежња за бољим животом или промјенама у животу своје средине. Једностраност, тврдоглавост, суморност, оскудица особитих диспонирања појединих особина и општих тежњи јесу главне особине ове душе.

Други дио становништва чине досељеници с истока са православним и муслиманским старјеницима средње и јужне Херцеговине. Већину чине православни, затим Муслимани, а има и католика (у љубињском и столачком котару).

Остављајући да о основним особинама ове етничке душе доцније говоримо, овдје само истичемо да се људи из ових крајева могу готово са страшћу предати разним *социјалним, националним и привредним тежњама.* Разне тежње захватају само мање дијелове становништва; њих има више и имају велики антропогеографски значај. Разноврсност етничке душе документује се и знатним бројем социјално-психолошких типова, који имају разне етичке и животне тежње, и који утичу на социјални народни живот. Надамо се да ћемо слиједећим примјерима моћи доказати антропогеографску важност разних социјалних типова и животних тежња.

Социјално-психолошки типови у јужној и источној Херцеговини. – Има један чест тип међу Србима из области планинâ динарске системе, који у велике утиче на народ ових области. То су људи здравих живаца, никад предебели, а ријетко сувише мршави, ријетко су потпуно црне масти. Супремација интелекта над осећајима и фантазијом, извјесна хармонија међу разним особинама душе чини их људима трезвеним, одмјереним, тактичним, врло често и праведним. То су људи који познају разне обичаје сеоске и њима се покоравају; у понашању и разговору су умјерени, отмени, готово поносити. Навести тога човјека да се дјелом или ријечи превари, значи „укинути му нос". То су сељаци који мисле и смишљено раде, поуздани су, тешки при обећавању, а вјерни у извршавању дане ријечи. То је нека врста сеоских интелектуалаца, који проматрају, мисле и опажају. Они стварају оне наметне пословице и узречице. Дијељење задруга врше већином они, добри су богомољци. Страх од Бога је велик, они стварају оне лијепе народне молитве. Научили су или да воде свијет за собом, или да иду за свијетом. Смисао за колективан рад, за сложан рад врло је велики. За њих се вели, „да никад не бјеже од људи". Нијесу били први који су дизали устанке, али су у устанцима били храбри јунаци и мудре војсковође. Познат представник типа оваких људи био је војвода Марко Миљанов, а од истакнутих књижевника Вук и Матавуљ. Чини се да они превлађују у неким областима и то: у Шумадији, Црногорским брдима, средњој и сјеверној Херцеговини, Боки и у Конавлима. Ово је тип најпопуларнијих људи међу динарским Србима.

Јужна Херцеговина, са неким варошима (особито Мостаром), пуна је људи, чији је менталитет потпуно сличан с оним „Хером" из народних приповиједака. То су обично врло живи, окретни људи, махом чини се црње масти, већином ниска раста, „сваки им дамар игра", „очи им миголье ко да су на заитину."

То су сеоски гамени, у Мостару их зову *лискама,* по селима *објешењацима* (тј. способан да сврши на вјешалима), *личинарима,* а у Дуровнику *лерима.* Увијек способни за шалу, исмијевање и оговарање, чине исти тип с оним, који ће се нашалити и на рачун светог Владике, који ће и поред мртваца шалу збијати. На великим зборовима лако их је познати, што се сваки час гласно церекају. Свакоме се „наругати", наћи грешке и смијешне особине, издјенути згодне и духовите надимке њихова је способност. То су они који налазе смијешне ствари у појединих људи, у разним обичајима, крајевима, братствима и вјерама. То су они који смишљају смијешне приче о сељацима сусједних области; кад они издјену име каквом чељадету, то му име остаје до гроба, а каткад прелази и на насљеднике. Они пародирају пјесме, опјевају отмице и сељачке туче. Као куриозитет за многе од њих прича се да нису никад у свом животу заплакали, нити се чега постидјели. То су себични, нестални људи, који интригирају, оговарају, псују, пију и туку се. Нијесу особито пријатељи слоге иако воле друштво. Као хајдуци и трговци проспери-рају. У хајдучком животу окретни су, духовити у извођењу смјелих подвала и препада. Има цијелих породица и генерација које томе типу припадају; чини се да превлађују по варошима и по неким селима јужне Херцеговине, особито у Попову.

Већина дјеце до петнаесте године има овај тип; они из Горње Херцеговине обично се „дозову", и неки од њих постану они паметни сељаци, а неки саможиви лукавци.

Ово су два најчешћа и по својим утицајима два најважнија типа. Поред њих има и ових типова:

Чланови већине поповских и неких главарских породица, затим сељаци, који станују уз веће друмове одликују се великим лукавством, себичности, шкртости и безобзирности. Не води се рачун о популарности, не боје се казне послије смрти. С властима увијек добро живе, према јачем понизни су као псето, а према слабијем свирепи. Своје намјере дубоко крију, не воле велико друштво, „гледају своја посла". Необично су негостољубиви. Сваку прилику хоће у личне сврхе да искористе, сами подваљују и јако се боје подвале. Има читавих области, у којима овај тип превлађује, и које су биле ради своје негостољубивости познате.

Нијесу ријетки ни они, које Цвијић назива *рчинама* и *љутицама.* Има читавих братстава која припадају овоме типу. Већином су то младићи или млади људи, многи од њих смире се иза тридесет година, а многи остају цијелог живота „пријеки", љути и претјерано осјетљиви, те их зову, кад се те особине особито потенцирају, и „зграњама". Чини се ово је онај тип људи које Црногорци зову „бијесним" (бијесна кућо, бијесна пушко). Турци су их се бојали, јер су у одбрани и свећењу личне части безобзирни. Врло су гостољубиви, добро гађају из пушака, на зборовима замећу кавге. Интересантно је да их сматрају прототипом Арбанаса и Црногораца („Љут као Арнаут", „Љут ко да му је ћаћа Црногорац".)

Чешће се налази и тип неких веома благих, њежних и љубазних, готово вазда насмијаних људи. Никад то нијесу тјелесно снажни људи. Све је одмјерено у тих људи. Имају велик смисао за породицу и живот у кући, којима готово ропски служе. Знају и врше много „женских послова" (кувају, музу, сире, раде око млијека). Стидљиви су, врло праведни и предусретљиви, зову их „мртвицима", „тупим људима", каткад „ врличинама" и „врлим" а у подсмијеху „женско". Мушки их презиру, они постају срамотâ братства, о њима се при-

ча безброј смијешних прича, којима чланови других братстава њихове сроднике и братственике и дуго иза њихове смрти „доватају“.

Има људи који схватају све с рђаве стране. У свачем виде више несреће него што је има. Кад говоре, чини се да плачу. Рјечник им је пун неких клетава и оних ријечи које се сматрају фаталним. Воле клети него псовати. Никад нијесу весели, туже се вјечито на људе и на судбину. То оптуживање више наличи на резигнацију него на роптање. Ради свог песимизма зову их *злослутним*, а ради клетве *„сјакалима“*[1]. Вјерују у утваре, о њима радо говоре.

Рјеђи али зато је чувенији тип интуитивних људи, који предсказују догађаје, који изналазе дар у других људи, особито у дјеце. Обично су то људи који мање говоре, веома су озбиљни, оштрих црта у лицу, неког тешка погледа. Има много прича о таквим људима, међу којима има доста калуђера и хоџа, како су предсказали догађаје. За такве људе вели народ, „да има нешто при њима“, а кад су те особине јаче развијене вели да су стуљиви. За калуђере се мисли, да имају с неким „светињама“ везе, да имају неке тајанствене књиге.

Ови се типови могу запазити тек оштријим проматрањем. Тешко их је проучавати јер они поред све изразитости носе на себи опште особине свога народа и краја. Није ријеђак случај да манири једног типа добију општи значај. Интересантно је да се један човјек у свом животу може психолошки потпуно промијенити. Има у животу херцеговачких сељака једно доба сталожавања, сабирања и дотјеривања према начину живота, манира и погледа цјелине. Тај процес психолошког измјењивања познат је у народу под именом „дозивање“. На живахну дјецу због тога не гледа се рђаво, јер веле „дозваће се“ или „постиђеће се“ кад дођу године. Мирнију дјецу воле жене, људи их не воле, јер се боје постаће од њих „жéнско“ или „мртвик.“ Дозивање се изврши између петнаесте и двадесете године или доцније кад се ожени. Живахни, импулсивни кад се дозову постану или људи широке памети, сабрани интелектуалци или себичњаци. Мирна, „врла“ дјеца или остану увијек таква, или и од њих постају они себичњаци. Чини се да је „дозивање“ јаче и да се раније изврши у областима братствене и племенске организације него у јужној Херцеговини.

Социјалне тежње и психолошке диспозиције појединих крајева. – Њих може бити привредних, социјалних и националних. Привредне тежње могу бити из велике старине наслијеђене, могу бити условљене привредним карактером области, нарочитим приликама, а могу бити и са стране примљене. Социјалним тежњама узрок лежи у културном стању, начину живота и у неким дубоким осјећањима. Оне леже у дубини, у основи народне душе. Утицаји ових тежња и на привредне и социјалне прилике виде се у *различитом* начину привређивања, врсти села, врстама привредних и социјалних јединења и начину расељавања, особито у начину какав живот наставља исељеник у новој области.

Тако, на примјер, кад се прате исељавања их Херцеговине, види се да исељеници из Горње Херцеговине и у новој отаџбини остају ратари и сточари. Становници крајева око Требиња (Шуме, Површи, Луга и др.) кад иселе, постају већ у првој генерацији добри трговци. Њих има по свима варошима босанским, многи знаменити трговци у Србији су из Херцеговине; у Мостару нема много породица из Невесиња, Гацка и Рудина, све су то од Требиња, од Љубиња, из Попова или из Љубомира. Има их и по Далмацији (Дубровнику, Шибенику и Сплиту), затим у Трсту, Одеси, Турни, Букурешту и на другим мјестима. Узрок зашто је сељак требињски постао најбољим трговцем на западном дијелу Полуострва ваља тражити у утицајима дубровачким. Требињски сељани као најближи сусједи трговачке републике дубровачке служили су као „претрге“, купујући за рачун Дубровчана разне сировине у унутрашњости. Тако су се они научили трговати и добили су велики смисао за трговину.

[1] страшно клети

Јужна је Херцеговина уопште област гдје се имање врло много цијени. *Придјеву богат синоним је честит. Стид од сиромаштва је неизмјеран.* Дјеца сиромашних тежака бјеже у свијет исто толико од стида колико од глади. „Немуштему“ су свуда врата затворена. Често се чује пословица: „Јуначка ђеца боса по сокаку скачу.“ Ово подцјењивање јунаштва у корист богатства знак је супротних тежња од оних у областима племенским гдје се више пази на крв, гдје превлађује тежња да се не „укаља оружје“, да се очува братствена и племенска част; имућним људима и добрим трговцима поносе се породице јужне Херцеговине исто онако као планински Херцеговци и Црногорци чувеним јунацима и главарима.

Чини се да тежња за богаћењем постаје све јача што се више примичемо Приморју. У неким породицама из Конавала и Дубровачке Жупе она постаје нека врста социјалне болести. Ту има много породица у којима се жени само један, обично најстарији брат, тек да се очува лоза. Сва остала браћа остају нежењени само да се не би имање раскомадало и за већу фамилију постало премалено. Таких породица има више и по херцеговачким варошима, а особито у Мостару. У тим фамилијама очева браћа живе и раде за братову дјецу.

Поред ових тежња интересантна су и искључива одавања појединих области појединим начинима привређивања. Тако на примјер Мокрине у Боки, Крушевице у Зупцима и Попово биле су искључиво дунђерске области. Сељаци из тих области зидали су све чувеније и приватне и јавне грађевине по Херцеговини. Као дунђери су се и расељавали. Слично томе видјели смо како Балије највише воле сточарски начин привреде, а Дрињаци су били чувене кириџије. Све ове привредне тежње остављају и у души трага, утичу на начин расељавања па дуго времена и на живот у новој постојбини.

Од ових су различите социјалне тежње сјеверне и средње Херцеговине, Црне Горе и неких других српских области. То су области *гдје се поједини народни дијелови групишу у организацију на сродничкој основи.* То су области задруга, „породица“, братстава и племена; ови називи постају током времена синоним мањим и већим територијалним цјелинама. У овим областима вршен је процес насељавања у облику развијања мањих сродничких цјелина у веће. Осјећање неприкосновености племенске територије и појединца као члана племена, разна социјална и економска јединења и удруживања су посљедице једне тежње која изискује живот у заједници с људима истог поријекла, или исте традиције. Ове првобитне тежње могу с временом и да се мијењају толико да се у заједницу прими и онај ко није истог поријекла, али који прими бар спољашње знаке племенске (име, славу и др.) Због ових тежња процес насељавања појединих области вршен је груписањем и скупљањем „своје крви“ на једној територији, ширењем првобитне територије и истискивањем „туђе крви“ са заузетог простора.

Поред ових тежњи има их још неколико и то већином привредних. Као што смо већ у одјељку о привредним приликама видјели, неке се економске тежње дају сводити на утицаје са стране; те су изазване згодним географским положајем (развиће посредничке трговине око Требиња, торбарење и др.), неке се опет дају сводити на особите природне особине земљишта[1], а чини се да их

[1] Као таква врста привреде може се сматрати поповски дунђерлук. Прича се да су најбољи и најстарији поповски зидари били из села Равног, јер су тамо кречњачки слојеви развијени у облику таних банкова.

има које се могу сводити на неке дубоко укоријењене психолошке диспозиције (Таква је балијска боља за номадизирањем). Иако су ове тежње чисто привредног значаја, оне имају и знатан социјално психолошки значај. Није без основе оно народно приписивање специјалног карактера свима људима исте професије. А то се уосталом најбоље види и у начину расељавања, јер се исељеници тих области дуго придржавају тих тежња у областима за које оне никако не пристају.

*

Остаје сад да изнесемо и основне особине душе католика западне Херцеговине. Овдје смо у тежем положају; јер с тим дијелом народа нијесмо живјели тако дугим и непосредним животом као с овим посљедњим. Ипак ћемо дати неколико проматрања која су стечена специјалним проучавањем.

Етнографски се разликују двије врсте католика у Херцеговини. Прву врсту чине католици западне Херцеговине, а другу источне. Ови посљедњи чине с православним и Муслиманима источне Херцеговине једну психолошку цјелину, уз то славе крсна имена, говоре ијекавски; у одијелу се не разликују од осталих Хумњака. Католици западно од Неретве су икавци, не славе крсних имена, немају дубоке традиције, биготни су и мистични, а каткад напрасити и веома љути. Има великих братстава, али без братствене организације и братствене љубави и поноса. Братства никад не живе у егзогамији (као у ист. Херцеговини), затим ријетко живи цијело братство на једном мјесту. Чини се да међу њима имају два контрарна типа, а то су мистици и рчине. Врло чести су и себичњаци. Мало има обијешењака, пуних несташне шале и пријесних досјетака. Душа није јако интуитивна, али је у утврђеном правцу издржљивија. Чини се да је ово узрок што немају ни особитих тежња. Покаткад има у њих пуно неке наивности и простодушности, друже вни су и гостољубиви.

*

Као стваралачки фактор чини се да су на православне утицале и опште националне тежње 19. вијека. У испитивању историје насеља у 19. вијеку, ми смо осјетили пуно наговјештења о факторима ове врсте.

И за Муслимане и католике може се рећи да немају националне свијести. Код Муслимана њу је замјењивало осјећање припадања једној држави и религији, од којих су им долазила и извјесна социјална и економска преимућства. Ако су Муслимани изгубили националну свијест, остала им је *национална традиција* и та је несумњиво српска. Православни имају и националну свијест и националне тежње, које се одликују особитом интензивности.

Католици (овдје говоримо о народу, о сељацима) све до најновијег времена нијесу имали ни националне свијести, ни националних тежњи. Припадност католичкој вјери и велика љубав према свему што је католичко била су њихова главна осјећања. Због тога није неразумљиво што су они у најновије вријеме прихватили хрватско име, и постали готово безусловни сљедбеници аустријске државне идеје.

ПОСЕБНИ ДИО

У посебном дијелу штампаће се описи појединих села, на основу којих је израђен општи дио. Те ћемо описе изнијети по областима. Најприје ћемо истаћи опште особине села извјесне области, а онда ћемо засебно приказати привредне прилике, тип, постанак и поријекло становништва сваког појединог села. На тај ћемо се начин уклонити сувишним понављањима и уштедићемо на простору.

На жалост, нећемо моћи изнијети цио материјал на основу кога је рађен општи дио. Описи неких невесињских и мостарских села пропали су приликом пишчеве изненадне сеобе из Сарајева у Београд у децембру 1908. године.

БИЛЕЋКЕ РУДИНЕ

Анђелићи

Положај. – Анђелићи су у југо-источном углу Завођа; с југа затворени су од требињске низине огранцима *Леутара* (1229 м) *Гливе* (1038 м). Код села *Јасена* ова су брда прокинута јаругом, која силази више Горице у долину Требишњице. Одатле се настављају брда *Кравица* (803 м) и *Рујева Главица* (628 м) у правцу СЗ–ЈИ; код *Зеленикове Главице* ова се брда почињу повијати у правац ЈЗ–СИ и затварају ову опћину с истока. У средини опћине дижу се *Глумина* (948 м) и *Петриња* (779 м), те раздвајају Дубочане од Врбна. На сјеверу се удут све опћине састаје на *Ђуроју* (623 м) с опћином зарјечком.

Села су узела положај у утолеглицама између појединијех брда: *Врбно и Будоши* су између Глумине и Кравице, а *Дубочани* између Глумине и Добрићевскијех Греда (735 м). У Дубочанима земљиште има облик широке јаруге, која се на ЈИ постепено спушта у долину Требишњице. Куће су и са сјеверне и с јужне стране те јаруге. Врбно је у широј утолеглици, у којој се диже више малијех брегова. Већи је дио кућа по тијем бреговима. Будоши су у плићој утолеглици, која се пружа с Јасена према Врбну.

У Анђелићима има више врела, од којијех су нека повремена. У Врбну имају три повремена врела, двије чесме и убо *Богдан.* Чесме ни убо никада не пресушују. Исто тако има доста врела и у Дубочанима. Због тога су у овијем селима врло ријетке чатрње.

Земље и мера. – По врховима споменутијех брда има још прилично шуме церове и стржеве, а што се слази с врхова дубље према селима, шума постаје рјеђа. Дубочани имају шуме и испаше свуда око села, а највише по Гредама, на Петрињи и у Глумини. Врбно има своју испашу у Глумини и у *Поткравичју.* Највише је ирадне земље око кућа, а има је овдје ондје у мањијем долинама и по околнијем брдима. Знатан дио сељака откупио је сву земљу од ага; други дио даје и сада аги прописани хак или уговорени ћесим.

Тип. – У Дубочанима су све куће растурене у неколико јако удаљенијех *чопора*, у којима су куће каткада *јако збијене.* Чопори највише носе имена породица, које у њима станују. На присојној страни Добрићевскијех Греда је чопор *Ђурђановићи*, гдје станује породица *Мулине.* Мулина има 4 куће. Југо-источно од њих, у осојној страни Глумине су куће *Јанковића* (7 кућа), које су се наврстале у један низ испод Глумине: јужно од Ђурђановића, на противној страни продоли су куће *Чучковића*, које се гдјегдје збијају у мале хрпе, а гдјегдје врстају у редове. На средини продоли, између Чучковића и Ђурђановића је једна кућа Анђелића. На ССЗ од Чучковића су куће *Анђелића*, збијене

у један чопор, на осојној страни Петриње. На сјеверо-запад од Анђелића у даљини од 700–800 м. је раселица *Пољице* (2 куће). На Пољицу су прије биле торине и јањила, па су се двије породице прије десет година ради тјескобе и ради тога, што им је већи дио имања био на Пољицу, одселиле из села. На сјевероисток од Пољица у даљини од 1 км. на *Гредама* живе *Тркље* (3 куће). Врбно се дијели на *Горње Врбно* и *Доње Врбно*. Горње Врбно удаљено је од Дубочана око 2 ½ км. на запад.

У Горњем Врбну су куће јако раштркане; већином су по брежуљцима и косама и то обично по једна кућа на сваком брежуљку, те пуно личе на тип старовлашкијех села. Јужно од Горњега Врбна у даљини око 1800 м. је Доње Врбно. Земљиште је у Доњем Врбну пространије и равније, те су и куће збијеније. У њима се издвајају четири мање групе кућа. Све четири групе су с присојне стране Глумине. Групе немају својијех нарочитијех имена. Куће су негдје збијене у групе – чопоре, а негдје су наврстане у низ. Растојање између појединијех чопора је сто и педесет, седамдесет и четрдесет метара. Куће су у појединијем чопорима јако збијене.

У Будошима су куће мјестимице јако раштркане. Већином су заузеле положај у доста тијесној јарузи. У селу има свега 7 кућа, које су јако раштркане, само су на једном мјесту три куће уједно.

У Дубочанима има тридесет и једна кућа, у Врбну четрдесет и шест, а у Будошима седам, на Гредама три. У цијелој општини има свега 87 кућа.

Торине и планине. – Неке породице у Дубочанима имају своја јањила и колибе на *Глумини* и за *Петрињом*. Ово су брда доста висока и на њима нема љети жеге као у селу, те многе породице прељете са стоком на тијем брдима. Сељаци, који немају своје земље у Глумини ни у Петрињи, љети гоне стоку на *Вратницу* у фочанском котору и на *Зеленгору*.

Свака кућа у Врбну има своје торине на *Крину* или у Глумини. Неке породице поред торина имају јањила и чобанске колибе. Стока се спраћа у те торине с јесени, док не пане снијег. Земља на којој су јањила и торине у некијех је сељака још агинска, а други су се већ откупили. У најстарије вријеме сељаци из Врбна гонили су љети стоку на *Улобић*, а послије тога на *Кручицу*. Године 1878. Кручица остаде у Црној Гори, од тада гоне стоку на Зеленгору.

Име. – Општина је добила име по братству *Анђелићима*, које је доста јако; из тога су племена увијек бирани општински кнежеви, те је и општина по њима прозвата. *Врбно* је добило име по томе, што у њему расте врба, која је доста ријетка у овом крају. *Дубочани* су по свој прилици добили име по своме положају, јер су у дубини.

Старине. – У овијем селима има доста остатака од старијех насеља. У Дубочанима више кућа Јанковића „Ерцег-Градина“, и за њу причају, да је ту био град Херцега Стјепана. На *Гомрљавој Градини* ниже Горњег Врбна има развалина, за које се прича, да су остатак неког старог „грчког“ града. Осим тога по Врбну има безброј *омеђина*, а највише их је у *Каура Колибинама*. Ту је по свој прилици било неко село, о коме се сваки спомен изгубио. Сељаци у тијем развалинама разликују остатке кућа, појата и јањила. Већина тијех остатака је сравњена са земљом, те се поједине развалине једва примјећују. На *Зеленој Главици* имају неколике „Омеђине“. Сељаци веле, да је ту било стражиште

породице Малишеваца, кад је живјела у Врбну. Осим тога у Врбну имају и двије *црквине* и то на *Кравици и Коњушници*.[1]

Постанак села и поријекло становништва. За Дубочане се приповиједа, да су у најстарије вријеме били имање манастира *Добрићева*. Има њива за које се вели, да су на њима некада били манастирски виногради. На Петрињи има мала црквица, за коју се прича, да су је градили добрићевски калуђери својијем чобанима, који су у овом селу стално код торина живјели.

У Врбну се прича, да су у њему најприје становали „Грци“, а иза њих је дошло српско племе *Малишевци*, које је дуго живјело у Врбну, начинило је цркву Св. Јована и стражиште на Зелениковој Главици. У то вријеме прича се, да је у Клобуку био Вујица Војвода, који се завади с Малишевцима ради неке цркве, те дигне на њих војску и свијех их побије. Гробље им је у Грабљу у Доњем Врбну. Иза Малишеваца су Врбно држали Муслимани Јаловичићи и Главовићи. Иза њих су становали и Атељевићи, који данас живе у љубомирској општини. За *Будоши* се само зна, да је у њима у најстарије вријеме живио Тривко Нинковић са шест синова. Једанпут је, прича се, Тривко привргo плуг пред Ђурђев дан да оре. Око ручанога доба донесе му снаха ручак, те они сједоше и изједоше све јело. Како је снаха поред њих стајала, пошто они све изједоше, она уздахну. Тривко се осјети, да је снаха гладна, па одмах ухвати вола и закоље га, те се омрси уз часне посте. По томе напртља и одсели се пут Босне. Од њега су, веле, они Нинковићи у Сарајевском Пољу.

Из овога се види да су *Будоши и Врбно постали на мјесту старијех насеља*, а Дубочани *су постали на манастирском имању*.

Најстарије су породице у овој општини Јанковићи, Анђелићи и Нинковићи.

Јанковићи управо не знају, одакле су се доселили у ово село. Они само знају, да су од оне породице Малишеваца, што су старином из Малине и ради тога „своjатају се“ (рођакају се) са свима потомцима те породице. Јанковићи славе Игњат дан (20. децембра).

Анђелићи су доселили од некуда из Црне Горе у Петровиће у Опутној Рудини. Ту су их била само три брата. Једном приликом посваде се с Турцима и убију једнога пашалију, те Турци зато ухвате два брата, а трећи побјегне у Зупце. Ту је живио неколико година, а онда дође на Моско. Најпослије се придвори уз Ризванбеговића из Требиња, те га овај настани на овоме читлуку у Дубочанима. Анђелићи славе Јовањ дан.

Нинковићи су прије сто и педесет година живјели у Језерима у Дробњацима. Има их, веле, и данас тамо. Једанпут дођу у њихову кућу Турци, почну чинити зулуме, те их Нинковићи побију. Ради тога побјегоше у Риђане код Никшића. Ту су остали двије године, док им се није „обазнало“. Одатле побјегоше и настанише се у Рикалу код Арсланагића Моста (код Требиња). Одатле су прешли у Нецвијеће (село у требињском котару, југоисточно од Врбна), а одатле у Врбно и Будоши. Онај Тривко, што је одселио у Босну имао је брата Сима, од кога су данашњи Нинковићи у Врбну. Њихова је породица веома велика. Има их у Нецвијећу, у Врбну, на Жрвњу (билећски котар), у Требињу, у Дубровнику, на Гласинцу, у Невесињу, у Фочи, у Јелечу и у Сарајевском Пољу. Славе Јовањ дан, а прислужују Обратеније.

---

[1] Опис свијех црквина у Завођу израдио је Л. Нинковић, јеромонах ман. Добрићева у цетињској „Просвјети“, „Бос. херц. Источнику“.

Чучци, који се зову и Чучковићи, старином су из Рисна у Боки. Када су доселили и ради чега, не знају причати. Само се мисли, да су они по старини трећа породица. Славе Лучин дан.

Тадићи су доселили прије 80 година из Пиве са Смријечја ради сиромаштва. Славе Јовањ дан.

Зечевићи су поријеклом с Дрна из Бањана. У Врбну је живјела једна породица Дутинова, која је изумрла, а само је остала једна дјевојка, за коју се Зечевић „уд'о" и населио се на њезино имање. Слави Св. Јована и прислужује Св. Саву, срп. просветитеља.

Мулине су прије седамдесет година дошли из Корјенића. Старо им је поријекло из Бањана од породице Баћовића. У Корјениће су прешли ради сиромаштва на агински читлук. И тај је ага имао земље и у Дубочанима, те је преселио Мулине на овај читлук. Мулине славе Јовањ дан.

Крунићи су поријеклом од старе породице Угреновића, од које су Петковићи и Миљановићи у Врпољу. Овдје су доселили из Врпоља. Славе Аћимов дан.

Атељевићи су овдје доселили прије сто година с Влашке (љубомирска опћина).

Овдје су неко вријеме становали Витковићи, који данас живе у Мирушама.

Сеоска су гробља уз данашње цркве. Све породице једнога села копају се у исто гробље.

Из свега овога види се, да су села опћине Анђелића веома стара; данашња су села заснована на мјестима старијех насеља. Старијех породица има сасвијем мало. Становништво је састављено од досељеника, који су већином из области данашње Црне Горе. Село је расло досељавањем. На досељавање новога и расељавање старијег становништва утицале су аге.

Цивар - православна црква св. Петра

Зарјечје

Положај. – Удут зарјечке опћине захватио је дно ниске долине ријеке Требишњице (између чепеличког и анђелићког удуга), па се успео на југоисточне огранке Рогошине и онда је западно од Анђелића отишао чак до Јасена и срео се с требињскијем котаром. По апсолутној висини најниже село у зарјечкој опћини је Паник. (Куће су између изохипсе од 300 м. и 400 м). Земљиште је у њему сасвијем равно. С југа и југо истока затворено је *Рогошином* и *Враћевицом* (533 м). Куће Вучинића, Глоговчеве и један дио кућа Вујновића су на осојној страни тијех брда. Један дио кућа Вујновића је на главичастом брежуљку, на средини заравни, ближе Требишњици. На југо-истоку с Враћевице спушта се шира продо према СИ и у лијевом пристранку те продоли су куће парешке. У селу нема ниједног врела, само неколика врела извиру у долини Требишњице и с њих становништво пије воду.

На југозапад од Паника у даљини од 1500 м, а на висини од 400–500 м, у једној продоли, која се спушта у правцу СЗ–ЈИ с повијарца Рогошине, су куће села *Ора*. Куће су се поредале у правцу те продоли, неке с осојне а неке с присојне стране, само су се куће Видачића и Курешеве измакле далеко на СИ од ове продоли. У Ораху нема сталнијех врела. Зими, а донекле у прољеће и у јесен извиру у селу неколика повремена извора и за то се вријеме с њих пије вода, а кад они пресуше, вода се пије негдје из чатрња, а негдје се доноси с Требишњице. Оба села и Паник и Ора окренути су према сјеверу.

Од Паника на југозапад диже се мала зараван, на којој су села *Скроботно* и *Жудојевићи*. Скроботно је готово на средини саме заравни, а Жудојевићи су увучени међу косе, које се спуштају с Рогошине. Земљиште је у Скроботну сасвијем равно и састављено највише од лапорца, а у Жудојевићима је кршевито и састављено од кречњака. Близу Жудојевића извире мала ријека *Малина*, која с јесени буде толико јака, да и млине покреће. Извор не пресушује ни љети.

Теста са Скроботна пење се преко кршевите косе и слази на *Моско*. Земљиште, на коме су куће села Моска, је равно и са СИ и ЈЗ затворено мањијем косама. Највећи дио кућа је на пристранку сјеверо источне косе, један је само дио око тесте, а неколике куће су на осојној страни југо западне косе. На Моску нема врела; вода се пије из чатрња.

Земље и шуме. – Ирадне земље свако село има највише код својијех кућа. Осим тога поједине куће из Ора и Моска имају њива, овдје ондје разбацанијех по Рогошини. Паничани имају појединијех долина иза Враћевице и по Скроботну. Жудојевићи имају их највише у *Малини* и *Париловини*. Земља, на којој живе сељаци, дијелом је још агинска, а већијем дијелом је откупљена. Има сељака сасвијем слободнијех, а има их који су искупили од аге само поједине комаде, а остали су дијелови још неоткупљени. Аге су већином требињски Муслимани. Неки кметови дају четвртину и петину, а неки су с агом у „контрату" и дају сваке године исту суму новаца или уговорени хак.

Онај дио Рогошине, што га захвата зарјечки удут, доста је шумовит. Највише те шуме припада Орау. У Панику има доста шуме у појединијем зградама у селу. Остали дијелови паничког удута покривени су грабовином, која је згодна само за огријев и за грађу око њива. Шума је већином стржева, а само је у зградама већијем дијелом церова.

Тип. – Главна карактеристика типа зарјечкијех села је у томе, што се свуда куће збијају у оштро одвојене групе. У Панику имамо поред тесте крив и гдјегдје испретрзан *низ кућа*, који у даљини од 250 м. иде упоредо с тестом, залази у тијесну продо под Враћевицом, па се на подножју тога брда издваја из продоли и прелази из правца С–Ј у правац ЈЗ–СИ. У томе низу живи више породица, чије се куће јаче збијају и низ бина испрекидан. Све су те куће на осојној страни Рогашине и Враћевице. Куће су ријетко збијене тако да једна другу дира. Само ханови (механе) поред тесте са својијем зградама тијесно су збијени и поред тесте чине неиспрекидан низ кућа. Сјеверно од овога низа на нискоме, једва примјетноме хумку јављају се куће, збијене у неколике групе. Источно од овијех кућа у даљини од 500 м. налазимо два мала чопора кућа, који немају никаква нарочита имена. На истоку од овијех чопора земљиште се спушта према току Требишњице и настаје кратка, у почетку врло уска продо, која се према Требишњици веома раширује. У самом углу те продоли јавља се доста збијен чопор, у коме су куће сасвијем без реда збијене.

У *Орау* на сјеверној страни имамо два чопора збијенијех кућа. Остале су куће у утолеглици, која више личи на пространу вртачу и ако се на сјеверу отвара према Панику. Куће се већим дијелом са присојне стране те продоли, веома раштркане и чине неколико малијех група (обично од двије, највише до три куће), које су у времену задњијех петнаест година постале од једне задружне куће. У југо источноме углу с противне, присојне стране су куће Миленића и Чучкове збијене у чопор.

Зараван јужно од Паника, на којој је Скроботно, на југо западном крају сужује се и на томе суженом крају те заравни је село *Жудојевићи*. Кућа има свега седам, а у њима живи сама породица Ђаићи. Куће су знатно удаљене једна од друге и чине један низ.

На *Моску* разликујемо куће поред тесте и куће у селу, које су знатно удаљене на југозапад. Поред тесте војничке и жандарске касарне, трговачки дућани и механе поредане су с обје стране тесте, те чини тип ушорена села. Туда имају и неколике сеоске куће, али су се оне повукле с тесте за дућане. Овдје су се куће почеле збијати од окупације, како су начињене касарне и поред њих дућани. Други дио сеоскијех кућа пружа се од тесте и иде осојном страном испод косе (која нема нарочитог имена). И овдје су куће разбијене у неколико мањијех група. На југ од овијех кућа јако су удаљене двије групе од неколико кућа. На сјеверном дијелу села од тесте пружа се према СЗ *низ* од 15 кућа, на два мјеста једва примјетно прекинут, који се при крају почне повијати југу. У томе низу живе породице *Бутулије*. Од овијех кућа почиње се још више према југу повијати други низ кућа, који најпослије добије облик полукруга. У томе низу има 7 кућа, између којих су стаје, те је низ доста дугачак. Ту живи породица Глоговци. На овој се наставља други низ кућа, који иде паралелно с првијем низом. И у томе низу живи породица *Бутулије* (6 кућа). На средини саме равнине има мала група кућа, у којој живи породица *Мијановићи* (3 куће). Осим тога с Бутулијама живи једна кућа *Ђедовића*.

Старији људи памте, кад на Моску није било више него седам кућа (Бутулија 4 куће, Глоговаца једна кућа, Атаљевића 1 кућа и Вукићевића 1 кућа). Ако успоредимо овај број са данашњијем бројем кућа, онда видимо да се села у XIX. *вијеку множило много више прираштајем* становништва него досељавањем.

Планине. – Зарјечје је до окупације имало своју планину у *Кручици*. Од године 1878. та планина је у Црној Гори и ради тога Зарјечани не гоне љети стоку у њу. Од тога времена Зарјечани пасу стоку по многијем планинама, а највише по Зеленгори (на *Видежу*) и по *Товарници*.

Име. – Опћина је добила име по овоме положају поред ријеке Требишњице. О постанку имена појединијех села не зна се ништа.

Старине. – У овој опћини има много остатака од старине. Највише у овој опћини има гомила, гробница и црквина. Осим тога у овој области има и селишта на два мјеста. Гомила има око свакога села, а највише их има по Кљенку, Скроботну, Жудојевићима и по Моску. Ове су гомиле интересантне и ради тога, што на њима има по више гробница.[1] То је веома ријетак случај у овој области.

Гробница има највише код цркве на Мистијаљу, у Жудојевићима, на Кљенку и у Малини. Све су облика четвероугластог, већином су положене по земљи, а само на Мистијаљу има их, које стоје узгор. Већином су ишаране; има људскијех и животињскијех слика; на многијем је изрезан полумјесец а на некијем правилан рељеф лука и стријеле. На њима није нађен ниједан натпис.

Селишта има у Малини и на Скроботну. Зна се, да је у Малини живјела породица Малишевци, чији потомци данас живе с ону страну Требишњице у високијем селима око *Стражишта*. Прича се, да се је та породица испред Турака уклонила из Малине и населила села у брдима. Ово се селиште налази покрај извора, који не пресушује ни љети. По Кљенку и Скроботну има више омеђина од старијех кућа. За та се селишта прича, да су у њима живјели Грци. По народном вјеровању на Скроботну је живио „бан“ рудињскијех Грка. У овој опћини има и више *црквина*. Има их у Панику, Орау, Жудојевићима и на Моску. Већина тијех црквина је веома стара, те се не зна ни када су постајале, ни када су срушене. Код многијех је сачувана часна трпеза на каменоме ступцу. По хрпицама камења могу се видјети и димензије овијех цркава. Већина их је имала облик крста, а биле су дуге већином до 10 м, а широке до 7 м.

Постанак села и поријекло становништва. – О постанку овијех села не зна се ништа. Моско, Жудојевићи и Скроботно засновани су на мјестима старијех села; памте се и имена старијих породица, које су ту становале. Тако на Моску су становали *Мачари*, који су прије двјеста година одселили у Босну и данас живе на Гласињцу[2]. На Скроботну су живјели Крунићи, који су доселили у Будоши (Анђелићи), а у Жудојевићима и Малини живјели су Малишевци. У Орау и Панику не памти се никакво старије становништво, а сељаци не знају, или су њихови стари засновали село, или су нашли трагова од старијих насеља. Судећи по остатцима од старина и ова су села заснована на старијим селиштима. Из овога се види, да су *зарјечка села доста стара и да су заснована поред старијех насеља и на њиховијем мјестима*.

Најстарија породица у овијем селима су *Вујновићи*. Они не знају о свом поријеклу ништа. Нити знају тачно, одакле су се доселили, ни када су се досели-

[1] На једној гробници у Жудојевићима (од 10–15 м у пречнику) има четрдесет и пет овакијех гробница.

[2] Један сељак с Гласинца причао ми је у Сарајеву, да су му стари поријеклом из Херцеговине из села *Мауска*. Путописци из 16-ог и 17-ог вијека Моско називају Mausco.

ли. Неки мисле, да су поријеклом из Врањскијех од велике породице Вујовића. То мисле ради тога, што у Врањскијем има и данас „Вујновића Чатрња“ и ради тога, што и они славе као и Вујовићи Никољ дан.

Иза Вујновића по старини на прво мјесто долазе *Вучинићи*. Они причају, да су „земениле“ дошли из Црне Горе, из села Задубја. Прије него су дошли у ова села, становали су у Гоњеву код Требиња и звали су се Рађени. Од њих су Муслимани Рађени у требињском котару. Живјели су неко вријеме и на Моску, а данас живе у Орау и Панику[1]. Славе Ђурђев дан.

Глоговци су доселили прије 300 година из Мируша. О свом поријеклу не знају ништа даље. У Мирушама мисле, да су Глоговци најстарији стновници опћине. Од њих су Муслимани Каничићи у Мрежици и у Билећи. Славе Ђурђев дан.

Парежани мисли, да су од исте породице, од које су Бабићи, Авдићи на Планој и Зимоњићи у Гацку. Они веле, да су доселили из Парежа, с лијеве стране Требишњице. Било их је ту девет брата и сви су изгинули, кад су им једном ударили Турци. Њихове породице и дјеца побјегли су у Глумину и ту су живјели тридесет година. Одатле су се преселили у Паник. Славе Лазарев дан (Лазареву Суботу).

Куреши су доселили из Звијерине. Ту су живјели од памтивијека. О свом досељавању причају ово. Лазар Пецирет (који се пјева у пјесмама) био је сестрић Курешима. Како је и овуда водио чете, свраћао је чешће у ујчевину. Кад зачују Турци, скупи их се неколико, дођу у Куреша, покољу најбоље овнове и волове, а побију најбоље суде пчела. Лазар је био с друштвом у Ситници, па када чује за тај зулум, „допане“ с друштвом и покоље Турке. Ради тога Куреши раселише из Звијерине пут Стоца и Хумнине, а само једна породица дође у Ора.

Бутулије су доселиле из Марковине у Црној Гори. Прадјед данашњијех Бутулија (Гаврило) умро је прије деведесет година а доселио је отац Гаврилов. Дакле има близу 150 година, од како су Бутулује доселиле. Славе Јовањ дан.

Ћаићи су доселили прије 150 година из Корјенића. Доселио је отац Петра Ћаића, који је умро прије 10 година, а живио је 120 година. Они су исто племе с Мастиловићима у Изгорима под Волујаком. Славе Св. Стевана Дечанског.

Боботи су поријеклом из Пријевора од племена Предојевића а огранак су од породице Јокановића. Живјели су у Билећи, па су их Турци дигли у Чепелицу. Одатле су доселили у Паник. Славе Никољ дан.

Миленићи су доселили из Билеће прије 60 година ради заваде с Турцима. И данас има тамо њихова племена. Славе Никољ дан.

Дутине су доселиле ради сиромаштва из Врбна прије осамдесет година. Славе Никољ дан.

---

[1] Они изводе своје поријекло од Старине Новака. Старина Новак живио је у Требињу; био је ожењен и имао је двоје ђеце. Једном пође на њиву, да нешто копа, кад нањезе Турчин и заиште у Новака ватре, да припали. Како му он не може дати одмах, Турчин га ошине канџијом. Новак докопа красну (будак, трнокоп) те Турчина и њоме у вр' перчина. Турчин паде мртав, а Новак са старијим сином (Грујом) побјеже у Гливу. Турци дођу Новаковој кући на освету, а жена Новакова сакрије млађег сина у говеђу куљу (стомак), да се не би на њему осветили. Тако Турци не нађоше у кући мушке главе, а на женској се не шћедоше светити и вратише се на траг.

Новак је за то вријеме ајдуковао по Гливи. Једном заноћи у тој планини дрињски карван и Новак се привуче да им штогођ украде. То је био карван трговца чича Радивоја, па кад спази ајдука ђе се привлачи, не би ли штогођ украо, ухвати га и свеза. Потље се спријатељи шњим и одоше у гору Романију, кроз коју пролазе три пута један из Биограда у Дубровник; други из Сарајева у Ушћуп (Скопље); а трећи из Сарајева у Митровицу. Међутијем Новакова жена побјеже с ђететом из Гоњева у Ора.

Исто тако ради сиромаштва су доселили у XIX-ом вијеку и Чучци из Дубочана. Славе Лучин дан.

Видачићи су прешли на агински читлук с Браног Дола. Најприје су становали у Панику па су онда прешли у Дубочане. Славе Никољ дан.

Скулићи, су доселили из Чичева код Требиња као механџије. Славе Никољ дан.

Капор је доселио прије тридесет година из Оџића тражећи бољи читлук. Поријеклом је од Капора у Мириловићима. Слави Јовањ дан.

Ђедовићи су поријеклом с Грахова. На Моско су доселили из Ора прије тридесет година. Они су били Бутулијни сестрићи, па пошто им је умро отац преселили су на Моско. Славе Петковицу.

Мијановићи су поријеклом од Мијановића у Љубомиру. На Моско су доселили прије педесет година с Браног Дола. Славе Никољ дан.

Из свега се види, да су зарјечка села веома стара. У њима има старијех досељеника. Поједине породице су доста разгранате и живе у два три села. Али види се, да се становништво много више множило досељавањем него прираштајем. И овдје су се врло често мијењале породице. Тому су узрок агински читлуци. Највише су се породице досељавале ради сиромаштва. Више од половине данашњијех породица досељене су у деветнаестом вијеку, док се за већину осталијех породица не може утврдити у коме су вијеку доселиле; само се за неке може израчунати, да су доселиле у XVIII-ом вијеку. Већина становништва поријеклом је из Црне Горе. Осим тога има породица, које су доселиле из рудињскијех села, у којима су оне старинци, а једна породица не зна, одакле је.

Врпоље[1]

Положај села. – У врпољској јавти разликујемо села у низини, око Љубомирског Поља и села у брдима.

Један дио села је у низинама око брда Ступице (око 800 м) и то са источне и сјеверозападне стране тога брда. Куће Враног Дома су по улегнућима на врху Рогошине, а Прова је на јужној страни Рогошине у долини ријеке Брове.

Цело Врпоље је на самом југозападном крају Љубомирског Поља, у углу што га с југа затвара Глива, а са сјевера Скупица. Куће у Врпољу по положају издвајају се у три групе: један је дио при страни Скупице те су куће одмакнуте од поља у страну брда; повијарцем Скупице заклоњене су од сјевера и окренуте према југу. Други дио врпољскијех кућа је у самој равнини Љубомирског Поља, готово на половини растојања између Скупице и Гливе. Тај је дио села брдом заклоњен од истока, а сасвијем је отворен са запада. Трећи је дио кућа при самој Гливи. Тај је дио кућа сасвијем на осојној страни. С југа је затворен Гливом, а са сјевера је отворен.

Бориловићи и Борковића Баре су у доста ускојували, која се на југоистоку Љубомирског Поља стере сјеверно од Скупице. Куће су већијем дијелом на пристојној страни увале, на малијем брешчићима и хумчићима.

---

[1] Г. В. Периновић, филозоф у Грацу описао је село Врпоље још раније те је и његов извјештај при сређивању материјала употребљен.

По врху Рогошине у земљишту се јавља више улегнућа, испресијецанијех мањијем косама, које се нижу повијарцем Рогошине у правцу СЗ–ЈИ. У тијем улегнућима, највише с присојне стране су куће Браног Дола. Куће су у Бровој највишијем дијелом у долини ријеке Брове, с источне стране брда *Подворске Стражнице* (807 м).

Врпоље је доста богато врелима. Код села Брове у Сувом Долу извире ријека Брова и отиче доста дубоком долином с Љубоморско Поље. У Бровој има доста воде и никад не пресушује. На њезину су извору начињени млини. Брова протиче поред села Врпоља и чешће се зими разлије, па поспе шљунком сеоске њиве. У Врпољу пију кишницу из чатрња. Сељаци причају, да су те чатрње градили Муслимани Хаџисмаиловићи својијем кметовима. На Браном Долу један дио села пије воду из чатрња; Матијевини има више врела; вода је најбоља у *Јаворовића Врелу*. У Бориловићима и Барама земљиште је мочварно. На више мјеста избијају из земље једва примјетни извори. То су већином пиштети, у којима има врло мало воде. Воду из тијех врела пије највише стока. Највећи дио сељака пије воду с врела *Кнегиње* код села Цибријана.

Врпоље, Бориловићи и Баре су у низини и блаже климе. Бориловићи и Баре су међу косама, које су обрасле шумом и с тога у њима вјетрови не дувају јако. Врпоље је на отвореном мјесту, гдје је и шума врло ријетка, те су у њему вјетрови јачи и хладнији. Брова је својијем положајем и шумовитом околином сасвијем заклоњена од вјетрова. Али, пошто је у брду и на знатној висини (између изохипсе 500–600 м), ту су чешће кише и снијег. Брани До је на самом повјетарцу Рогошине и с тога је у њему клима много оштрија. Вјетрови су јачи и хладнији него у осталијем селима, а и снијег је виши и раније пада него у осталијем селима. Оштрину климе знатно ублажује шума, која је око Брове и Браног Дола прилично очувана.

Иради и мера. – Врпољска села имају ирада око кућа и по брдима. Ирадна је земља села Врпоља у Љубоморском Пољу. Она је у једном комаду, који је „мргињима" издијељен на дуге „цијепце". Та земља рађа доста слабо, особито у онијех сељака, који немају довољно стоке, да је тором нагноје. Најбоље врпољске њиве су *Блатине* и *Рупине*.

Бориловићи и Борковића Баре имају земље и у селу – око кућа, и то у малијем вртачама по Лисцу и Скупици. Неке од тијех њива су и по сат удаљене од села.

Земља Браног Дола и Брове је разасута у појединијем вртачама по Рогошини. Око кућа нема тако много земље као у осталијем селима. У Бровој, Бориловићима и на Браном Долу земља рађа боље него у Врпољу. Већи дио села и данас живи на агинскијем читлуцима. Поред тога у многијем селима има имућнијех сељака, који су сву своју земљу откупили од ага, па су купили и нове земље у Љубомирском Пољу. Знатан дио сељака половину је земље откупио, а на половину даје и данас хак. Аге су Требињци.

Мера је свуда по необрађеном земљишту око кућа. Са сјеверне стране Браног Дола нема много мере, јер се цепеличка мера пружа до на врх Рогошине.

Брани До и Брова имају највише мере с јужне стране Рогошине. Врпољска је испаша у Скупици и Гливи, а Бориловићи и Баре пасу своју стоку на Скупици и Лисцу. До половине XIX вијека врпољска је мера била и данашње село Јасен. Послије битке на Граховцу Муслимани из Клобука побјегоше и населише Јасен.

Тип. – Врпољска села дијеле се на мање групе кућа, које су понекад знатно удаљене једна од друге. У селу Врпољу на С има мала група са пет кућа, у којој су куће удаљене негде само десет, а негде и педесет метара. Иза те групе куће су поређане у један ред, у коме су куће веома удаљене, те изгледа као испрекидан. Тај ред кућа савија се према југу као лук, који је конкавном страном окренут према Љубомирском Пољу (према З). Овдје ондје из тога реда издвајају се поједине куће и пењу се више у страну брда.

У селу Врпољу има 35 кућа с породицама: Миљановићи, Иванковићи, Бердовићи, Милинићи, Чечури, Андрићи, Борковићи, Батињићи и Черовићи.

На Браном Долу најсјеверније су *Савића* куће (2 к). У знатној удаљености од њих на ЈИ су Тољеве куће (5 к), које су веома близу једна друге. Иза њих на И двадесет минута је Матијевина, у којој живе Петковићи, Иванковићи и Анђелићи. Куће у томе крају чине доста разбијен тип.

У Борковића Барама куће сачињавају двије групе, које су знатно удаљене једна од друге. У првој су групи куће Борковића (5 к), које су врло удаљене једна од друге. У другој су групи само двије куће Буднића.

У Бориловићима су куће исто тако јако раштркане. Само на једном мјесту имају три куће уједно, остале су готово све раштркане. У Бориловићима живи породица Миљановићи и Абули.

У врпољској опћини има око деведесет кућа.

Планине и торине. – Сва села врпољске опћине гоне љети на планину у Товарницу, у фочанском котару. То је данас уједно и планина манастира Добрићева и некијех сељака, који живе на манастирском читлуку. Та је планина још од старина врпољска; не памти се, да је икада била чија друга, нити да су Врпољани гонили у друге планине. Многе породице из Врпоља, Бориловића и Бара имају зимске staje (јањила и торине) по Скупици и по Лисцу, у које се отока спрaћа само зими, кад запане велик снијег. Стаје су негдје на агинској, а негдје на властитој сеоској земљи.

Име. – Врпоље је добило име, што је на самом југоисточном крају – на врху Љубомирског Поља. Баре су добиле име по томе, што је у њима земљиште мочварно. За Брани До прича се, да је добио име по томе, што се увијек бранио од Турака. Постанак имена Бориловића и Брове сељаци не умију протумачити.

Старине. – Трагова од старијих насеља има једино у селу Врпољу; у Бориловићима и Барама нема их готово никако, а на Браном Долу има некијех омеђина без креча, али изгледа да нијесу тако старе. Међутим око Врпоља има безброј веома старијех омеђина. Има их у *Дамјановинама, Долима* и *Закутини*. Те су омеђине по брду и близини сеоскијех кућа, а поред тога има их у Бијелавој Омеђини у Скупици. Изгледа, да су те омеђине остатци од некијех чобанскијех стаја. Поред тога има у Врпољу безброј старијех гробница, а највише их је у Дубравцима. Већина гробница исписана је разнијем шарама, а на двије су се очували натписи. На једној гробници спомиња се неки Жупан Медулин, а на другој кнез Покрајац Оливеровић, који је живио у вријеме војводе Сандаља. (Дакле концем XIV. или почетком XV. вијека). У пољу поред села је стара црква Св. Аћима. Прича се, да је градило братство Угреновићи.

Постанак села и поријекло становништва. – По народном приповиједању сва су врпољска села млада, јер им се зна за постанак. По остатцима из старине, могло би се то узети за Брани До, Брову, Бориловиће и Борковића Баре, а Врпоље изгледа много старије.

Постанак и заснивање овијех села у народном приповиједању узима се заједно са досељењем овијех породица, које су у већини населиле врпољска села.

Данашње породице, *Миљановићи, Петковићи, Иванковићи, Борковићи, Бердовићи, Чечури* и *Чери* поријеклом су из Никшића. Прича се, да су се у најстарије вријеме звали *Угреновићи.* Овдје су их доселила три брата с мајком и населили само Врпоље. По приповиједању сељака, у Врпољу тада није било никаква насеља. Од та три брата намножило се за неко вријеме више кућа. У то вријеме није било у Бровој, Бориловићима, Борковића Барама и на Браном Долу никаква насеља. (Ово се народно казивање лијепо подудара с тим, што и по остатцима из старина изгледа, да су ова села много млађа). Најприје су у тијем селима биле само сеоске торине, а тек послије на тијем торинама засноване су села. Славе Аћимов дан.

Тољи су поријеклом с Богдашића у врбичкој опћини. Они не знају одакле су се доселили у то село. Причају, да су у том селу старјеници и да су живјели највише од стоке, Планина им је била *Сомина.* Знају, да су се звали Дуждевићи, а било их је више породица с разнијем презименима. О свом расељењу из Богдашића причају ово. Једанпут неки њихов стари, кад је хтео кретати у планину, оде у Требиње, да купи чобанима опанака. Дође на дућан неког трговца и погоди говеђу кожу. Али пошто немаде новаца да плати, трговац му је не хтједе дати на вересију, а Тољ, му се закле: „Ако ти не платим до Илина дне, даћу ти цијеле Богдашице!" Илин дан дође, Тољ заборави шта је обећао и дође тек неколико послије тога. Трговац не хтједе да прими пара, већ Тоља протјера с Богдашића. Данас их има у многијем селима у Хумини (као у Љубињу, Чапљини, Мостару и др.). Славе Ђурђев дан.

Батинићи веле, да су поријеклом од некога најамника, који је чувао стоку у старијех Угреновића. Славе Јовањ дан.

Савићи су доселили прије осамдесет година на Полица код Требиња. Прије овога било им је презиме Влачићи. Славе Јовањ дан.

Андрићи су поријеклом из Црне Горе (заборављено име мјеста) доселили су ради сиромаштва. Њихове породице има у Требињу, Невесињу, Херцег-Новом и Високом. Славе Јовањ дан, а прислужују Мијољ дан (Св. Михаила).

Буднићи су прије осамдесет година доселили из Борча од сиромаштва. Славе Јовањ дан.

Муслимани *Абули* причају, да су доселили из Требиња прије потоње куге.Овдје живе као сточари и тежаци.

Милинићи су овдје доселили из Билеће из села Подосоја прије четрдесет година. Драго Милинић био се оженио од Иванковића, па кад умре, жена му се с дјецом пресели у род. Славе Никољ дан, а прислужују Госпођин дан.

Љубомир[1]

Положај. – У љубомирској опћини разликујемо села у пољу и села по брдима. Већи дио села је на сјеверној страни Љубомирског Поља. Идући уз Љубомирско Поље у правцу ЈИ–СЗ имамо села на самом сјеверном крају поља: Подвори, Чварићи, Угарци и Ждријеловићи, а на јужној страни поља противно од Подвори су Укшићи. Та су села на висини између 500 и 600 м. Сва села на сјеверној страни поља су у присоју, а Укшићи су потпуно у осоју.

Од овијех села по положају се разликују села у брдима, на сјеверној страни Љубомирског Поља. То су села по врху Рогошине: Пијавице, Влашка и Шћеница. Она су у дугијем увалама по врху Рогошине, између малијех ртова. Куће су у осојнијем странама малијех и плиткијех вртача. Та су села врло висока (између изохипсе од 800 и 900 м) и могу се рачунати међу највиша рудињска села.

У удуту љубомирске јавте има више извора. У Подворима су два студенца: *Лонџа* и *Маројевића Врело.* Испод Укшића тече ријека *Брова*; у њу увире студенац *Бара,* из које сељаци пију воду. Поред овога врела у Укшићима имају и два бунара с изворном водом и једна чатрња с кишницом. У Чварићима воду пију из чатрња, а љети, кад пресуше чатрње, доноси се вода с Маројевића Врела. Исто тако и у Угарцима нема врела. Највише се вода пије из *Милића* и из *Мртве Чатрње.* Зими поред Угарака протиче ријека Брова, Маројевића Врело и *Шаници.* У то вријеме ове ријеке окрећу сеоске млине. Ове ријеке зими теку до Ждријеловића, гдје на њиве бацају огромне масе шљунка. У Ждријеловићима има девет чатрња, које су својијем кметовима градиле аге Лупури, Хаџисмаиловићи и Riђешићи. Већина чатрња љети пресуши, те се вода догони на коњима из Подвори. На Пијавицама има више извора, који никад не пресушују и Чуквасова Густијерна. Најглавније врело је *Продо.* На Влашкој имају три врела: *Поток, густијерна* у Барбаканама и *густијерна* у Крстима. Та врела никада не пресушују. На Шћеници извиру два јака извора: *Шћеница* и *Студенац.* У њима има воде и љети.

Ирадн и мера. – Иради и Подвори, Чварића, Угарака и Ждријеловића су већијем дијелом у Љубомирском Пољу. Поред тога свако село има више малијех долина по брдима.

Иради су у пољу по низинама, а мера је по околнијем брдима. Најбоље испаше у Подворима су: *Бегова Греда, Широка Греда* и *Ћелија.* На тијем мјестима је и најбоља сеоска шума. Готово цијела укшићска испаша је у удуту села Гркаваца (требињски котар). При одређивању границе између требињског и билећског котара укшићска је испаша остала у требињском котару. У Чварићима и Угарима је најбоља шума у *Јањилиштима, Голијем Торинама,* Прибоју и Ластви. У Ждријеловићима највише стока пасе у Пољани и у Видуши. Све необрађено земљиште око Пијавица, Шћенице и Влашке обрасло је густом дубовом (храстовом) шумом. Најбоља пијавичка мера и земља је у Стражници и Бјелопољу, а влашка у Барбакинама и у Видуши.

Многи Љубомирци откупили су земљу од ага. Сиромашнији су и сада кметови. Аге су највише Требињци.

[1] У Љубомиру су три сеоске опћине: Врпоље, Љубомир и Домашево. Опћина Љубомир добила је име од власти, а послије тај је назив и народ прихватио. За вријеме Турака јавте су се означавале именима породица, из којијех су били кнежеви тијех јавта: Миљановића Јавта (Врпоље), Ђукова Јавта (Љубомир) и Зотовића Јавта (Домашево).

Тип. – Села у пољу имају обично збијен тип, док су куће по брдима размјештене у више малијех група. У *Подворима* су двије групе: Подвори (14 кућа) и Маројевићи (4 куће). У Подворима су куће јако разбијене, а у Маројевићима су знатно разређене. Ту живе породице: Атељевићи, Миљановићи, Дучићи, Капори. Кисић, Ђурићи, Кици и Драганић. Укшићи су *разбијена* типа. У селу има свега двадесет и пет кућа, које се распадају у осам чопора. Чопори су разбацани испод мањијех главица и јако су удаљени (5–10 минута). У највећијем чопорима (од 5 кућа) куће су јако збијене. Има чопора само с једном кућом. Куће у Чварићима чине једну јако збијену групу, коју је војничка теста (Моско – Змијенац) раздвојила на два дијела. То село има јако збијен тип.

У Угарцима разликујемо село Угарке и раселицу Подосоје. У Угарцима (13 к.) су куће разбијене у три густа чопора, који се поред тесте нижу један за другијем. С јужне стране поља, управо према Угарцима је Подосоје (4 к.) које је постало прије десет година тиме, што су неке породице одселиле на своје имање.

У Ждријеловићима (33 к.) има шест јако збијенијех група, које су међу собом оштро одвојене и знатно удаљене. Оне су поређане са сјеверне стране Љубомирског Поља, у дужини од 1 км. Најмање растојање између група је 25 м, а највеће 70 м. У прве три источне групе живи породица Лечићи (и двије куће Сушића). У четвртој групи живе Дурсуми и Кици, у петој су Милићи, а у шестој Ковачи.

Пијавице се дијеле на Доње и Горње Пијавице. Та су два дијела удаљена између себе око 1 км, а раставља их кршевита коса. Куће у Доњијем Пијавицима растављене су у три чопора, од којијех су два с јужне стране споменуте равнине, а један са сјеверне. Ови чопори имају збијен тип. У Горњијем Пијавицама имају два чопора: један на Главици у сред сеоске равнине, а други сјеверно од овога (у даљини 200 м) у присојној страни равнине. У Доњијем Пијавицима има 15 кућа (Чукваса 6 к. и Видачића 9 к.). У Горњијем Пијавицима живе Поповци (2 к.), Шобићи (1 к.), Видачићи (2 к.), Мијановићи (3 к.) и Ђук (1 к.)

Влашка има разбијен тип. На истоку су најпре двије куће Братића (међусобно удаљене по 50 корака), а иза њих, у даљини од 150 корака су двије куће Поповчеве (међусобно удаљене 80 корака). Од њих до Перише Атељевића има 70 корака, а иза њега, у даљини 20 корака је чопор осталијех Атаљевића (5 к.); овдје су куће јако збијене.

Шћеница се дијели на Горњу Шћеницу и Доњу Шћеницу. У Горњој Шћеници имамо чопоре: Пеовиће, Доиће, Подградину и Гоњик. У Пеовићима су три куће (Џомбе) које стоје у међусобној даљини од 25 корака. Од њих на запад, у даљини од 100 корака су Доићи (2 куће); куће су у Доићима међу собом удаљене 15 корака, а између њих су стаје. Од Доића, у даљини од 150 м, је Подградина (4 куће Сушића). Удаљење између кућа је 10–15 корака. Из Подградине, у даљини од 50 корака је Гоњик (2 куће Зечареве).

Доња Шћеница удаљена је од Горње до 200 м. Она се дијели на ове чопоре: Под Главицом (6 к), Подвао (2 к) и Масна Рупина (1 к). Под Главицом су куће раштркане и знатно између себе удаљене (25–40 корака). Испод Главице до Подвао има 200 корака. Из Подвала до у Масну Рупину удаљење износи око 70 корака.

Као што се види, села у пољу су веома збијена, док су она по брдима разбијеног, каткад јако разбијеног типа. Села у Пољу имају тип села по карснијем пољима и на њима се види утицај равнине.

Торине и планине. – Неке породице из Угарака и Чварића имају торине изван села; породице осталијех села из поља немају их никако. Из Чварића три куће имају у Присоју (1 сат хода сјеверно од села) торине, на које изгоне стоку у јесен о Лучину дне, па остану док пане снијег. Мјеста на којима су торине зову се: Сјенокос, Бабин До и Шобићев До. Исто тако многи сељаци из Угарака имају јањила, торине и чобанске колибе на земљи у Подосоју. На тијем торинама стока остане цијелу зиму (од Митрова до Ђурђева дне). На Пијавицама нема никако торина. Двије куће с Влашке имају своја јањила у Барбаканима при Видуши. Шћеничка јањила су за Луњевцем и у Голијем Странама у Видуши. Свуда око овијех јањила обрађује се и земља.

Сва љубомирска села гонила су стоку до окупације на Зеленгору. Данас их већина и не гони у планину ради тога, што су неки јако осиромашили, па немају доста стоке, а други ради тога, што је власт одузела њихову планину под Стогом и на Зеленгори, да на њој пасу краве државне пољопривредне станице из Гацка.

Име. – Тумачења о именима села нема никаквијех.

Старине. – Села по брдима немају никаквијех старина, док их она у пољу имају прилично. У њивама и окрајцима код Подвори има безброј омеђина. Оне се одмах опажају, јер је обично око њих земља напуштена и на њима расте љескова шума. Зидине се могу видјети само, када се откопа камење, што их је засуло. Чешће по њивама запне раоник о какву стару зидину. Код овијех је омеђина то интересантно, што су с кречом зидане. Народ прича, да је у Љубомиру некада била варош која се звала *Шер Лијешће* и да су оне омеђине њени остаци. Око цркве има безброј старога гробља. У брду (1/4 сата на С од Подвори) има безброј омеђина, међу којима сељаци разликују омеђине кућа, јањила и уљаника.

У Заграчју код Укшића има много омеђина, за које се мисли да су остатак Заграчја, које је некада овдје било. У овијем омеђинама нађе се и по који комад цријепа. Ниже овијех омеђина је старо гробље, у коме су сачуване 23 гробнице. У Угарцима имају омеђине старе цркве, о којој се зна само то, да је била посвећена Св. Аранђелу. У Ждријеловићима су двије црквице и око њих неколика стара гроба. Уз црквину више Лечића кућа је веома стара чатрња, која је данас посве затрпана. Црквина више Ковачевијех кућа је сасвијем срушена, да се не може ни распознати. Код Влашке имају *Риђешића Омеђине.* Ту је, веле, било старије село, у кому је живјела породица Риђешићи. Осим тога има омиђена у Барбаканима. И ту је било село; у њему је живјела породица Барбакан.

Постанак села и поријекло становништва. – О постанку овијех села нема никаквијех успомена ни прича, па ни о онијем селима, која су по брдима и које изгледају млађа. Из тога се да извести, да су *љубомирска села веома стара и да су постојала прије него су се доселиле најстарије породице.*

На Влашкој знају презимена породица, које су ту живјеле у старије вријеме. Те су се породице звале: Риђешићи, Чокорили и Сушићи. Неке су од тијех породица самрле на Влашкој, а неке су аге отјерале из села.

Најстарије породице су: *Сораићи, Лечићи, Дучићи, Милићи, Лучићи* и *Сушићи.* Те су породице тако старе, да нико не памти, да су се и одакле доселиле. Чак се за многе не зна, јесу ли се кадгод друкчије звале. О прошлости ти-

јех породица има много прича; зна се како су мијењале презимена, али нико не зна, да су се одакле доселиле.

Лечићи су се у најстарије вријеме звали Ждријеловићи. О њима се прича ово. Била су их три брата; најстарији од њих био је сеоски кнез. Један пут дође купчија[1] Џафер Бегзадић из Требиња, да купи хараче и кад не нађе код куће Ждријеловиће, истуче им мајку. Кад то чују два најстарија брата, стигну Џафера, убију га, побјегну у Цариград и приме ислам. Најмлађем брату било је име Лека. Пошто су два најстарија брата примила Ислам, врате се као богати бегови у Херцеговину и настане у Љубомиру поред свога брата, да га бране од Бегзадића. Један од старије браће погине и од њега су „неки бегови“ у Требињу. Од Леке изродили су се Лечићи, који славе Аранђелов дан.

Дучићи су живјели најприје у Маројевићима, па су их отуда предигле аге Бехмени у Подвори. О њиховом се поријеклу не зна више ништа. Славе Николь дан, а прислужују Благовијести.

За *Милића* се зна само то, да су од кнеза Мила, који је за вријеме кнежева Ждријеловића живио на врх Љубомирског Поља. Славе Николь дан, а прислужују Средопосну Нећељу.

Сушиће је у Ждријеловиће с Влашке дигао ага. Славе Аранђелов дан, а прислужују Лазареву Суботу.

Сораићи славе Ђурђев, а *Лучићи* Ађимов дан. За ове се само то зна, да их је увијек била само по једна кућа.

Шобићи само знаду, да су веома давно доселили с Моска на Пијавице. И њих је увијек била само једна кућа. Славе Ђурђев дан.

Од досељеника најстарији су: Мијановићи, Кици, Поповци и Чукваси.

Мијановићи су доселили по причању из Цуца, а по другијем из Љешанске Нахије. Причају, да су одселили из Црне Горе ради тога, што су убили човјека. Становали су неко вријеме у Скозју Грму у Корјенићима. Била су их ту три брата. Најмлађи од њих именом Лакић, одсели у Кривошије и од њега су данашњи Лакићевићи у Кривошијама. Два Лакићева сина пресеке из Кривошија са старијем Милутином у Љубомир. Од Лакићевијех синова и Милутинова сина Бошка су сви Мијановићи у Љубомиру. (Старији, данас живи Мијановићи су унуци Бошкови, а праунуци Милутинови). Потомака од Бошковијех синова има у Капавици (љубињски котар), у Босни, у Земуну. Један Бошков син вратио се је у Црну Гору и од њега има данас у Цуцама тридесет кућа.

Кици су из Озринића код Никшића. Преселили су се ради сиромаштва. Како су добили данашње презиме, не знају. Славе Николь дан, а прислужују Бадњи дан.

Поповци су из Бјелопавлића у Црној Гори. Прије него су доселили у Љубомир, живјели су дуго у Попову, у селу Мркоњићима. Ту убију Турчина и побјегну у Љубомир. Дотле су се звали Мркоњићи, а Љубомирци их прозову Поповцима, зато што су из Попова. Славе Николь дан.

Чукваси су поријеклом из Пиве, од племена Маловића. Једни веле, да су одтуда доселили за то, што су убили свога агу, а други веле да су Чукваси поријеклом од неког попа из Пиве, који је био пошао по свијету, да тражи службе и уставио се на Пијавицама. Увијек су имали и своју властиту земљу, која им је отишла за крвнину (кад су убили Видачића). Славе Ђурђев дан.

Породица *Ћук* поријеклом је од неког дјетета, које је нађено у трави. Славе Јовањ дан.

[1] Купчија је онај који купи хараче (порез).

Ковачи су доселили из Дабра за ковачкијем занатом. У Љубомир их је позвао кнез Ждријеловић. Прије су се звали Шкицине. Славе Николь дан.

Дурсуми или *Дурсуни* су доселили из Црне Горе из непозната мјеста и због непозната узрока. Славе Аранђелов дан, а прислужују Велики Четвртак.

Кашиковићи су старином из Риђана, код Никшића. Данас живе у Великом броју у Врањскијем. Ова је кућа из Врањскијех одселила у Бијове (требињски котар), а пошто је купила земљу у Укшићима, преселила се прије 20 година у Укшиће. Славе Ђурђев дан.

Косићи су прије двадесет година доселили из Мокрина у Боци, кад су купили земљу у Суља Бабовића. Заједно с њима доселили су се из истог села и *Дабовићи*. Косићи славе Ђурђев дан, а Дабовићи Марков дан.

Томашевићи су дошли прије 20 година из Крушевица, кад су купили земљу у ага Хаџисмаиловића. Славе Лучин дан.

Гркавци су из села Гркаваца (требињски котар) доселили на агинску земљу. Славе Шћепањ дан.

Скендери су доселили из Опутне Рудине прије 200 година. Они су од братства Алексића (за које се зна, да су поријеклом из Малине). Славе Игњат дан.

Зупци су од братства Ратковића у Зупцима. У Љубомир су доселили веома давно, ради тога што су убили Турчина. Крсно им је име Ђурђев дан.

Џомбе су поријеклом Поповићи из Ђањана. Прича се, да је у Љубомир дошао неки поп, који није имао парохије. Џомбама су се прозвали по неком претку, који је много јео, као да је џомба (пропаст) у њему. Славе Аранђелов дан.

Атељевићи су поријеклом из Корјенића. Веле, да су у Корјенићима живјели још прије Косова и да су из њихове породице отишла 74 војника на Косову, па су се само четворица вратила. Из Корјенића су их Турци истјерали. Од њиховог племена су ове породице: Вучковићи на Бордашићима, Јаничићи у Миротињскијем Доловима, Стијачићи, Кујачићи, Муслимани Бараковићи у Корјенићима, Лисови у Билећи, Комари у Зупцима и Антељи код Мостара. Све су те породице живјеле у Корјенићима; када су се преселили на Корјенића, прича се, да су се заклели, да се неће „међу собом узимати“ (женити и удавати). Славе Аранђелов дан.

Капори су доселили прије петнаест година из Мириловића. Славе Јовањ дан.

Драганићи су прије двадесет година доселили из Мириливића ради сиромаштва. Славе Матијев дан.

Ђурићи су доселили за вријеме окупације из Мокрина у Боки. Старином су из Коњског у Зупцима, одакле су побјегли, кад су убили свога агу. Славе Ђурђев дан.

Видачиће су дигле аге с читлука из Подгливља код Требиња. Исто су племе с онијем Видачићима у Ораху. Славе Николь дан.

Мумало је из Бјелаца (требињски котар). Из Бјелаца је побјегао, кад је убио далматинског вола. Слави Николь дан.

Цуца је за вријеме окупације доселио из Црне Горе. Кад су Сораићи били у бјежани у Црној Гори, овај се Цуца оженио њиховом дјевојком, те је с њима дошао у Љубомир. Славе Госпођин дан.

Циганин *Плањанин* дошао је прије тридесет година с Плане за занатом. Вјере је муслиманске.

Из овога прегледа о поријеклу продица види се, да у љубомирској јавти има доста старијех породица. Али поред свега тога те старе породице чине сасви-

јем незнатан дио становништва. *Највећи дио становништва сачињавају новији досељеници.* Досељавање је особито било често задњијех 150 година. Главни дио тијех досељеника чине досељеници из данашње Црне Горе.

Домашево[1]

Положај. – Удут домашевске јавте захвата сјеверо западни угао Љубомирског Поља, гдје је већи дио домашевскијех села и кршевити предио између Љубомирског Поља са И и љубињског котара са З. На тај начин домашевски удут захвата и нека села, која су западно од *Зминца*, преко кога иде западна граница рудињске области. Поради тога у овом ће се опису изнијети проматрања само о онијем селима домашевске јавте, која су источно и југо-источно од Зминца, то јест која су у области Рудина. Та су села: Поди, Потприсоје и Мушићи.

Љубомирско Поље на СЗ од села Ждријеловића постаје све то уже, дно му је све то кршевитије, дижу се мале косе и грудине, којих нема на југо-источном дијелу Поља, и ријетко га и вода плави. У крајњем углу Поља земљиште је већ сухо и сигурно од поплаве, те су на његовој падини куће села *Мушића*. С југа и са сјевера од Мушићевијех кућа је равно земљиште – дио Љубомирскога Поља, на ЈИ отворен је поглед дужином Поља, а сама са З одмах од кућа почиње се дизати главица *Космати Бријег.*

Куће села *Потприсоја* и *Пода* су поред војничког пута, што иде с Моска на Зминац дуж сјеверо источне стране Љубомирског Поља. Куће су у оба села одмакнуте из Поља уза страну околнијех брда у висини око 10 м. Са И, СИ и СЗ саклоњене су странама брда, која затварају Љубомир дуж сјеверо-источне стране, а са свијех осталих страна је Поље.

У близини овијех села нема врела, вода се пије из чатрња. У Мушићима има пет чатрња, у Потприсоју и Подима по три. Када љети пресуше чатрње, вода се догони с врела *Зминца,* које извире на С од Мушића. Сељацима треба ићи по читав сат, док донесу воде с тога врела.

Иради и мера. – Највећи дио домашевскијех ирада је у Пољу испод кућа. Поред тога готово сваки домаћин има њива на разнијем мјестима по *Видуши* и по *Рошцима.* Те су њиве све у даљини од 1–2 сата хода. Неке породице никада не дијеле те њиве.

Зотовићи и Папићи имали су још од старине своју властиту земљу; неке су породице почеле прије шездесет година куповати у ага комад по комад земље и данас су се потпуно откупили. Сиромашнији су сељаци све до данас остали кметови.

У Мушићима и данас половина сељака живи на читлуцима, у Потприсоју су се сви откупили, а у Подима има само два кмета. Аге су муслиманске породице из Требиња: Ресулбеговићи, Шеховићи, Салаховићи, Капићи и Брачковићи.

Испаше има доста око села. Најбоља је у *Видуши, Рошцима* и *Пољани.* Та су мјеста на З и С од села, у даљини од 1 до 2 сата.

[1] Село Поде раније је описао г. В. Периновић, те су подаци за то село употребљени и из његова описа.

Тип. – Куће у Мушићима поређане су у један ред испод Косматог Бријега, који иде у правцу С–Ј. На С из тога реда издваја се мала група, у којој су куће, јањила и колибе породице *Зотовића.*

Иза тијех кућа према Ј, у даљини од 100 корака почиње изнова ред кућа, између којијех су јањила, појате и колибе, те се чини, да се тај ред нигдје не прекида.

У Мушићима има свега 16 кућа, у којима живе породице: *Зотовићи, Кици, Мијановићи* и *Бокићи.*

У *Потприсоју* су куће испод споменуте тесте; доста су раштркане (30–40 м између двије сусједне куће); неке су одмах уз тесту, а друге су удаљене од ње 20–30 м. На две мјеста по три куће су једна уз другу у једној групи. У Потприсоју има свега седамдесет кућа. Ту живе породице: *Томановићи, Туркићи, Ћапини* и *Мијановићи.*

Споменута теста дијели куће у *Подима* на две дијела. Горњи дио је мањи и у њима живи породица Папићи. Под тестом живе *Лечићи* и *Кици.* У горњем дијелу куће су збијеније (између кућа 20–30 м) и готово појединце у један низ; у доњем су раштрканије (70–90 м) и стоје једна поред друге испод теста. У горњем дијелу има шест, а у доњем седам кућа.

Планине, јањила и торине. – Домашево нема планина у гатачком и фочанском котару као остале јавте. Стока љетује и зимује у Рошцима и у Видуши. Стока се згони у село само у јесен и у прољеће, када се гноје њиве. У прољеће и у љето на торинама живи половина чељади, а зими чобани.

Имена. – О постанку имена Домашева и Мушића не зна се ништа. Поди и Потприсоје добили су име по своме положају.

Старине. – У Домашеву има на више мјеста остатака од старијех насеља. Као такви могу се сматрати: селишта, кућиштине, јањилине, грчка гробља и црквине.

Кућиштина и јањилина има поред сваког села. Оне се нигдје не јављају у великом броју и на једном мјесту; редовно су то остатци зидина, који су готово зарасли у земљу.

На З од села у Росуљама, на мјесту Алигама је старо *селиште*, у коме има више омеђина, у којима се добро распознаје пружање и величина зидова. Ту је по народном приповиједању прије 150 година било село и послије се раскопало. Које су породице ту живјеле и ради чега се је село раселило, не зна се; сељаци једино памте, да је у Алугама живјела посљедња породица Ђосовићи, који су прије сто и педесет година одселили у Дрину.

У Положи, код Мушића је веома стара црквина и око ње многе омеђине. Ни о тој црквини народ не прича, ни ко је градио, ни ко је разорио. У самој цркви има веома дебелијех и старијех храстова и према томе види се, да је давно разорена.

Ниже Пода је *Ђурђева Црква*, уз коју има много гробља. Прича се, да је ту цркву градила породица Радићи, која је некада овдје живјела. У гробљу су велике плоче без натписа. Народ вјерује, да су се на том мјесту срели двоји сватови, потукли се и изгинули.

Постанак села и поријекло становништва. – О постанку овијех села не зна се ништа.

Најстарији становници у Домашеву биле су породице Радићи и Зотовићи. Радићи су живјели у Потприсоју до прве половине XIX-ог вијека. Тада Турци прочуше, да Радићи имају много новаца, па их стадоше мучити, те се ови раселише.

Исто тако не зна се ни за *Зотовиће*, одакле су поријеклом. Сваки вели, да су старјеници. У Подгорици у Црној Гори има бегова Зотовића, који су свијем Зотовићима говорили, да су они једно племе и да су се сви Зотовићи отуда доселили, зато што нијесу хтјели примити ислам. До окупације ово бијаше једна од најчувенијих и најпоштованијих породица и међу Муслиманима и међу Хришћанима. Увијек је неко од њихова рода морао бити свјештеник, а било је и владика Зотовића. У старије вријеме ова је породица имала велика имања око Љубиња и Требиња, која су постепено прешла у руке Муслимана, а и до данас су одржали своју земљу у Домашеву и Видуши. Вјероватно је, да су Зотовићи нека стара властеоска породица. Славе Никољ дан, а прислужују Цвијети.

Исто тако и за *Бокиће* се мисли, да су старјеници. О прошлости те породице зна се само то, да су се некада звали Врљоши, а Бокићима су се прозвали по неком свом старијем, који је имао велике бокове. Славе Св. Јована Зимског, а прислужују Љетњег.

Папићи су најприје становали у селу Смокви у Црној Гори. Једанпут им удари на торину ускок Сава Цевердар; они га убију, па побјегну у Петровиће у Опутној Рудини; одатле се одселе у Пријевор (у Заушје), а из Пријевора доселе у Домашево. Они веле, да су једно племе с Баћевићима у Бањанима и Мулинама у Дубочанима. Нијесу ништа „своје" с онијем на Влаињи. Славе Јовањ дан, а прислужују Св. Саву, српског просветитеља.

Томановићи су из Ровина у Црној Гори. Била су их два брата – Живко и Матош, синови Вукови. Живко је једном гонио из Приморја вино о Никољу-дне, па га срету на Братошу два Пешикана, распоре мјешине и пролију вино. Скупи село по боцу вина и он прослави крсно име. Али, кад се враћао од цркве у Трњинама кући, опет запуцају на њ она два Пешикана; он се побије с њима и рани једнога, па се врати кући, закоље вола и омрси Никољ-дан, затијем отпртља у Кривошије. И ту убије једнога човјека, па побјегне у Требиње, прими Ислам и доби име Кариман. Он поче четовати и посијече двадесет и четири црногорске главе, међу њима оба она Пешикана, док га не уби ускок Крсто Кресојевић на Баљцима.

Пошто је Живко примио Ислам превео је и свога брата у Херцеговину и населио га у Домашеву, да се не би на њему светили Црногорци. Од Матоша су ови Томановићи и они у Невесињу. Славе Никољ дан, а прислужују Госпођин дан.

Киџе су овдје преселиле аге из Подвори, а *Лечиће* из Ждријеловића. Киџи славе Никољ дан, а прислужују Бадњи дан; Лечићи славе Аранђелов дан.

Турнићи су од породице Јелића из Требиња. Прије седамдесет година преселиле су их аге на читлук у Домашеву. Славе Климуњ дан.

Исто тако аге су преселиле прије педесет година и *Ђапине* из Рупјела код Требиња. Они су се прије звали Тичевићи. Славе Ђурђев дан, а прислужују Цвијети.

Мијановићи су овдје доселили из љубомирске јавте прије седамдесет година. Славе Никољ дан, а прислужују Лазареву Суботу.

Мириловићи

Положај. – Мириловићска села су у широјували, која се западно од Чепелице, а на југоисточној страни Видуше пружа у правцу СЗ–ЈИ. Са запада је за-

творена Видушом, с југа Рогошином, са сјевера Шљивовцем, а на ЈИ отвара се према Чепелици и спушта се доста стрмо. У селима Кули, Липовом Долу и Кориту куће су већином са присојне стране увале. У томе се види народна тежња, да куће заклони од јакијех вјетрова. У Кули су све старије куће начињене на присојној страни увале, те је село добило збијен тип. У задње вријеме почињу се куће градити и на осојној страни, ради тога што немају више мјеста на присојној. Тако исто и у Липовом Долу има новијих кућа, на осојној страни увале. У Огради и у Ступима куће су на дну увале, знатно удаљене и од осојне и присојне стране. У цијелој општини нема ниједног врела. До прије петнаест година Мириловићани за вријеме суше згонили су стоку у Чепелицу на воду. А воду за пиће догонили су у бурилима и мјешинама. У задње вријеме начинили су *чатрње*, из којијех пију чељад и *локве* за стоку, те ријетко слазе у Чепелицу.

Снијег пада чешће него у осталијем селима ове области. Томе је узрок највише то, што су села на великој висини, и што је веома близу Видуша.

Мера. – Испаше има на свима околнијем брдима и косама, а нарочито у Рогошини и Видуши. Главна је шума у Видуши и Рогашини. Од шуме село нема друге користи осим намиравања домаће потребе.

Ирадi. – Главни дио ирадне земље је у самоме селу у врло великој близини сеоскијех кућа. Осим тога има „долина" по околнијем брдима, разасутијех у појединијем вртачама. Земља је већијем дијелом агинска. Половина сељака у Кули и Липовом Долу откупила се је од ага; остали су још и данас кметови. Аге су већином Муслимани из Требиња. Земља рађа бијелијем житом слабо, док зелен обично роди добро.

Тип. – Мириловићи имају овијех пет сел: Кула, Ступи, Ограда, Липови До и Корито. Куће у Кули и Кориту збијене су у групе. Липов До, Ступи и Ограда имају раштрканије куће. У посљење вријеме и у тијем селима јављају се мање групе сродничкијех кућа. Узрок збијенијем типовима на првом је мјесту положај села, а знатна су утицаја имали и читлуци, од којијех се кућа није смјела удаљавати. Прије осамдесет година Мириловићи су били мало сеоце са седам кућа; те куће биле су једна од друге по километар и више удаљене. Гдје је тада била само једна, или највише двије куће, сада су поједина села, која су настала једино множењем становништва. Дакле *првобитни тип мириловићскијех села био је јако разбијен.*

У свакому селу живи само једна породица. Под Кулом живе само Бајчетићи (16 кућа); у Ступима су Тркље (9 кућа) и Драганићи (2 куће); у Огради (11 кућа) и Липовом Долу (12 кућа) живе сами Капори, а у Кориту саме Денде (12 кућа).

Торине и планине. – Сељаци испод Куле имају три јањила у Влакама (у Рогошини), у која у јесен спраћају стоку. Та су мјеста од села удаљена пô сата хода. Из Ступа има само једна кућа јањило у Видуши. Липови До има дванаест јањила у Црнијем Вр'овима на по сата даљине од села. Денде из Корита имају јањила у Ластви (у Видуши). Поред свакога јањила начињена је торина за стоку, колиба за чобане и чатрња за воду. Уз многа се јањила и земља обрађује. Осим овијех јесењијех торина по њивама се у прољеће граде торови, који се сваког мјесеца по неколико пута помичу. Стока мириловићска прове-

де љето на Улобићу у фочанском котару. То је заједничка планина Мириловићана и Чепеличана. До окупације та је планина била својина Муслимана Шувајлија из Фоче, којима су планинштици плаћали травнину[1].

Име. – Прича се, да је село добило име по кнезу Мирилу, који је некада у овом сели живио. Мирилом је прозват због тога, што је умио завађене лијепо мирити. Мисли се, да је био из породице Капора. Имена појединијех села нијесу стара. Кула је добила име по Кули Петра Бајчетића, која је начињена прије седамдест година. Ограда је добила име отуда, што је насељена ондје, гдје је била некад ограда. Липови До прозвао се је по липовини, које има доста у њему. Кориту је дошло име по облику мјеста, на коме је село.

Старине. – Остатака из старине има врло мало; нема никакве старине, која би спомињала на старије становнике ове опћине. Поред сеоске цркве има старо гробље, на коме има великијех плоча. На једному од најстаријех крстова има овај натпис: **сиечѥ крис_лазар и марко ишкꙋ шцꙋ капор.. пов.. дапро.** Ово пише, као што рекох, на једноме од најстаријих крстова. Без сумње подигли су га дједови данашњијех Капора. Из тога би се могло закључити, да ни остали крстови, који изгледају да су млађи, нијесу старијег поријекла.

Поред села на многијем главицама виде се као и у сваком селу разне гомиле, о којима народ не зна ништа причати.

Постанак села и поријекло становништва. – Сељаци причају да је ово село засновала породица *Капори*. Они причају, да су старином из Маћедоније; прије, него су дошли у ово село, живјели су у Бањанима и у Мириловиће су прешли из Петровића у Опутној Рудини. Изгледа, да су у почетку имали два села. Љети су живјели у Мириловићима, а зими су слазили у чепеличко Потприсоје, гдје је било жупније. Пошто је породица ојачала подијели се, и једни се населе у Мириловићима, а други у Потприсоју. Ови у Мириловићима зову се *Капори*, а они у Потприсоју Целетовићи. Славе Јовањ-дан. Међутијем зна се, да су Мириловићи били насељени још у средњем вијеку. Јасно се види, да је презиме Капор страног поријекла. С. Новаковић спомиње влашко племе Капоре. Дакле ова породица има влашко презиме. У свијех путописаца из средњег вијека ово се село назива Vlasi Mirilovichi. К. Јиречек набраја влашка племена, која су у средњем вијеку живјела у Херцеговини, међу којима се спомиње и племе Mirilovichi. Јесу ли ово прави Власи, не може се сигурно рећи. Могуће је, да су то били пастири српске народности. Капора има у Чепелици Зарјечју и Љубишићима. Њихова су породица и Круљи у Капавици код Љубиња.

Денде су доселиле из села Чуковића из опћине билећске. А када су се доселили и ради чега, не зна се. Остали сељани причају о њима, да потичу из дубровачке Жупе, и да су од истог праоца, од кога су и католици Дрозди. Том се причом остали сељани подругују Дендама, а сличнијех се „зађевица“ може

[1] Год. 1878. при одређивању границе између Црне Горе и Херцеговине већи дио Улобића остао је у црногорској граници. Рудињани су одмах отишли на Цетиње и замолили Њ. В. Кнеза Николу, да им допусти слободну испашу по овом дијелу Улобића који је у Црној Гори. Молба им је повољно ријешена за неко су вријеме рудињска стада мирно пасла по цијелом Улобићу. У задње вријеме власт је црногорска почела бранити испашу у црногорском дијелу Улобића. Рудињани су ишли на Цетиње и молили позивајући се на тапије и на ранија обећања, али све у залуд. Задњи су пут са свијем одбијени и тако је за њих пропао већи дио ове планине, коју су они сами купили.

наћи у сваком селу, гдје се једни другима ругају, да су од Цигана, Гурбета или Латина. Славе Јовањ дан.

Трећи по старини су *Тркље*. Најприје су живјели у Миротињскијем Доловима код Клобука (Корјенића), Отоле се преселе у Богдашиће, а отоле због непознатог узрока у Мириловиће. Прије су се звали Вучковићи, а Тркљама су се прозвали по својем шукундједу, кога је, док је био дјететом, плашила некаква Муслиманка да ће га објесити на „тркљу“ (рачваст колац у земљу побoден тако, да му рачве стрше у вис[1]). Славе Аранђелов дан.

Бајчетићи су амо дошли прије сто и педесет година. У давнијем давнинама живјели су на Његушима и веле, да су се звали Мартиновићима. Отоле се због некаква прекршаја преселе у село Риђане. Ту убију некаква Турчина, што је чинио насиља и побјегну у Бањане. Ту су их била три брата: Бало, Мирко и Перо. И ту се исто посваде с некаквијем Турчином, те га закољу и разбегу се; али, да би сакрили траг Турцима, не побјегу сва тројица на једну страну, него Перо побјегне у Горицу поред Требиња, и од њега осташе Перовићи; Мирко побјегне на Бальке и од њега осташе Мирковићи, а Бајо у Мириловиће. Као спомен на његово пребивање у Бањанима спомиње се данас „Бајов Убо“. Бајови синови и унуци прозваше се Бајчетићи. Кад је Бајо дошао у Мириловиће, ага Алечковић прими га за кмета и да му кућу за становање. Бајчетићи славе Јовањ дан.

Драганићи су најмлађе племе у Мириловићима тј, по становању у овом селу. Њихови су стари живјели у Влашкој у љубомирској опћини. Кад обудови једна одива Тркљина, што је била на Влашкој за Драганићем, врати се са својом сирочади на главње оцу. Њезина се дјеца послије настане сасвијем у Мириловићима. Славе Николь дан.

Поред овијех породица памти се, да су у овој опћини живјеле и породице: Жерајићи, Јокановићи, Тамбурини и Муслиман Мујезин. Не зна се, шта је било од њих. Јокановића има у сусједнијем Шобадинама, а Жерајића у Невесињу (у Миљевцу и Читлуку). Јесу ли то ове исте породице, није поуздано.

Занимање становништва. – Народ се у Мириловићима највише бави ратарством и сточарством. Сточарство је главно занимање и главно благо, којијем се овај народ прехрањује. Поред та два главна занимања по неки је од сељака мајстор – дрвенција: неки раде и око пчела, а неки иду на аграрију у оближња мјеста, или иду на зимницу у Мостар или Сарајево, па се у прољеће враћају. Али све је то од слабе користи, тек да се нађе који грош за порезу и најпрече намирнице на вароши.

Чепелица

Положај. – Села чепеличке јавте расијана су с обје стране ријеке *Чепелице* и изнад њезина врела. Највећи дио села је на ниску, доста равну земљишту,

[1] Остали Мириловићани причају једну шаљиву причу о постанку имена Тркља. Неки сељак хтио је чваровати на Божић у пчелама, на кад је пошао у уланик, рече осталој чељади, да говоре све за њим, што он у уљанику узговори. Прелазећи преко плота у уљаник, натакне се на једну тркљу, па повиче: „Куку мени!“ а они у кући све из једног глада: „Куку нама!“ Он понова почне помагати и звати у помоћ, а они у кући све за њим понављају му ријечи. На пошљетку осјете, да му има нешто, те изађу, и скину га с те тркље. По томе се човеку, кажу сељаци, породица његова прозвала Тркљама.

само су *Ружић Њиве* и *Хајдароџићи* мало уздигнути у брда, а *Брајашев До* је сасвијем у брду, далеко од низине ријеке. Долина р. Чепелице са сјеверо-западне стране затворена је планином *Видушом*, од које се одваја *Рогошина* и *Дракуљица*, те затварају долину с ЈЗ, Ј, С и СИ. Рогошина је шумовитија, по њој има више испаше и плодна земљишта. Дракуљица је веома кршевита и гола, у њој нема ни плодна земљишта ни добре траве; између оштријех, јако изједенијех кречњачкијех стијена расте пелин и зановет, која је за храну стоке сасвијем добра.

Већи дио села је на висини од 300–400 м, док се околна брда дижу много више (Видуша до 1016 м, Рогошина до 881 м, а Дракуљица 581 м). Ријека Чепелица цијелог љета не тече; у врелима до средине тока вода пресуши. Чим почне киша падати, вода почне нагло придолазити и за два, три дана напуни цијело корито, те се преко ње не може прећи. Ако киша дуго пада, тада почну воду бацати многе јаме и шкрипови изван села, те њихова вода тече преко њива, чини јарке и сноси земљу у ријеку.

За вријеме овијех поплава Чепелица има два крака: један који тече из *Врелине* под Ружић Њивама и други, који тече из *Чепела* под Потприсојем. Чим киша престане падати и ова врела пресуше; у Врелини послије тога нема никако воде, док се у пећини, у Чепелу спусти на један ниво, на коме остане и за вријеме најжешће суше. С Чепела пију воду Хајдароџићи и Потприсоје. Ниже Врелине има више врела, која ни љети не пресушују. Од тијех врела најјача су: *Студенца, Горњи Студенац,* и *Давидов Студенац.* С тијех врела пију воду Ружић Њиве и Задубље, а љети кад је велика суша, на њих слазе и Мириловићани те поје стоку и гоне воду на коњима у своју село. У задње вријеме неки сељани поред својијех кућа начинили су и чатрње.

Иради и мера. – Већи дио земље за обрађивања је у селу код кућа. Најбоље су њиве у: *Голиводинама, Равнима,* у *Пољу,* у *Грабовини* и у *Љубостини.* Особито су добре њиве и сјенокоси у *Лукама* и *Барама* поред Требишњице и Чепелице. Поред овијех њива нешто земље има растурене по Рогошини и по Дракуљици. Ту су најбоље њиве у *Ржишту, Руштеву Долу, Лисјем Долу, Дубоком Долу, Трновом Долу* и *Подима.*

Пашњаци су по необрађеном земљишту у Рогошини и Дракуљици. Уз сваку кућу има нешто шуме. То су *дубраве* у заградама. До окупације у Рогошини је било доста храстове шуме. Послије окупације ту шуму предаде власт дошљацима из Аустрије, који упропастише шуму палећи *клачине* (кречане).

Хајдароџићи као Муслимани имају своју земљу, Целетовићи су од старине сачували нешто своје земље, а нешто су и послије окупације откупили; исто тако послије окупације откупли су се од ага сељаци из Ружић Њива. Остали су и данас кметови требињскијех и билећкијех бегова.

Тип. – Села су међу собом оштро раздвојена и често јако удаљена. Куће у појединим селима разбацане су у неколико чопора. Ти су чопори један од другог удаљени обично 200 до 300 м. Куће су у појединим чопорима јако *збијене.*

Прије шездесет до осамдесет година ова села имадијаху сасвијем друкчији тип. Тада бијаху у Задубљу свега 4 куће; Под Градином прије осам година бијаше једна кућа; прије седамдесет година у Потприсоју бијаху три куће, у Хајдархоџића двије куће, а у Ружић Њивама само једна. Данас на мјесту тијех кућа постала су села, те у Задубљу имамо петнаест кућа, Под Градином три, у Ружић Њивама шест, у Хајдархоџићима осам, а у Потприсоју деветнаест.

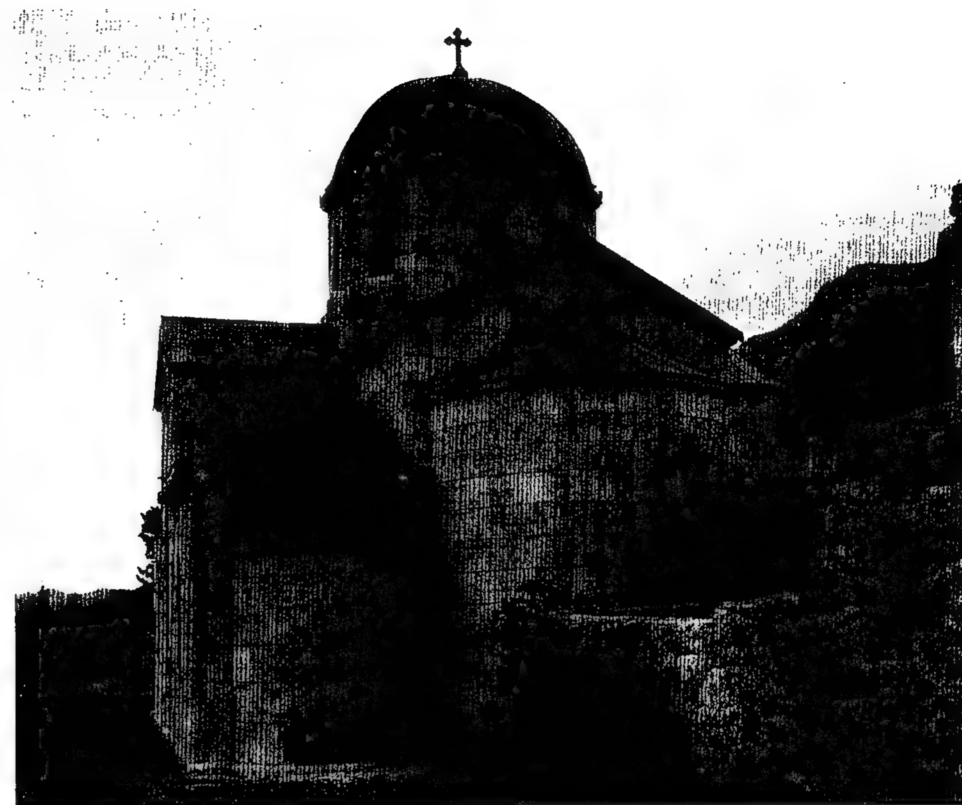

Манасшир Тврдош - Требиње, 1564. īод.

Мјесто сваке појединe куће имамо данас мале чопоре. Ако узмемо мјесто овијех чопора појединe куће (као што је било у првој половини XIX-ог вијека), онда можемо рећи да су села у Чепелици прије педесет до седамдесет година била *јако разбијеног* типа. Прираштајем становништва куће су у овијем селима почеле се збијати у мале групе.

Послије окупације из Потприсоја су одселиле двије породице и начиниле куће у *у Брајешеву* и *Стајкову Долу,* гдје живе стално. То су једине раселице у овој јавти.

Торине, јањила и планине. – Породице из Ружић Њива имају своја јањила у Руштеву Долу, у Рогошини, а из Задубља у Трновом Долу. Цијело село изгони стоку на Улобић. То је заједничка планина Чепеличана и Мириловићана. Хајдароџићи су некада гонили на Угобић, а сада гоне у Зеленгору.

Име. – Не зна се по чему се прозвала Чепелица, Ружић Њиве добиле су име по породици Ружићима, који су некада овдје живјели. Потприсоје добило је име од свога положаја. За Задубље се мисли, да је добио име ради тога, што је на нижем положају од осталијех села. Не зна се, одакле је Брајешев Дол добио име.

Старине. – Близу сваког села има више остатака од старијех насеља. У Задубељу има „омеђина“ у *Приљепима* на, *Љубић Њивама* и на *Грђеновић Њивама*. Уз неке од тијех „омеђина“ има и старијех гробница. Неколике развалине виде се у Руштеву, Трновом и Дубоком Долу. Ту су били збјегови за вријеме куге. У *Медојевићима* с лијеве стране Чепелице има много таквијех развалина; честа су и у Селиштима поред Требишњице. Све су те омеђине зидане без креча, разбацане су у неколико хрпа. Поред сваке омеђине има велик комад равна искрчена земљишта, на коме ни данас не расту шуме. На вишијем врхунцима близу овијех омеђина виде се карактеристичне гомиле, а негдје и гробнице.

Завала - фреска из манастира (1619. год.)

Постанак села и поријекло становништва. – Оне развалине некадашњијех људскијех станова свједоче, да је у овој општини било насеља старијих од данашњијех. Управо се може рећи, *да су данашња чепеличка села засниванa на мјесту старијех насеља или у њиховој близини.* Једини Хајдароџића и Брајашев До постали су на новини, далеко од старих насеља. Постанак Хајдароџиће везан је за породицу Хајдароџиће. Гдје је данас то село, ту је био по народном причању прије сто и педесет до двјеста година *беглук*[1] Муслимана Атлагића из Требиња. Послије се један члан те породице изсели на Требиња и одлучи, да живи стално на беглуку. Тако је основано ово село. У Брајашеву Долу биле су до окупације Целетовића торине, уз које се и земља обрађивала. Послије окупације иселиле су се двије породице из села и засновале ново насеље.

[1] Беглуци су имања (стока, пчеле) муслиманскијех породица, на читлуцима.

Најстарија породица у овој јавти јесу *Целетовићи.* Ови знају да су прије Косова доселили из Бањана из села Петровића. У најстарије вријеме нијесу обрађивали земље, главно им је занимање било сточарство. Љети су живјели са стоком у Липовом Долу у Мириловићима, а зими у Потприсоју, јер им је овдје жупније мјесто. Послије подијеле та два села међу собом. Од оних што су остали у Липовом Долу мисли се, да су Капори[1]. Славе Јовањ дан.

Тркље не знају одакле су се у ово село доселили. По својатању и по истој слави с Тркљама у Мириловићима, чини се да су се и ови доселили из Миротињскијех Долова. Славе Аранђелов дан.

Лери су доселили у ово село прије сто двадесет година с Торича због неког убиства. Старином су из Пријевора. Јесу ли се одакле досели у то село, не зна се сигурно. Народ тврди да су Лери, који су се тада звали Предојевићи живјели још прије Косова у истом селу. О расељавању њихову из Пријевора има у народу ова прича. Кад су Турци освојили Херцеговину, у Пријевору је живио кнез Предојевић са својијех осам синова. Једанпут дође кнезу заповијест, да да̂ у јањичаре свога најмлађега сина. Кнезу би жао сина већ даде унука од сина Костадина, који је био умро. Овај младић постане временом паша, врати се у

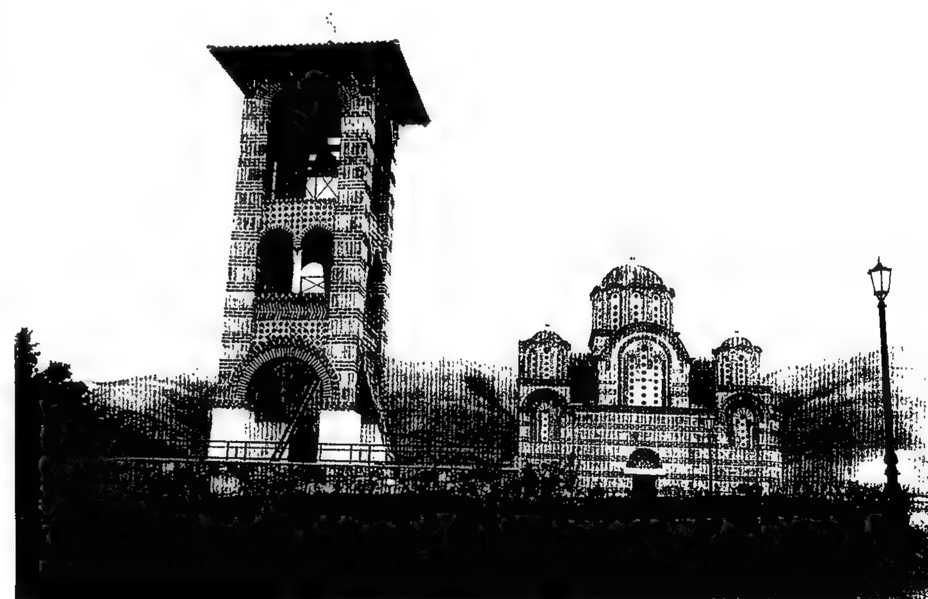

Нова Грачаница - Требиње

[1] Капори приповиједају да су досељени из Маћедоније, зато можемо и Целетовиће уврстити међу досељенике из Маћедоније.

Херцеговину, погуби свога дједа и растера његове синове из Пријевора, а начини себи џамију и мајци цркву у Билећи. Од тијех Предојевића постале су данашње породице: Радмиловићи и Бајевићи на Баљцима, Козјацима на Планој, Боботи у Панику, Јокановићи у Плужинама и Шабадинама и Муслимани Мургузи у Пријевору. Славе Никољ дан.

Хајдароџићи су старином из Новођа у Боки. Отуда су се иселили, кад су Млечићи освојили овај град. Неко су вријеме живјели у Требињу. У ово су се село доселили има више од сто и педесет година.

Дедијери су старинци из Малине у сусједној јавти Зарјечју. Овдје су доселили прије 100 година из села Почековића с лијеве стране Требишњице. Најпре су се звали Малишевци по мјесту становања, затим Алексићи и најпослије Дедијери[1]. Од Малишеваца су ове породице: Алексићи, Јарамази и Шупићи у Подврши у Црној Гори и у околним селима; Јанковићи у Дубочанима, Мандићи и Ковачевићи у Гацку и Пантићи у Бијелом Пољу код Мостара. Сви славе Игњат дан.

Мишељићи су доселили прије тридесет и пет година из Паника. У ово су село доселили прије двјеста година на Новога у Боки као трговци или заначије. Славе Ђурђев дан.

Дакле данашња чепеличка села постала су на мјестима, која су близу старијех насеља. Већина чепеличкијих села старија је од данашњијех најстаријих породица и зато многијем се не зна постанак. Новија села развила су се на сточарскијех станова.

Већина је породица скоро досељена. У Потприсоју. Хајдароџићима и у Ружић Њивама становништво је расло *само приращтајем*, док је у Задубљу *досељавање знатније од прираштаја*. Већина је породица доселила у XIX-ом вијеку. Међу чепеличкијем становништвом у знатном су броју старинци на другијех рудинскијех села (Лери, Дедијери).

Мируше

Положај. – Већина мирушкијех села је у оној равнини, што се у даљини око 2 км од Врела с лијеве стране Требишњице утиснула међу брда *Влаињу* на С и СИ и *Јабуковац* на И. Села Калањевићи и Под Градином су с јужне стране Влаиње окренута управо према Ј; Горње Село је у самом углу између Влаиње и Јабуковца; Подјабуковац је на западном подножју Јабуковца; Мујачића куће, Кочарићи, Пријека Њива и Под Кулом су на самом равнини, знатно удаљена од оба брда. Куће ова задња три села нијесу ни с једне стране заклоњене каквим брдом или косом; од јакијех вјетрова заклања их густа шума. Осим овијех села у равници, у мирушкој су јавти и она села, што су по брдима сјеверно од овијех. То су: Влаина, Мрежица и Делеуше. Влаиња је на СИ од Калањевића, у даљини 1 ½ км, између изохипсе од 400 и 500 м. Куће су на малој заравни у брду истога имена окренуте према Ј. Мрежица је с друге, сјеверне стране брда Влаиње, на источном крају Билећског Поља, управо у ономе

[1] Дедијером су прозвали неког Алексића, који је био много ишао по Босни и Србији, гдје је научио да каже *дедер,* мјесто *дај.* Ова у овом крају необична ријеч била је затим на подсмијех у Херцеговини.

углу, гдје се састаје Влаиња и Хаџибегово Брдо. Један дио кућа у Мрежици је одмах уз западну страну Влаиње, окренут према западу и сјеверно-западу; други је дио на присојној страни Хаџибегова Брда, окренут према ЈЗ и З. Делеуше су на СИ од Влаиње, а на С од Горњег Села; куће су у оној дубокој продоли, која се између Влаиње на З, *Пилатоваца, Обљаја* и *Кокота* на И спушта из баљачке увале у мирушку низину. На оном мјесту, гдје су делеушки ираи и куће, та се је продо раширила 800–1000 м; куће су на источној страни продоли, готово поређане у низ.

Западна међа Мируша иде током Требишњице, која има веома дубоко корито, те се не може никада преко њега излити на сеоске ираде. Поред Требишњице извире неколико извора, у којима је вода увијек хладна. Мирушани се ријетко служе водом из Требишњице, већином пију из овијех врела.

Изван Требишњице нема врела. У селима по брдима становништво пије воду из чатрња. За вријеме великијех киша око Влаиње и Делеушâ почну тећи пиштети, који пресуше одмах послије кише. У вријеме таквијех киша средином Мируша протече доста бујна ријека *Поток.* Он настаје од кишнице, која се у бујицама слијева с околијех брда. Тај поток увијек собом носи велику масу шљунка и пијеска, па га по каткад избаци на ближе њиве.

Иради и мера. – У Мирушама су села изокола, при брдима, а ираи су по равнини. Већином су имања цијелога села на једном мјесту, ограђена истијем зидом. Поједине куће у такијем селима немају посебнијех зграда, све су зграде опасане једнијем зидом и имање цијелога села чине само једну зграду. Поред овијех њива што су одмах уз кућу, неке породице имају њива и поред Требишњице, које сваке године плави ријека. То су „луке" оранице и „баре" – сјенокоси. На њима добро рађа кукуруз и сијено. На Влаињи, у Мрежици и Делеушама већина је имања исто тако уз куће, али има мањијех њива и по брговима. У Мрежици сви сељаци живе на својој властитој земљи; на Влаињи их је више од половине слободнијех, а у осталијем селима има више кметова него слободнијех сељака. Цијело и необрађено земљиште и у селу и у брдима је под испашом. Већина брда је сасвијем гола, шума је ријетка и ниска. У Мирушама било је добре шуме у *Лугу* и *Милободу* поред Требишњице, али је данас исјечена. Из овијех голијех мјеста у мери издвајају се високе и густе дубраве по зградама, што се као у луку шире испред села.

Тип. – Мирушама се називају сва села из низине, док се за села по брдима ријетко чује тај позив.

Мирушка су села збијена типа. У Калањевићима, Под Градином, на Влаињи и Под Јабуковцем куће су у једном, збијеном чопору, док су куће на Мрежици разбијене у два, Под Кулом у три јако збијена чопора. Ово збијање кућа настало је услијед множења становништва. Прије 80 година број кућа у појединијем селима био је оваки: у Калањевићима 1 к., Под Градином 1 к., Под Јабуковце 1 к., Под Кулом 2 к., у Пријекој Њиви 2 к., а код Мујачића кућа 4 к. Неке породице, које су тада живјеле у овијем селима, одселили су, а на њихово мјесто доселише друге породице. Код Мујачића кућа биле су три муслиманске породице: Мујачићи, Билаловићи и Атлићи. Задње двије породице одселиле су и данас ту живе само двије куће Мујачића. У Кочарићима је била једна Кораћева кућа и једна Мишељића. Кораћи су изумрли, Мишељићи су одселили Под Кулу, а на њихово мјесто доселише: Дедијери из Чепелице, Табаковићи с Мрежице и Витковићи испод Јабуковца. У осталијем селима ста-

новништво се већином множило прираштајем. Од некадашње двије куће на Мрежици данас имамо 11 к.; од једне куће у Калањевићима има их данас 9 к. (двије су каснијих досељеника); од 1 куће на Влаињи има их данас 5 к.; а од двије куће на Делеушама имамо данас 15 кућа. Већина мирушкијех породица прије 80 година била је на истом мјесту, гдје и данас. Данашња села бијаху сасвијем мали чопори кућа (највише по 4 куће у једном селу). Породице су се послије множиле, нове су се куће градиле уз старе и тако су села добијала збијен тип.

Планина. – Мирушани немају торина ни јањила по брдима. Планина им је у Пољани између Лебршника и Волујака.

До окупације Пољана је била имање никшићкијех бегова. Послије окупације Папићи с Влаиње и из Коравлице (сада у Црној Гори) купише дио Пољане и сада је тај дио планине њихов. Други дио купили су Комленићи и они изгоне стоку на свој дио, И Папићи и Комленићи обрађују земљу у Пољани. Остали сељаци изгоне на неоткупљени дио Пољане.

Име. Име *Мируше* по народном причању постало је ради тога, што у прољеће туда расте разноврсно цвијеће, које јако мирише. *Калањевићи* се зову по бану Калању или Калају, који је некада ту живио. Име *Влаиња* дошло је отуда, што је ондје живјела удовица са својом дјецом. (Муслимани православне Србе зову Власима, а њихове жене Влахињама). *Мрежица* је добила име поради тога, што је ту некад живио човјек, који је плео мреже. Интересантно је име *Делеуше*, али се не зна, од куда је дошло. О постанку имена другијех села, не зна се ништа.

Старине. – У свима мирушкијем селима има много омеђина од старијех кућа. Народ мисли, да су то остаци од *грчкијех* кућа, којијех је некада и овдје било. Најчешће су на Мрежици, у Делеушама, у Калањевићима и по Лугу, а најмање их има на Влаињи. Готово на сваком главичастом узвишењу има *гомила.* Највише их је око Влаиње и Коравлице. У низини их нема. У авлији црквеној на Приспи има старијех *гробница,* а на некијем од њих и доста старијех натписа. У Горњем Селу има једна *црквина* и око ње неколико гробница, разбацанијех по трњацима и грудинама. За ове обје цркве и за ону на Мистијаљу прича се, да су их градиле четири сестре. Црква у Горњем Селу била је узгор до назад 120 година. Тада се је сама од старости срушила.

Постанак села и поријекло становништва. – Мирушка села су врло стара, изузев Влаињу ниједному се не зна, како је постало. Прије него је на Влаињи постало насеље, ту су биле зимске стаје Папића из Коравлице. Кад се почела и земља обрађивати на Влаињи, једна се породица из Коравлице ту доселила и развило се насеље.

Као најстарији мирушки становник спомиње се онај Калањ Бан, који је живио у Калањевићима и држао цијеле Мируше. Послије Калањ Бана цијеле су Мируше биле имање породице Глоговаца, који су дијелом изумрли, а дијелом се раселили прије триста година (по народном рачуну).

Од данашњијех мирушкијех породица најстарији су Табаковићи и Капичићи. О поријеклу *Табаковића* не зна се ништа. Свак тврди, да су од памтивијека живјели на Мрежици. У старије вријеме звали су се Бајрактаровићи, а Табаковићима су се прозвали зато, што су имали у Врелу табане, справе за стројење коже. Славе Никољ дан.

Један дио старе Глоговчеве породице преселио је у Паник, а један је дио примио Ислам. Поисламљени потомци старијех Глоговаца јесу данашњи *Капичићи.* О њиховом се поријеклу говори опширније у опису Билеће. На Мрежицу су прешли из ближег села Мале Куле.

Најстарији досељеници су *Дрињаци.* Поријеклом су Калуђеровићи с Чева, у Црној Гори. Одатле су се раселили има више од триста и педесет година. Неко су вријеме стали у Сливљу код Требиња. У то вријеме била је у Окиљенића у Гацку врло лијепа дјевојка, коју су ради љепоте звали Бјелогрла. Нико није смио њу запросити зато, што је било „одвеће лијепа“, па би му сваки час Турци додијавали. Најпослије запросе је Калуђеровићи и одведу у Сливње. Послије неколико година умре Бјелогрлин домаћин и она се с дјецом врати оцу у Гацко. Њезину дјецу прозову Бјелогрлићима. Кад је једном Глоговац на Мируша гонио преко Гацко стоку из планине, Бјелогрлић му уграби кћер и вјенча је за се. Те године би породица те у народу настаде глад. Ради тога Бјелогрлић оде са својом младом а презиму у Дрину. Око Божића крене Глоговац из Рудине кћери у „поди“ па пошто не нађе ни кћери ни зета, оде за њиме у Дрину и доведе их у Рудине да с њима живе. Али Бјелогрлићу бијаше срамота да живи на женину имању, те се настани на Баљцама. Од тога времена прозову га Дрињаком ради тога, што је ишао на прерану у Дрину. Послије смрти старога Глоговца Дрињак наслиједи његово имање и пресели се у Мируше. За труског времена сви одраслији Дрињаци хајдуковаху, зато се ова породица није размножила и ако је доста стара.

Одмах иза Дрињака и Мируше су се доселили Вукајловићи и Дутине.

Мотив из Херцеговине

Вукајловићи су прије 200 година живјели у Риђанима код Никшића. Једном им ага учини зулум, али га они убише и ради тога разселише. Славе Никољ дан.

Дутине веле, да су од истог племена, од кога су и Дрињаци. Други им се сељаци ругају, да су „Латини" с Мрцина у Конавлима. По приповиједању самијех Дутинâ, они су поријеклом из неког села у требињскоме котару. Славе Шћепањ дан.

Комленићи су овдје доселили с Пилатоваца. Прича се, да су Радовановићи, Шекарићи и Комленићи поријеклом с Врање Дубраве. Према томе Комленићи су поријеклом из Рудина. Славе Ђурђев дан.

Шутоње веле, да су поријеклом од овијех истијех Комленића. Дуго су времена живјели у Гливи, више Требиња. Једанпут им ударе хајдуци и све им оплијене. Ради тога се пресели у Мируше. Славе Ђурђев дан.

Инићи веле, да су прије двјеста година доселили из Црне Горе. Поријеклом су од породице Томановића. То је све што знају о својој старини. Славе Никољ дан.

Мишељићи су старином из Херцег Новог. Дошли су, причају, за трговином у Паник. Послије су се селили у Невесиње, а одатле су се вратили у Мируше. Славе Ђурђев дан.

Мујачићи су поисламљени потомци од породице Булајића на Вилусама. У Мируше су доселили прије сто и двадесет година. Увијек су живјели сами у средини хришћанског становништва, али никад нијесу с њима рђаво живјели. Има их и у Билећи.

Витковићи су још од старине живјели у Требињу. Прича се да су имали много имања у Требињском Пољу и да су градили цркву у Мостаћима и кулу у Засаду. Прије сто и двадесет година неки млади Витковић имадбуде дијете с неком Муслиманком. Ради тога он побјеже у Црну Гору, а његова породица пресели се у Дубочане. Из Дубочана их пресели ага у Мируше. Њихово су племе Кебељићи и Муцовићи у Требињу. Славе Никољ дан.

Чокорило је доселио ради сиромаштва прије осамдесет година с Враћановића у Бањанима. Слави Никољ дан.

Гњато је прије сто и двадесет година живио у Попову Пољу. Послије се преселио у Мостар и ту се погодио с Љубовићем, да му буде кмет у Мирушама. Слави Шћепањ дан.

Чукнићи су прије седамдесет година доселили из Корита због сиромаштва. О своме даљем поријеклу знају само то, да су од породице Сворцана, који данас живе у Коритима. Славе Јовањ дан.

Кочањ само зна, да му је дјед доселио због сиромаштва из Билеће. Слави Јовањ дан.

Бањци

Положај. – Баљачка су села у широкојували, која се између *Хаџибегова Брда* (888 м.) с југо-запада и између *Ковчега* (1219 м.) и *Кокота* (1251 м.) са сјеверо-истока пружа у правцу СЗ–ЈИ и постепено се спушта у истом правцу. На СЗ увала се диже до 300 м. изнад рудињске заравњи, а с ЈИ комуницира с Мирушама веома уском и дубоком јаругом, која иде у правцу СЈ. Села су већијем дијелом с осојне стране, а по дну увале су иради. Велик дио дна је го и кршевит, само овдје ондје има брдскијех наноса и на њима су њиве. У баљачком улуту ријетка су стална врела. Код Околиштâ има два врела, која ни љети не пресушују; зову се *Љућен* и *Огорач*. У Доњијем Баљцима вода се пије с *Дрињакова Убла*, у коме има мален извор. Остала села добављају воду из чатрња.

Већи дио села изложен је према сјеверу; Околишта, Радмиловића Дубрава и Подосоје у Доњијем Баљцима окренути су према југу, а Врања Дубрава према западу. Села, која су окренута према сјеверу, постала су на агинскијем читлуцима; не зна се како је постало Подосоје и Врања Дубрава, а за Околишта и Радмиловића Дубраву прича се, да су их засновали претци данашњег становништва. Из тога се види, да су слободни сељаци заснивали села на осојнијем странама.

Иради и мера. – Највише ирада имају појединa села у близини кућа. Осим тога села имају и по брдима малијех долина, које се обрађују. Највише земље има на истоку до црногорске границе, и то на мјестима, која се зову: Поткапорје, Јабуке, Долови за Црном Каменицом, Богдашини Доли, Плавча Долина, Дреновци, Шиповаче, Дедовци, Ћетково Кућиште, Катуниште, Млиништа, Барбати, Земља око Љућена и Земља до Марић Границе. Главна земља, од које су живјели Баљчани, данас је у Црној Гори. До 1878. год. цио Вучији До бијаше баљачки и у њему бијаху главни иради. Од окупације Баљчани не смију ни прелазити преко границе.

Сви сељаци у Доњијем Баљцима и данас су кметови. У осталијем селима има више слободнијех сељака, нарочито сви Муслимани имају своју земљу. Кметови живе на читлуцима појединијех Муслимана из Требиња и из Билеће (као Арсланагићи, Дефтердаревићи из Требиња и Шакамбети из Билеће). Земља у Доњијем Баљцима рађа слабо, док земља под Капором на сјеверној страни села рађа сасвијем добро. Исто је тако плодна земља на Околиштима и на Врањој Дубрави.

Већина села на Баљцима има сасвијем мало мере и шуме. У томе се издвајају Околишта, око којијех има сасвијем добре испаше. Исто тако има мало више храстове шуме на Врањој и Радмиловића Дубрави. Прије окупације баљачка је мера захватала све до Братоноша и Тисца у Црној Гори. Данас њихова стока не смије ни прећи границу. С југа је баљачки удут веома сужен билећскијем удутом, те и на тој страни има врло мало мере.

Тип. – Баљачка села имају већијем дијелом разбијен тип. У Доњијем Баљцима куће су поређане с јужне и са сјеверне стране увале у два низа. Даљина између кућа може бити 50–100 м. У тијем низовима живе породице: Ждрали (9 кућа), Албијанићи (7 кућа), Капетинићи) 3 куће), и Лери (2 куће). На СЗ од овијех кућа су Грубачића куће, које су доста разређене. Обично је растојање између њих 70–100 м. Разбацане су без реда и у томе се разликују од осталијех кућа, које чине један низ.

На СЗ од овијех кућа, у даљини око 500 м је село *Чардак* у кому су куће доста разријеђене, а чини двије одвојене групе. Код Чардака има свега 7 кућа, у којима живе породице: Кукићи, Бајевићи и Шаговновићи.

Од Чардака је на запад село *Слива* у којој има 7 кућа. Село је разријеђена типа; куће чине двије мале групе, које су у даљини од 200 м. У Сливи живе: Вујовићи, Мирковићи и Кукићи. Сјеверно од Сливе је *Овсиште,* у кому живе двије породице: Комар (1 кућа) и Кисић (1 кућа).

Од Сливе на СИ, у даљини око 800 м, је село *Радмиловића Дубрава,* у којој живи само породица Радмиловићи (10 кућа). Село је разбијена типа; куће чине двије мале групе.

Сјеверно од Радмиловића Дубраве, у даљини од 1500 м, су *Околишта*, у којима су куће јако збијене. Поједине куће су тако збијене, да се дотичу зидом. Највеће растојање између кућа у томе селу је 10–15 м. И така растојања чине поједине авлије и сокаци. Ово село има тип мале вароши. И на градњи кућа и на животу становника види се велик утицај варошког живота. То је лако разумјети, када се зна, да су то село засновали Муслимани Јагањци, који су доселили из Херцег Новога.

На западном крају ове области је село *Врања Дубрава*, у којој су куће веома раштркане. Најмање удаљење између њих је 50 м, а обично је више и од 100 м. Куће су издвојене у три групе. На С су куће породице Шеховића (5 кућа). Јужно од ове у даљини око 500 м. живи породица Шаговновићи (4 куће). У близини ове групе су двије куће Радмиловића.

Већином су баљачка села разријеђена типа. Једно је село јако разбијеног (Врања Дубрава), а једно јако збијеног типа (Околишта).

Торине и планина. – Сељани имају своја јањила и торине под Капором (пô сата на сјевер од кућа). Мјеста на којима су јањила, зову се: *Шиповача, Млиништа и Просина.* На јањила се изгони у прољеће и јесен, а каткад и зими, када нема снијега. У пролеће се стока изгони из села ради тога, да стока не би штетила младе усјеве. У задружнијем кућама у то вријеме чељад се располове: један дио оде да стално живи код јањила, а други остане у селу. Инокосније куће изведу сву чељад на јањила и ту стално живе; радници преко дан слазе у село да обрађују њиве, па се у вече враћају јањилу. Остала села немају својијех јањила. Многа су села до 1875. године имала јањила на Вучијем Долу. Данас немају њива по удаљенијем мјестима, па немају ни јањила.

Сиромашније и инокосније породице љети не гоне стоку у *планину*, већ с њоме љетују у селу. Остале изгоне на *Чемерно*, гдје су многи покуповали агинске читлуке, па стоку пасу и гноје земљу. До пред буну (од 1875 г.) Баљчани су имали своју планину у *Бијелијем Долима*, више Добреља у Гацку. Данас је та планина у Црној Гори, те Баљчани више не могу на њу изгонити. Исто тако Јагањци, с Околишта имали су планину *Браниловиће*. Данас немају никакве планине и не изгоне стоку никуда.

Име. – По причању сељана, Баљци су се некада звали *Овчипоље*. Баљцима су се прозвали по бану Пилату с Пилатоваца, који је овдје градио торине и држао стоку.

Како су постала имена Слива и Околишта, не зна се. Село Чардак добило је име по чардаку Муслимâнâ Ресулбеговића из Требиња, који су имали читлуке у овом селу. Радмиловића Дубрава добила је име по густој храстовој шуми и породици Радмиловићима. Исто тако добила је име и Врања Дубрава, само што сељаци не умију протумачити, одакле онај епитет Врања.

Старине. У остатке од старине у овом селу рачунамо: стара гробља, којијех има на више мјеста, једно селиште и једну црквину.

Старијех гробова највише има на Радмиловића Дубрави и на Врањој Дубрави. На некима има и натписа сачуванијех. (Види: Старине у општем дијелу). На Врањој Дубрави има једна црквина, која је готово до темеља срушена.

У Доњијем Баљцима има мјесто, које се зове *Кљенци*. На томе мјесту има старо селиште и на њему много омеђина од старијех кућа. Прича се, да је ту било најстарије село. То се село по народном причању одржало све, док се нијесу почели у околна села досељавати Новљани. Тада се цијело село завјери, да ће селити. Када буду на Чемерну, једноме се разжали за старијем селом, пушти остале да иду, а сам се врати на Баљке. Од њега је данашња породица Грубачићи.

Постанак села и поријекло становништва. – По народном казивању и ово је село постало на мјесту старијех сточарскијех станова. Народ прича о некакву бану Пилату, који је живио на Пилатовцима (у Опутној Рудини), а стоку држао на Баљцима. Народ мисли, да на Баљцима у то вријеме није ни било правијех села, већ саме Пилатове торине[1]. На Радмиловића Дубрави биле су торине породице Предојевића из Пријевора. Радмиловићи као један огранак те породице, населили су послије то мјесто.

Најстарије су породице *Грубачићи* и *Кукићи*. О њиховом поријеклу не зна нико ништа причати. Сваки тврди, да су они старјеници. Зна се, да су њихови били сви Баљци, а живјели су на Кљенцима и на Врањој Дубрави. Они су градили и цркву на Врањој Дубрави и око ње су се посвадили. Један се брат наљути и оде у Цариград, извади од цара ферман, да може градити цркву и донесе га на Баљке на тојази [2]. Од тада се прозову Тојажићи. Грубачићи и Кукићи прозвали су се по јетрвама, од којијех је једна била ружна – груба, а другој се пео поганац (врста ране) на нос, те је остала кукаста носа. Прича се да су они дуго живјели сами на Баљцима, пошто се раселило село на Кљенцима. Њихово су племе Комленићи (у Мирушама и на Пилатовцима), Шекарићи (у Почековићима) и Радовановићи (у Фатници, Подгорју и Давидовићима). Славе Ђурђев дан.

На Врањој Дубрави живјела је породица *Шиндиши*, о којима се прича, да су добро живјели и да су имали своју земљу. Та је породица самрла.

Радмиловићи и *Бајевићи* су поријеклом из Пријевора од породице Предојевића. На Баљке су се населили као сточари. Већ је речено, да су они још од старине овдје имали своје стаје. Славе Никољ дан.

Јагањци су доселили прије 200 година из Херцег Новога, када је овај град пао у млетачке руке.

Шеховићи су старином на Рисна у Боки. Отуда су доселили, бјежећи испред Млечића. Живјели су у Корјенићима у Пањевића Омеђинама. Ту им попали куће Бајо Пивљанин и арамбаша Лимо, те Шеховићи доселише на Баљке. Шеховићи су једна од чувенијих муслиманскијех породица у јужној Херцеговини.

Шаговновићи су овдје доселили из Оровца од Корјенића, а поријеклом су са Зубаца од братства Спаића. За њих се прича, да им се је неки од старијех турчио (то јест био примио Ислам), па се опет вратио у Хришћанство. С Оровца су се преселили ради тјескобе на Торич, а отолен их је преселио Хасан-бег Ресулбеговић на свој читлук код Чардака. Славе Јовањ дан.

[1] О томе Пилату прича, да је био ожењен сестром Ива Црнојевића. Како се бан Пилат није лијепо гледао са том Ивовом сестром, она је више пута бјежала од њега. Једанпут се Пилат разљути, откине јој нос, па је тако грдну пошаље Иву. Ради тога Иво удари на Пилатове дворе баш у очи Ђурђев дана, када су тежаци били отишли у планину у Метоију и Миољаче у Гâцку, а кирџије по вино у Мостар. Том приликом Иво покоље све Пилатово и мушко и женско. Саме је тридесетеро заклане дјеце донијело цркви на Вао, да се закопа. У томе пристигну Пилатови тежаци и кирџије, те се побију с Ивовом војском низ Бањане. Прича се, да је у самијем Мртвијем Долима пало пет стотина мртвијех глава.

[2] Тојага или тољага је дебео и крупан штап.

Мирковићи су поријеклом од племена Мартиновића из Црне Горе. Овдје су доселили из Бањана. О њиховом поријеклу говори се у опису Мириловића (породица Бајчетићи). Славе Јовањ дан.

Ждрале је доселио одмах послије задње куге на Бањана из села Пригредине. Звали су се Мићовићи. Доселили су се ради сиромаштва. Славе Ђурђев дан.

Албијанићи су поријеклом из Требијова у требињском котару. Исто су племе с Јокановићима и Дутинама. Дошли су почетком XIX-ог вијека ради сиромаштва. Славе Шћепањ дан (по Божићу) .

Капетинићи су доселили из Бањана ради сиромаштва. Заборавили су мјесто становања. Славе Никољ дан.

Лери су овдје доселили прије осамдесет година из Чепелице, на агински читлук.[1] Славе Никољ дан.

Вујовићи су поријеклом од онијех Вујовића у Прерацима. Доселили су се прије педесет година као кметови. Славе Никољ дан.

Комари су доселили из Миротињскијех Долова ради сиромаштва. Славе Аранђелов дан.

Кисићи су доселили из Закутине у заушкој опћини. Они мисле да у Закутину нијесу ни одакле доселили, то јест да су старјеници. Славе Никољ дан.

Цуца је прије тридесет година доселио из Кривошија ради сиромаштва.

Салатићи су доселили прије тридесет година с Бијеле Рудине. (О њиховом поријеклу види Салатиће на Граници.)

Из овога прегледа о поријеклу породица види се, да је становништво у овој опћини *расло много више досељавањем него ли прираштајем.* Већина породица доселила је у XVIII и XIX вијеку. Поред њих живе двије породице, за које се вели да су старинци. Међу досељеницима имају три породице, за које се мисли, да су старинци из сусједног села Пријеворја.

Билећа

Положај. – У Билећи разликујемо: *варошицу и села.* – Варошица или мала (махала) Билећа је у Билећском Пољу, на осојној страни Хаџибегова Брда (883 м), на апсолутној висини од 476 м.

Већи дио билећскијех села је на сјевероисточнијем, југозападнијем и западнијем окрајцима Билећскога Поља. Од овијех села на запад и југ јако су удаљена села по брдима: *Боденик, Шобадине, Љубишићи* и *Торич.* Сјевероисточном страном Билећскога Поља (у удугу билећском) нижу се села: *Мала Кула, Селиште* и *Плужине.* На сјеверозападној страни Билећскога Поља је *Дубовац* (763 м), који с југоисточне и јужне стране има облик зарубљена конуса. На његовој јужној и југоисточној страни је село *Подубовац.* Куће су изнад оне линије, што раздваја стране *Дубовца* од Билећскога Поља. Већи дио кућа окренут је југу и истоку.

На СЗ од Подубовца, у даљини око 1000 м. је село *Чуковићи.* Од Подубовца Чуковићи су одвојени кршевитом косом, која се с Дубовца одваја према ЈЗ. Куће чуковићке су у доста уској отоци Билећскога Поља, која се дубоко

[1] И ови су Лери поријеклом од породице Предојевића из Пријевора. Лерима их је прозвала нека стара Муслиманка, која се била разљутила на неког њиховог претка и рекла му: „Леро један!" Леро значи у дубровачком крају мангуп и лола. (По саопштењу г. проф. М. Миласа).

зарила између Дубовца и *Илијне Главе* (916 м). Куће сеоске су с присојне стране те отоке. Обронци Илијне Главе долазе сасвијем близу сеоскијех кућа, те би се могло рећи, да су чуковићке куће и на осојној страни Илијне Главе.

На југозападној страни Билећскога Поља су куће села *Подосоја,* које су на сјеверном подножју брда *Тувора* или *Тухора* поређане у дужини од 2 км.

На средини Поља, јужно од варошице одваја се село *Грабовица.* Између Подосоја и Грабовице у правцу према Двориштима иде суха, доста примјетна јаруга, којом вода тече само у вријеме кише.

Земљиште у Билећском Пољу је равно, на мјестима изједено плиткијем вртачама, око којих се помаљају из земље слојеви лапорца и кречњака. На мјестима су ти слојеви покривени танкијем слојем земље, у кому се види нанос с брда; гдје су слојеви лапорца и кречњака пробили овај танки слој земље, на њима расте вријесак, ситна стржева и грабова шума. Највећу апсолутну висину има на СЗ (око цркве у Подосоју), гдје се терен диже на висину између 500 и 600 м. Одатле према ЈИ терен се полако једва примјетно спушта према долини Требишњице; то спуштање иде до апсолутне висине од 440 м. (Дворишта) и онда се терен нагло, готово одсјеком спушта к Врелу Требишњице (327 м). Из овога се види, да је на нагиб Билећскога Поља јако утицала р. Требишњица својом ерозијом.

На Ј. Билећско Поље затворено је *Никољом Главом* (566 м). На С испод тога врха је село *Торич,* окренуто сасвијем према С. Земљиште на Торичу је доста равно, на С се спушта према Билећском Пољу, а на И према долини Требишњице.

На ЈЗ Билећа је затворена дугијем брдом, на коме су врхови: *Градина* (944 м), *Илијна Глава* (916 м), *Осоје* (852 м), *Тувор* (754 м) и *Водена Градина* (581 м). На југозападној, присојној страни тога брда су села: *Љубишићи* и *Шобадине.* Љубишићи су у доста широкој продоли између Тувора и *Мантокита* (707 м), која се према ЈИ спушта у низину Чепелице. Земљиште је доста кршевито, особито на сјеверној страни сеоскијех кућа.

Шобадине су на јужној страни врха Градине, на веома кршевиту и неравну земљишту, у коме се овдје ондје јављају вртаче, покривене танкијем слојем земље. Куће су у вртачама највише са сјеверне, каткад са западне а врло ријетко с јужне стране.

Од Градине према ЈИ иде дуга коса, која је спаја с Илијном Главом и Осојем. На тој коси, с јужне стране Градине је село *Боденик.* То село има доста необичан положај; готово ни с једне стране није заклоњено. На С се диже Градина, али она заклања само један дио кућа: с осталијех страна нема никаква заклона. Поред тога што је село на великој висини (између изохипсе од 800 м. и 900 м), оно је на ударцу готово свима вјетровима. Да би се куће могле одржати на таквом мјесту, сељаци их збијају у групу и граде једну до друге. Осим тога овдје се више пази на шуму, која каткад знатно ублажи јачину вјетра.

У цијелој опћини нема ни једног сталног врела. Сасвијем ријетко и само на некијем мјестима јави се јесени и зими гдјекоје врело, које извире докле и киша пада, па опет пресуши. У то вријеме по стрменијем странама брда потеку и бујице, које често снесу крупно камење и оставе га на њивама.

Вода, коју сељаци пију, хвата се за вријеме кише у убле и чатрње, које су врло честе. Чатрње су већином на подини какве косе и брда, са којијех вода долази у чатрњу нарочито удешенијем јарцима.

Ове чатрње пресуше у вријеме суше; у то вријеме сељаци воду добављају с Врела (извора Требишњице).

Тешко је наћи варош, која би била тако оскудна водом као Билећа. У њој нема ни љети ни зими извора; становништво пије воду с чатрња, којијех има свака кућа. Љети се вода добавља у бурилима с Врела. У то вријеме изворска вода у Билећи је скупа, те се купује за новац[1]. Поради оскудице у води ова варошица има слабу будућност.

С извора Требишњице парна машина гони воду кроз подземне чунке у војнички логор на Двориштима.

И са специјалне карте (зона 34, кол. XIX) види се, да је већина билећкијех села на осојнијем (јужнијем и југоисточнијем) странама брда. Таког су положаја села: Мала Кула, Селишта, Плужине, Подубовац, Љубишићи, Шобадине, а донекле и Чуковићи. К сјеверу су окренути, а од југа заклоњени: Торич и Подосоје. Сасвим је необичан и у овој области ријетак положај има село Боденик. Већина билећскијех села је на самијем крајевима Билећскога Поља. Од њих се по положају разликују села у брдима (Торич, Шобадине, Љубишиће и Боденик). Поред ове разлике међу овијем селима јасна је разлика и у типу села, на који је утицала природа мјеста.

Иради и мера. – Села из Поља имају највише земље испод кућа по пољу. Она је сва на једном мјесту. Најзнаменитије су њиве на *Кратинама, Беглуцима, Ђућагама* и др.

Исто тако на једном је мјесту и већи дио земље на Торичу. Љубишићи имају земље око кућа у већијем комадима и разбацане по Билећи (Билећском Пољу), по Твору и од *Чепрљина Греба* до Мириловића. Шобадине поред оне земље око кућа имају је доста у Видуши, у Буковом Вр'у и у Билећи.

Испаша је свуда по околнијем брдима, највише испаше имају Љубишићи, Шобадине, Торич и Боденик. Љубишићи, Шобадине и Боденик имају најбољу испашу у Видуши и Буковом В'ру а Торич у Дракуљици.

Велик дио сељака има своју властиту земљу; нарочито свака муслиманска породица има своју земљу. Хришћани су знатнијем дијелом кметови. Аге су билећски Муслимани, Ресулбеговићи и Дучићи из Требиња и Опуве из Дубровника.

Тип. – *Варошица Билећа* је врло мала; то је осим Кључа најмање мјесто с котарскијем уредом у Босни и Херцеговини. Већина кућа је с десне стране државне тесте, која се кроз Билећу савија у облику полукруга. На средини варошице теста се рачва, па се деснијем краком враћа к лијевоме и чини правоугли троугао. Поред тога троугла је празан простор, који је власт прозвала „Калајев Трг". На томе је мјесту џамија, црква, пазариште и варошка чатрња. У осталом дијелу вароши је котарски уред, пошта и телеграф, нова српска православна црква, комунална школа, дућани, механе, опћинске зграде, месарнице, пекарнице и приватне куће. Билећа је до друге половине XIX-ог вијека била веће муслиманско село; у другој половини прошлог вијека Омер паша одвоји нека села од гатачког, а нека од требињског кадилука и оснује билећски кадилук. Мјесто на кому је данас варошица до тога времена звало се само *Махала* или *Мала*, а Билећом су се звала сва данашња села у билећкој општини осим Торича, Шобадина, Љубишића и Боденика. Тада се Махала прозва Билећом. Људи памте, да прије окупације у Билећи није било више од три дућана. Послије окупације број кућа и дућана повећа се тијем, што су се у околини градила многа војничка утврђења, те је трговина била врло жива.

[1] Кад је најјевтинија изворна вода у љето плаћа се на товар 50–60 хелера. Има породица у Билећи, којима је то главно занимање. Изворна вода је у то вријеме ријеткост: пију је само господа – чиновници и трговци, док сиромашни свијет пије смрдљиву кишницу из чатрња, на којијех заудара неугодан мирис од нечистоће.

Села око Билећког Поља су већином збијена типа. Најзбијенији тип имају: Мала Кула, Селишта, Плужине и један дио кућа у Подосоју. Куће на Малој Кули збијене су сасвијем густо једна уз другу; између кућа има узан и искривудан сокак. Куће стоје с обје стране тога сокака и чине једну групу. На Малој Кули имамо тип најзбијенијега села. На Малој Кули живе породице *Креси* и *Капичићи*.

У Селиштима куће имају исти тип као на Малој Кули, само што су овдје између некијех кућа мале башче, те село има мало разбијенији тип. У Селиштима живе породице: *Чами, Исовићи, Муштовићи* и *Овчине*.

Куће у Плужинама већином су с горње десне стране тесте, само на западном крају села су три куће с лијеве стране тесте. И у овоме селу куће су доста збијене, али нијесу онако без реда растурене, већ су наредане једна поред друге с десне стране тесте. У Плужинама живе породице: *Хаџићи, Јокановићи, Кокољи, Ђурић* и *Јањић*.

У Подубовцу су куће разбацане у неколико чопора. На истоку је чопор *Боботовина* (2 куће), у којој живи породица *Мићуни*. Од њих на ЈЗ, у даљини од 250 м су три куће *Самарџића*, између којијех је одстојање 30–40 м. А иза овијех кућа је чопор *Закутина* (13 к.), у кому живе породице: *Којновићи* и *Тркље*. На ЈЗ од овијех су куће *Хаџића* и *Табаковић*.

На С од Хаџића кућа је село *Чуковићи*, у коме су куће јако разбацане. Ово село има јако разбијен тип. У Чуковићима има пет кућа; у њима живи породица *Суџуми*.

У *Подосоју* куће су разбацане у четири мале групе. Свака група је на другом читлуку. У колико су читлуци један од другога удаљени, тако су и ове групе међу собом размакнуте. У Подосоју живе породице: *Шешлије, Шуловићи, Шаговновићи* и *Бошњаци*.

На *Торичу* су куће јако разбијене. Најмање растојање између кућа је 40–50 м, а највеће 250–300 м. На Торичу има свега 5 кућа, у којима живе породице: *Табаковићи* (4 к.) и *Шешлије* (1 к.).

У Љубишићима имамо пет „села": *Карашевина, За Раич Гомилом, На Њиви, Селина и Кљен.* У Карашевини има свега шест кућа, које су растурене према ирадној земљи. Попречно растојање између кућа је 60–80 м. Ту живи породица Капори (5 к.) и Бошњак (1 к.). За Раич Гомилом имају само двије куће; у њима живи породица *Јањићи*. На Њиви живе *Бошњаци* (2 к.), а у Селини (2 к.) и у Кљену (3 к.) *Шешлије*.

У свима су „селима" куће без реда разбацане; обично су раздалеко, ријетко је једна уз другу. „Села" су између себе јако удаљена (најмања даљина између два села је 200–250 м, а највећа 800–1000 м).

Исто тако и у Шобадинама се куће дијеле на „села": *Селина, Потприсоје, Голубинке, Догања, Латково Село, Дубоку До* и *Лескови До*. Та су „села" разбацана према ирадима; растављају их кршевите ниске косе и брежуљци. На ЈИ крајња је *Селина*. Ту живе породице *Шешлије* (3 к.) и *Бошњак* (1 к.). Куће су без реда разбацане и знатно удаљене. Од Селина на З у даљини око 200 м је *Потприсоје*. Куће су исто без реда разбацане, и само су двије једна уз другу. Под Присојем живе: *Шешлије* (1 к.) *Милићевићи* (2 к.) и *Денде* (1 к.).

Готово у истој даљини на З. од Потприсоја су Голубинке. Ту живе породица Денде (2 к.).

На ЈЗ од Голубинака, у даљини око 350–400 м. је Догања. Ту живе *Табаковићи* (2 к.).

Голубинкама је послије Догања најближе *Латково Село*. Оно је на Ј од Голубинака, у даљини од 300–350 м. У Латкову Селу су куће у „чопору" – доста збијене. Ту живе *Јокановић* (4 к.).

Латковом Селу на западној страни, у даљини око 400 м, остаје *Дубоки До*. Ту живи *Јокановић* (1 к.).

Из Дубоког Дола на ЈЗ, у даљини око 300 м је „село" Љескови До (3 к.). Ту живи породица Милићевићи.

На Боденику су куће јако збијене у један чопор тако, да се сусједне куће дотичу зидом. Ту има свега 11 кућа, а у њима живи сама породица *Милићевићи*.

У билећској опћини по типу се јако разликују села из Поља од села по брдима. У првијем су готово увијек куће збијене у један чопор, имају дакле *сасвијем збијен тип*; у селима по брдима куће су раштркане и имају *јако разбијен тип*. Из овога се види, да је на тип села утицала природа земљишта: поља су згоднија за развијање збијеног типа, а брда разбијеног, готово старовлашког типа. У Љубишићима и Шобадинама имамо интересантне називе села. Ту селом називају мале групице кућа (често само 1 кућу) исто као и у Борчу[1].

Јањила и планине. – Села из Поља немају торина по брдима. Стоку изгоне на Живањ, Видеж, Пољану и Чемерно. Има породица, које на Чемерну поред испаше и земљу обрађују (неки агинску, а неки и своју).

У Шобадинама и на Боденику је јако развијен живот код торина. У *Кошућој Влаци* (четврт сата од Дубоког Дола) имају четири јањила, у *Коритнику* (по сата на ЈЗ од Латкова Села) два, у *Ковиоцима*, под Буковијем Вр'ом једно. Уза свако јањило се обрађује земља, те је начињено и гувно, а негдје и појата и чатрња.

На јањила се изгони у прољеће и у јесен. Шешлија у Ковиоцима проведе цијело прољеће, љето и јесен са свом чељади; у село се само слази преко дан ради ирада. Милићевићи (Јоковићи) из Љесковог Дола живе цијелу годину код јањина у Звијерини, а само једно чељаде надгледа имање у селу.

Имена. – О именима већине села не зна се ништа. По некојим именима види се, да су добила име по свом положају као Подосоје, Закутина и Подубовац; Селиште је добило име отуда што је данашње село основано на мјесту старијег насеља, а Торич што су на томе мјесту биле торине манастира Добрићева.

Старине. – У Билећи има прилично трагова од негдашњијех насеља, и то: селишта, старог гробља и гомила.

Селишта има два: једно у данашњем селу Селишту, а друго у Крушевом Долу у Подосоју. У Селишту су до данас сачуване зидине од многијех старијех кућа. По зидинама види се, да су куће биле без креча зидане. О томе насељу нема никаквијех прича; зна се само, да је прије данашњијех породица у том селу живјела породица Салатићи. Мисли се, да је и прије те породице у Селишту неко становао. У Крушевом Долу у Подосоју има омеђина од старијех

[1] Др Ј. Цвијић, Морф. и глацијал. студ. о планинама Бос. и Хер., Етнографски зборник, књ. V.

кућа. Народ прича, да су то омеђине од двора Бана Будеча, који је пред долазак Турака у Билећи бановао.

Гробља има на више мјеста, као у Плужинама, Под Дубовцем, у Подосоју, на Торичу и у Љубишићима. Сва су та гробља обиљежена великијем *гробницама*, којијех нигдје нема у великом броју. Код цркве у Подосоју има више овијех гробница, али ни оне нијесу скупљене на једно мјесто, већ су разбацане по црквеној авлији.

У Љубишићима, у *Обору* ниже сеоскијех кућа има омеђина од старијех зграда. Народ вели, да то нијесу остаци од каква насеља, већ од обора муслиманске породице Љубовића, који су некад овдје имали оборе. По брдима око Љубишића, на мјесту Ланишту на Твору у Старом Врту има више омеђина од веома ускијех зграда. Народ прича, да је на тијем мјестима био *збјег* за вријеме куге. На Торичу исто тако има некијех омеђина. Народ вели, да су то остаци *грчкијех* кућа.

Постанак села и поријекло становништва. – Сва села у билећској јавти можемо по старини подијелити у *стара села*, о чијем постанку нијесу сачуване никакве приче и *новија села*, за која се зна, како су постала и која их је породица засновала.

У стара села рачунамо: Селишта, Плужине, Подубовац, Подосоје и Грабовицу. О старини овијех села прича се ово. У оно вријеме, кад су Турци освојили Херцеговину, у Билећи је живио Бан Будеч, чије се „добрество" пружало с Баћова Мрамора, на Вучијем Долу до Крњина Камена у Звијерини. Сва ова села бијаху тада у власти бановој. Тога су бана посјекли Турци у Травнику, а његово имање наслиједила је породица Милићевићи. Послије смрти банове све је становништво побјегло из овијех села, па је доселило ново.

Као новија села сматрају се: Мала Кула, Торич, Љубишићи, Шобадине и Боденик.

О постанку Мале Куле прича се ово. Породица Табаковићи с Мрежице имала је још од старине своје торине на Малој Кули. Кад је дошао „пранђед" данашњијех Капичића у Билећу, начини код Табаковића торина кућу. Капичићи послије потиснуше Табаковиће с тога мјеста и основаше своје село, које се по кули њихова прадједа прозва Мала Кула.

Исто тако прича се, да је Торич постао на мјесту старијех торина. Некада је овдје зимовала стока манастира Добрићева. Послије су ову земљу од манастира отели Муслимани, који су на своју земљу насељавали разне породице као нпр. Шаговновиће, Сениће и др., па их опет расељавали.

У Љубишићима су најприје били обори Муслимана Љубовића, па послије породице Шешлија. Исто тако у Шобадинама су најприје биле торине породице Јокановића. Изгледа да поред свега тога, што народ мисли, да су ова села засновали Јокановићи и Шешлије, да су ипак старија. То се види по старом гробљу и по гомилама око села. Ове су породице населиле Љубишиће и Шобадине истом у првој половини XIX-ог вијека, а ове су старине много старије. Зна се и то, да се је земља обрађивала у овијем селима још одавно.

Заједно с данашњим породицама у Љубишићима је живио Миленић, који је самр'о а у Шобадинама Влачићи и Лупури који су одселили.

И на Боденику су некада биле торине Милићевића, који су тада живјели у Подосоју. На Боденик су се населили, када су им притисли земљу Ресулбеговићи из Требиња.

Најстарије породице у Билећи су: Милићевићи, Кисићи и Шуловићи. О *Кисићима* не зна се ништа, од кога су потекли и јесу ли се и одакле доселили. Увијек их има само једна кућа. Њихова племена има на Баљцима и у Звијерини. Славе Никољ дан.

За *Милићевиће* и *Војновиће* неки мисле, да су поријеклом од Бана Будеча, а други веле, да су од његове кћери. Сви се слажу у томе, да су то веома старе породице и нико не зна, да су се одакле доселиле. Војиновићи су од Војина Милићевића. Славе Никољ дан.

Исто тако веома је стара породица *Шуловићи.* За њих неки веле, да су поријеклом од Бана Будеча као и Милићевићи; други веле, да су још прије Косова доселили однекле из Босне, и они сами веле, да су још од Косова у Билећи и да нико њихов не зна, јесу ли се одакле доселили у ово село. Интересантно је, да се ова породица није никада могла умножити. Славе Никољ дан.

Од досељеника најстарији су: Шешлије, Хаџићи, Дрљевићи (Јусовићи), Капичићи и Муштовићи.

Шешлије, Кокољи и Суџуми су исто племе. Од њиховог су племена: Круништи у Љубињу, Бијеловићи у Шуми, Шиљеговићи у Гацку; Бјелетићи у Прерацима, Папићи на Влаињи, Божовићи и Руљи у Невесињу и Томашевићи у Зупцима. У најстарије вријеме живели су у Требеси код Никшића и звали су се *Милобратовићи.* Било их је дванаест одраслијех мушкараца у једној кући. У истој кући била је лијепа дјевојка. Једном дође девет Турака, да учине дјевојци зулум; Милобратовићи се с њима побише, на свом их огњишту поклаше и „крви ватру угасише“. Ради тога побјегоше у Рисан и ту се раздијелише: један оде у Русију („и од њега данас има седам ђенерала“) а други, по имену Ше'о (Шехо) насели се у Мрежици и ожени се од Табаковића. Тргујући шумадијскијем воловима обогати се и купи земљу у Подосоју. Ради те земље његова се дјеца завадише с Турцима, једнога убише, па их пет побјеже пут Босне, а један се послије дугог сељакања опет настани у Подосоју. Од њега су Шешлије, Суџуми и Кокољи. Славе Лучин дан.

Муслимани *Дрљевићи* и *Јусовићи* поријеклом су из Дубочака у Бањанима од братства Миљанића. Када су се доселили и када су примили Ислам, не може се дознати.

За *Хаџиће* неки веле, да овдје живе има већ триста година и да су „прави“ Турци; други веле, да су Хаџићи досељеници из Новога.

Исто тако мисли се, да су се овдје као Муслимани доселили *Муштовићи.* Одакле су се доселили у Билећу, не зна нико причати.

Капичићи су поријеклом од Глоговаца, најстаријих запамћенијех становника у Мирушама. О њима се прича, да је неки њихов стари примио давно Ислам, отишао у Цариград и био капиџија на царскијем дворима. Пошто се је обогатио, вратио се је у своје рођено мјесто.

Чами и *Исовићи* доселили су се у Селиште из Херцег Новог, кад су тај град освојили Млечани.

Креси су поисламљени потомци Видака Шаренца из Кресовине код Прераца. О њиховој се страни не зна више ништа.

Јокановићи су поријеклом од старе породице Предојевића из Пријевора. Неко су вријеме живјели у Бањској Ластви, у Бањанима. Најприје је у Плужине доселио пушкар Јокан са занатом. Славе Никољ дан.

Мићуни су поријеклом из Риђана у Црној Гори. Веле, да су из племена Вука Мићуновића, што се пјева у „Горском Вијенцу“. Из Риђана су одселили прије 80 година. Живјели су у Зупцима, Мириловићима и Шобадинама. Славе Јовањ дан.

Лисови, Тркље и *Бошњаци* потичу од Стијачића из Корјенића. Тркље су овдје доселили из Мириловића, а Бошњаци и Лисови из Корјенића. Славе Аранђелов дан.

Самарџићи и *Миленићи* су поријеклом од Булајића с Вилуса у Црној Гори. Миленићи, прије него су доселили у Билећу, становали су у Брајановићима и на Бану (више Мируша, данас у Црној Гори). Самарџића је прадјед погинуо на Вилусама, па им прабаба дошла с дјецом да служи у Хаџића. Славе Никољ дан.

Јањића је отац из Невесиња. Њихова баба била је родом из Билеће, па када је обудовјела, довела је дјецу своме оцу. Славе Аранђелов дан.

Капори су доселили прије педесет година из Мириловића. Славе Јовањ дан.

Исто су доселиле су *Денде* и *Бајчетићи* из Мириловића. Сви славе Јовањ дан.

Табаковићи су преселили с Мрежице на Торич, Подосје и Шобадине. Славе Никољ дан.

Шаговновићи су прије двадесет година купили читлук у Подосоју, па су с једнијем дијелом чељади преселили у Подосоје, а с другијем живе на Баљцима. Славе Јовањ дан.

Ђурић је прије 20 година дошао као калаџија из Љубиња. Слави Ђурђев дан.

Заушје[1]

Положај. – У Заушју се издвајају села у билећској котлини и села по брдима. Село Пријевор је у сјеверо источном углу билећске котлине, који личи на тијесну отоку. Куће су и са западне и с источне стране те отоке. Западно од Пријевора у плиткој широкој вртачи простире се Селиште; од овога на југо западу су куће села Заушја у јарузи између *Дубовца* и *Ћурјена.* Од Заушја сјеверно на самом тјемену косе *Ћурјена* збиле су се у једну групу куће села Ћурјена.

Јаруга заушка у самоме селу је хоризонтална; дно јој је доста широко и испуњено је црвеницом и шљунком с околнијех брда, на југо-истоку од села постаје стрмије и ужа, те се спушта код Закутине у Билећско Поље. Пријеворска отока личи на залив, који се из Билећског Поља утиснуо међу *Ћурјен* и Врању Дубраву.

У овој општини куће имају мало необичан положај: куће у Пријевору стоје са западне и источне стране пријеворске отоке, нијесу ни мало у заклону од сјевера. Тому је главни узрок, што је село са свијех страна заклоњено високијем косама, те сјевер не може бити тако јак. У Селишту и Заушју старије куће заклањале су се од сјевера за косе. Истом новије куће, које немају мјеста на подножју коса, граде се по средини јаруге или на осојној страни Дубовца. Сасвијем чудноват положај има Ћурјен. То је село на самом тјемену косе Ћурјена. Са свијех страна отворено је тако, да сваки вјетар може без запреке ударити на куће. Узрок овому положају није у нарочитијем особинама становништва; мислим, да је главни узрок у томе, што су аге засновале то село и одмакли га од својијех кућа.

У цијелој општини нема ниједног живог врела. Вода се пије из чатрња, у које се скупља кишница и пије за вријеме суше. Чатрња има врло старијех; има их

[1] Село Заушје и Пријевор описао је раније г. В. Периновић. Оба су села на ново испитана.

за које се прича, да су их градили старији сеоски становници, а граде се и у новије вријеме. Често се догоди, да чатрње љети пресуше и вода се добавља с Требишњице. Тада се иде на воду по два и три сата[1].

Земље и шуме. – У Пријеворy је земља сва у селу, исто тако је и у Селишту; у Заушју има земље и у селу, а има је много и по околнијем брдима. Најбоље су њиве у *Крнову Долу, Кривачи* и *Милошеву Долу*. На Ћурјену нема готово никакве земље за обрађивање. Сва је земља даље од села по вртачима и доловима у сеоскому удуту. Највише земље има у удуту граничком: у *Бованима, Прћиловини, Осојнијем Доловима* и *Кућинама*. То је дошло од туда, што је ова опћина била до пред окупацију заједно с Границом, па кад су одвојене као засебне опћине, заушка је земље остала у Граници. У Пријеворy су сви сељаци слободни, нема кметова, али раде као приорачи земљу Куртовића из Требиња и Дрљевића из Билеће. Слободни су и у Селишту и Заушју. На Ћурјену има кметова, али су се многи већ откупили.

Сеоске су испаше свуда око села по брдима, гдје земља није обрађена. Шуме има врло мало. Већином је ситан и кржљава. Испаша и шума овдје је мера – заједничка опћинска испаша. Најбоље су испаше у Дубровцу, Граници, Градини, Ћурјену, Вијенцу, Биљеги, Примету и Продоли.

Тип. – Села заушке опћине одликују се забијенијем кућама. У Пријеворy су куће збијене само са западне стране отоке, док су с источне стране доста размакнуте; у Селишту су доста разрађене. Између појединијех кућа су мали вртови и њиве. У Заушју се разликују старије куће, које су се збиле тако једна до друге, да их растављају само уски сокаци и новије, које су разрађеније.

Куће на Ћурјену јако су збијене, често се кућа на кућу наслања зидом. Узрок овакому типу треба најприје тражити у томе, што је ово читлучко село. Ирадна је земља са свијех страна око села; и нема згоднијег мјеста, с кога би се у исти мах могла прегледати цијела ћурјенска земља. Сличан положај имају само торине по селима. И ово је село засновано на такијем торинама. У Пријеворy имамо два чопора кућа: Бабовића и Мургузове куће. Између чопора даљина је 10 минута. У селу има свега 9 кућа и то шест Бабовића и три Мургузове. У Селишту станују Идризи и Ребићи. У Заушју издвајају се четири махале: Дивљаковина (7 кућа), Велика Кућа (8 кућа), Село (15 кућа) и Лазаревина (10 кућа). Поједине се махале јасно не издвајају, становништво их издваја једино ради лакшег разликовања појединих мјеста у селу. На Заушју живи само једно племе, које има два презимена: Селимовићи и Овчине.

На Ћурјену има 7 кућа, све су у једному густом чопору, а у њима живе Стијачићи.

Планине. – Сељаци из Пријевора од окупације немају своје планине; љети гоне стоку у гатачка села, па тамо дају стоку „на млијеко". Стока остане два мјесеца: Гачанин је чува и музе и онда на крају љета дијели мрс са сељаком.

Заушљани имају двије планине у Гацку и то у Зуровићу и Браићевићима. На те планине имају тапије. На једну планину изгоне они сами стоку, а другу им обрађују тамошњи сељаци као кметови. Те планине биле су увијек заушке. Још прије него су се ови сељани и доселили у ово село, Браићевићи и Зуровићи били су планине старијег становништва сеоског. Када су Муслимани заузели земљу у селу, дошле су их и ове планине. То су заједничке планине свега села.

Имена. – О старијим именима села не зна се ништа. Пријевор је добио име по своме положају. Селиште је на мјесту старијег села, те је по тому добило име. О постанку Заушја и Ћурјена нико не зна ништа тумачити. Махала Дивљаковина добила је име по дивљој крушци, која је некада расла на тому мјесту. Село се зове зато, што је ту најприје засновано село, те су остале махале млађе од њега.

Великој Кући дао је име чардак Ахмета Овчине. Лазаревина је добила име по Лазару, старијем становнику овога села.

Старине. – У заушкијем селима има доста остатака од старине. То су стара гробља, црквине, гомиле, селишта и старе чатрње. Гробља има око сваке црквине и народ га као обично зове грчким гробљем. У Пријеворy је највише гробља и омеђина у Мељини и Доловима. Ту има и стара црквина, за коју веле, да су је градили Предојевићи, први становници овога села. На омеђинама се види, да су то развалине старијих кућа. Сељаци не причају, ко је у тијем кућама становао.

У Пријеворy је чувена *Приметна Гомила*. У тој је гомили, прича се, закопан кнез Предојевић и данас сваки Рудињанин кад прође поред те гомиле, примет-не по један камен на гомилу, нека је теже бреме на оному, ко лежи под њом. Тај кнез имао је, прича се, девет синова. Најстарији његов син Којадин умре, пошто се ожени и остане му једини син Ненад. Кад су Турци купили дјецу за јањичаре, заиштy у кнезу најмлађијег сина, а он им да унука. Овај временом постане паша, врати се у Херцеговину, ухвати кнеза и баци на њ гомилу[1].

У Селишту има много омеђина иза кућа и око њива, али ни о њима не знају сељаци ништа причати.

На Заушју има омеђина на више мјеста. Највише их је око старе цркве. О тијем се омеђина зна само то, да су то рушевине кућа првијех становника. Од интереса је, што се у овијем омеђинама не јављају трагови од радње с кречом. Од старијих чатрња спомиње се у Пријеворy Ханска Чатрња, за коју причају да је градио Шљун, најстарији становник овога села. Сељаци веле, да ове старе чатрње најпослије пресушују. Око села има по свијем косама и главицама много гомила. Народ мисли, да су то богомоље старијех сељака.

Постанак села и поријекло становништва. – Јасно се види из остатака од старине, да се је садашње становништво у Пријеворy и Заушју населило на мјестима старијих насеља; за Селиште то се види и из имена самога села; једини Ћурјен нема никаквијех старина ни трагова од старијех насеље. Народ не зна ништа о постанку прва три села, а о Ћурјену прича ово. Када су се Селимовићи доселили на Заушје, овдје није било никаква села. Селимовићи су истом доцније подигли зимске стаје за стоку. За ту су стоку најмили чобанина, који је ту живио и пазио стоку. Такво имање звало се *беглук*. Истом касније су ту почеле обрађивати земља.

Дакле већина села заушкијех подигнута је на мјестима старијих села. Сељаци знају и за старије становнике овијех села. У Пријеворy су живјели Предо-

[1] Причају старији људи, да су они запамтили, кад се љети није могла наћи у Заушју ни кап воде. Јевтиније је била она масла него оке воде.

[1] Народ вели, да је онај Предојевић, што се спомиње као паша у турској војсци.

јевићи. Главно им је занимање било сточарство. Неки мисле, да су ти Предојевићи држали стоку и у Чепелици. Народ вели, да су се ти Предојевићи затекли у Пријевору при уласку Турака у Херцеговину. Мисли се, да су Предојевићи поријеклом из села Чепелице у Црној Гори[1]. Они су се раселили по околнијем селима[2].

На Заушју причају, да су у овому селу најприје живјела браћа Шљун и Лазар. Њихов брат Чукоје живио је у Чуковићима у Билећи.О њима се не зна ништа више. Споменули смо, да су они градили цркву и чатрњу. Прича се, да су имали много стоке, планина им је била у Браићевићима и Зуровићу. Неки причају, да се Шљун потурчио, а неки веле, да су Селимовићи отели њихову земљу, а њих протјерали. Осим тога у овој се опћини памте многе породице, које су неко вријеме живјеле у заушкој опћини. На Ћурјену прије Стијачића живјели су *Мањаци* и држали Селимовића беглук; једном су се посвађали са Селимовићима и одселили у Гацко и Невесиње. У Пријевору су живјели кметови Бабовића *Продрибабе,* који данас живе на Пилатовцима. Из Пријевора су побјегли ради свађе с Овчинама из Заушја. О њихову поријеклу не зна се ништа. У Пријевору су живјели у *Гудељи*, као кметови Мургузови. Они су убили дијете Мургузово и зато су изгинули.

У истому селу, прича се, живјела је неко вријеме једна породица *Бајовића* с Баљака, па се опет оселила на Баљке.

Најстарија је породица *Мургузи*. Једни за њу кажу, да су дошли у Рудине из Конавала са менђушама у ушима; други веле, да су Мургузи доселили као и већина рудињскијех Муслимана из Новога; сами Мургузи веле, да су прави потомци старијех Предојевића, да су примили Ислам пошто су Турци освојили Херцеговину и да им се остали сељаци хоће, да наругају, кад им веле, да су поријеклом из Далмације[3].

Селимовићи, Ћорићи и *Овчине* једна су породица са три презимена. Једни од њих причају, да су потурчењаци од прав. Хришћана Вујовића у Врањскијем (билећки котар). Други причају, да су поријеклом из Новога. Најстарије им је презиме било *Бабахметовићи.* И данас има у Требињу Бабахметовића Кула, коју су они градили.

Бабовићи су послије освојења Новога од Млечића доселили у Требиње. И данас их има у селима око Требиња до 200 кућа. У Пријевору су имали читлук и доселили су се прије 80–100 година.

Ребићи су дошли из Никшића прије 80–100 година. Овдје их је дошао мираз, те су доселили на њ.

Идризи су доселили прије 70–80 година из Корјенића. И данас имају тамо своје породице. У Корјенићима су се звали Сехратлићи.

Стијачићи су доселили прије седамдесет година из Корјенића на Селимовића читлук. И данас има у Корјенићима много Стијачића. Славе Аранђелов дан.

Тепшић је за вријеме окупације доселио на Жупе код Дубровника у Пријевор као механџија. Он је једини католик у овој опћини.

---

[1] То ми је казао Мићо Леро из Чепелице. Остали потомци Предојевића не знају ништа о своме поријеклу.

[2] Потомци Предојевића живе на Планој, Баљцима, Плужинама, Шобадинама, Чепелици и Панику.

[3] У овому крају обичај је, да се једни другима ругају, да су поријеклом од Латина, што носе менђуше.

Врбица[1]

Положај. – Врбичку опћину чине села: Богдашићи, Трновица и Врбица. Богдашићи су с источне стране заклоњени поменутом Тегарином и Дреновицама, док су Трновица и Врбица у доста уској јарузи. Куће су у сва три села управо на самом подножју косе. Ријетко је наћи кућу на сасвијем равноме земљишту. Кроз Богдашиће зими тече с Баљака поток *Огорач,* који чешће засне пијеском по више њива. У Трновици зими тече поток из *Пиштети*, у коме љети и у прољеће има сасвим мало воде. Поред овијех извора у сваком селу има и чатрња, у које се зими и у јесен скупља вода. Те чатрње надокнађавају љети оскудицу воде. Ако се љети изцрпи сва вода из чатрња, онда се вода добавља с извора Требишњице, до кога има два сата пјешачког хода.

Земље и шуме. – У Богдашићима је земља западно и сјеверно од кућа. У Трновици је ирадна земља са свијех страна опколила куће. Има њива и изван села по брду. Поједини дијелови зову се: Удипоље, Павлов Сто, Ргуд, Главића Њива, Ђеринац, Крстаста Њива. У Врбици су најплодније њиве око кућа, а има их раштрканијех и изван села. Око сваког села има доста испаша и шума. Испаше су увијек заједничке, а шуме су само у Богдашићима подијељене.

У Богдашићима још већина сељака живи на агинској земљи, само их је пет слободнијех.

У Трновици су сељаци већином слободни, само има седам кмета, који плаћају аги сваке године извјесну суму новца. Има приорача, који поред своје обрађују и туђу земљу. У Врбици нема ниједнога кмета; већином су се откупили још за турске владе.

Тип. – Куће у поједինијем селима разбацане су у неколико збијенијех група. Узорак таквом распореду кућа јесу на првом мјесту физичке особине земљишта. У Богдашићима се види, да су се куће скупљале на поједине хумке, по којима су и поједини дијелови села добили имена. У главноме Богдашићи се дијеле на: Горње и Доње Село. Из Горњег у Доње Село има десет минута. У селу има седамдесет кућа, које су збијене у шест група. У свакој појединој групи живи само једна породица, којијех има пет. Имена породица су ова: Вучковићи, Алексићи, Радмиловићи, Бјелице и Салатићи.

Трновица има тип потпуно разбијеног села. Нигдје се куће не збијају у поједине групе. Обично су куће двјеста до триста метара удаљене један од друге. У Врбици куће су поредане на подножју Тегарине Греде у један низ. Узрок оваком типу јесу поглавито некадашњи агински читлуци. У Трновици имамо три породице и то: Уљаревиће, Бабиће и Зечевиће, а у Врбици саме Уљаревиће.

Торине и планине. – Сваки сељак има на удаљенијим њивама торине, гдје у прољеће и јесен спраћа стоку. Богдашића су торине у Терзића Рупинама и Дубоком Долу, а остала два села немају торина. Љети гоне стоку на планине у гатачком и фочанском котару. Највише љетују на Волујаку, Штављану и Зеленгори.

---

[1] Сва три села врбичке опћине раније испитао г. В. Перинoвић. У љето 1902. г. поново су сва три села испитана.

Имена. – Богдашићи су по причању сељака добили име по некаквом бану Богдану, који је био господар овог села. Трновица је добила име по мјесту, из кога су први сељаци населили ово село. Најстарија је породица у овом селу Уљаревића, која се је доселила из Трњива у Црној Гори. За успомену на мјесто, из кога су доселили, назвали су ово село Трновицом. Мисли се, да је Врбица добила име по врби, што је некад у том селу расла.

Старине. – У удуту врбичком има на више мјеста остатака из старине као: селишта, омеђина, гробаља и црквина. На Богдашићима има многа селишта и омеђина испод Тегарине Греде и Вардара. Имена омеђина су ова: Шутонића, Турунташева, Вучетића и Тољеве Омеђине. Испод Тољевијех Њива има старог гробља и развалина од старе цркве. Исто тако има старог гробља, које се зове и грчко гробље под ублом Озреном. То је гробље данас породице Алексића. У Трновици имају два селишта и то једно на Шундраковини, а друго на Биоковици. Та су селишта удаљена двадесет по двадесет и пет минута од села. За та селишта народ вели, да су то били „грчки" збјегови од куге. У Врбици имају два селишта у Бабином Долу и у Капешином Долу. У Бабином Долу становала је породица Васковића и одселила је у Босну прије 50 година. У Капешином Долу становала је једна породица Бјелица, која је послије окупације преселила у Горњу Врбицу, која је данас у Црној Гори.

Постанак села и поријекло становништва. – Из онијех многијех омеђина и селишта да су закључити, да су Богдашићи и Трновица постали на старијим насељима. Путописци из средњег вијека спомињу Трновицу. То су били у турско вријеме сараји, који су служили за преноћиште путника. Исто тако зна се и за најстарије породице у Богдашићима, да су дошле у село, које је било мало прије опустило. Једина Врбица није постала на каквом старијем насељу, већ се развила из сточарскијех станова. Некада су, прича се, у томе селу биле зимске торине и јањила Уљаревића из Трнавице. Касније су ту исти Уљаревићи засновали и село у Врбици. Нијесу нашли ни мало обрађене земље, већ су је сву они искрчили и уредили.

Старији становници овијех села. – Има много имена, која упућују на старије становнике овијех села. О некојим породицама причају и данас сељани, а о некијем су изгубили успомену. Тако на Бегдашићима прича се, да је то село било имање породице Тоља и Турунташа. То је била једна породица. Зна се и зашто су те породице оселиле из овога села. О њима се прича ово. Једном пред кретање у планину најстарији од породице Тољеве оде у Требиње, да купи соли и опанака. Познавао се с Муслиманом Арсланагићем и заиште у њега робу на вересију. Кад му Арсланагић, не хтједе дати робе на вересију, овај му одговори: „Ако ти не платим до Митрова дне, ево ти цијеле Богдашиће!" Арсланагић му да робу по тој пригодби. Кад је био рок плаћању, Тољ мало задоцни и дође неколико дана иза Митрова дне. Арсланагић не хтједе примити новаца, већ протјера Тоља с Богдашића. Ти Тољи данас живе на Браном Долу и у љубињском котару. У овому је селу живјела и породица Манигодића, која се је дијелом раселила, а дијелом изумрла у овоме селу. У селишту под Вардаром спомињу се Омеђине Шутонића и Вучетића. Вјероватно је, да су ту живјеле неке старије породице, о којима сељани данас не знаду ништа. О Трновици зна се, да је то село било некад постојбина породице Терзића. Њих је протјерао Муслиман, који је држао ово село, намјештао сељане и узимао

хак са земље. Видјели смо у Врбици, да су живјеле породице Васковићи и Бјелице. Још се спомињу као становници у овому селу Горановићи и Канкараши, који су одселили у Црну Гору.

О постанку и развијању овијех села може се извести ово: Трновица и Богдашићи постали су на мјесту старијех насеља. Села су била агинска и ага је намјештао поједине породице као кметове. На сваком већем комаду земљишта насељена је једна породица. Села се касније развијају досељавањем и намножавањем. Врбица, која је постала на мјесту старијех торина, развија се намножавањем једне породице.

Поријекло данашњег становништва. – Најстарији су у овој кнежини *Уљаревићи.* Старином су из Рифана код Никшића у Црној Гори. У некој свађи убију Турчина, зато се раселе и настане се у Бањанима у селу Броћанцу. Пошто је у овом селу било незгодно живјети, преселе се брзо у Трњине у Црној Гори. Ни у овоме селу дуго не остадоше, већ се преселе у Трновицу. Прича се, да су у Трновици нашли доста омеђина и искречене земље, али нијесу нашли никаквијех становника. У Трновици остану само два брата, а остали оду у Босну, те их сада има у Брчком и на Гласињцу. Од њих су Сушићи у Гацку. Према потомцима тијех првијех досељеника рачуна се, да има од њихова досељења око 150 година[1]. Славе Никољ дан.

Иза Уљаревића по старини долазе *Вучковићи* на Богдашићима. Старином су из племена Озринића у Црној Гори. Прије него су доселили на Богдашиће, становали су на Граовцу и у Корјенићима. Највише су се задржали у Корјенићима. И данас имају тамо свога племена. Њихови су сродници: Стијачићи, Муслимани Бараковићи у Корјенићима, Лисови у Билећи, Комори у Зупцима, Јаничићи у Броћанцу и Атељевићи у Љубомиру. А од њих су и Тркље у Мириловићима. Славе Аранђелов дан.

Бабићи су доселили прије осамдесет година с Плане. Славе Лазарев дан (Лазареву суботу).

Алексићи су старином из Малине из Зарјечја. Из Малине су се преселили преко Требишњице у Површ и Видње. О тој сеоби причају ово. У Малини је живио старац Малеш са седам синова. Једном дођу Турци у њега да преноће. Старац их прими лијепо, а кад се Турци опију и почну чинити безакоња, он их поубија и пресели под Стражиште, гдје су му још прије биле торине. И данас живи по разнијем селима испод Стражишта много њихових саплеменика. Из Подврши су се преселили на Богдашиће због тога, што су убили Лукету Пешикана. Старо им је презиме Малишевци, а Алексићима су се прозвали по своме прадједу Алекси. Од њих су Ковачевићи у Срећевићима (у Гацку), Мандићи у Дулићима (Гацку), Пантићи у Бијелом Пољу код Мостара, Дракуле у Дрини код Фоче, Ђоровићи, Шупићи, Алексићи и Јарамази у Подврши (у Црној Гори с лијеве стране Требишњице), Дедијери у Чепелици, Јанковићи у Дубочанима и Крњи у Ватници и у Давидовићима. Славе Игњат дан.

Радмиловићи су доселили с Врање Дубраве (Баљци) прије тридесетак година на агинђски читлук. Славе Никољ дан.

Зечевића има само једна кућа. Доселили су прије четрдесет година из Бањана.

Бјелице су доселили из Бањана ради куге прије осамдесет година. Славе Јовањ дан, а прислужују Петков дан.

---

[1] Ђоко Уљарић има сада 90 година. „Вук, који се први доселио долази Ђоку као ђед."

За *Салатиће* неки причају, да су поријеклом из Конавала у Далмацији. Становали су у Селиштима у Билећи и одатле су се преселили на Богдашиће. Други приповиједају, да су Салатићи постали од неког војника, који је добјежао у овај крај. Тај је војника звао купус салатом, за то су га прозвали Салатићем. Славе Николь дан.

Граница

Положај. – Села граничке општине су у југоисточном углу рудињске заравни; њихов удут иде од Буковог Вр'а и Дубовца према сјеверу и хвата све до државне тесте према Богдашићима. С југа су затворени огранцима Буковог Вр'а, с југоистока Дубовцем и Ђурјеном, а са сјевера негдје и са запада су сасвијем незаклоњена.

Земљиште у Граници је сасвијем неравно и веома кршевито. Састављено је од кречњака и лапораца, по којима расте кржњава стржевина, јасеновина и оштри вријесак. Гдјегдје су у кречњаку јако изражене карсне особине. У томе терену су веома честе, каткад доста правилна облика вртаче, које су покривене црвеницом и танкијем слојем хумуса. У цијелој опћини нема ниједног врела, осим неколика повремена пиштета на југозападној страни по странама Буковог Вр'а. Поради тога у удуту опћинском има доста чатрња.

Већи дио кућа на Бијелој Рудини је уз тесту, куће осталијех села разасуте су у појединијем вртачама у заравни. Већи дио кућа у Подгорју је у подужој, карличастој вртачи; куће осталијех села су у мањијем тањирастијем вртачама, редовно све заклоњене од сјевера, осим кућа на Бијелој Рудини, које су сасвијем изложене сјеверу.

Земље и шуме. – Села имају врло мало земље за обрађивање. И то земље, што је има, није сва на једном мјесту, већ је растурена тамо амо по удуту у појединијем вртачама[1]. Ирадна земља јавља се у већијем комплексима само на Бијелој Рудини, гдје је земљиште равније. У Подгорју има земље у већем комплексу само испод кућа – у заградама, док су у селу Граници и зграде врло ријетке, јер нема довољно ирадног земљишта за њих и цијело је састављено од веома малијех тамо амо растуренијех комада.

Поједини дијелови граничке мере покривени су младијем дубравама. Оне су честе и густе у Подгорју; на Бијелој Рудини јављају се као мале шумске оазе; у селу Градини око кућа су ријетке, а по Буковом Вр'у су веома честе и велике. Шума на Буковом Вр'у је од старе буковине, док је у нижијем крајевима од стржевине.

У овој општини преко љета пале се „жежнице", које се мјесто гноја просипљу по њивама. Кад се преко љета осуши земља, сељаци близу њиве ископају јаму до ½ м дубине. У ту јаму наложе ватру и на њу метну много дрва. Кад се ватра разгори, покрију је бусјем, које се наврнуто положи на ватру, те онај дио буса, на кому је трава окрене се унутра, а с извана је сама земља. Бусја се наслаже много, те жежнице изгледају као кртичњаци, до 1 или 1 ½ високи. То се остави да гори неколико дана, док сва земља не постане црвена. Тада се

[1] Име вртача се ријетко чује у Рудинама. Најобичнији је назив *дô* за вртачу, у које је дужина два пута већа од ширине и *долина,* у којој је и дужина и ширина готово једнака.

та земља заједно с лугом (пепелом) просипље по њиви. Жежнице се не пале више ни у једном испитаном рудињском селу.

Већина сељака до назад тридесет година живјела су на агинској земљи. Неки су се почели откупљивати од агâ још прије 1875. године. Данас има слободнијех сељака; неки су куповали земље и у другијем опћинама. Знатан дио сеоскијех породица и данас живи на земљи столачкијех и требињскијех ага.

Тип. – Села ове опћине већијем су дијелом веома разбијена типа. Овдје је најјаче изражен тип разбијенијех села. На Бијелој Рудини куће су разређене у неколико породичнијех група, које су једна од друге веома удаљене. Ријетко се и у тијем групама јавља кућа уз кућу; највећијем су дијелом знатно удаљене једна од друге. Поједине групе су у плиткијем долинама, а обично нијесу растављене никаквом природном преградом. У Подгорју су исто тако разређене у неколико породичнијех група, које су разбацане по већијем долинама. У једној групи живи само једна породица, без икакве примјесе. И у Подгорју куће чине доста разбијен тип. У селу Граници куће су још раштрканије. Оне су разасуте по појединијем вртачама, те на многијем мјестима има по километар између кућа. У новије вријеме диобом настају нове куће и јављају се уз старе. Али је веома ријеткак случај, да се нађу четири куће на окупу. Доста велик узрок оваком типу је природа земљишта, у којој је плодно земљиште ријетко и разбацано.

Поједине групе кућа немају нарочитијех имена, већ се именују по главној породици која живи у њима. На Бијелој Рудини има пет група кућа и у њима породице:

Желуди (Ивковићи), на сјевероисточном углу села, има их 7 кућа;

Салатићи су 1 км. западно од Желуда. Куће су раштркане, а има их свега 5 к.

У близини Желуда мало према југу живе *Вујадиновићи* (3 куће).

Одвојено живе *Војновићи* (7 кућа) и *Сенић* (1 кућа); Исто тако одвојено живе и *Бекићи (Тркље)* (3 куће). Поред Бекића је 1 кућа *Бошњакова.* На Граници живе:

Милићевићи (11 кућа). Њихове куће чине двије доста удаљене групе.

Козјаци (3 куће) живе на југо-истоку под самијем Буковијем Вр'ом. Код њих живи *Желуд* (1 кућа).

Столице (8 кућа) живе у двије јако удаљене долине.

Између Столица су *Радмиловићи* (2 куће).

У Подгорју имамо три породице, које чине три засебна чопора. Од њих су: *Радовановићи* (7 кућа).

Торине и јањила. – У старије вријеме сељаци су љети гонили стоку у Бјелашницу у Гацку, те гнојили земљу гатачкијем сељацима, а зато им је стока могла пасти до по удуту тијех села. Неки сељаци с Бијеле Рудине и из Подгорја купили су земље у Баби и ту љети изгоне стоку. Село Граница не гони љети стоку никуда из сеоскога удута, само их за вријеме велике жеге истјерају у шуму око Буковог Вр'а. Свака породица има јањила и торина око Буковог Вр'а. Мјеста на којима су јањила зову се: *Широка Продô,* Поткаменица, Кривача и *Прољетишта.* Неке породице немају ни јањила ни торина већ саме чобанске колибе. Торине су од кућа удаљене од ½ – 1 ½ сата. У Подгорју има исто тако доста јањила и колиба и ако свака породица има своју планину у Гацку. Њихове су торине јужно од села, удаљене од кућа ½ – 1 сата. На та се

јањила не изгони стока љети ни у пролеће као на Граници. То су зимске стаје, у које се стока не изгони прије него пане снијег. Около јањила има доста шуме, те стока може наћи брсти, кад снијег покрије траву. Стока остане на јањилима, све док снијега нестане а каткада и преко цијеле зиме. Јањила немају само најсиромашније породице.

Мјеста на којима су јањила у Подгорју зову се: *Подосмигомиле, Вранов Дô, Јарчишта* и *Дрзнове Рупе.* Око јањила се каткада обрађују поједине долине. Неки сељаци на ту земљу имају агу, а у другијех је властита. На земљу око јањила највише се сади кртола.

Име. – О имену Бијеле Рудине народ не зна никаква објашњења, нити има о томе каквијех прича. Исто тако не зна се, одкуда име Граница. Подгорје је добило своје име по положају.

Старине. – У овој опћини има врло мало старина. У близини сеоскијех кућа на Бијелој Рудини има много старинскога гробља, које се зове „Боботово Гробље." То је гробље без сумње било некада у удуту Бијеле Рудине, а данас је у врбичкој опћини.

У селу Граници и у Подгорју нема никаквијех остатака од старине осим двије или три *гомиле,* које овдје нијесу честе као у осталијем селима.

Постанак села и поријекло становништва – Већ по самијем остатцима од старинâ види се, да у овој опћини неће бити тако много старијех села.

О селима ове опћине из народног казивања знамо ово. Село Бијелу Рудину не зна се, ко је основао; само се зна да је у њој од „памтивијека" живјела породица *Ивковићи* (Желуди). Нико није чуо, да се је та породица од куда доселила и она се броји међу најстарије породице у Рудинама и у Гацку. Цијели удут ове опћине, од Бијеле Рудине до Вратнице био је само својина те породице. Пошто су Муслимани ушли у ову област, Ивковићи су изгубили већину земље, само су задржали један дио земље, који је и данас њихов.

На њиховој земљи у Подгорју била се је настанила муслиманска породица *Челари,* коју је неки наша сургунисао.

Послије је земља цијеле опћине дошла у руке појединијех Муслимана. Подгорје је било на читлуку столачкијех и мостарскијех Муслимана и они су насељавали поједине породице на читлук. Село Граница је било имање Муслимана Селимовића са Заушја и они су по њој градили торине. Прије сто и педесет година у данашњем селу Граници није било никаквијех насеља. Земља се у њој почела обрађивати прије сто и двадесет година. Да је Граница веома младо село, види се и по томе, што јој међе нијесу обиљежене крстовима, већ медницима. Ово се лијепо слаже с народнијем приповиједањем, да је ово било муслиманско имање, која никада нијесу била обиљежена крстовима. И све до окупације ова су села била при заушкој опћини; тада власт одвоји граничка села у засебну опћину. Дакле о постанку Бијеле Рудине не зна се ништа; данашње Подгорје засновано је на селишту, а Граница је веома младо село, постало по свој прилици у 18-ом вијеку и то на месту муслиманскијех торина.

Иза Желуда (Ивковића) по старини долазе *Салатићи.* Они су поријеклом од некога одбјеглог војника. Салатићи веле, да је тај војник родом из „Сријема". Најприје је живио у Селиштима код Билеће, па се послије преселио на Бијелу Рудину, Салатићем су га прозвали зато, што је купус називао салатом. Славе Аранђелов дан.

Радовановићи су старином с Врање Дубраве на Баљцима од истог племена, од кога су Комленићи у Мирушама и Шекарићи у Почековићима у Црној Гори. Радовановићи су се с Врање Дубраве преселили у Риоца. Ту су, веле, дуго живјели и имали су своју земљу. Једном су куповали вино у Стоцу за крсног имена. Пошто нијесу имали свијех новаца, остану дужни 80 гроша. За тај им дуг одузеше Риоца. Одатле се Радовановићи раселише и живе у Давидовићима (8 кућа), у Лукавцу (6 кућа), у Дабру (7 кућа), у Ватници (3 куће) и у Врањскијем (20 кућа). Славе Ђурђев дан.

Томовићи или *Бојовићи* су доселили прије 80 година с Тупања из Бањана. Они су исто племе с Тешановићима у Требињу и на Мекој Груди и с Роганима на Планој. Славе Ђурђев дан.

Кустурица је прије 80 година дошао с Плане на Подгорје. Та је породица исто племе с онијем Кустурицама на Планој.

Бјелетић је прије тридесет година дошао с Прераца на агинску земљу. Слави Госпођин дан.

Поред Салатића и Ивковића на Бијелој Рудини живе *Вујадиновићи.* Они су поријеклом из Крне Јеле код Грахове. Дошли су послије прве куге. Славе Никољ дан.

Војновићи су од племена Милићевића с Боденика. Овдје су доселили прије 60 година на агинску земљу. Славе Никољ дан.

Тркље или *Бекићи* су поријеклом од онијех Тркаља у Мириловићима. На Бијелу је Рудину доселио њихов дјед. Славе Аранђелов дан.

Бошњак је од онијех Бошњака из Билеће. Овдје је прије 35 година доселио због сиромаштва. Он је поријеклом од Стијачића из Корјенића. С овијем су исто племе Вучковићи, од којијех су Тркље. Према томе Бошњаци и Тркље су исто племе. И Бошњаци славе Аранђелов дан.

Од данашњијех породица на селу Граници најстарије су Столице. Најприје се је у овом селу настанио дјед овијех Столица. Иза овога Столице дошао је Милак Милићевић из Шобадинâ, дједовијех Милићевића, па Козјак с Плане и најзадњи Радмиловић из Подврши.

Столице су поријеклом из Риђана у Црној Гори. У најстарије доба звали су се Вујачићи. Из Риђана су се доселили давно и живјели су дуго у Симијовијем (опћина у билећском котару, јужно од Ватнице). И ту су имали своје земље, па је прешла у руке Муслимана и они су одселили. Славе Никољ дан.

Милићевићи су од племена Милићевића, које је старином из Билеће. Славе Никољ дан.

Козјаци су од Козјака с Плане. Славе Никољ дан.

Радмиловићи су дошли из Подврши (данас у Црној Гори), а поријеклом су од онијех Радмиловића с Баљака. И Радмиловићи и Козјаци су поријеклом од старе породице Предојевића у Пријевору. Славе Никољ дан.

Становништво на Граници састављено је готово само од досељеника, али већина тих досељеника су старинци из сусједнијех рудињскијех села. Досељеници у Подгорју и на Бијелој Рудини су старији, док је становништво на Граници састављено само од досељеника из XIX-ог вијека. На Граници имамо исте породице, које живе и у сусједнијем селима, само су двије породице на Граници, које не живе у осталијем селима. Пошто је становништво на Граници већином скорашње, овдје немамо великијех и разгранатијех породица. Из свега овога види се јасно, да *се је становништво на Граници множило много*

више досељавањем него ли прираштајем. Досељавање престаје у другој половини XIX-ог вијека и истом отада становништво се множи само прираштајем.

Плана

Положај. – Плањска села разсијана су по кршевитом земљишту око Плањског Поља. Већина их је виша од самог поља: заузела су брегове и главице око поља, негдје се спуштају кршевитијем земљиштем у низину самог поља, а никада нијесу од њега много удаљена.

Од села што су поред самог поља, јако су удаљени Његановићи (на западу око 2 ½ км. даљине). Готово у истој удаљености од Његановића на ЗСЗ су Пађени. То се село спустило готово у саму низину Фатничкога Поља, између *Кукуна* и *Јованове Градине*. Његованонићи, Кривача и куће око тесте на Планој изложени су према сјеверу, док су сва остала села заклоњена.

На Планој у пољу има живи извор, с кога пију воду ближе куће. Осим тога свако село има по неколико чатрње. У селу Планој има 2 чатрње и убо *Домашице* у кому је мало, једва примјетно врело. У Његованонићима су 3 чатрње, у Лађевићима 4 и на Ђечу 2.

Земље и шуме. – Свако плањско село има дијела у опћинској мери. Под мером су сва кршевита и брдовита мјеста, на којима се не може земљиште обрађивати. У мери има и нешто шуме.

Ирадна земља је најбоља у пољу, гдје најболе рађа кукуруз. Осим тога свако село има земље у већем комплексу уз кућу и разбацане у мањијем долинама по мери.

Врло велики дио сељака има своју земљу, а само незнатан дио живи на земљи муслиманскијех Плањана.

Тип. – Села плањска дијеле се на поједине чопоре, којијех становништво сачињава једна породица. Чопори се јављају само у онијем селима, у којима живи више породица или која нијесу на сасвијем равну земљишту. Села на равну земљишту, у којима живи у већини једна породица, збијеног су типа и не дијеле се на чопоре. Таква су села: Кривача (14 кућа Авдићâ), Шакотићи (6 кућа Авдићâ), Рогови (7 кућа Самарџића), Селишта (13 кућа Бабића), Ђеч (27 кућа Ћатовића и 2 куће Самарџића), Подосоје (8 кућа Авдића) и Лађевићи (14 кућа Самарџића).

Куће на Планој, на Пандурици и Његановићима су разбијене у неколико чопора. У једном чопору на Планој имају 23 куће Авдића; од њих су пољем одвојене 4 куће Козјака и 8 кућа Кустурица (на СЗ од Авдића). На Пандурици су смијешани Авдићи и Кустирице (13 кућа). Његановићи се дијеле на 6 чопора.

У Турскијем Његановићима живе Муслимани Ђани (19 кућа); у Српскијем Његановићима (8 кућа) живе помијешано Рогани и Милошевићи; у Горњијем Његановићима живе Рогани (5 кућа) у Скочајићи (2 куће). У Пађенима живе Вукоји (19 кућа). Пађени су раздијељени малом косом на два чопора.

По типу плањска села дијеле се на села збијеног а и разређенога типа. Села у равницама и у пољу су збијена типа, а она по брдима су разређенија, чешће јако разбијена. На поједина села збијенога типа јако је утицала природа земљишта, а на Ђечу се види утицај варошкога живота. У Ђећу су све муслиманске куће на једном мјесту, док су оне двије хришћанске јако удаљене од њих. Куће су збијене у: Ђечу, Роговима, на Планој, на Кривачи и у Пандурици; У Шакотићима су куће поређане у низ. Јако су разбијене куће у: Селиштима и Подосоју; у Горњијем Његановићима су разређене.

Планина. – Села плањске јавте гоне љети стоку у Бабу код Гацка. Прије окупације Авдићи су гонили у Зукву код Пиве. То је била заједничка планина свијех Авдића, у којој су се поједини дијелови обрађивали. Прича се, да је сваки Авдић, могао којигод комад земље у Зукви обрадити, посијати и сам брати род. Овака појединачна обрађивања планине била су ређа; кад се обрађивала планина, обично су сви Авдићи заједнички радили и међу собом (по домаћинима) дијелили род. На ту су планину имали и тапије. Сада је сва обрађена и држе је Додери и Бајагићи из Пиве.

Имена. – О постанку имена појединијех села народ не зна ништа приповиједати.

Старине. Око некијех села на Планој има више остатака од старине. Највише има старијех гомила, од којијех је неке исопавао и испитивао В. Радимски.[1] У њима је налазио костура, положенијех у правцу И–З, с главом на западној страни. Гробови су оивичени каменијем плочама. У њима су нађени поједини предмети као: римска бронзана брњица, бронзана пуца и др.

Осим тога овдје има и средњевјековнијех гробница. Њих највише има код Кривача, у Његановићима и у Пађенима.

Постанак села и поријекло становништва. – Из остатака из старине и по натписима на појединијем гробницама види се, да је на Планој било веома старијех насеља. Међутијем из народног приповиједања види се, да су најстарији насељеници нашли сва ова села пуста и зарасла у густу шуму. Народ не памти старије становништво и мисли, да су преци данашњијех породица засновали ова села. По народном причању све су данашње породице доселиле за „турског“ времена; по остацима од старине види се, да је насеља на Планој било још прије Турака и ради тога можемо вјеровати, *да ни на Планој насеља нијесу скорашња,* као што их народ узима и да су *данашња насеља заснована у близини или на мјестима старијех насеља.* Изгледа, да је Плана прије заснивања данашњијех села дуго времена била пуста. То се види из приповијетке о досељењу најстаријих породицâ: Авдића и Бабића.

Авдићи су Муслимани, а *Бабићи* православни Хришћани. Они веле, да су једно племе и данас се својатају. О своме поријеклу причају ово: У *Кобиљ-Долу,* у Црној Гори живјела су три брата Кривокапића. (Други причају, да их је било пет брата). Тада је била Херцеговина пуста, а у Црној Гори тјескоба. Кривокапићи убију неког Црногорца, те сва три брата напртљају и побјегну у Херцеговину. Како је била жега, били су јако ожедњели, те се склоне у шуму на данашњем Плањском Пољу. Том приликом нађу на Планој врело, те им се учини то мјесто згодно за насеље и начине колибу. Али послије мало времена виде, да су поред пута и да ће им Турци чешће досађивати, зато се одатле дигну и настане на данашњој Мекој Груди. Ту се подијеле, те један од њих од-

[1] Гласник Зем. Музеја XI. с 97–104.

сели у Гацко и од њега су Зимоњићи. Остала браћа живјела су још дуго на Мекој Груди. Један од њих био је ожењен од Баћевића из Бањана. Жена му је била „гледна и одвеће лијепа“. То зачује Муслиман Кариман Томановић (поисламљени Црногорац[1] и зарече се, да ће побити Кривокапиће и одвести им лијепу невјесту.

Кад је Кариман био близу Меке Груде, изађе сам да уходи Кривокапиће и нађе ону невјесту на чатрњи, гдје налијева воду. Он је одмах позна и хтједе је ухватити, али она побјеже. Он полети за њом на коњу, налети на гувно, на коме су Кривокапићи баш тада врли жито. Он насрну на њих, и док су му се други одупирали вилама, један нађе џефердар и убије Каримана. Међутијем приспије и остала Каримановa дружина, нападе на њих, рани једнога, а остали се сви разбјегоше. Један од њих оде у Дробњаке и прича се и данас од њега има потомака. Турци ухвате онога рањенога, одведу га у Требиње и присиле, да прими Ислам. Том приликом доби име Авдија. Он се послије упише у турску војску и у једној се битци особито показао. Поради храбрости одликује га турски цар и дâ му да изабере да живи, гдје год хоће. Он изабере Плану, нађе једнога од своје браће и њега насели код себе на Планој. Овај брат није имао бркова, те је изгледао као баба и од њега су Бабићи. Куће су њихове биле на сјеверној страни Плањскога Поља и овом је приликом засновано најстарије село на Планој. Бабићи и Авдићи имају свога племена у Дробњацима (Шаренци), у Панику (Парежани), на Давидовићима (Шаренци), Фатници (Шаренци), у Бијељанима (Шаренци), у Влаовићима, у љубињском котару, у Ходбини код Мостара, у Трновици (Бабићи) и у Гацку (Зимоњићи). Сви ови осим Авдића славе Лазарев дан (Лазареву Суботу).

Прича се, кад се је оно Авдија Кривокапић одликовао у рату, да га је Султан богато обдарио. Кад се је Авдија враћао у Херцеговину, купи у Ћустендилу једног Циганина и доведе га на Плану. Од тога Циганина прича се да су поријеклом данашњи Муслимани *Кустурице*.

Трећа по старини породица су Муслимани *Ђапи* у Турскијем Његановићима. О њиховом поријеклу прича се ово. Једанпут арамбаша Лимо, друг Баја Пивљанина удари на неке муслиманске сватове. Пошто у Лима није била најбоља дружина, сватови га разбију и заробе му једног из дружине. Овај од страха обећа Муслиманима, да ће примити Ислам, ако ће му поклонити живот. И збиља прими Ислам, али се брже покаје и поче се крстити, али га Муслимани опет натјерају, да прими Ислам и ожене га Муслиманком. Овај потурица већ је имао и дјеце, која су била Муслимани, а он се није држао стално ни хришћанске ни муслиманске вјере. Сад би се крстио, а кад би га застрашили, опет би клањао. Био је, веле, веома висок, па кад је једном отишао у Дубровник, „Латини“ су се чудили, колик је и како прави велике кораке и у чуду су говорили: „Ајме за муку Исукрстову, чудна ли овога Ђапа!“ Поради тога прозову га Ђапом.

Ћатовићи веле, да су доселили из Рисна, кад су њим завладали Млечани. И данас имају својијех рођака, православнијех хришћана у Рисну, с којима се почешће „обилазе“. Други приповиједају, да они нијесу прави Ћатовићи, већ Мехићи из Цернице у Гацку. Веле, један је Мехић био слуга у старијех Ћатовића, па када су ови изумрли, наслиједио је њихово име и њихово имање.

Вукоји причају, да су од веома разгранате породице Вујовића у Врањскијем. Прије њих у Пађенима живјела је породица Церовине, која је одселила

[1] О Кариману Томановићу говори се у опису Домашева.

ради неког сукоба с Муслиманима. Иза њих је Пађенима живио Муслиман Шљиво, кога је убио Бајо арамбаша. Попаре из Фатнице причају, да су и они некада живјели у Пађенима и да су имали своју властиту земљу, коју су изгубили ради тога, што су пустили, да им се дијете утопи. Вукоји су доселили прије деведесет година. Славе Никољ дан.

Козјаци веле, да су одавна на Планој, управо не знају, када су се у ово село доселили. Поријеклом су од Предојевића из Пријевора. Славе Никољ дан.

Рогани су прије осамдесет година доселили с Тупања у Црној Гори. Они су исто племе с Тешановићима, Тупањцима у Требињу и с Бојовићима у Подгорју. Славе Јовањ дан.

Самарџићи су прије седамдесет година доселили из Кривошија у Боки. Њихове породице има и на Крстачама у опћини Врањскијем. Славе Ђурђев дан.

Милошевићи су доселили прије педесет година с Меке Груде. Славе Јовањ дан.

Скочајићи доселили прије четрдесет и пет година из Невесиња. Они веле, да у Невесињу нијесу могли живјети ради тога, што је читлук на коме су живјели био премален. Славе Симуњ дан.

*

Цијело плањско становништво је од досељеника. Међу досељеницима прво мјесто заузимају Црногорци, па онда Бокељи и на треће мјесто долазе остали Херцеговци, од којијех ће многи бити првобитни досељеници из Црне горе. У одјељку о типу села види се, да су најстарији досељеници населили највише села и да њих по броју има највише. Из тога можемо закључити, *да се је плањско становништво послије досељења овијех најстаријих породица умножавало готово само прираштајем.* Новији досељеници почињу у првој половини XIX-ог вијека. Сви су досељавали или појединачно или у малијем фамилијама. То су већином досељеници из Боке или из остале Херцеговине. Досељеника из Црне Горе у XIX. вијеку било је мало. Плањско становништво и у том вијеку више се множило прираштајем старијих породица, него ли досељавањем.

Фатница[1]

Положај. – Фатницом или Ватницом зове се дубока и равна котлина, на сјеверозападном крају Рудинâ, која се пружа у правцу СЗ–ЈИ, између брда Кукуна и Калашца. Стране ове котлине су доста стрме и кршевите, дно је сасвијем равно и има све особине правог карсног поља.

Села су већијем дијелом са сјеверне, присојне стране котлине на појединијем заравањцима и блажијем нагибима; сама је Ораховица на источном крају котлине, а Кукричје на јужној страни котлине у Кукунову осоју. Села с присојне стране заклоњена су од свијех вјетрова (осим Југа); куће су између појединијех громада и валова, који су по заравнима и блажијем странама доста чести. У Ораховици је један дио кућа (Турска Ораховица) у плитком улегнућу, које се на источном крају Фатничког Поља спушта у облику јаруге према пољу. Други дио кућа у Ораховици (Српска Ораховица или Нарат) је по веома

[1] При изради физичког дијела служио сам се дјелом г. проф. Д-р Ј. Цвијића: Карсна поља Зап. Босне и Херцеговине, Глас LIX, 144–145.

плиткијем вртачама на рту *Нарту*, који једнијем дијелом дубоко задире у Фатничко Поље. Кукричје је на осојној страни Кукуна, у кршевитојували (правац СЗ–ЈИ), која је посута малијем вртачама. Куће су у присојнијем странама поједминијех вртача.

И овдје се јасно види она, у овом крају јако изражена, народна тежња за оснивањем насеља на присојнијем странама котлина и вртача.

Фатничко Поље заузима простор од 9,8 км², а стоји на апсолутној висини од 470 м. Оно се дијели на *Горње Поље* и *Доње Поље*. На средини му се диже кршна пречега *Малог* и *Великог Хумца* (до 30 м изнад поља), која раздваја Горње и Доње Поље. Фатничко Поље је веома богато изворима. Њих дијелимо у сталне изворе (Мачковац, Зла Стијена, Каменик, Велики и Мали Кукаљ, Студенац, Велики и Мали Јастребњак, Врело, Сопот и Бунар), на периодске изворе (Обод, Баба-Јама и Бабић) и еставеле (Велики и Мали Нежир.) Од Обода, по средини Фатничког Поља тече Ријека, главна вода Фатничкога Поља.

Ови извори добијају воду из Дабарског и Гатачког Поља. Ти су извори особито јаки у јесен и с почетка прољећа, када својом водом покрију цијело Фатничко Поље, које у то вријеме изгледа као језеро, коме на средини плива мала сеоска црквица на Хумцу. Вода се по каткад у пољу испење и до 40 м. висине. Ради тога чешће се догађа, да вода покрије дио Фатничког Поља, прије него су сазрели у њему усјеви. Тада већи дио усјева струне или проклија у води.

Чим престане киша падати и вода с поља почне се циједити у многобројне поноре, што се јављају на ивици у по дну поља. Такви су: Бâђина Лаза, Пасмица, Градац у Велика Пећина.

Ово су *нормални понори*, који се разликују од *инундационијех* понора, који се јављају нарочито десном страном испод Превиша и Бабине Греде.

Иради и мера. – Главни иради села Каоца, Фатнице и Бачевице су у Фатничком Пољу. Осим тога, свако од овијех села има између кућа поједине баштице.

Велик дио ирада Ораховице, Нарта и Кукричја је око кућа, а готово свака кућа има доста њива и у пољу.

Сељаци из Кукричја имају неколико њива и у Кукуну. Те се њиве зову: *Стајине, Носов Тор, Пупина Лазина, Дражина Гомила, Купушци, Поди* и *Градина*.

Неки сељаци имају своје земље још од старине, други су је добили доцније (куповином, поклоном турске власти, а негдје и отимачином). Један дио сељака и данас живи на агинској земљи. Аге су Муслимани из Стоца, Невесиња, Дабра и из Фатнице.

Осим тога у Пољу Фатничком имају земље сељаци и из осталијех села (као на Чепелице, Торина, Баљака, Границе, Загорја и др.). Ови су сељаци добили ову земљу већином куповином.

Тип. – Фатничка села дијеле се на мање групе кућа, које обично имају збијен тип. У Ораховици имамо два села: Турску Ораховицу и Српску Ораховицу, или Нарат, Турска Ораховица има тип муслиманског јако збијеног села; куће у Нарту су раштрканије и имају разбијен тип. У Турској Ораховици живе Бајрамовићи (24 куће) и Бабовић (1 кућа). У Нарту има осам кућа (Кундачине, Кокотовићи и Шаренци).

У *Каоцу* су куће нанизане испод веома стрмијех стијена у један низ; чешће кућа уз кућу тако стоји да се зидом додирују. У Каоцу има свега 13 кућа, у којима живе породице: Чомићи, Бабићи, Радовановићи, Копривица и Овчина.

Село Фатница распада се на три „засељка"[1]: *Зиловина, Жупа* и *Фатница*. Засеоци су растављени кршнијем ртовима и косама, а удаљени су 5–10 минута у правцу ЈЗ–СИ. Куће чине мање, јако збијене групе. У селу Фатници живе породице: Первани, Кулаши, Дучићи, Љубовићи, Попаре, Зилићи, Радовановићи, Чубрили, и Јакуповићи. У Зиловини има осам кућа, а у Фатници и Жупи тридесет и пет.

Око 4 км на сјевер од Фатничког Поља је село *Брдо*, у кому има 12 кућа. Куће су раштркане и ријетко чине групе. Ту живе породице: Поповићи, Крњи Радовановићи и Бојанићи.

У *Бачевици* су куће јако збијене. Издвајају се групе, али су и оне врло близу, те се тешко и запажају. У Бачевици има 18 кућа. Ту живе породице: Мерџанићи, Пизовићи, Хаџићи, Ђедовићи и Зилићи.

Куће у Кукричју размјештене су у неколико вртаче, те према томе и село се дијели на ове дијелове: Љут, Купини До, За Главицом, Кукричје и Бољевица. Ови дијелови разбацани су по заравни испод Кукуна. Љут, Купини До и Кукрије између себе су удаљени до 200 м. Од њих су се измакле куће. За Главицом на З око 900 м, а од овијех на С, у даљини од 2–3 км је Бољевица. У Кукричју има двадесет и три куће и то у Бољевици 4, у Љути 3, у Купином Долу 3, За Главицом 7, у Кукричју 6. О овом селу живи породица Попаре. Из овога се види, да у Кукричју имамо тип јако разбијеног села.

Планине и торине. – Фатничани се бави највише о земљорадњи, држе сасвијем мало стоке и ради тога ријетко која кућа има торине, а мало који гони у планину. Планина је Баба.

Од осталијех села у томе се разликује Кукричје. Оно је даље од поља, у брду, гдје има више шуме и ради тога лакше је хранити стоку. У јесен устављају стоку по рупинама у Кукуну, али немају торина ни јањила. У планину не гоне никако. У старије вријеме планина им бијаше у Слату, у Невесињу.

Име. – *Фатница*, по народном приповиједању, у старије вријеме звала се *Златница*, и *Златна Улица*. У то вријеме није вода притискала поље као данас, а кад се почело *блато хватати*, Златница је добила име Ватница или Фатница[2].

Калац је добио име по томе, што је на жупну мјесту, гдје послије зиме избију прве клице траве. (Прве клице траве народ зове *калац*, генитив *каоца)*.

Кукуричје је добило име по ситној јасеновој, грабовој и дубовој гори, која расте у селу. (Ситно, кржљиво дрво у овој области зове се кукрица).

Ораховица је добила име по неком старом ораху, који је био у селу.

Народ не зна, од чега је дошло име *Бачевица*.

Старине. – Трагови од старијех насеља у Фатници су многобројни. Највише има: старијех селишта, црквина, градина и старога гробља.

---

[1] Ријеч *засељак* ријетко се чује у овој области. У Фатници сам је чуо од писмена сељака, који је могао ту ријеч и из књига примити.

[2] Већина становништва у Рудинама ову јавту зове Ватница, само је Муслимани називају Фатница. Пошто у Фатници има знатан дио муслиманског становништва, ја сам узео овај назив онако, како га они употребљавају.

Селишта има дуж цијеле сјеверо источне стране Фатничкога Поља. Од њих се знају омеђине, које су каткад веома близу данашњијех кућа. О њима народ прича само, да су то остатци *грчкијех* кућа.

Црквина има у селу Бачевици и Фатници. Већина од њих срушена је већ давно, те народ о њима ништа и не прича. За једну црквину у Бачевици прича се, да је то била црква породице Чампара, од које је један примио Ислам и начинио цркву својој мајци.

У Ораховици причају, да је више данашње Турске Ораховице био некад манастир, од кога се по њивама налазе цигле и кресано камење. О свим старинама сачувало се мало спомена. То је знак, да је становништво новијег поријекла.

У Кукричју причају, да је на Градини (јужно од села по сата у Кукуну) било неко стражиште или караула. Ту се виде неке старе зидине без креча. Сељаци причају, да су на том мјесту налазили и лонаца и другијех суда.

Постанак села и поријекло становништва. – О постанку већине фатничкијех села нема никаквијех прича. У свакоме селу има остатака од старине, становништво је ново и можемо узети, да је већина фатничкијех села веома стара; за нека се зна поуздано, да су постала на мјесту старијех насеља.

За Кукричје прича се, да је засновано на мјесту, гдје су некад биле зимске торине поридице Мијача из Жупе. Касније се почела у Кукричју обрађивати земља, те су Голубићи – један огранак Мијача, постављали кметове на то имање. Најстарије село било је у Омеђинама (на СИ од данашњега села). Кад је доселила породица Попаре и они су неко вријеме стајали у Омеђинама, па су се послије преселили у Кукричје. Дакле у Кукричју се зна за помјештање села, што је врло ријетко у овој области.

Као кметови у овом селу спомињу се *Столице, Бјеловуци* и *Ковачи,* који су примили Ислам и живе данас под именом Ђумурије у Мостару. Они су живјели у Кукричју прије Попара.

У већини фатничкијех села знају се имена породица, које су у овијем селима живјеле прије данашњијех породица.

Прије триста година у Ораховици је живјела веома богата породица *Дучића.* У њезину крду ишло је три хиљаде оваца. Најпослије их је било толико, да им „нијесу могли ћевап давати“, већ су их у брдо загонили, не би ли их вуци појели. Дучића је имање била Ораховица, половина Каоца и трећи дио Фатничкога Поља.

У Бачевици је живио некакав *Чампара.* Имао је два сина и кад их је једном спремио да чувају козе, удари вук у козе и свијех их покоље, а дјеца побјегну. Један од њих некако дође у Стамбол (Цариград), постане паша, дође у Столац, па нађе оца и мајку живе у Фатници и начини им цркву. Звао се Панџа-Паша. Од њега нико жив не остане, те послије његове смрти, имање му купи Шарић из Стоца.

У Фатници причају још од старине живјеле су хришћанске породице: Шарабе и Мијачи.

О Шараби се сачувао до данас спомен у Шарабиној Бари и Шарабинијем Омеђинама. Та је породица била спала само на једног младића, који је примио Ислам и постао паша над Мисиром. Звао се Џезар Паша[1].

[1] Прича се, да је увијек радо гостио херцеговачке хаџије, кад су пролазили на ћабу. Ради тога су и хаџије носиле њему разне „стимице“ (дарове). Једном хаџија Љубовић из Невесиња донесе му дебу меда. То је паши било милије, него да је добио на дар дебу дуката, јер је мед био из његова „рођеног мјеста.“

Најстарије породице у Фатници су *Первани* и *Кулаши.* Они су поријеклом од старе породице Мијача, која је још од давнине живјела у Фатници. Само се ове двије породице рачунају као старјеници у Фатници. Њихово племе су и Голубићи у Стоцу. Первани и Голубићи су Муслимани, а Кулаши су Хришћани (православни). Кулаши славе Шћепањ дан.

Зилићи веле, да су поисламљени потомци породице Ковачевића, а други сељаци за њих веле, да су поријеклом од породице Столица.

Јакуповићи су поријеклом из Кнеж Дола у Опутној Рудини. Њихов прадјед био је најамник у Алексића, па се заљубио у њихову дјевојку, примио Ислам и оженио се њоме.

Попаре су поријеклом из Црвеног Дола на Чеву у Црној Гори. Одатле су се раселили веома давно и живјели су неко вријеме на Гласињцу у Босни. Али се и одатле брзо разселе и населе у Пађенима. Један је Попара био Љубовића сеиз и одликовао се је у рату на Кандији (Крети), па му је ради тога дарована земља у Пађенима. Пошто су поради неког злочина изгубили ту земљу, преселе се у Омеђине, а послије тога у Кукричје. Старо им је презиме Домазети. Има их у Влаовићима код Љубиња, у Предољу више Стоца, у Габели и у Ходбини код Мостара. Славе Никољ дан.

Бајрамовићи веле, да су прије двеста и педесет година доселили из Херцег Новога. Неки веле, да они нијесу Новљани, нећ да су поисламљени потомци породице Столица.

Чомићи су доселили веома давно из Херцег Новога.

Ове су се породице овдје затекле за вријеме последње куге. Прича се, да је куга страшно уништила фатничко становништво. Сачувала се успомена, да је иза куге у цијелој Фатници остало живо само седморо чељади.

Све остале породице доселиле су у XIX-ом вијеку.

Емровићи су доселили на Требиње. Веле, да је био самац и да је тражио, гдје ће моћи живјети, те се настанио у Фатници.

Хоџића је старина из Враћановића (код Плане) од породице Кокотовић. Овдје је доселио из Стоца.

Овчине су доселили са Заушја. Отац овијех Овчина оженио се из Фатнице, па је у миразу добио имање.

Дучићи су доселили ради сиромаштва из Кривошија. Поријеклом су од породице Суботића. Славе Арлијев дан.

Шаренци су убили агу у Давидовићима, па су одселили у Црну Гору. Послије окупације населили су се у Фатници. Славе Лазарев дан.

Бојанићи су доселили прије тридесет година из Кривошија ради сиромаштва. Славе Јовањ дан.

Чубрило је поријеклом од Вујновића у Влаовићима. Најприје је дошао као најамник у Фатницу и служио је у Попара. Послије се придомазетио. Слави Никољ дан.

Радовановићи су доселили из Подгорја. (О њихову поријеклу види опћину Границу). Славе Ђурђев дан.

Крњи су поријеклом од породице Алексића у Опутној Рудини. Најприје славио је Игњат дан, па је послије промијенио и узео Аранђелов дан.

Љубовићи су преселили из Невесиња на читлук у Фатницу.

Кундачине су Милобратовићи из Риђана. Овдје су се доселили прије осамдесет година из Братојевића. Славе Лучин дан.

Кокотовићи су из Скоча Горе у Корјенићима доселили на Бијелу Рудину. Одатле су се одселили у Сузину у Дабру. Ту су се раздијелили и јед-

ни одселе у Босну, други у Невесиње, а трећи у Фатницу. Славе Никољ дан.
Бабовића мајка је била од Бајрамовића у Ораховици. Пошто јој је умро домаћин у Пријевору, преселила је с дјецом у Ораховицу.
Милићевићи су доселили прије тридесет година с Боденика. Славе Никољ дан.
Копривица је доселио прије двадесет година из Кривошија. Мисли се, да није од племена Копривица из Бањана. Кад је доселио звао се Радуловић. Славе Јовањ дан.
Бабићи су ради сиромаштва доселили с Плане. Славе Лазареву Суботу.

Из овога прегледа о досељавању породица можемо извести интересантан закључак, да је већина породица у Фатници доселила у XIX-ом вијеку. Старо је становништво готово цијело изумрло за вријеме посљедње куге. Досељавање је било највише у породицама, а има доста досељеника, који су као самци дошли.

Длакоше

У општини Врањским, у области Рудинама. Врањска престављају уздужно улегнуће правца ЈЗ–СИ, с висином од 744 до 900 м. У североисточном углу су Длакоше. Немају живе воде, а имају седам чатрња. Кад чатрње пресуше иду на Поникву у Дабар, сат и по даљине. Клима је блага, снијег остане од Божића до Благовијести. Зиратне земље немају доста. Има је око села и по брдима. Сјенокоше су слабе. Имају добре испаше и доста шуме по ближим брдима. Већином су чивчије, аге су имућнији сељаци из ближих села.
Куће су збијене у једну групу. Има 22 куће.
Свака кућа има станове у Ситници гдје љети граде торове и гноје њиве. Има сељака који имају и по два стана, један у Ситници други у Ковачевцу.
Прича се да су овдје некад становали Богдан и Баћо Драшковићи. У Ситници имају мјеста Богдан Дола и Баћевина. Један се дио истурчи и оде из села, а други самре од куге, и село остадо пусто. Прије сто година досели се са Засаде *Васиљевић,* старином Вујовић. Има их који се зову *Гавриловићима.* Вујовићи су и *Грбушићи* чији се прадјед доселио из Тодорића, гдје се звао Попадић. Сви славе Никољ дан. Овдје су становали и Церовине, па их протјера бег Љубовић. – *Милидраговићи* су се доселили из ближег села Јасења. Мисли се да су старјеници, јер имају и своје и агинске земље. Славе Ђурђев-дан, прислужују Ђурђиц. – *Миливојевићи* су дошли из Долова у Милече, а одатле у Длакоше. Славе Никољ-дан, прислужују Св. Шпиридона.

Милечи и Обло Брдо

У истој општини, 1 до 2 км. на С од Длакоша. Први на висини од 800 до 850 м, а друго на висини око 1000 м. Врела нема никаквих. Милечи имају пет, а Обло Брдо три чатрње. Имају два заједничка бунара и једну локву. Кад ови пресуше, иду на Поникву у Дабар. Због суше крупна стока остаје и по два мјесеца љети у Дабру. Снијег пада прије Божића. На Облом Брду је сјевер веома

оштар. Мало је земље у селу, Милечани имају земљу у Јабукама и Ситници, а Облобрђани у Кубашу. Обоји имају земљу у Дажиљу и Дабарском пољу. Шуме и испаше имају доста. Облобрђани су се откупили, а Милечани су чивчије.
У Милечима су куће збијене у једну групу, а на Облом Брду у двије. Обло Брдо има дванаест, а Милечи девет кућа.
Милечани имају љетне стаје на Јабукама, сат од села, а Облобрђани на Кубашу, по сата од села.
О постанку сеоских имена не знају ништа.
Миливојевићи су доселили из Долова у Дабру на читлук. Има их 9 кућа. Славе Никољ-дан, прислужују Св. Шпиридона. – У облом Брду стоје: *Мићевићи* су старином Ковачевићи из Грахова. Предак им, Миће, дошао је прије 100 година. – И ови *Милидраговићи* су из Јасења. Не знају одакле су дошли у Јасење. И они у Јасењу, и у Длакошама и у Облом Брду потичу од три брата. – *Пиљевићи* мисле да су најстарија херцеговачка фамилија, а доселили су се веома давно из Никшићских Рудина. – *Локвићи* су Медани из Пољица у Столачком котару. Славе Јовањ-дан.
На врх Бојмужа имају развалине које народ зове Ерцегова Градина.

Засада

У југоисточном дијелу Дабарског Поља, у осоју, на уској терасастој заравни. У самом селу нема врела, па свака кућа има чатрњу. Клима је блага. Цијела тераса је заузета кућама, па имају мало земље код куће. Већином је у Дабарском пољу и имају и у Ситници, два и по сата од села. Од свега села само су двојица тројица кмети.
Куће чине један, на више мјеста искидан, низ. У селу има тридесет и пет кућа.
На љетовишта издижу на Тренслова, три четврти сата од села, и на Ситницу, два сата од села. Љетовишта су код зиратне земље.
Вујовића има на Засади тридесет и двије куће, који се, осим општег имена, зову Андрићи, Радовићи, Симовићи, Лазаревићи и Мијовићи. Вујовићи су највеће братство херцеговачко. Они су старјенци. Прича се да је у војсци Вука Бранковића био и војвода Вујо из Тодорића код Ситнице. У Засаду су дошли има триста година. – *Ковачевићи* су веома давно доселили из Граова. Славе Ђурђев-дан. – И *Милићевићи* су се доселили прије 100 година из Билеће. Славе Никољ-дан.
На главци Градини, изнад куће попа Мира Вујовића имају некакве развалине. Других старина нема.

Прераца

Положај. – Међе прерачког удута захватиле су веома кршевито земљиште између *Великог Планика* (1069 м.) на западу и *Ерцегове Градине* (1306 м.) *Накића* (1327 м.) и *Равне Градине* (око 1300 м.) на истоку. Терен, на ком је већина сеоскијех кућа, има облик пошире продоли. Дно те продоли састављено је од брдскијех наноса, по странама су једри кречњаци с јако развијенијем особинама карста. Та продо пружа се у правцу С–Ј; почиње код *Голобрђа*, па се

постепено према југу спушта. На југу затвара је крш, који се у облику косе пружа сјеверно од Трновице, у правцу И–З. Пред кршом продо је јаче раширена и ту су највише сталежни брдски наноси. Више тога проширења је највећи дио сеоскијех кућа. На сјеверу продо је затворена *Љути*, која се као коса одваја с Великог Планика. Љут, је као што се види и по самом имену, сасвијем кршевито кречњачко земљиште карснијех особина.

У сеоском удуту нема ниједног *извора*. Сељаци пију воду на чатрња, којих има свега четири. Три су чатрње начињене у новије вријеме а једна је веома стара. Вода у чатрњама је од кишнице.

Иради и мера. – Преначко земљиште много је згодније за сточарско занимање становништва него ли за земљорадњу. И сточарство је главни извор, којијем се храни становништво. Земље за обрађивање има доста, али је врло неплодна. Највише земље има око кућа у појединијем доловима. У сеоском удуту има је највише на истоку од села. Највећи су комади код *Питоме Градине,* у *Сјеверцу,* у *Вучкову Биљегу,* у *Пандурици,* у *Грабовом Осоју* и у *Пашину Долу*. До пред окупацију Прерачани су имали земље око села Капавице, Ковача и Јасена. Како су та села данас у Црној Гори, ту земљу Прерачани не могу обрађивати. У то вријеме остало је на овој страни много земље онијех села, која су данас у Црној Гори. Ту земљу Прерачани обрађују за се и не дају с ње никаква хака, а њихову земљу у Црној Гори обрађују они сељани, чија је земља у окупационом дијелу прерачког удута.

Ирадна земља у Прерацима већином је агинска. До пред окупацију агама су плаћали сељаци половину и трећину рода према томе, јесу ли аге давале сељацима сјеме или су сељаци сијали своје сјеме. Данас је сва земља „уконтраћена" и сељаци плаћају агама сваке година исту суму новаца. Аге су: Ченгићи и Пашићи из Невесиња.

Кршевити прерачки удут обрастао је ситном гором (зановети и јасеновином), а из појединијех шкрипова у кречњаку расте веома оштра трава, која и зими остане зелена. Земљиште, на кому расте зановет, сматра се у Рудинама као најзгодније мјесто за гојење стоке. У томе је погледу прерачки удут веома згодан за сточарство и оно је главни начин занимања сеоског становништва. Стока прерачка на продаји увијек има добру цијену.

Испаше су по цијелом необрађеном дијелу удута. На сјевер иде до Корита, на југу до Трновице; на истоку је захватила црногорска граница, а на западу иде до у *Крмча Пода* према Мекој Груди.

Шума је у прерачком удуту веома кржљава и ријетка. Она се највише састоји из јасеновице и зановети. Већијех храстовијех дрвета има нешто у селу, у зградама. Осим ове шуме има је нешто и око старога трговачког пута испод Планика. Туда је у првој половини XIX-ог вијека била веома густа храстова шума и из ње су чешће ајдуци и устаници нападали на Турке. Поради тога турска је власт дијелом изсјекла, дијелом попалила шуму. И до данас се одржао око пута само гдјекоји већи храст. По пањевима, што вире из земље види се, да је прије овога пожара вило туда веома много великијех и старијех храстова.

Тип. – Опћину прерачку сачињавају два села: Прераца и Голобрђе. Прераца су јужније и почињу готово одмах од јужне удутске границе. Идући од југа према сјеверу најприје сретамо три куће *Бабића*, које су јако удаљене једна од друге. Иза њих долазе поједине групе породичнијех кућа. Све су те групе у

плићијем улегнућима једна поред друге. То је право село *Прераца*. Код овијех група то је особито, што се нигдје куће не збијају близу једна друге, већ су све разбацане и у знатној удаљености. Најмање одстојање између кућа износи више од 50 м, а има гдјегдје растојање између кућа и од 200 м.

Осим споменуте три Бабића куће у селу Прерацима издвајају се све групе: Атељевића куће (3 к.), Бјелетића куће (7 к.), Будалића куће (7 к.) и Вујовића куће (20 к.). Вујовића куће распадају се на више мањијех група; на неколико мјеста Вујовића куће по двије долазе једна уз другу, а на једном мјесту имају у једној групи три куће, које су једна до друге збијене. Иначе је цијело село *разбијеног* типа.

На С од Прераца а у даљини око 3 км. је село *Голобрђе*. Куће у овом селу су јако *раштркане*. Дијели се на четири дијела. У најсјевернијем дијелу села долази пет кућа Будалића. Оне према осталијем селима чине најзбијенији дио Голобрђа. Одстојање између кућа је попречно око 40–50 м. Куће су по окрајцима плиће вртаче.

Од Будалића кућа према ЈЗ у даљини око 300 м су двије куће Бјелетића. Оне стоје једна према другој у праву З–И, у даљини од 80–100 м.

Од овијех на З, у даљини од 150–200 м су три куће Бјелетића. Оне су све три у знатном међусобном одстојању (попречно 40 м.). Према истоку од ове три куће, у удаљености до 80 м су опет двије Бјелетића куће.

Као што се види из овога распореда сеоскијех кућа у овој опћини имамо тип јако раштрканог села. Особито су куће разбијене у Голобрђу. Неки дијелови села Прераца одступају мало од овога типа, али ипак знатна већина кућа и у томе селу чини тип јако разбијеног села.

Видјели смо, да су Прераца на првом мјесту сточарско село. То би се могло видјети и по самом типу села.

Колибе и планине. И у овом селу у прољеће и у јесен изгони се стока из села на удаљеније њиве у сеоском удуту. Само ове се њиве разликују од онијех мјеста, на којима су у другијем удутима стална јањила и торине. Овдје се те њиве мијењају сваке године. На њих се изгони стока више ради тога, да се оне нагноје него ли ради тога, да се стоци нађе боља паша.

Пошто су ове њиве често веома удаљене од села, обично тада са стоком изађу сва чељад из села. У томе случају код њиве се начини мала колиба, у којој спава планинка и дјеца и у којој се купи мрс. Те су колибе начињене од сувомеђине, а покривене су млађевивом.

Неки дио сељака љети нагони стоку на Пријевор између Волујака и Перућице. Пошто на тој планини нема више од три колибе, на Пријевору има цијелог љета траве, те се Прерачани задрже дуже на планини него остали Рудињани.

Име. – Сељани не знају, поради чега је њихово село прозвано Прерацима. Голобрђе се зове по томе, што је около свуда го крш без шуме.

Старине. – Као остаци од старина у овом селу сматрају се: селиште под Питомом Градином, стара сеоска црква и гробнице око ње.

По Питомом Градином има и данас више *омеђина* од старијех кућа и стаја. О томе селишту сељаци причају ово. То је селиште старије него сва ова данашња села. Село је било под Питомом Градином, а торине и јањила била су по Прерацима. Једанпут дођу Муслимани Новљани и учине у једној кући зу-

лум. Цијело се село ради тога искупи и побије зулумћаре. Ради тога цијело село напртља и одсели некуд. Које су породице живјеле у томе селу, не зна се.

На половини пута између села Прераца и Голобрђа је развањена стара сеоска *црква*. Она је била узгор до 1880. године. Тада се у овом селу сукобише аустријски војници и усташи. У томе боју црква би срушена.

Поред цркве има близу четрдесет гробница, од којијех већина узгор стоји, а друге су положене по земљи. На некијем има веома старијех *натписа*, који се голијем оком не могу читати. На некима могу се прочитати само прве ријечи: „Асе почивает рабь божи Мићань" „Асе лежи рабь божи Андриа". Презимена покојника не могу се никако прочитати.

Постанак села и поријекло становништва. – Народ прича да су у најстарије вријеме у Прерацима биле зимске *торине* појединијех црногорскијех племена. У то вријеме није било у Прерацима ни једном села. Истом послије тога настало је село под Питомом Градином.

Видјели смо, како сељаци приповиједају, да су и ови сељаци у Прерацима имали своје торине. Послије тога, прича се, у Прерацима је живјела породица *Ђурице*. Та се је породица раселила ради турског зулума и данас живи у Дабру, у Мостару и по некијем селима у Хумнини.

Послије Ђурица доселила су се у један мах из околине Никшића три Петра и то: Петар Вујовић, Петар Бјелетић и Петар Будалић. Сва три су дотле живјела у околини Никшића.

Све три породице су различита поријекла. *Будалићи* су, прије него су живјели у Рићанима, доселили из племена Озринића. *Бјелетићи* су поријеклом из Требесе код Никшића, а Вујовићи веле, да су поријеклом из самог Никшића. Ови *Вујовићи* нијесу иста породица с племеном Вујевићима у Врањскијем и Дабру. Њихове породице има у многијем селима у Хумнини, који се зову Прерађи и Докићи.

Да су ове три породице разнога поријекла, види се и по томе, што немају иста крсна имена. Бјелетићи славе Лучин дан. Вујовићи Никољ дан, а Будалићи Госпођин дан.

Мисли се, да од досељења овијех породица нема више од сто и двадесет година.

У првој половини XIX. вијека досељени су *Атељевићи* из Љубомира (славе Аранђелов дан) и Бабићи из Трновице. Славе Лазарев дан.[1]

Као што се види из народног проповиједања, прерачка села су *доста млада и постала су на мјестима старијех торина.* Судећи по старијем гробницама, (за које сељаци веле, да су их њихови пређи подизали) у овијем селима или у њиховој близини морало је бити доста старијех насеља. Само ове би гробнице могле бити гробље селишта под Питомом Градином.

Из прегледа о досељавању породица види се, да је становништво поријеком од досељеника. Послије првог досељавања становништво је више расло прираштајем него досељавањем.

Мека Груда

Положај. – На сјевероисточној страни Фатничкога Поља диже се брдо *Калашац* с врховима: *Суви Вр'х* (1103 м), Накуч (992 м) и *Крстац* (938 м). Од овијех врхова на исток до *Малог Планика* (1005 м.) пружа се удут опћине Меке Груде. Сва су села у појединијем доловима источно од овијех врхова, само је Качањ с јужне стране Крсца. Земљиште, на коме је већи дио Меке Груде, постепено се спушта од овијех врхова према И и СИ. То спуштање иде доста благијем нагибом све до државне тесте, гдје се земљиште почиње опет уздизати према Малом Планику. На тај начин земљиште, на коме је Мека Груда, има кос положај с благијем нагибом. Села, што су на овом нагибу, окренута су према И, С, и СИ. Од јакијех вјетрова заклоњена су у малијем вртачама. Једини Качањ окренут је према југу, јер је на јужној страни Крсца. По висини одвајају се села око овијех врхова и села у низини око државне тесте. Највиши положај има Качањ, између изохипсе од 800 м и 900 м. Остала села заузимају положај између коса, чији највиши врхови редовно достижу висину од 850 м.

Села Меке Груде веома су оскудна изворима: већи дио подмирује потребе кишницом из чатрња. Њих има у свакоме селу и то по више њих у једноме селу. Особито су честе поред тесте. *Врела* има само на Качњу. На јужној страни Крсца избијају три врела веома здраве и јаке воде. Код тијех је врела то интересантно, што зими не дају много воде, а љети ипак не пресушују. Имена врела су: *Качањ, Тврда, Мокри До* и *Бара*. У многијем селима има врела, која зими дају много више воде него ова, а љети ипак пресушују. У вријеме велике суше с овијех извора добављају воду сва села Меке Груде и село Ђеч из пла[њ]ске опћине. Често појединијем селима треба по сахат и по два, док дођу на ова врела.

У селу дувају разни вјетрови. Југ и сјевер су најјачи. *Мећава* (од истока) и сјевер су најхладнији. *Временик* (од ЈИ) доноси кишу са вјетром.

Иради и мера. – У селима Меке Груде иради су врло ријетко на једном мјесту. У њима има мало равна земљишта и због тога су иради тамо разбацани око сеоскијех кућа и по удаљенијем мјестима у брду. Најудаљеније су њиве *Крстача, Дужи* и *Осоје*. У већини села земља рађа слабо. (Од усјева даје пет ока рода). Осим тога поједини сељаци имају земљу и у Фатнини. Мјесто, гдје су њиве сељака с Меке Груде зове се „Мезгре". Та је земља била у читлуку Али паше Ризванбеговића, па су је доцније откупили ови сељаци. Само се у томе разликују њиве на Качњу, гдје ока усјева даје седам до десет ока рода.

И данас има много кмета. Један дио сељака (породица Гаћине) сачувао је своју земљу још од старине. Поред тога многи су у пошљедње вријеме прикупили по коју њиву. Неоткупљени плаћају по контрату новце или жито, а има их који нијесу уконтрађени, већ дају агама четвртину и петину. Аге су Ченгићи из Гацка.

Тип. – У удуту Меке Груде имамо осам села: Качањ, Оборишта, Мека Груда, Кремени До, Крушевац, Дубрава, Миловићи и Чањев До. Поједина села јако су удаљена једна од другога. Најмање удаљење између два села је око 800 м, а има их која су удаљена од најближег села и по 3 км. Сва остала села осим Качња називају се Мека Груда. Данас се рачунају као засебна села, али ипак сељаци кажу, да су с Меке Груде (а не из Кременог Дола, Оборишта и др.). И по највећем удаљењу од ближег села и по старини и по типу од њих се је издвојио Качањ. То је село, као што смо видјели, на знатној висини, на веома кршевиту и стрмну земљишту, у коме су се куће скупиле под веома стрме врхове највишијех брда. Простор, на коме је село, доста је скучен, с тога на Качњу имамо *најзбијеније* куће. Оне су растурене на три јако збијене групе,

[1] О поријеклу тијех породицâ говори се у опису Плане и Љубомира.

у којима су се куће збиле испод најстрмијих страна околнијех висова. Групе су између себе удаљене 100–250 м. Крстац на С и Градину на СЗ веже веома кршевита коса, која се према средини одстојања спушта, „прештунута“ је. Под тијем је улегнућем једна кућа (породица Гаћине), у даљини око 800 м. На југ од ове а у даљини од 500 м је друга кућа (Раичевић).

На Качњу имамо породице *Гаћина* (8 кућа), *Чорлије* (12 кућа) и *Раичевић* (1 кућа).

Од Качања на СИ у даљини око 1500 м. је село *Кремени До*. Куће су у њему разбијене, нема нигде сасвијем правијех група него су разбацане по разнијем вртачама и ријетко се нађу двије куће у једној вртачи.

У Кременовом Долу̑ има 9 кућа. Ту живе породице: *Тешановићи* (5 кућа) и *Гаћине* (4 куће).

Од Кременог Дола на Ј, у даљини око 750 м, је село Мека Груда. У њој чине куће тип *јако разбијеног* села. Ријетко се с једног мјеста могу видјети три куће. Обично удаљење између двије куће је око 150–200 м. И овдје су куће по вртачама, а сасвијем ријетко при врху на осојнијем странама главица.

Један дио куће (3 куће) на Мекој Груди је одмах уза саму цесту. То су два „ана“ – механе и жандарска касарна. Један ан држи сељак (Миловић 1 кућа), а други варошлија (Шакота једна кућа).

На Мекој Груди има десет кућа. Ту живе породице: *Гаћине* (3 куће), *Чорлије* (3 куће), *Миловићи* (2 куће), *Милошевићи* (1 кућа) и *Шакота* (1 кућа).

Од Меке Груде на ЈЗ у даљини око 600 м. живи породица Миловићи (2 куће).

У Обориштима живе породице: *Миловићи* (5 кућа) и *Вуковићи* (5 кућа).

Од Оборишта на И је село *Крушевац*. Ту живи породица Гаћине (2 куће). На ЈЈИ је Чањев До (2 куће), а на И, у даљини око 1 км је село *Дубрава*. У Дубрави има осам кућа, које су исто тако *раштркане*. Само на једном мјесту има мала група (3 куће), у којој су куће удаљене од 10–15 м. У Дубрави живи породица Вуковићи.

Из овога се распореда јасно види, да на селу Мекој Груди, имамо тип јако разбијенијех села. Само овдје нијесу куће свуда једнако разбијене, јављају се и групе кућа, али су оне врло ријетке. У типу овијех села видимо првобитни тип већине рудињскијех села. Прије педесет до шездесет година у данашњијем селима Меке Груде бијаше по једна, највише по двије куће. Ако замислимо тадашњи распоред кућа (мјесто данашњих села по једну и по двије куће), онда видимо, да смо на Мекој Груди у првој половини XIX. вијека имали тип најразбијенијех села – староvлашки тип.

Торине и планине. – По удаљенијим мјестима у мери има добре испаше. По тој испаши не може никад пасти стока, кад ноћива код куће. Ради тога та се испаша чува до јесени, кад се већ опасе сва трава око куће и тада се на тијем мјестима начине торине и јањила, у којима ноћива стока. Јањила има много, а највише их је на граници рилачког удута (у Дужи и у Томовића Градинама). На торине изгоне у јесен, па остану све док их не стјера велик снијег. Уз јањила су чобанске колибе, које се зову „ватрарнице“. То су сламнице, које некад служе и за становање.

Љети се стока изгони на планине у Бјелаицу ниже Гацка. До окупације је породица Гаћине имала своју властиту испашу у Брштевцу и Зукви у Пиви. Ту је планину купио кнез Томо Гаћина још прије стотину година. То су биле заједничке планине цијеле породице, у којима се и земља обрађивала. Од окупације на те планине не могу изгонити Гаћине, пошто су у Црној Гори.

Име. – Не зна се управо, по чему је *Мека Груда* добила своје име. Сељаци веле, да је неко из шале назвао Меком Грудом, пошто је у њој земља тврда, те би јој боље доликовало име Тврда Груда.

О постанку имена Качња прича се ово. У Љубовића у Оцацима био је некакав најамник који је чувао стоку. У тог најамника „загледа се“ беговска кћер и имадне дијете, те побјегне с њим. Бег се да у потјеру за њима. Кад су били близу Качња, дјевојка се окрене и види потјеру, па рече најамнику: „Бјежи прикачише нас.“ Од тога је већ остало име Качањ.

Код имена овијех села интересантно је то, што се цијела јавта не зове по имену најстаријех села, Качња, већ по имену млађег села Меке Груде. То је, мислим, ради тога што на Мекој Груди има више села него на Качњу. Данас се Меком Грудом зове обично једно село, а у старије вријеме Меком Грудом звала су се сва мјеста, на којима су данашња села. Имена данашњијех села постала су прије, него су и постала ова села. То бијаху најприје имена њива, долова и долина.

Старине. – У већем дијелу удута нема никаквијех остатака од старине. На врховима појединијех брда има и овдје онијех гомилâ. На источном крају удута под Плаником има неколико стара гроба без натписа. Иначе нема ни омеђина, ни каквијех другијех старина.

Постанак села и поријекло становништва. – Села Меке Груде већином су новијег постанка. Једини је Качањ старији, постојао је још прије досељења најстаријих породица, и у њему су оне затекле старијих породица. Најстарији становници, које памте сељаци, били су породица *Братића*. О њима се зна само то, да су се некуда раселили. Послије њих, прича се, да је село стајало пусто неколико година. Иза тога ту се населила породица *Гаћине*. Они су дошли прије 150–200 година из Херцег Новога. Најприје су се звали Батрићевићи па послије Сикимићи. (Те породице има данас у Симијовијем у билећком котару). Славе Ђурђев дан. Тридесет до педесет година послије Гаћина на Качањ се доселила породица *Чорлије* из Цернице. (Неки веле, да је доселио са Ргуда више Стоца). Они причају, да су најприје живјели у Скадру у Арбанији. Отуда су се раселили, веле има 300 година. Најприје су се звали Ренковићи. Њихова су породица Панџића у Невесињу. Славе Ђурђев дан.

Гаћине и Чорлије су најстарије породице. Кад су те породице саме живјеле на Качњу, на Мекој Груди не бијаше никаквијех насеља; туда бијаху само јесење и зимске торине Гаћина и Чорлија. Прије 130 година на Мекој Груди начини кулу кнез Стеван Гаћина, од које и данас стоје зидине узгор. Тада је први пут, како народ памти, на Мекој Груди засновано насеље. Послије њих и Чорлије су градили куће око својијех торина и у њих се расељавали из села.[1]

У XIX. вијеку на Мекој Груди бијаху читлуци Смаил аге и Дедаге Ченгића. Све породице, које су се у XIX. веку доселиле, били су њихови кметови.

[1] Гаћине су још од старине били сеоски кнезови. У народу су познати кнежеви од ове породице: Станиша, Томо и Стеван, који су имали од султана кнежевске берате.

Вуковићи су се доселили прије 70 година из Бањана. Поријеклом су од чувене породице Баћевића. Њихова племена има осим тога у Гацку (Тепавчевићи) и у Невесињу (Зечевићи). Славе Св. Саву, српског просветитеља.

Милошевић (Роснић) доселио је одмах иза Вуковића из Брестица (билећски котар). Њихове породице има и у коњичком Котару. Славе Никољ дан.

Тешановић је из Бањана с Тупања. Овдје је доселио прије 60 година из Требиња. Слави Јовањ дан.

Шакота је доселио прије петнаест година из Требиња као механџија. Слави Ђурђев дан.

Кокот (Ковач) је доселио прије двадесет и пет година из Српске Ораовице. Он се је оженио од Чорлија и придомазетио се на Качњу. Слави Никољ дан.

Раичевића отац дошао је прије седамдесет година из Зубаца као калајџија. Слави Ђурђев дан.

*Копривица (*Ркач) доселио је прије 70 година из Бањана на Ченгића читлук. Они су од чувене породице Копривица из Бањана. Славе Томин дан.

Миловићи су се доселили прије четрдесет година из Грахова на читлук Смаил аге Ченгића. Славе Јовањ дан.

Из овога свега види се, да је велика већина села на Мекој Груди скорашњег постанка. Јединοм се Качњу не зна за постанак, али судећи према остацима од старина, ни то село није врло старо.

Из приповиједања народног може се видјети да је данашњи Качањ подигнут на мјесту старијех села. Видјели смо, да је прије досељења данашњијех породица село било неко вријеме пусто и расељено. Дакле данашње село Качањ постало је на мјесту старијех насеља. Већина села засновна је на мјестима старијех торина, а засновале су их породице које су живјеле на Качњу. Према томе Качањ је био као нека матица или расадник, из кога су засновна сва остала села.

Породице, које су засновале ова села, нијесу давно доселиле у ову опћину те се ради тога нијесу јако развиле. Оне чине готово половину сеоског становништва, осталу половину чине досељеници из XIX. вијека. Готово сви досељеници из XIX-ог вијека поријеклом су из Бањана.

ГАТАЧКА СЕЛА

У Гацку разликују се два морфолошка дијела: Поље и Површ. Тип и положај села у оба дијела је различит и разним приликама условљен. У Гатачком Пољу разликујемо три антропогеографски важне површине и то: уравњено дно пољско, затим остатке старије, потпуно неуравњене површине, који у облику истањених ртова залазе дубоко у поље па су искидани као мање или више округласти хумови и разбацани по ивичним дијеловима пољским; они на посљетку као нижи суви подови затварају поједине партије алувијалне равнине пољског дна; на посљетку је важна пољска ивица, која обично представља карсним процесом нагрижене благе нагибе. Села су редовно или на пољским ивицама или на ртовима и на заравнима и ивичним дијеловима пољским, а ријетко су на усамљеним хумовима. На самом дну пољском нема села због познатих хидрографских прилика, које чине становање и на неплављеним дијеловима немогућим.

У Површи су прилике друкчије јер и други пластички елементи условљавају положај села. Површ у својим нижим партијама представља голу, карсним процесом знатно изједену зараван. Кречњачки слојеви овдје су доста плитки, у нижим партијама избијају главе разних вододржљивих стијена. Због тога, поред разних вртача, ова је област ипак разуђена: разна издужена сува улегнућа с континуалним нагибом иду у правцу према рјечним долинама. Њих прате на висинама 10–20 м. високи кречњачки одсјеци који леже на подлози од разних шкриљаца. Вртаче и ова издужена улегнућа чине за насеља најзгодније морфолошке елементе. Поред тога кречњачки одсјеци чине добру заштиту од сјеверних вјетрова, који у овој голој, високој заравни могу бити страховито јаки, а шкриљевита подлога условљава честа, мала, али стална врела. Ове заравни припадају такозваном покривеном карсту, јер је дробљење стијена веома знатно. Ово чини да просјечних година стрмна жита могу у изобиљу рађати. Ово су главни узроци што су села јако разбијена, и што се само мјестимице јављају мале групице кућа, у правцу улегнућа издужене.

СЕЛА У ГАТАЧКОМ ПОЉУ

Мујљи

На десној страни од улаза ријеке Мушнице у Гатачко Поље. Куће груписане око сталног врела *Бјелâ;* за вријеме врућинâ пије се хладнија вода из језера у пећини ***Вучици.*** Муслимани су аге и слободни тежаци, православни кме-

тови и приорачи. Земља врло плодна. По муљу, земљи од наноса и прозвано село.

Старина врло мало, саме гомиле. Село постојало прије доласка Турака. У њему живјеле негда породице: Муслиман Алија Новљанин и православни Јован Бијелић. Пошто је Бајо Пивљанин, за вријеме опсаде Беча, запалио кућу Казанац-паши из гатачког села Казанаца, паша је протјерао из Муља и Алију и Јована, па се сам населио.

Муљани су потомци Казанац-паше, који је био поријеклом од православног братства Паповића, којих и данас има у Казанцима. Има их петнаест кућа; опште им је име Муљани а међусобно се зову Пашовићи, Башићи и Омеровићи – *Зеленовићи,* православне вјере, потичу с оближњег села Миољача, дјед им био најамник у Муљана, па се укметио. Славе Ђурђев дан. – Исто тако је и *Кравића* дјед дошао од Арсланагића Моста код Требиња љети на „пожањ" па се укметио. Славе Ђурђев дан. – Отац данашњих *Вуковића* живио на Загорју, оженио се од Зеленовића, па као сиромах прешао у тазбину, па се укметио.

Липник

По сата далеко од сјеверне ивице Гатачког Поља у мањојували међу главицама Капићем и Ковиљцем. У селу нема врела, вода за чељад у чатрњама, а за стоку на врелу Жупањ Потоку, по сата сјеверно од села. Снијег зими велики, вјетрови врло јаки, Сјевер обара људе с коња, Југ и „Нишић" (од југоистока) доносе кишу, а „Равњак" или „Прави Исток расчишћава вријеме". Земља разбацана по рупинама. Половину сељака откупљено од окупације, а половина су кметови. Дио кметова погођен на „ћесим", плаћа сталну суму новаца (од 20 до 30 форинти годишње), а дио плаћа хак: од сијена трећину, од жита четвртину, а од зелени петину.

Куће разбацане по „рупинама" (вртачама) образујући мале групице. Иако данас нема ни у селу ни око села никакве шуме, било је некад поред остале шуме у селу и доста липовине, те је по њој и село добило име.

Село постало доцкан, иза битке на Бечу. Кад је Бајо Пивљанин запалио кулу Казанац-паши и Казанцима, протјера Јована Бијелића из Муља и овај се настани у шуми, на мјесту данашњег Липника и тако би основано ово село. Од тога Јована Бијелића су породице *Лојовићи, Окиљевићи* и *Гргуревићи. – Бјелогрлићи* су из села Сливнице код Требиња. Довела их мајка у свој род, пошто су осиротили. Цијело село слави Шћепањ дан. – Од старина су у близини развалине куле Смаил-аге Ченгића и „Мијов Мрамор", биљега гдје су Турци убили некаква кнеза Мија Тодоровића.

Самобор

На терасастој заравни која се с лијеве стране од ушћа Мушнице пружа сјеверном ивицом пољском до села Гареве. Тераса пуна вртача, по којима су у мањим групама разбацане куће. Врела су тек при ивици пољској, а земља сва у пољу. Појате су у једној групи од села одвојене, при пољу. У селу око осамдесет кућа, све једна „породица", а четири „братства": Старовићи, Слијепчевићи, Поповићи и Давидовићи. Село добило име од неког *бора* који се је дуго држао само пошто је сва шума исјечена била. Сви славе Св. Саву српског просветитеља.

И ово село постало је тек иза Косова, на крчевинама. Становници поријеклом из Пиве, род су с братством Маловићима. Предање каже да су били род са Стеваном Мусићем из народних пјесама. Село су добили на дар од турских власти, али су послије силом укмећени. Осим мало гомила нема око села никаквих старина.

Гарева

На стјеновитој ниској ивици пољској, из које избијају стална врела: Љељенак, Вукова Бара, Улице и Спила. Дно пољско „подустаје", куће измакнуте на стјеновиту ивицу. Земља већим дијелом у пољу и разбацана око кућа. На мочарнијој расте сијено а на сувљој жито. Сељаци се махом откупили; нешто мало кметовске земље. Два дијела у селу: Мала и Велика Гарева, пет минута међусобно.

Земља добро роди, црна, „гарава" је и отуда име селу Гарева. Прича о језерима, заливеним смолом и катраном честе. Врх Дадине Греде зове се Црквина, гомила без реда разасутог камења и двије плоче у облику средњевјековна гробља. Веле ту је била некад црква и манастир.

Најстарија, најимућнија и поповска породица били су *Попадићи*. Не знају одакле су, не знају јесу ли род с Попадићима из билећског котара, који исто као и они славе Никољ дан. На породици било као неко проклетство, јер је један поп продао звоно са сеоске цркве „Латинима" из Дубровачке Жупе. – Исто су тако старјеници *Јањушевићи* и *Маножићи*, који су некад бројили и по тридесет пушака, и сад су готово самрли. Славе Никољ дан. – За *Зимоњиће* једни причају да су од Шаранаца код Колашина, а други да су из Кобиљ Дола. Стајали су у Бањанима (Петровићи), на Планој, а најпослије су стали с друге стране Гатачког Поља под Бјеласицом. (О њима види „Етногр. Збор."V.) славе Лазареву Суботу. – *Јегдића* отац је дошао из Липника због сиромаштва од братства Бјелогрлића. Славе Шћепан дан. – *Бајовићи* су из Жањевице у гатачкој Површи, дошли код сирочад своме ујаку. Славе Ђурђев дан. – *Бјековића* дјед, од братства Дамјанчевића испод Крсца (данас у Црној Гори) дошао због сиромаштва. Слави Јовањ дан. – *Ђуричића* дјед је дошао из гатачког села Вратковића због сиромаштва. Славе Јовањ дан. – Као сирочад једне Јегдића одиве *Сушићи* су дошли из гатачког села Казанаца. Славе Јовањ дан.

Автовац

Самоборска терасаста зараван пружа се знатно спуштена и с десне стране Мушнице. Испашу *Блато* у Пољу одузела власт без накнаде за ерарну пољопривредну станицу. Већина сељака кметови, плаћају као у Липнику. Има нешто и откупљених. Аге Хасанбеговићи из истог села.

Село збијена типа, разликује се чаршија, ушорен дио с дућанима, настала грађењем војничких касарна, дућана и пивница уз њу. Дијели се на Ограду, Автовац и Јастребњачу; међусобно удаљење 200 до 300 корака.

Село добило име по автовини, звало се и Автови Дô. И ово село засновано у новом вијеку. То је била њива Гала Зеленовића с Миољача; први су се населили *Хасанбеговићи.* Они су од једног сина споменутог Казанац-паше. Од Зеленовића су узели Автови Дô за коња кога су им позајмили па погинуо у

њих. – *Бјековићи* су преселили прије шездесет година из Гареве кад су купили овдје земљу. Славе Јовањ дан. – *Сушићи* исто тако из Гареве мало послије Бјековића ради сиромаштва. Славе Јовањ дан. – *Зеленовиће, Кошутиће* и *Говедарице* је прије двадесет година дотјерала „тјескоба и сјеромаштина" с Миољача. Славе Ђурђев дан. – *Милетићи* (Курепи) дошли су прије тридесет година из Жањевице за војницима продајући им млијеко. – *Стијепчевићи* су прије двадесет година дошли из Самобора због сиромаштва. Славе Св. Саву. – *Сенићи* су старином из Трешњева у Црној Гори, одатле због „крви" побјегли у Корјениће, а ту стали неко вријеме и убили агу, па одатле на Торич (Рудине) и одатле у Муље: ту им дјевојка убије човјека и прије десет година преселе у Автовац. Славе Ђурђиц. Око села нема старина.

Данићи

У југоисточном углу Гатачког Поља на ниској карсној заравни тако да је село на ударцу свима вјетровима. Међу многим главно врело Врба даје довољно воде за стоку и људе. Орађа земља већином у пољу, махом откупљена, а шуме и испаше у Троглаву.

У селу двадесет и седам кућа које чине тип разбијена села, у коме се почињу образовати мање групице кућа.

Село било првобитно својина манастира Папраће код Власеница у Босни. Доцније га отеше Турци и данашњи сељаци населише се као кметови. *Бољановићи* су заборавили, из кога су мјеста у Црној Гори прије три стотине година доселили. Славе Јовањ дан. – *Перовићи* су због „накве крви" доселили давно из Бањана, гдје има и данас Перовића. – Исто тако је и *Видаковић* или *Црногорац* око половине 19. вијека доселио из Трњина у Црној Гори.

Старина нема, о старости села прича се само то да је удовица Милоша Обилића бјежећи из Цернице овдје „преданула" (одморила се) и од тога је село добило име.

Степен

На повијарцу карсне заравни која раздваја Гатачко Поље од Цернице. Поред села тече поток који зову Ријека, у чијој долини избија више сталних врела. Земља по вртачама и у пољу, сељаци се сви послије окупације откупили.

Село подијељено на два дијела, Степен и Греду, десет минута међусобно удаљени.

Најстарије предање о селу је то да је било читлук некаква муслимана Тановића, који је послије населио разне породице као кметове. *Авбаловићи*, стара поповска фамилија, старином су с Чева у Црној Гори, стајали су у Добрељима, купили земљу и кућу од Тановића и преселили на њу. Славе Аранђелов дан. – *Васиљевићи* су у првој половини 19. вијека доселили из Пиве због сиромаштва. Славе Никољ дан. – *Шаренци* су дошли с Давидовића из билећског котара због сиромаштва. Славе Ђурђев дан. – Исто тако с Грахова је и *Јакшића* старина, који су неко вријеме становали и у Коритима, па их године 1873. преселио ага на Степен. Славе Никољ дан, прислужују Петров дан. – Истом приликом из Корита су пресељене и *Чорлије* који славе Ђурђев дан. – *Шуковићи* су прије двије стотине година доселили из Боке. Тада су се звали Пророци, а име Шуковићи потиче од једног који је био шугав.

Добрељи

На осојној, сјеверозападној страни брда Гата, на споменутој карсној заравни. Више живих врела, међу којима је главно Јоштак. Вјетрови јаки, имају разна имена: Бјелодолац (сјевер) најјачи и најхладнији, који доноси кишу само „до Ченгића куле", а даље према југу сушу. Источњак, „Нишић", од „Бојане" или „Торбомеља", кад дува о Ђурђеву дне, онда се из торбе мење доноси снијег, „Морњак" (запад) доноси кишу. Земља и испаша у пољу, испод кућа.

Куће разбијене у мале групе по вртачама. Свега 23 куће у селу. Веле, у селу је вазда било „добрих кућа", који су умјели радити. О старини села причају, да је прије 300 до 400 година у њему живјела једина кућа Драга Огризовића, по коме је прозвана пећина „Драгајац", чија је фамилија од куге самрла. *Тодоровићи* потичу од Тодора Булајића с Грахова, који је прије пет кољена дошао у Огризовића у најам, оженио се његовом кћери и остао овдје. Крсно име незабиљежено. Булајићи славе Никољ дан. – *Лажетићи*, за које сељаци тврде, да су се некад звали Истинићи не знају или су из Корјенића или из Борча. – *Бумбићи* су исто тако из Грахова. – *Ковачевиће* је прије три кољена преселио ага из Срђевића. Славе Игњат дан.

Има селиште које се зове „под Пећином", сат од села далеко, и исто тако у селу неколико средњевјековних плоча са гроба.

Пржине

Двадесет минута источно од Степена у вишој карсној заравни, која се може сматрати правим шкрацским пољем. Село без врела с више чатрња; зиратна земља око кућа и по пољу, испаша у *Засељу*, сат југоисточно од села. Сељаци се иза окупације откупили.

У селу петнаест знатно збијених кућа. Свака кућа има своје торине у Засељу, гдје стока остаје преко зиме и у пролеће. Сељаци се чуде, од куд њиховом селу име Пржине, кад у њему нема пржине (пијеска).

Ово село с Данићима било вакуф манастира Папраће у Босни, па су Турци отели од манастира. Прије данашњих становника становали су у селу Авдаловићи, Шаренци, и Симоновићи. Први су одселили на Степен, а други због турског зулума у Црну Гору, а о Шаренцима се не зна ништа. Ова причања о манастиру Папраћи интересантна су и због тога, што код манастира Папраће у Босни има доста Шаренаца који причају да су поријеклом из Гацка.

Данашњи становници *Шаровићи* старином су из Рицана у Црној Гори, живјели су у Грахову као братство Вујичићи, а одатле су се због тјескобе преселили на Пржине. Славе Никољ дан.

Церница

Уздужна увала, врло стрмих ивица, правца СЗ–ЈИ, са вододржљивим слојевима на дну; у ували Церници три села: Церница, Кључ и Заграца.

Церница негдашње сједиште гатачког кадилука, негда најважнија чаршија између Требиња и Фоче, данас обично село. На пристојној, од сјевера јако заклоњеној ивици, с пуно сталних извора, од којих неки и млинове покрећу, село најзгодније климе у Гацку. Махом земљорадничко село, сељани већим дијелом откупљени, осталим ага Дубровчанин Кисић, и церничка џамија.

У дијелу гдје је некад била чаршија куће збијене, остале незнатно разређене.

У Церници безброј некаквих развалина, има седам самих црквина: од свих гатачких села најбогатије старинама. Безброј прича о чудотворним црквама, које су могле чак и летјети и о подземним ходницима којима су цркве биле спојене.

Старог становништва нема, најстарији муслимани *Хебиби* који причају да су преко Боке дошли давно из Турске. *Тановићи* су овдје дошли из Кључа, а исто тако и *Чустовићи*, који су диобом добили овдје земљу.Заједно с оним из Пржина доселили су и ови *Шаровићи* с Грахова. Славе Никољ дан. – *Шулићи* су у другој поливини 19. вијека преселили с Михољача због сиромаштва. Славе Ђурђев дан. – *Бајчетићи* прије шеснаест година из Мириловића у Рудинама доселили на Кисића читлук. Половина породице живи и сад у Мириловићима. Славе Јовањ дан.

Кључ сеоце скупљено око развалина старог града Кључа, на терену с више сталних врела. Положај села завистан од положаја старог града, који је доминирао Церницом. Сељаци сви слободни, сију разна жита и поврће. Куће разбијене на мале безимене групице.

У селу безброј старина, а најзнаменитија је стари Кључ, од кога још има толико зидина, да се основни план јасно осјећа, а и сва главна врата су очувана.

Стара капетанска породица *Тановићи* који су били насљедни заповједници овог града потичу од некаква Тане из Мајина у Приморју, који је добио капетанство приликом неке битке на Габели. – *Мехићи* причају да су из *Турске*, други причају да су они Цигани. – *Чустовићи* су поријеклом од некаква Црногорца, који је служио у Тановића, па примио ислам и добио земљу и капетанову кћер.

Заграца од Кључа дијели Ријека која извире из Вилине Пећине, и која послије тока од 200 метара опет понире. Село се откупило, имају толико земље да дају и приорачима. Дијели се на Заграца и Долове; куће су збијеније.

И ово је село насељено на остацима од старијег села. Долови су насељени као засебан читлук у првој половини 19. вијека.

Тановићи и *Чустовићи* доселили су од оних у Кључу, приликом негдашњих диоба. – *Миловићи* су као Тановићи кметови доселили из Грахова прије сто година. Славе Јовањ дан. – *Дошло* или *Зиројевић* је дошао прије четрдесет година из Браићевића у општини бодежишкој. Старином од Предојевића у Рудинама. Слави Никољ дан.

Лазарићи

На сјеверној ивици пољској, с десне стране Мушнице. Три врела, Срњ, Црноглав и Хаџића Пећина задовољавају потребе села. У селу хладније него у другим, јер (по причању сељана) сјевер пробија планине кроз долину Сутјеске, па удара на њихово село. Земље по пољу, испаше по Поникврама. Половина села откупљено, неки од старине, а неки од окупације. Други поред своје

земље држе и агинску „под ћесим“ или на шестину а неки уз шестину отплаћују у ратама земљу.

Куће се дијеле на три мање групе са три до четири куће; свега 11 кућа. На „колибе“ излазе на Поникве по сата до сат даљине.

Село врло старо и у њему старинци *Шолаје*, старе кнежевске, под ферманом породица. Звали се Пајевићи. – *Кошутићи* давно из Бањана на Миољаче, одакле их је ага преселио на читлук. – *Спремо* је неколико година пред окупацију као турски зафтија дошао из Невесиња, загледао се у једну дјевојку, оженио се и остао. – *Бјелоглави* су стара поповска породица из Грачанице. Због зулума морао је један поп збацити чин с. себе, и ставити се под закриље Ибрице Хоџића, која га пресели у Лазариће.

У близини селишта, која се зову „Граовишта“ и „Присади“.

Мала Грачаница

На лијевој страни ријеке Грачанице, у присоју, на брежуљцима: Јасике и Ђуковина. Више сталних извора: Грабовик, Поповац и др. Ипак већи дио села пије воду из ријеке. Све оранице и косанице у пољу, а испаше у Поникврама. Само су двије куће, што немају своје земље, половина је потпуно искупљена, а остали дио на пола. У Грачаници имају имања и сељаци околних села, који су искуповали земљу од исељених Муслимана. У селу свега 11 кућа, које су разбијене у двије групе, а једна кућа је одвојена. Најстарије предање зна за кнежевску породицу Живковиће, од које су данашњи муслимани Звиздићи. Звиздићи су примили ислам зато, што је један Муслиман напао на његову жену, па му се друкчије није могао осветити. – *Бјелоглави* су послије Живковића најстарији становници у М. Грачаници. Доселили су прије 200 година, а не знају одакле. Били поповска фамилија, чији се задњи поп дао под окриље ага Хоџића и преселили се у Лазариће. – *Ивковиће* је довео ага с Миољача. – *Глоговци* иза окупације купили земљу у Аговића и преселили с Дражљева у Грачаницу. – *Табаковић* је из Рудина пошао по најму и то најприје у Дивљана у Кравареву, доцније је постао Дедагин млинар и остао у Грачаници. – *Поповићи* су послије окупације купили земљу од Аговића и прешли с Дражљева у Грачаницу.

Срђевићи

На осојној страни Гатачког Поља, на заравни под Бјеласницом. Под селом понори сједињене Мушнице (Валовнице или и Лепенице) и Грачанице, па им њиве бивају неколико пута преко године плављене. Врело Стрежевац стално, а врело „Под Кулом“ пресуши. Испаше у Главицама, а чаири у Бјеласици. Тргују биљем (рујевином, бухарицом и соминoм). Више од пола села потпуно откупљено, а онај други дио држи и агинске земље. Хак је уконтраћен.

Село се дијели на збијене групе: „Гоњи и Доњи Крај“

Има једна народна пјесма у којој се пјева да је у вријеме Баја Пивљанина живио у Срђевићима кнез Жарковић. Он је побјегао у Бодежишта од турског зулума, гдје њихових потомака и данас има. – *Ковачевићи* су од братства Малешевског из Кнеж Дола; једни причају да је њихов предак Малиша војвода био на Косову. Овдје су доселили због неког боја с Турцима прије 200 до 250

година. Славе Игњат дан. – *Поповац* се доселио из Рудина (Љубомира ?) оженио се од Ковачевића и остао овдје. – Исто тако је прије кратког времена доселио и Милошевић из Рудог Поља.

Има рушевина од разних кула (Жарковића и Ченгића), а осим тога и два надгробна камена, који се зову Ђевич Камен.

Меданићи

У Доњем Пољу, на обје обале ријеке Парењака, у присоју. Безброј сталних врела, који се зову: Милошевац, Парењак, Смрдан и Клештан. Село „сњегопадно", јер је под самом планином Бјеласницом. Сјевер најјачи, а Вечерин (западњак) најблажи вјетар. Село богато с испашама и зиратном земљом. Куће у средини обрађеног простора. Испаше и шума у Бјеласници; од све гатачке меданићска најбоља стока. Већина сељака слободни, кметови уђесимљени, има и приорача који немају своје земље.

Село разбијено на шест група, које су међусобно раздалеко од 5 до 10 минута: Пухово, Чакљи, Љесковац, Вилића Дô, Чоловина, Махала и Цигањски Крај. Село има 27 кућа.

Око села, на њивама имају од 1/2 до 1 сата од села удаљене колибе.

Прича се да је у Меданићима мед најбољи у цијелом Гацку, и да је село отуда име добило.

Најстарија породица муслимани *Уjдури*, који веле да су старјеници. – *Пушаре* је населио Али-паша Ризванбеговић са Улиња у Меданиће. – *Грчићи* су се као најамници населили из Црне Горе на Дедагину земљу, коју су доцније откупили – *Милићевићи* су из Рудина били пошли као сирочад на прехрану у Босну, па се уставили код Грчића. – *Марковићи* су из Казанаца прешли у Нadиниће, а одатле послије окупације у Меданиће. И сад су приорачи. – *Велизовић* је доселио из Никшића на своју земљу, коју је добио по миразу. – *Вукотићи* су Хебиби из Цернице, причају да су потурчењаци од племена црногорског истог имена. Купили су земљу од Зилића, који је одселио у Турску. – *Сарићи* су из села Стоца, дошла им мајци земља по миразу, па прешли на њу. – *Муљани* су прешли из Муља на своју земљу. – *Вилогорац* је изишао са стоком из Дабра овдје на планину, па му се овдје свидјело, купио земљу и остао. – *Лутво* је пред задњу буну дошао из Кључа у Надиниће, а одатле у Меданиће Муљанину у најам. – *Алађуз* је послије окупације прешао из Бодежишта због тога, што му је кћер хтјела отићи за хришћанина. – *Ђатовићи* дошли из Ђеча у Рудинама за занатом (ковачким). Кметови су и зову их Циганима.

Између Меданића и Срђевића имају старе гробнице. Гробља су три: муслиманско, православно и циганско.

СЕЛА У ГАТАЧКОЈ ПОВРШИ

Жањевица

Једно од највиших херцеговачких села (око 1200 м.), под Лебршником, на источној и западној страни једног рта; у селу више врела и чесама. У селу не-

обично хладно, вјетрови с Лебршника нанесу толико снијега да затрпају све долине. Земља је снијегом покривена од Митрова до Ђурђева дне. Оранице изнад села у Лебршнику, плитке и мршаве. Косанице исто тако, а испаше око села. У оскудици земље, обрађују и површине над амбисима, те косце вежу ужима.

Сви сељаци слободни кметови; та је земља била њихова својина (планина) и онда, док су још из Рудина изгонили на планину.

У селу четири групе, јако разштрканих и по гајевима разређених кућа.

Ради гнојења излазе са стоком по плећима Лебршника.

Име селу дошло од брда Жањевице.

Најстарија породица *Рончевићи* с Пилатоваца у Рудинама; овдје им је најприје била планина. С' њима су исто братство *Савићи*. Славе Ђурђев дан – *Бејатовића* неки предак дошао је из Корита Рончевићима у најам, који га ожене својом дјевојком, а овај прими њихово крсно име. – *Рудовићи* су Борисављевићи из Риђана код Никшића. Овдје их населио ага. – *Милетићи* су „недавно" побјегли из Никшића, што су за турску награду убили неког Црногорца. Све породице славе Ђурђев дан.

Причају о некакву Митру Ћесеру, који је имао много стоке и који је живио у пећини Зјатлу. Има прича о закопаном благу, бакову месу, воску, о вилинским дворовима у „Вилиној Пећини" и о аветима у Бајној Пећини.

Вучево

На косама Влаци и Челини (с висином ос 1000 м.), у рачвама ријеке Десивоја, Драмешинске и Јасеничке. Околина богата с прелима, с којих се вода пије. Земља сеоска по долинама (вртачама) и доловима око села, село без шуме. Сви сељаци чивчије, али већином имају своје земље у другим селима (Надинићима, Платицама и Јасенику). Хак уђесимљен на врло малу суму.

Куће поред пута за Метохију, а појате на другој страни. Има свега 14 кућа.

И овдје се на љетиште иде по њивама ½ до 1 сата удаљено од села.

Село по сељачком тумачењу добило име од врела Вучева. Најстарија породица су *Окиљевићи*, који су иселили из Муља, кад их је Казанац-паша истјерао. Од њих су *Вуковићи* у Вучеву, Лојовићи и Милинковићи у Липнику, Гргури у Берушици, – *Милетићи* су додигли из Жањевице најприје у село Шеган, а одатле их ага преселио у Вучево. – *Маљевић* из Рудог Поља се „удо" за кћер једног Давидовића, који је самрô.

Миољаче

Куће по вртачама и на обронцима („странама") појединих узвишења (које се зову: До, Метериз, Чаклини, Карача, Долинари, Вукодоли, Крстаче и Јованово Брдо). Више сталних извора, а има и чатрња. Њиве око села на мјестима: Добровача, Локве, Поди, Премакућница и Загребаче. Испаше по Поникувама, шуме немају око села. Цијело село откупљено; земља шикуља, добра за род.

Куће разбијене на мале групице са три до пет кућа. Куће завучене у стране и долове, гдје је лакше „ћелице" градити и гдје је слабији вјетар. У селу свега четрдесет и шест кућа. И овдје се љети граде станови за гнојење по њивама, при чему се прави нека врста сумјеса.

Како је постало име селу није познато. Најстарија породица су *Говедарице*. Они су старином из Херцег-Новога. Неко вријеме живјели су у Скроботну (у Рудинама), одакле су изгонили љети стоку на Миољаче, које су доцније претворили у обично село. Кад су Говедарице доселиле на Миољаче, овај је крај био тако ријетко насељен, да је било по три и четири сата од села до села. – *Зеленовића* неки предак побјегао је из Дробњака због некакве „крви." – *Ђеранићима* се само ругају, да су од Цигањке, исто као и Ребићима и Шојићима у Јасенику. О свом поријеклу не знају ништа више. – *Дивљан* је из Краварена. Мати му је била од Зеленовића, па кад је обудовјела довела га собом. У старом гробљу Говедарице имале засебно своје, Зеленовићи своје. Данас ново гробље заједничко.

Горња и Доња Бодежишта

Потоком растављена на већи дио у присојној (Горња Бодежишта) и мањи дио у осојној страни (Доња Бодежишта). Горња под одсјецима планине Вучева, а Доња у равници. Ово је село најбогатије изворима, има их толико да свака кућа има своје засебно врело. Од вјетрова најгори Сјевер, који долази с Волујака и све опусти. Југ овдје доноси редовно снијег; благ је вјетар *Невесињац* (запад). Њиве око и испод куће, косанице уз поток, а крчевине у Вучеву. Оранице махом на присојним, а косанице на осојним странама. Испаша и шума има у Вучеву и око села.

Село читлук Ченгићâ, који живе у Азији. Уђесимили земљу и хак им није тежак.

И у Горњим и Доњим Бодежиштима куће јако раштркане. У цијелом селу само двије групе збијенијих кућа. У Горњим имају двадесет и четири, а у Доњим десет кућа.

О постанку сеоског имена има само нагађања. Најстарија породица *Жарковићи* потиче из Срђевића. – *Дамјанци* су давно доселили из Дулића (Гацко), због сукоба с неким Муслиманом, кога су убили. Да не би изгубио своју главу даде Смаилаги своју земљу, а овај га насели у Бодежиштима. – *Гутовићи* су Божовићи из Требјесе код Никшића. Побјегли су од зулума никшићских Турака под окриље Смаилагино, који их насели у Бодежиштима. – *Терзићи* су старином из Трновице (Рудине), одакле су због турског зулума побјегли на Бодежишта. – *Бејати* су из Рудина прешли у Жањевицу, а Смаилага их преселио на Бодежишта. – *Миловићи* су старином Миљани из Бањана, прешли због крвне освете. На крвном миру би углављено да убојица мора селити, а остало братство остаје тамо. – *Хаџићи* су из Лисине у Пиви. Живјели су и у Босни. – *Петковићи* су од Снијежнице код Фојнице. Један им се стари оженио булом и побјегао у Босну. Њега и двојицу браће му Смаилага објесио, а остале узео за кметове и населио их у ово село. – *Попадићи* су дошли из Гареве иза Петковића. – *Миљанићи* су доселили из Пиве још прије владике Рада због покоља с Црногорцима. – *Вратковићи* су Ђуричићи из села Вратковића (Гацко). – *Грковићи* су побјегли с Пржина (Гацко), у оно доба кад су имања манастира Папраће у том селу попаљена.

Дражљево

На нижим партијама брда Буковог Рта, уз друм који иде из Гацка у Фочу. У селу су три групе кућа, које све скупа заузимају простор дуг 3 до 4 км. Све

три групе у рачвама ријеке Врањаче и Врбе. Најгорња група под Гредом (одсјеком Буковог Рта) која се пружа у правцу Исток-Запад, и зове се Горње Дражљево. Идући друмом на југ је Доње Дражљево које се опет дијели на двије групе кућа. Више сталних врела који се зову: Беново Врело, Крст, Медљик и Змајевац. Земља се простире око кућа и даље до на крај удута. Испаша тако близу, да се стока не одмиче више од једног сата од кућа. Сви сељаци слободни, неки још од старине а неки од назад 70 до 90 година.

У селу свега 13 кућа, и то у Горњем Дражљеву 6, а у Доњем Дражљеву, у источној групи 4, а у западној 3 куће. Групе међусобно удаљене 1/2 до 1 км, најмање удаљење између кућа 20 корака, а највеће 200 корака. На југу од села су катуни породице Табаковића с Мрежице (Рудине), на којима се и земља обрађује. На катунима су колибе и појате.

Село је првобитно било катун *Глоговаца* из Цернице који се овдје стално настанише кад их Турци истјераше. Њиховог рода има у Грачаници, Невесињу и у Босни. Славе Ђурђев дан. – *Поповићи* су поријеклом од Кисића из Пријевора (Рудине); дошао један Глоговцима у најам, загледао се с њиховом дјевојком и оженили га. Син тог најамника био је поп, а иза њега, веле, било је десет попова из тога племена. Још их има у Грачаници, у Босни (Каменици и Тутњевцу). Славе Никољ дан.

Од старина има на мјесту које се зове *Крс'* неколико „грчких гробница" и један крст, гдје су се некад срели сватови и искрвили се.

Кљеута

На рту равних леђâ, а стрмих страна међу Врбом и Баорском Ријеком, на издигнуту и истакнуту положају. Јужни највећи дио села. Дô, затворен са свих страна, а сјеверни на Кљеут Брду. Зиратна земља око кућа груписана, а даље у удуту разбацана; косанице на стрмијим мјестима по Паљ Брду и Вагану. Сељани се прије двадесет и три године откупили, кад су им аге одселиле у Турску.

Размак између група до 1 километра, а између кућа 30 до 200 корака.

Овдје сваког љета излазе Рудињани, који се прибију уз поједине сељаке, гноје им земље, а по каткад и раде. Од неких љетују сами чобани, а од неких дође и планинка с више чељади. Тада Гачанин поможе Рудињанину начинити тор и колибу.

Село прозвано по Кљеут-Брду. Најстарији су *Шушићи*, који су се прије 300 година доселили из Петровије Дола (у Црној Гори). Звали су се Уљаревићи, а под тим их именом има Под Градином (Гацко), на Гласинцу (Рељино Поље), на Крушчици, у Трновицама, затим у Посавини (Виличевићи), у Дрини (Кречи). Славе Никољ дан.

Баори

Западно од Кљеута, на лијевој страни Врањаче или Баорске Ријеке, коју при улазу у Гатачко Поље прозову Грачаницом. Село ниже од Кљеута, у рјечној долини, па није изложено јаким вјетровима. „Умније" је од свих околних села. У селу доста сталних врела, а пију воду и с ријеке. Земља за обрађивање разбацана све до туђег удута, а на сјеверу до под Живањ-планину. Исто тако

и испаше. Шума у Живњу и Лукавици. Доста стерилна земља је сва откупљена или од старине наслијеђена.

Куће врло збијене, село од најзбијенијих у цијелом Гацку. У селу свега 29 кућа и то: Батинића које зову Таловићима 4 куће, Окичићима 4 куће, Грабовице које зову Гребовићима 9 кућа, Мемићима 10 кућа и Кавазовићима 2 куће.

Сељаци не знају од чега је село добило име. Прије двјеста до 300 година Баори били удут села Маленице; у њима живио некакав Кéро, чији син Дако потпише своје имање под манастир Косијерево. Доцније се овдје из села Грабовице у Дробњацима населио некакав *Грабовица*, који се „потурчио“, отео манастирску земљу, и прије пет кољена се овдје населио. – Иза неког времена „потурчио се“ некакав Глоговац из Дражљева, па се насели у Баори. Звали су га Батином, и његови су потомци данашњи *Батинићи*.

На западу од села у присојној страни Врањаче распознају се десет омеђина од зграда. Ту је становао Дако син Кéров; то је најстарији дио села. Источно од села на Брду *Грчко Гробље* гдје је на једном мјесту збијено око 50 гробница.

Маленице

Под одсјецима Живња, на источној страни Баорске Ријеке, у присоју. Орница по странама око кућа, а има је високо у Поживњу (нижи дио Живња). На истим мјестима и косанице. Вјетрови врло хладни и јаки. Сељаци послије окупације откупили своју стерилну земљу. И у овом селу безброј врела. Више села љетни катуни Муслимана из Билеће (општине). Прије окупације сијали су жито на Живњу, али је на тужбу Гачана влада забранила. Планина била првобитно катуни породице Тараилâ, који су у вријеме глади заложили Муштовићима из Билеће планину за 80 ока крупника, па је изгубе.

Најстарији становници су онај Кéро, чији су синовци и потомци и овдје становали. У селу је живио и хајдук Маленица, по чијем је братству и прозвано село. Прича се да је ово поред Домрка најстарије село цијеле Површи, и да је у њему било 77 домова(?). У селу много омеђина.

Породице које су овдје становале су ове: Шекаре, који су прије 40 година побјегли у Кокорину. Иза њих су становали Бабићи, па су и они побјегли. Данашњи сељаци *Којићи* или *Горчиновићи* су старином Вујичићи из Граова. Овдје су дошли из Бодежишта прије 35 година, дигао их ага. Славе Никољ дан.

Мрђановићи

На јужној страни Летова Потока, притока Врањаче под брдом Сврдлом. У селу више врела, клима „средња“. Земље за обрађивање јако разбијене по сеоском удуту. Косанице имају врло мало. Земља стерилна и од старина слободна. У селу свега 9 јако збијених кућа, од којих су *Шаховићи* (4 куће) и *Туновићи* (5 кућа).

Прича се да су се у селу настанила најприје два зидара, за које се не зна одакле су били, ни како су се звали, и који су без потомства овдје самрли. Иза ових зидара населили су се овдје прије 200 година *Шаховићи* из Херцег Новога. Најприје су становали у Рудом Пољу у Шаховићима. – *Туновићи* су Володери из Вратла; доселише прије 140 година. Дошли су на мираз у ујака Шаховића, пошто им је ђјед оца надживио, па су изгубили право на очинство. Старином су из Подвележја. Прича се да је Шаховић био дозвао к себи некаква сељака Лета који се овдје истражио. Становао је и Капетановић из Кључа, али су прије неколико година одселили.

Прича се да је из Ерцег Врела Херцег Стјепан изводио на чунке воду на Брдо изнад Вишњева.

Тарајин До

Сјеверно од Мрђановића, а западно од Маленица у једној малој притоци Врањаче. Има више врела. У селу необично студено, јер се сјеверни вјетар, који долази из Борча, „разбије“ више села о Шушића Греду на два „вјетра“, од којих један оде низ Врањачу, а други низ Тарајин До, па оба „сколоврате“ и састану у селу поред Вратла, па је у овом селу због тога студеније него и једном другом селу Гатачке Површи. Ораницâ и косаницâ највише око кућа, а има их и по цијелом удуту. Испаше по сеоском удуту и по Живњу. Осим једнога сви су кметови, аге су: Володер из Вратла, Муљанин из Браниловића и Ковачине из Метохије.

Предање каже да је овдје становао Станиша Тараја, од чије се куће још и данас виде омеђине. Њега с цијелом омеђином засуо је усов, а остало је четверо чобанчади, која су послије одселила у Босну. Исто тако прича се да је у исто вријеме са Станишом становао и неки Параија, о коме се не зна ништа више. Иза њих су земљу притисли Хаџија Звиздић и Хаџија Џубур из Метохије, па је Звиздић населио Шушу с Кљеута, али кад се овоме учинило да му овдје не иде у „напредак“, одселио је на Гласинац, гдје му и данас унуци живе. Иза Шуше је доселио Зеко Пушара с Улиња, па се посвадио с агом, и одселио у Кокорину. Одмах иза Пушаре доселио је Вуко Поповић с Дражљева, али се и он брзо вратио на Дражљево. – *Дамјанци* су старином из Чарађа и од исте породице су они, Тепавчевићи, Цуце, Бјелице и Бајице. Убили су седам „пашалија“ и побјегли. Славе Јован-дан. – *Мастиловић* је одселио из Краварева има 32 године, овдје је доселио из Изгори, а старином је из Корјенића. Мастиловића има у Изгорима и Кравареву, исто су племе с Гордићима на Ргуду, Љубињу и Мостару, Ђајићима у Жудојевићима (Рудине), Мостару и Фојници, Соколовићима у Фочи, Савићима у Победарју у Посавини. Славе Мратиндан. – *Рогач* је доселио из Црквица (данас у Црној Гори). Има Рогача у Битељици и у Коритима. Слави Аранђелов дан.

Вратло

У осојној страни једне притоке (Володерског Потока) ријеке Врањаче. Поред ријеке има више врела, с којих се пије вода; од њих су најважнији: Горњи и Доњи Точак и Јеминовац. Мисли се да је Вратло једно од најхладнијих села Гатачке Површи, јер кроз Врањски Дô дува хладни Сјевер са Зеленгоре. Највећи дио зиратне земље је око села, има је и разбацане све до бодежишког удута. Испаше су на Живњу, Селиштима изнад кућа, по Вељеглав-Брду и Врањском Долу, а сјенокоси у Поживњу и Голубињкама.

Куће су разбијене и двије групе: једна код Врањаче на мањој заравни са 6 кућа (Лончарића), а друга је 200 до 300 корака западно од ове у осојној страни, у њој свега 9 кућа и то Володера 8, а Лончарића 1 кућа.

Најстарије познате породице овог села су Браиковићи и Варикашићи (И сад Варикашића Млин, Браиковића Гробље). Њих затекли преци данашњих становника. Браиковићи су по свој прилици овдје и самрли, а Варикашић је убио Турчина код свог млина, па су им земљу притисли Володери и Лончарићи, а ови су побјегли у Босну.

Иза њих, по причању прије 200 до 250 година доселили су Муслимани *Лончарићи* из села Лончара у Борчу. – *Володери* исто тако Муслимани, су најприје по прилици прије 200 година доселили из Рабине у Шахиновиће у Рудом Пољу, а одатле су преселили у Мрђановиће прије 140 година, а од како су у Вратлу има више од 50 година.

Осим остатака од Браиковића и Варикашића има у Селиштима двије групе гробница, а у доњој и један „мрамор", под којим веле има казан блага. У доњој групи има 50 гробница, разноврсно ишараних, без натписа, гдје су се по причању срели сватови и искрвили.

Објешеник

На међи гатачког и невесињског среза међу селима Бодежиштима, Браићевићима, Домркама и Југовићима. Љети пију воду из чатрње и с врела Вратеша, а зими с врела Гуњаче. Земља дивљачна и неплодна, најбоље роди овас и јечам. Косаница врло мало, пићу купују. Половина земље откупљено, а половина читлук Ризванбеговића (из Стоца?), коме са земље из гатачког котара плаћају четвртину, а из невесињског трећину.

Куће поређане испод једне косе, доста размакнуте. У Објешенику 11 кућа (6 Манојловића и 5 Додера) а у Алађузима 3 куће (Петковић, Скоко и Вуковић).

У најстарије вријеме село се звало Баћевићима, затим се звало Тромеђом, а Објешеником га је прозвао Али-паша Ризванбеговић, јер изгледа као објешено при планини.

У најстарије вријеме село је било у данашњем селишту Вратеше, четврт сата на Западу од села. Ту је становао некакав Вратко, који се доцније „потурчио". Иза њега је разапео катун на мјесту данашњег села некакав Хаџи-Шех, па је ту за вазда остао. Био је поштен и праведан човјек, па и данашњи православни становници чувају „Шехов Башлук". Њега и његову породицу је куга поморила. Иза њега је овдје живио некакав Баоранин, који је имао кулу од четири боја и врата на четвртом боју, на која се пео дрвеним басамацима, која би по ноћи дизао. Његов унук Делија побјегао на Поде у Борач, гдје и сад има потомака Делића. Иза њега је становао Мучибабић, па се због борачког зулума одселио на Љесков Дуб. Иза Мучибабића доселили су оцу Али-пашину Шиљези из Јасиковца. И они се брзо одселе на Залом. Иза њих су доселили Рундићи из Дубљевића па су некако оскрвнили Шехов Башлук, те их из села истјера бијел орао, који је за 17 дана долазио у огранак сунца на Башлук, а сваког дана Рундићима умирало по чељаде. Оселе се сви осим једнога у Босну. Иза Рундића доселио је отац војводе Богдана Зимоњића, побјегавши од никшићског зулума под Алипашино окриље, па су се од четири године, пошто је погинуо Смаил-ага, вратили у Гареву. Иза Зимоњића доселили су *Манојловићи* због Смаил-агина зулума с Чарађа. Од њих је чувени хајдук Ристо Бијелић. Има их још у Чарађу, Шипачну, Дувну и у Сарајеву. Славе Јовањ дан – *Додери* су доселили пет година доцније иза Манојловића из Жањевице због

тјескобе. Има их у Црној Гори, Кокорини, Мостару, Улогу и Босни. Славе Ђурђев дан.

Алађузи су били наприје планина Алађуза (Рамовића) с Плане (Рудине), па су се овдје и настанили. Послије окупације једни су одселили у Турску, а једни у Меданиће. Земљу су им купили: Петковић, Скоко и Вуковић, који и сад станују у Југовићима.

Неколико „грчких" гробница чине све остатке од старане.

Домрке

Јужно од Објешеника, на путу од Фојнице у Југовиће, у заравни са више страна заклоњеној мањим косама и главицама. Воду пију из Убла, из кога зими тече вода, а љети се у њ спушта степеницама, затим с извора Граба и Овчинићке Чесме. Ziратна земља око кућа и по сеоском удуту. Земља у Домркама од старине слободна, само су Турци нешто отели, а у Снијежницама Ченгића, која је дијелом откупљена а дијелом ућесимљена. Орaћа земља најбоља у свој Површи.

Куће разбијене на двије групе, на Домрке и Снијежницу, које су растављене већом косом. У Домкама куће су збијеније него у Снијежници, гдје су куће међусобно размакнуте по 300 и 500 корака.

Има једна прича, како је Св. Саво претке данашњих *Бува* преселио с Борачког Језера, које је тада било село, због тога што га нико није хтио примити на конак осим њихове прабабе, која је била сирота удовица. Село је претворено у Језеро, а Бјела је стала ондје гдје је стигла „до мрака", гдје је „замркнула". Свети Саво је тада ударио штаком у греду и извео врело Убо, па је начинио цркву и поред ње изазвао врело Граб[1] Њихово су братство Грђићи и Бјелокосићи. Бува има у Колешку, на Рибарима и у Црној Гори. О овим старим породицама има доста лијепих прича, од којих су неке и штампане[2]. Славе Митров дан. – *Мирићи* су од братства Мучибабића. Прије 150 год. становали су у Равнима, купили су били овдје земљу, па су побјегли од зулума. Од истог су братства Јаредићи у Братачу, Мучибабићи у Фојници и на Љескову дубу, Перини у Невесињу и Мостару, Ђерићи у Шипачну. Славе Аранђелов дан.

Краварево

На бријегу с десне стране Врањаче, а с лијеве од цесте Невесиње–Гацко. Положај са свих страна „отворен", само са сјевера главицом Гајем „затворен". Вода се пије из Врањаче, у новије вријеме граде се чатрње. Земља и сјенокоси већином на десној страни села. Свуда између њива има сјенокоса, а саме су ливаде у Осоју и Сјенокосима. Земља била сва агинска, али је сад откуп-

[1] Данашња домрчка црква не одваја се љепотом од многих херцеговачких цркава, али да је некад била чувена, види се из ове пјесме:

Ко начини Високе Дечане,
До велико благо Њемањића,
Ко начини до два манастира
Добрићево и Косијерево
До велико благо Њемањића
Ко начини у Домркам цркву,
До велико благо Њемањића,
Ко начини на Лиму ћуприју
До велико благо Њемањића
итд.

[2] Л. Грђић, Бјелокосић, Из народа и о народу. Мостар 1898.

љена у свих осим у Крстоја, који дају четири товара жита и 8 форинти. Куће су, дуж једног одсјека, поредане у правцу И-З.

О постанку сеоског имена није ништа познато. Данашњи становници нијесу засновали село. Прије сто и педесет година становала је овдје најстарија сеоска породица Цвијетићи. Муслимани убили на његову имању Циганина, па су им за крвнину отели имања, а они се одселили у Трново (Босна), гдје и сад има њихових потомака. Док су још Цвијетићи живјели у селу прије 150 година доселили су *Дивљани* из Бањана и то најприје у Грачаницу (гдје су се звали Голијани), па пошто им је ту због крварине пропала земља преселили су овдје. Њихов род су Голијани у Невесињу. Славе Јовањдан. – И *Мастиловићи* су због некакве „крварине“ побјегли прије 100 година из села Изгори под окриље аге Звиздића. И сад имају своје земље у Изгорима. Славе Мратин дан. – Одмах иза Мастиловића, прије 90 година, доселили су *Крстоји* из Ћурева у Дрини, због тога што му је цијела фамилија примила ислам, који и сад живи у Ћуреву под именом Фурулије. Одавде се одселила у Изгори једна кућа, гдје и сад живи. Славе Ђурђев дан.

Село је по својој прилици „закопано“ тј. засновано на десној страни Врањаче на мјесту Селиште. На три мјеста има „грчких“ гробница без икаквих натписа.

НЕВЕСИЊСКА СЕЛА

И ако су у непосредној близини, Гацко и Невесиње имају неких антропогеографских разлика. У Невесињу разликујемо по положају слиједеће три групе села: села у карсним заравнима, села на непромочивој подлози и села на ивицама карсних поља. Гацко се разликује од Невесиња, што нема у оноликој мјери непромочивих слојева, затим што се зараван на Сјеверу не пење одсјеком као у Невесињу. Јужна ивица Невесињског Поља састављена је од слојева терцијерних конгломерата, глине и пијеска. У том дијелу превлађује површинска ерозија и села добивају разбијен тип. Дуж стрмијих одсјека на сјеверној и сјеверозападној ивици села постају издужена, али не добивају облик поповских села, јер је сува површина и карсни подови пространији. Поповски тип је типски развијен у Горњој Бијењи и Бојиштима, а донекле у Братачу и Пустољанима. У Невесињу имамо двије типске заравани, и то једну на јужној ивици (општине Зови До и Трусина) и једну на сјеверу, ниже партије Црвња, Морина и Јавора. У објема села имају сличан карактер; ту превлађују мале групице села, које се образују у мањим карсним утолеглицама.

И Невесиње је врло богато сталним врелима и ријекама. Од Гацка се разликује и већим богатством шуме. Ипак је Гатачко Поље згодније за културу ливада. У Невесињу су боље испаше, те обје области престављају стоком најбогатије херцеговачке области. Већи дио сељака и данас живи на кметској земљи, али је знатан дио кметова „уђесимљен“. Неуђесимљени кметови дају трећину од жита, а четвртину од зелени (сијена, купуса, кромпира).

Риљи

У општини* Колешко у Невесињској Површи, високо уздигнуто над десним бријегом Заломчице. Село нема сталних врела; има само једну чатрњу. Љети доносе воду или догоне на коњима с чатрње сусједног села Рибаљ Тега, а стоку поје далеко од села у Добром Долу и Јавор планини. Са сјеверне стране затворено брдом Кошаришта, са истока брдом Влах, а са југоистока брдом Лакат, село не лежи на тјемену већ у присојној страни планине. На тај начин ово се село одликује блажом климом у веома хладној Невесињској Површи.

Куће јако раштркане по сеоском удуту; има њива које су сат и по па и два сата далеко од села, на примјер, у планини Јавору, а највећи дио косаница је на Моринама два сата од села далеко. Интересантне су заједничке Косанице које се раде на „пријеступ“. Има таких косаница, на којима се измјењују „на пријеступ“ и два села као село Рибаљ Тег и Риљи; таке су косанице у Кадиној Главици.

* опћини

Већи дио сељака су уђесимљени кметови, само је мали дио откупљен. Куће су збијене у двије, три до четири стотине метара удаљене групе кућа, од којих је већа група на присојној страни брда Кошаришта, а друга мања на „боку", у страни брда Лакта. Куће у групама међу собом већином *уско нанизане*. При опису (1899. године) село је имало двадесет и двије куће.
Цијело село излази љети са свом чељади и стоком на Јавор да гноје гњиве.
Сељаци не знају ништа о постанку имена Риљи. Најстарије познато становништво сеоско било је муслиманско. Прије четрдесет и осам година иселиле су задње породице. – *Буве* су доселили из Домрка прије седамдесет година. При испитивању старијег поријекла и овдје су поновили ону причу, како су доселили с Борака, и како је тамо Св. Саво претворио село у језеро, зато што је било негостољубиво. Овдје су се доселили због „проклетства". У Домркама су их била два брата, па је Васиљ био имућнији и „вазда му мало било", па је гледао да од брата што више пригра6и. Кад је једном одређујући медњике између њива носио бус на глави, поче под њим земља пуцати, „и дан дањи тече туда поток". Због тога побјегну и доселе се послије дужег времена у Риље. Сељаци веле, да од ове породице нема „невјерније" у цијелом Невесињу. Славе Митров дан. – *Марићи* су Ковачевићи из Нудола у Заслату у Црној Гори. Прешли су давно, и дуго су се сељакали по Херцеговини док су дошли овдје. Славе Аранђелов дан, а прислужују Васиљев дан. – *Самарџије* су Гредељевићи из Дробњака. Дошли „због муке и невоље љуте." Славе Ђурђев дан, а прислужују Савин дан. – *Шиљеговићи* су доселили „давно" испод Требјешке Главице код Никшића. Славе Лучин дан. Били су тамо јако братство. Ударе им Грађани (Никшићи) и учине зулум над женама. Послије се с њима помире, дају им четрдесет кумстава, и једну их ноћ покољу. Онда се већи дио исели у Русију у крај, који се како кажу по њима прозвао Мала Херцеговина. – *Милошевићи* су доселили прије деведесет година из Риоца (билећски котар). Исто су брaство с оним на Мекој Груди. Славе?

Рибаљ Тег

У општини колешкој, Невесињској Површи. На странама заобљеног брда Сињевице, у присоју високо изнад десног бријега ријеке Заломчице. Осим два мала врела у потоку Јавчу, нема сталних врела у селу. Због тога пију воду из разних чатрња с изданском водом, а стока с Локве, која никад не пресушује. Село незаклоњено, високо и голо, једно је од најхладнијих села; мећава бије без запреке, снијег, велик како човјек, пада о Томину-дне. „Источњак" доноси љети кишу, зими најдебљи и „највлажнији" снијег; не доноси вијавице, не чини велике намете.
Земља за обрађивање већином удаљена од села: на Сјеништима и у Ковачеву Долу. Испаше око села на Сињевици и Јавору. Има доста косаница, које подијељена браћа косе на „пријеступ". Таке косанице су на Заворима, Кадиној Главици, затим на Моринама и то на Каповом Пољу, Рупчинама и Крстачама.
Сеоска земља агинска (Челебића и Пашића), уђесимљена. Куће сеоске све у једној групи, само су двије одвојене јаругом повременог, безименог потока. Прије педесет година била је у селу велика задруга Ковачевића, од које данас има десет кућа.
Станови на Јавору, сат и пô од села далеко на властитим сеоским „земљама". На Јавор излазе читаве породице, код куће љетују само онда, кад ђубре из кланица не може да нагноји њиве око куће. Ту су у близини и хумњачки станови на којима Хумњаци обрађују и своје властите њиве и сјенокосе. Хумњаци су Сточани и Љубињци, све три вјероисповијести.
До назад седамдесет година и овдје су становали Муслимани. Ни они нијесу знали ништа о постанку сеоског имена. *Ковачевићи* су прије сто и десет година пресељени са Сљиваља на читлук. Старина им из Нудола у Корјенићима. Ту су се посвадила два брата Ковачевића, зато што је старији на тарији Аранђелове цркве метнуо само своје име. Млађи оде у Никшић, и ту начини цркву, одатле се пресели у Југовиће па и ту начини цркву. У општини Колешко има триста пушака Ковачевића. Сви су од тог млађег брата.
Од старина ваља споменути Градину на Орловини, за коју причају да је пуна злата.

Братач

На кршевитој, терасастој заравни источне ивице Невесињског Поља, лијево од улаза Заломчице у Невесињско Поље. Село у присоју, издужено у правцу СЗ–ЈИ отворено сјеверним вјетровима. Вода се пије с чесме Бријеста и Црвеника, а има чатрња са живом водом и кишницом. Земље за обрађивање већим дијелом у пољу, има је мало око кућа и по брду изнад кућа. Испаша у брду. Трећина сељака потпуно слободни, остали дио чине кметови, од којих сваки има по нешто своје земље. Аге су грађани невесињски.
У доњем Братачу веома кршевито земљиште и село добива разрађен тип, у горњему превлађују веће вртаче, и зато је село на мање групе разбијено.
О постанку имена села није ништа познато. По сеоском причању село врло старо. У вријеме косовске битке у Братачу је, веле, живио Лазар Братачанин, који је погинуо на пољу Косову. Најстарија породица су *Радовићи*, старином су из Куча, ту су убили агу, па су побјегли у Риђане, па су и ту убили агу и онда је, прије двјеста година, доселио Раде у ово село. Славе Никољ дан. – *Ратковићи* одмах иза Радовића доселили однекле из Гацка. Славе Никољ-дан. – *Глоговци* су прије сто година због непозната узрока доселили из Мируша (Рудине). Славе Ђурђев-дан. – *Говедарица* је дошао овдје послије куге (око 90 година) на мјесто старог попа с Миољача у Гацку. Слави Никољ-дан. – *Јаредић* је дошао са Шеховине због непозната узрока прије седамдесет година. Слави Аранђелов-дан. – *Марић* је дошао из Бањана из села Дубочака. Слави Јовањ-дан. – *Самарџићи* су из Рогова на Планој, стајали су на Залому, па су прешли прије 50 до 60 година. Славе Ђурђев-дан. – *Граовци* су старином из Граова, овдје су дошли из Батковића. Славе „Вратоломијев-дан", а прислужују Тројичин-дан. – *Гушићи* су старином Црногорци, стали су негдје у Површи, овдје су прије 60 година дошли с Рогача у општини лукавачкој. Славе Ђурђев-дан. – *Терзићи* су старином из билећког котара, овдје су дошли из Будисавља. Славе Аранђелов-дан. – *Кљајић* је прије 30 година дошао са Залома. Слави Никољ-дан. – *Андрићи* су одавно у Невесињу, овде су дошли с Колешка. Славе Јовањ-дан, прислужују Аранђелов-дан. – *Муратспахић*, Муслиман, веома давно дошао из Колашина. – *Шешлија* је доселио у XIX. вијеку из Рудина из Билеће. Слави Лучин-дан.
Осим гомила и градина нема особитих старина око села.

Цинова Махала

С десне стране цесте што иде из Невесиња у Столац у општини Зови Дô. С југозападне стране затвара га Жгоње Брдо, а с југа Бољево Брдо. Са источне и сјеверне стране отворен поглед на Невесињско Поље. Пô године се пије вода из врела Трњака, а по године из чатрње. Зима доста оштра. *Мећава* не да каткада из куће изићи. Снијег почиње око Аранђелова-дне, а копни око Благовијести. Обично пане до паса. Кишу доноси југ. Јак и сух али доста топао је источни љетњи вјетар *Палич*. *Кривац* је вјетар, који долази са сваке стране. Највећи дио земље око села, а на обалама Заломчице има нешто сјенокоса. Свуда око села врло добра испаша, а по Бољеву и Жгољем Брду има доста љескове и букове шуме. Једина заједница у селу је бара *Покосац*, имање браће Циновића с које кметови покошено сијено дијеле. Цијело село било на читлулу Циновића, који због сиромаштва продају комад по комад земље, те сваки сељак има понешто своје земље. Кметови плаћају трећину цијелог рода.

Село разбијена типа, јер су аге распоређивале кметове према распореду појединачних читлука. Ипак због нагомиланих кланица и стаја, изгледа, да је збијеније.

Са стоком крећу само по њивама, гдје граде торове за стоку и колибе повозњаче за чељад.

Чим су Турци освојили Херцеговину, породица *Циновићи* заснују ово село и дају му име. Данас их има само двије куће. – *Самарџићи* или *Кривошије* су дошли из Кривошија 1879. на читлук. Старином су из Бајица у Црној Гори. Један оде у Подгорицу и прозове се Гвозденовић, други оде у Рогове, промијени крсно име Јовањ-дан, а узме Ђурђев-дан, јер је о Јовању-дне било тешко ићи у пиће, а трећи остане у Кривошијама, најми се у Жмукића, у кога једном на конак дође Св. Саво и кад види, како је овај негостољубив и неправедан (био потворио Св. Саву да му је украо пијевца), прокуне Св. Саво њега и његово потомство и од породице Жмукића не може их више бити него три, а од Жмукића најамника има 60 кућа у самим Кривошијама, а има их доста по разним селима Херцеговине, Црне Горе и Босне. Славе Јовањ-дан, а прислужују Малу Госпојину. – *Милошевићи* су доселили из Граова прије 100 година због сиромаштва на читлук аги Пекушићу. Славе Илин-дан, а прислужују Аранђелов-дан. – *Пешикан* је дошао „из Рудина у Црној Гори“ због сиромаштва послије окупације на читлук Париповића и Пекушића. Славе Ђурђев-дан, прислужују Николице. – *Зупци* су доселили прије 100 година из Зубаца, сад су на читлуку Циновића и Бехлиловића. Славе Аранђелов-дан, а прислужују Миољ-дан. – *Сокнићи* су старином из Бањана прије 150 година, а прије 50 година доселили су с Трусине овдје. Живе на Чолаковића читлуку. Славе Ђурђев-дан, прислужују Ђурђиц. – *Гутићи* су старином из Ћеклића у Црној Гори, доселили су у Муцаловиће, а из Муцаловића на Ћишића читлук у Цинову Махалу. Славе Илин-дан, а прислужују Савин-дан. – *Бендераћи* су има више од 100 година доселили из Клобука на читлук Мехмедбашића из Стоца. Славе Јовањ-дан, прислужују Малу Госпојину. – *Чокорили* су из Граова давно дошли, има их још доста у гатачком и билећком котару. Славе Лазареву Суботу. – *Чубриловић* Муслиман дошао из Корјенића у најам код Циновића, оженио се и добио земљу од Гризовића; женио се седам пута. – Муслимани су *Гризовићи* из Бежђеђа, који је купио читлук од Циновића и *Ђукић* излужени жандар из Коњица, који се овдје оженио и настанио.

Од старина спомињу „грчке“ гробнице с познатим шарама, без натписа и Циновића кулу, у чијој тарији пише, како причају, да је грађена прије двије стотине и педесет година; осим тога веле да у њеним темељима има закопан натпис да се у то вријеме крава од седамдесет ока могла купити за седамнаест гроша.

Кљен

На високој заравни између Дабарског и Невесињског Поља, 200–300 метара над Невесињским Пољем, са погледом отвореним према сјеверу. Околна брда шумовита, због тога не може бити веома јаких вјетрова. Снијег пада по Сјеверу обично о Михољу дне, топи се око Васкрсенија. Има доста врела, од којих је најзнаменитији Буковик, који лијечи од грознице и чесма, која се појави на површини под Комом, па тече двјеста метара испод земље. У доњем су селу: Мали и Велики Грабовик, Студенац и Око, а ту је извор рјечице Зоводоке, на којој осам мјесеци мељу млини, и од које за вријеме великих киша поплину баре. Прича се, да су у извору њеном живиле виле, које је хранила нека Туркиња. Земља орања сва око села, доста плодна, а има је двадесет минута од села по Планима и по Црквинама. Стара је заједница бара, која се и зове Заједница. Имају осим тога два подијељена брата, чије су оранице и сјенокоше још неподијељене. Сељаци већим дијелом откупљени, држе агинске (Шарића и Бајрамовића) и приорачке земље. Кметови и приорачи плаћају трећину.

Село се дијели на Кљен и Удбину. У Кљену куће јако разбијене, већином три до четири стотине метара. У Удбини збијене у једну хрпу под брдом Вардом.

Сељаци, који имају мало стоке, примају љети на испашу хумњачку стоку (из столачог котара). Хумњак обично изгони овце, даје со и чобану обућу, а Кљенчанин му плати на овцу пô оке масла и јунђу сира. Стока излази око Тројичина-дне, враћа се око Михоља-дне. Име Удбина потиче од некаквих Турака Удбињана.

Најстарија позната породица су муслимани Шабовићи непозната поријекла и поп Сава Таминџић, који је умро од куге у пећини Магупици, а његов син одсели у Бежђеђе. – Од данашњих породица најстарији су *Ромовићи*. Старином су из Слапа у Грахову од братства Ковачевића. Никад их није било више од двије куће. Славе Ђурђев-дан, прислужују Св. Матију. – *Гаћиновићи* су доселили из Меке Груде, а старином су из Боке. Звали се Сикимићи. Славе Ђурђев-дан. – *Бошњаци* су се доселили из Билеће (прије 60 година) на читлук. Славе Аранђелов-дан, прислуживали су Михољ-дан па су напустили. – *Савићи* су Миловићи из Дабра, дошли су прије 45 година. Славе Лазарев-дан. – *Пашајлићи* су поријеклом из Граова од братства Булајића прије 70 година дошли су у Лукавац, а у Кљен има више од педесет. Славе Никољ-дан, прислужују неки Цвијети, неки Св. Саву. Сви су прислуживали Св. Саву, па кад су се издијелили узели су неки Цвијети. Овим посљедним због тога све иде у назад, готово су самрли. – *Радовановићи* су из Петровића (Бањани) дошли на Давидовиће, а с Давидовића прије четрдесет година у Кљен. Славе Ђурђев-дан, прислужују Ђурђиц. – *Ћали* су старином Ковачевићи из Грахова, у Кљен доселили прије шесет година. Славе Ђурђев-дан, прислужују Матијев-дан.

Код села има Црквина са неколико стећака затим има старо муслиманско, православно и циганско гробље.

Бежђеђе

Од Кљена растављено брдом Волујцем. На голој, кршевитој заравни. У селу су четири врела и то: Врбовик и Телетинова Чатрња су стална, а Јањица и Око периодска. У селу, због висине и положаја, веома хладно. Сјевер може бити тако јак да не да ни врата отворити. Прољетни вјетар, који пува са „свије страна" зову *Развигорац*. Иако је од Кљена само по сата, снијег пада много раније и дуже се одржи. Земља јако разбацана. Земља рађа прилично, испаше су одличне. У Дабарској Греди су заједничке сеоске сјенокоше, које су негда биле запуштене долине, сад их косе наизмјенице, или заједнички па дијеле сијено. Свака кућа поред агинске има и своје земље.

Куће раздијељене на три групе (код Врбовика, под Пандурицом, у Доњем Пољу), које су међусобно удаљене од петнаест до двадесет минута. У селу има 30 кућа.

Торине су на Дабарској Греди, у које гоне под јесен, јер снијег доцније пада, а сачува се и трава, до које љети не допире ничија стока.

О постанку сеоског имена није ништа познато. До посљедње куге у селу становали Муслимани Гризовићи, који су одселили прије 50 година (у Зови До?). – *Таминџићи* су од оног попа Таминџије из Врањских; старином су из Риђана, звали су се Кашиковићи, веле да су од њих бези Љубовићи. Славе Ђурђев-дан. – *Иванишевиће* или Телетине су још давно истјерали хајдуци из Петровића у Бањанима. Становали су на Давидовићима, па у Лукавцу и прије седамдесет година доселили су у Бежђеђе. Славе Јовањ-дан, прислужују Малу Госпојину. – *Братићи* су најприје с Меке Груде доселили у Брестице, одатле су због Смаилагина зулума одселили на Бежђеђе. Ријетке су породице, које се овако плоде. Славе Томин-дан- – *Чалије* су веома давно доселили из Риђана због сиромаштва. Славе Јовањ-дан. – *Станићи* од братства Вујовића у Прерацима прије 100 година. Славе Никољ-дан. – *Вучетићи* су старином из Граова, дошли у Зови До, одатле „зле зиме", назад шездесет и три године у Бежђеђе. Славе Никољ-дан. – *Кечи (Радуловићи)* су прије 90 година из Риђана, увијек их има само једна кућа. Славе? – *Божићевићи* су прије 300 година кренули с Богдашића, живјели су у Зовом Долу, на Трусини, а прије 47 година дошли су на Бежђеђе. За то 300 година није их никад било више од једне куће. Старином су Тољи. Славе Ђурђев-дан.

На Пандурици остаци од турске карауле, на Баџалици код Врбовика и на Сељаковцу око 20 стећака.

Муцаловићи

У кршевитојували међу брдима Кушљата, Крижевца и Глога у заравни међу Невесињским и Дабарским Пољем, поред ријеке Зоводоке. Село нема врела, вода се пије са чатрња. Зими има више извора: Мали и Велики Трновик, Концел, Сјеница и Стуб. Вјетрови јаки, вијавице зими додију, намети велики. Вјетрови као и у осталим селима. Овдје спомињу Источњак, који дува при излазу сунца. Према њему вију сељаци жито. Земља око Зоводоке и по пољу; ово село ријетко купује жита. Свака кућа има своје гајеве, око села доста шуме. Сељаци кметови, аге мостарски Муслимани, дају трећину. Има доста и приорача.

Село се дијели на Комадине (5 кућа) и Кулу (11 кућа), које раставља Зоводока. У Кули куће збијене, у Комадинама по 250 и 300 корака, међусобно удаљене. Љети излазе само на торове по њивама. И овдје примају стоку од Хумљака.

Село је добило име од Муслимана Муцаловића који су овдје прије 200 година живјели.

Најстарији становници били су Шеховићи које је куга поморила, и село се некад звало Шеховина. Иза њих су стали Муслимани Муцаловићи које су хајдуци исјекли, а иза њих Цукеље, који су опљачкали и поклали некакве трговце из Тесалије, па их некакав делибаша Ибро свих сасјекао.

Гутићи су Гвозденовићи из Вучијег Дола у Ћеклићима. Овдје су прешли из Граова због зулума. Славе Илин-дан. – *Вукајловићи* су старином од Булајића из Граова, одатле су због Ченгића зулума одселили у Мируше, а одатле опет због зулума прије осамдесет година у ово село. Славе Никољ-дан, прислужују Томин-дан. – *Пејановићи* су Врндићи из Зубаца, доселили прије 70 година. Њихове породице има у Лукавцу, Биограду, Површи Невесињској и на Граову. Славе Никољ-дан, прислужују Св. Саву. – *Ковачевићи* су од братства Бањевића у Бањанима прије 70 година. Има их још и на Трусини, Славе Јовањ-дан, прислужују Велику Госпојину.

Прича се да је ово село за вријеме Херцега Стјепана припадало манастиру, чије се развалине виде у Кључанима. Старо су становништво Турци растјерали. Турског времена било је овдје дућана и кавана и један хан. Има неколико старих гробница и на једној нечитљив натпис ћирилицом.

Пирагићи

И ово је село на југозападној страни Невесињског Поља, у осоју, западно од Муцаловића, 920 м. ап. в. Од старине начињене три чатрње које сељани зову „Комуницама"; живо је врело Студенац четврт сата од села. Село затворено међу шумовитим главицама и због тога је блаже климе, али зато и снијег напада већи. Земља за обрађивање је у пољу, око Заломке, око кућа и по брдима. Шуме има доста у Раковој Нози, Дебелом Брду, Ручњу, и др. Сви су сељаци кметови осим Гутића; аге су Циновићи из Цинове Махале, Колаковићи из Невесиња и Ризванбеговићи из Стоца.

Сеоске куће разбијене су на три групе, које су међусобно удаљене 200–300 корака. Село има свега 21 кућу и то у првој групи 7, у другој 12, а у трећој само двије куће.

Љети излазе са стоком на разне њиве. И ови сељаци примају стоку од Хумљака као и у Муцаловићима.

Најстарија позната породица били су Муслимани Пирагићи, који су у овом селу живјели више од 200 година. Село се најприје звало Табија. Пирагиће је дијелом куга поморила, а дијелом исјекао Грубљеша харамбаша. У пусто село доселише *Гутићи* у исто вријеме кад и у Муцаловиће. – *Чокорили* су прије 80 год. због зулума доселили из Мируша. Има их још у Мирушама и у Мостару. Славе Никољ-дан, прислужују Аранђелов-дан. – *Граовци* су старином из Граова, из Балосава, од братства Андријашевића. Прије 110 год. одселили у Давидовиће, а прије 50 у Пирагиће. Славе Никољ-дан. – *Ковачи* су старином Шиндиши из Херцег-Новог, доселили су у Херцеговину, кад се потурчио син Херцега Шћепана. Има их у Борчу 6 кућа, у Батковићима 4 куће, на Трусини 2 куће. Прије 50 год. доселио је Стеван Ковач старином из Риђана, који је прије 150 год. дошао у Лукавац и који се звао у Риђанима Риђановић, а стари-

ном је Шиндиш из Рисна. Од њихове су породице и *Курђићи*, који су се прије 90 год. доселили из Граова. Сви славе Никољ дан, а прислужују Шћепан-дан, само су Курђићи промијенили крсно име. Славе Ђурђев-дан, а прислужују Матијев-дан. – *Мачци* су старином Булајићи из Граова. У Билећу су доселили прије 150 год., а амо прије 90 година. Славе Никољ-дан, прислужују Велики Госпојину. – *Радуловићи* (*Кечи*) старином су од Бјелановића из Никшићског Поља. Има их на Бежђеђу и у Мостару. Славе Јовањ-дан, прислужују Велику Госпојину. – *Бендераћи* су побјегли прије 90 год. из Корјенића због тога што су издали Турке да их посјеку Кривошије. Славе Јовањ-дан прислужују Велику Госпојину. – *Миловићи* су старином Озринићи с Чева, овдје су доселили с Граова прије 75 година. Има их још у Фојници и у Мостару. Славе Илин-дан, прислужују Аранђелов дан. Од старина има камен на брду Ручњу, који се зове Ручањ и на коме је, веле, Херцег Шћепан ручао. На Студенцу су развалина куле хоџе Пирагића. На Ханинама је био некад хан, а на Рајкамену има неколико старих гробница, и више једне крст, кога су Турци били оборили, па је село град био узастопце три године и Турци су га опет дигли. Близу села око 60 разноврсно ишараних средњевјековних гробница.

Раникуће

У равници на лијевом бријегу Заломке, на висини око 840 м. на осојној страни Дебелог Брда. Од сталних извора има само једна чесма. Врела Покривеници љети пресуше и у једној пећини више куће има увијек воде. У селу много хладније него у Пирагићима. Највећи дио земље је уз Зоводоку и Заломку. Сеоска су брда гола и село нема своје шуме. Сељаци су доста имућни, и сви су слободни.

Куће су доста разбијене. Не дијели се на групе. Ни ово село нема својих станова, са стоком не крећу никуд осим по њивама.

Прије се село звало Тировином по муслиманској породици Тировићима, који су и засновали село. Име Раникуће није најјасније. Од данашњих породица најстарији су *Кешељи*. Старином из Дробњака, од Церовића, живили су на Граову, на Трусини и у Лукавцу, где их и данас има. Славе Ђурђев-дан прислужују Аранђелов-дан. – *Зечевићи* су старином из Зете живјели у Бањанима под именом Баћевићи, одакле су прије 135 год. доселили у Колешко, а из Колешка прије 65 год. овамо. Још их има у Невесињу. Славе Јован-дан, прислужују Св. Саву. – *Мачци* су од оних из Пирагића, тако исто Гутићи. – Муслимани *Шабовићи* су старином од Маркита сердара из Гацка. Потурчили су се прије 100 год.; живјели су у Борчу и Лукавцу одакле су доселили прије 20 година.

Распознају се селишта породица Тировића и Шерића, које је куга поморила. На Костадинама има једна средњевјековна гробница, а код брда Покривеника развалине старе турске куле и некве цркве, коју је градио, како веле, Херцег Шћепан. Осим тога по разним главичицама нађе се по гдјекоја гробница.

Божановићи

Источно од Раникућа, на источном бријегу Зоводоке у кршу високом око 850 м, на присојној страни брда Глога. У селу два жива врела, која љети под-

мирују само људске потребе. То су врела Брусац и Милосава и око њих су сеоске куће скупљене. Изузев западну страну са свих је страна село затворено, снијег пада велик, али без намета. Сјевер не може бити јак. Село нема доста зиратне земље, и она је разбацана по сеоском удуту, а има је до у Муцаловиће. Немају своје шуме, зато морају дрва догонити из других удута. Заједничка је бара Црнојева с које се дијели сијено. Сви сељаци изузев Гутиће уђесимљени кметови. Многи од њих су приорачи у Муцаловићима.

Куће поредане уз Глог, могу се подијелити на три групе. Ни они немају станова, али примају Хумњаке.

Старо сеоско је име Милосави. *Ивезићи* су Петковићи од Требиња; доселили су прије 200 година. Има их још у Требињу и у Мостару. Славе Лучин-дан. – *Гутићи* су из Пирагића. – *Ботићи* су старином Бјелице из Ц. Горе. Доселили су прије 150 година. Славе Јовањ-дан. – Спреми старином римокатолици од Стона. Доселили су у Лукавац прије 450 год. Данас су православни. Из Лукавца побјегли од куге. Славе Ђурђиц. Од старина има само грчких средњевјековних гробница на Ступинама.

Кључани

Југоисточно од Божановића на подножју Глога у мањој ували, на обалама ријеке Зоводоке, која плави зими неке њиве. И ако село нема живих извора, немају сељаци ни чатрња, већ воду добављају из Кљена. Село благе климе, има сразмјерно мало земље за обрађивање, која је на обалама Зоводоке, око кућа, по Глогу и по Планима. Шума по Глогу и Планима ситна, па се сељаци служе шумом из Магунице и Снијежнице. Сва земља читлучка, с које плаћају агама из Мостара и Невесиња трећину или ћесим.

Кључани се дијеле на Присоје и Пећине, које су око 300 корака далеко. Пећине су опет разбијене на двије, а Присоје на три групе без икаква реда збијених кућа. У селу има свега 10 кућа. Немају љетних колиба. Постанак имена сеоског непознат. Најприје су овдје становали Ћишићи,Алајбеговићи и Хазнадаревићи, који су побјегли из села кад је на њ удрио Грубљеша војвода. Они су и данас сеоске аге. – *Ковачевићи* су старином из Јајца, а како причају сељаци потомци су Вука Бранковића. Одатле преселили на Граово, гдје су 9 брата начинили цркву Св. Ђурђа и Архангела Михаила. Данас их има у Црној Гори око 200 кућа. Има их у Невесињу, Гацку, Стоцу, Мостару, Жупањцу и Лијевну. Ови су доселили из Граова прије 200 год. у Раникуће, одакле их истјера Али-паша на Рогаче, а одатле дођоше амо прије 60 година. Зову их Сладојима и Ћалима. Славе Ђурђев-дан, прислужују Матијев-дан. – *Батићи* и *Ивезићи* су од оних с Божановића. – *Ковачи* су Баћевићи из Бањана, а Ковачима су прозвани због тога, што се у њима нађе увијек вјешт човјек ковачком послу.

Од старина имају само неколико гробница на Лопарима уз Ријеку. Причају и о врелу Дријенку које је до прије 50 год. као стално врело функционисало.

Доње Поље

На ивици Лукавачког Поља, на подножју брда Гребенка и Радојева Осоја на висини око 860 м. Село је врло богато сталним врелима, којих има више,

и који и уз највеће врућине не пресушују. Вјетрови могу бити врло јаки, како сјевер тако југ. Познат је вјетар Сунчаник или Подсунчаник, који љети дува по цио дан у правцу од сунца, остале вјетрове зову према ближим крајевима као: Слаћанин, Дабранин итд. Село има доста земље за обрађивање и то у пољу, око кућа по Малом и Великом Гребенку и око њих. По тим брдима је и испаша, а сјенокоси су око кућа и по пољу, од којих су најзнаменитије Херцегова Бара, Виткова Бара и Попова Бара. Село има само заједничких косаница, које су постале дијељењем породица, а зову се Херцегова Бара и Виткова Бара, Попова Бара и Околиште. Сељаци су сви кметови ага из Невесиња и Мостара којима плаћају трећину или уговорени ћесим. Сиромашнији су сељаци приорачи богатијих.

Село има јако разбијен тип. Најмањи је размак између кућа око 150 корака. Село има раселицу Брштевац, четврт сата од села гдје је једна кућа Слијепчевића одселила из села. У селу има свега 20 кућа.

Село има своје станове на имањима у Капавици, Јавичу, Липнику, Брезовим Доловима, Јањилима и Острвици. У јањилима, стајама и торовима пробави стока цијелу зиму, јер ту има доста сјенокоса.

Најприје је овдје становао паша Лукавица по коме је крај добио име Лукавац, а иза њега Муслимани Хазнадеревићи. – *Стевановићи* су старином Обреновићи „из Медуна у Србији"; одатле су најприје прешли у Риђане гђе су убили два Никшића Турчина, у Лукавац су доселили прије 300 година, кад је паша Бушатлија поробио Чево. Пред кугу су живјели у Зоном Долу, па су побјегли у збјег на Јавич-Гору; послије се не хтједну вратити у Зови До него у Доње Поље. Има их 10 кућа. Славе Никољ-дан, прислужују Петров-дан. Истог су поријекла и Цвијетићи. – *Даковићи* су дошли прије 100 година из Граова. Веле да су истог поријекла са Стевановићима. Становали су и у Казанцима, гдје се зову Перишићи. Славе Никољ-дан, прислужују Петров-дан. Има их 4 куће.

И овдје има развалина за које кажу, да су остаци неког града Херцега Шћепана. Такав је град Вал у коме се распознаје кула, и од камена изрезана столица. У Јавичу има засута чатрња Херцега Шћепана и рушевине његових кула и чардака. Исто тако код Кнеж Врха налази се градина, за коју кажу, да је градио Херцег. Осим тога има и разних потока, које називају Херцеговом Ријеком. За воду Витак кажу, да је добила име од Витковића Херцегових властелина. Више Витка су два гроба браће Добројевића, који су живјели у херцегову граду на Кнеж Врху. На тим гробницама има и запис, који се тешко чита. У Влашкој Долини изгинули су хајдуци Грубљеше војводе, које су Турци на Околиштима опколили. У селу се познаје калдрма старог пута, који је ишао преко чувеног лукавачког кланца и Рудине.

Горње Село

Сјеверно од Доњег Поља у општини Лукавац на подножју брда Острвице и Потрба, у присоју. Има доста сталних врела због тога немају чатрња. Клима иста као и у Доњем Пољу. Земља већином око кућа, а заједничка земља, Равне Рогаче, међу Потрбом и Острвицом. Сјенокоса имају доста, а испаша и шума врло мало. Сељани су већином кметови, аге су Сточани, Мостарци и Невесињци. Има их који су ућесимљени.

Диобом појединих задруга почеле су се образовати три групе кућа, у којима су куће врло збијене. Село има 20 кућа. Немају станова. Љети примају хумњачку стоку. Најстарија породица *Граовци* су од Андријашевића из Граова. Прије 95 год. доселили су на Берберовину у Давидовиће, а одатле у Лукавац. Славе Ђурђев-дан, прислужују Ђурђиц. Има их 8 кућа. – *Пашајлићи* истог поријекла с оним у Муцаловићима. Има их 3 куће. – *Радовановићи* су побјегли из Ћопкова Кланца код Хоџића, због крвнине, а одатле овдје. Има их 4 куће. Славе Ђурђев-дан, прислужују Ђурђиц. – *Лабали* су старином Бјелице из Ц. Горе, амо су прешли из Гацка. Има их у Мостару и Звијерини. Славе Јовањдан. – *Кисићи* причају да су Баћевићи из Бањана, али по свој прилици то није истина. Амо су дошли из Звијерине прије 65 година. Има их у Билећи, Звијерини и у Мостару. Има их 3 куће, а славе Никољ-дан.

Село засновано иза куге, јер сељаци нијесу хтјели становати у старим селима гдје их је куга затекла; због тога изузев неколико стећака нема никаквих старина у овоме селу.

Југовићи

У југоисточном углу Лукавачког Поља, тако да су куће поредане уз обје пољске ивице. Ријека Стублина је главна сеоска „вода", а уз то свака кућа има и бунар с изданском водом. У клими се село не разликује од околних села. Сва је земља у непосредној близини: по пољу, око села и по околним брдима (Кук, Потруба, Бранков Вр' и Ћепала). Сјенокоси су по пољу а „окрајци" око њива. Пашњака и шуме село има врло мало, па се служе шумом и испашом ближих села. Породице Будалићи и Илићи одгојили су своје гајеве. Југовићи са Горњим Селом имају заједничке косанице и оранице у Подградници, а породица Будалићи има са Доњим Пољем заједницу у Горњој Подградници. Та су имања постала заједничка куповином. Већа половина сељака кметови; аге су невесињски, столачки и љубињски Муслимани.

Село се дијели на двије махале: Југовиће и Греду, које су у даљини од 1/4 сата растављене пољем и Стублином. У махали Југовићима куће разбијене на три групе густо збијених кућа. У селу има 17 кућа.

Станова изван села нема; љети граде торове по њивама, примају хумску стоку.

Кад је пропануло српско царство на Косову, побјегао је један потомак старог Југ-Богдана у ово село и по њему је село добило име. То је једино сељачко тумачење постанка имена овога села. Кад су Турци освојили Херцеговину, неки дио сеоских становника су исјекли, а други су побјегли у Далмацију. *Андријашевићи*, старином Перићи с Граова, доселили су прије шездесет година због сиромаштва. Још их има у Колешку. Славе Ђурђев-дан, прислужују Аранђелов дан. – *Кешељи* су доселили заједно с оним из Раникућа. – *Будалићи*, старином Николићи из Озринића, амо су доселили прије 75 година из Прераца. Славе Вел. Госпојину, прислужују Св. Илију. – *Илићи* су из Дола, а старином су из Рисна; из Дола су прешли у Вријеке (Дабар), а одатле прије 65 година на Ханџарев читлук. Славе Аранђелов-дан, прислуге немају. Од старина забиљежене су само развалине куле Југовића.

Рогаче

Село се разбило на јако кршевитом карсном поду с апсолутном висином од 930 м. Село има живих, али нема јаких и сталних врела; због тога сељаци

добављају љети воду из других села. Прије четрдесет година један дô је приликом неке трешње преко ноћ претворен у Језеро. Село је више и отвореније од околних села, а уз то без шуме, па је због тога у њему и хладније.

Исто тако и снијег почиње на два дана раније падати него у осталим селима, а одржи се пет до шест дана дуже. Село има доста земље за обрађивање, али је она разбацана по „долинама". Село има доста испаша, а по брдима и многим гајевима и добре шуме. Сељаци су махом кметови, аге су невесињски Муслимани.

Село јако разбијена типа, има свега 20 кућа. Немају станова, сиромашнији сељаци примају љети хумњачку стоку.

Прича се да су најпрви становници дошли у ово село, кад су Млечани освојили Херцег-Нови, одакле су Муслимани Хазнадаревићи преко Билеће доселили у Рогаче. Одавде су побјегли у Невесиње од зулума Баја Пивљанина. Иза њих је дошао из Херцег-Новога Брачковић, па му је сву породицу побио Бајо, а он побјегао у Мостар. Иза њих су дошли Ханџари из Билеће, који су исто тако поријеклом Новљани и овдје су стајали све до куге, када су побјегли у Невесиње. Становали су овдје и Бурлице, који су бјежали испред куге, али их је ова „стигла и поморила" у Доњем Пољу. – *Вуковићи* су има 350 година доселили с Броћанца на Чеву од братства Перића. За вријеме куге код њих су три године становали Љубовићи, па су им поклонили земљу. Има их у Жиљеву и Невесињу. Славе Јовањ-дан, прислужују Савин-дан. – *Гутићи* су прије 300 година доселили из Озринића. Њихове фамилије има доста по Невесињу. Славе Ђурђев-дан, прислужују Ђурђиц. – *Тодоровићи*, старином Булајићи из Загуља на Граову, амо су дошли са Заборана прије 85 година. Славе Никољдан, прислужују Савин-дан. – *Зупци* су старином Башовићи из Пераста, амо су дошли из Зубаца прије 105 година. Славе Јовањ-дан, прислужују Никољ-дан.. – *Чупковић* саморанац, дошао је из Удрежња.

На Великој и Малој Градини развалине од градова Херцегова војводе Тројана. Под Великом Градином је Тројаново Врело. На Рудиштима, гдје се виде жице гвоздене руде, веле, да је херцегова времена вођено гвожђе. Средњевјековних гробница има на Грчком Вр'у, Сопуљи и Брежинама.

Дрежањ

На цести Невесиње–Столац, на оба бријега ријеке Дрежнице, у малојували а на висини око 880 м. У селу имају три стална извора, који се зову: Потајац, Кунава и Благојевац, а има и пет чатрња са живом водом. Земља је око кућа поред Дрежанке, затим разбацана по селу и брдима. Исто тако има доста испаша, сјенокоса и шума. Осим тога, свака кућа има у селу своје гајеве. Сјенокоси Врдљика, Брадва, Гоници, Пашина Бара, Преслице, а осим тога и они на Некудинама су заједнички постали диобом породица. Имају и двије заједничке млинице. Сељаци су већином кметови, а имају нешто и своје земље, а има их приорача. Аге су већином Мостарци.

Село се дијели на Доњи и Горњи Дрежањ, који су међусобно далеко око 300 корака. Осим тога, у сваком овом дијелу разликују се мале групице кућа, без особитих имена. У селу има свега 44 куће.

Сељаци имају и своје љетне станове и то на ближим брдима, а неке богатије породице имају и по два стана. Код неких у извесно вријеме станују сви укућани. Имања на којима су станови увијек су дио сеоског имања. И овдје при-

мају хумске овце преко љета. Сељаци причају да се село прије 250 год. звало зелени Торови, а не знају зашто се послије прозвало Дрежањ. Најприје су у селу становале неке муслиманске породице и то Бехлиловићи, побјегли амо прије 200 година из Вала код Билеће, због Баја Пивљанина. Овдје су становали 100 година, а за вријеме куге у Мостар одселили. Из истог мјеста су с њима заједно доселили и у Мостар одселили Шишковићи и Дуракбашићи. Од данашњих породица најстарији су *Ивковићи*, који причају да су старином из Тесалије и то да су се доселили за вријеме српског кнеза Часлава на Бијелу Рудину, а овамо су дошли прије 200 година због зулума Ченгића са Загорја. Има их 26 кућа, а осим тога, има их још на Бијелој Рудини, у Удрежњу зову се Ивановићи, у Биограду Фржовићи, а има их под Буковицом, затим у Дабру и код Зворника 40 кућа. Славе Никољ-дан, – *Пиљевићи* су старином из Риђана, најприје су дошли у Дабар, а из Дабра амо прије 60 год. Славе Лучин-дан. – *Авдаловићи* причају да су старином из овог села отишли на Степан, а одатле су доселили прије 110 год. Чини се да ће истинитија бити прича коју смо забиљежили на Степену. Славе Илин-дан. – *Шаренци* су прије 150 год. прешли из Давидовића у Лукавац, а отуда су прешли амо. Славе Лазарев-дан. – *Зубци* су Башовићи из Зубаца и исто су племе с оним на Рогачама. Славе Јован-дан, прислужују Никољице. – *Милошевићи* су старином са двије стране и то једни испод Градине у Гацку, а други су из Његановића у Рудинама. Сви су старином из Кривошија. Славе Петковицу. – *Вујовићи* су прије 60 год. доселили из Врањске. Славе Никољ-дан. – *Скочајићи* су старином из Његановића, прије 165 год. дошли су на Залом, а прије 55 год. са Залома амо. Има их на Залому, Његановићима, Невесињу, Благају и Мостару. – *Бањци* су старином Копривице из Бањана, дошли су прије 165 год. Славе Никољ-дан.

У Рупном Долу има десетак крстова са тешко читљивим писменима, а близу њих око 100 средњевјековних гробница. Ту је и један велики крст, који су Турци били оборили, па је град био село кроз три године, док га опет нијесу дигли. Поред тога има гробова и гробница у толикој мјери да се мисли да у овом селу има највише старог гробља од цијелог Невесиња.

Биоград

Село и сеоска општина до 4 км. јужно од Невесињског Поља. Земљиште на коме је село, састављено је од вододржљивих стијена, због тога има доста извора и потока који теку по површини. Те су особине узрок, што је село јако разбијено и што заузима сразмјерно велики простор. У атару су и понори ријеке Заломчице, коју зову Заломским Потоком и Колешчицом и Колешком Ријеком. Куће су уздигнуте на поједине брежуљке, који се овако зову: Зелена Главица, Медљине, Тањево, Ћуковине, Крстишта, Грабовик и Чираковина. Село је врло богато изворима и шумом, а имају и два бунара. Маса врела је изведена на чесме. Село је шумовито, осим тога заклоњено је великим узвишењима, па је блажа клима. Биограђани имају доста земље за обрађивање, која је или у селу или у најближој близини. Најплодније су земље у долини Заломчице. Најбоље су испаше на Снијежници, Буквици и Тањеву. Из шуме продају ћумур и дрва у Невесињу. Већином су сељаци кметови, а има их који имају и своје земље. Једни су уџесимљени, а други плаћају трећину. Село необично разбијеног типа правог старовлашког. Дијели се на неких 7 малих групица, које се зову: Грабовик, Осредина, Понор, Буклић, Љешчице, Ласта-

вица, Солаковићи и Косовача. Најмања од тих махала има 12, а највећа 22 куће. Ријетко су куће збијене. У селу има свега 123 куће.

На љетовиште иду само по имањима. И они примају љети хумску стоку.

Не зна се како је постало име селу. По причањима старих људи, најстарији познати становници овога села били су Муслимани. Од тих породица су и двије стариначке породице *Кљако* и *Сирдан*. Од православних најстарији су *Чупковићи*. Поријеклом су од братства Предојевића из Чуковића у Билећи. Побјегли су због тога што су убили Турчина. Чудновато је што ова породица слави Ђурђев-дан, а други потомци Предојевића Никољ-дан. – *Кокоти* су Братићи из Бањана. Славе? – *Граовци* су Чурлијевићи из Кривошија, доселили су преко Граова. Славе? – *Куљићи* се доселише из Врањске. Славе? – *Ђерићи* су Мучибабићи с Љескова Дуба. Славе? – *Вучетиће* је заробио Али-паша Ризванбеговић у бици на Граову, па им је живот поклонио и они се населише у Биоград. Славе? – *Скоруп* се досели са Граовца. Слави? – *Фржовићи* старином Ивковићи с Бијеле Рудине доселили су с Меке Груде. Славе? – *Чанпаре* су доселили због турског зулума из Требиња. Славе? – *Паровићи* су Папковићи из Гацка. Славе? – *Појужине* су Муаревице из Попова. Славе? – *Кулаши* дођоше из Фатнице. Славе? – *Ремете* су Паклине из Корјенића, дођоше „од невоље". Славе? – *Ковачевићи* су из Граова. Славе? – *Лажете* су Златаревићи са Цетиња. Мисли се да су нешто погријешили у Црној Гори, па амо доселили. Славе?

Од старина има безброј старог гробља, а осим тога, на Градини више Понора стоје развалине некакве старе тврђаве, из које су се, по причању сеоском, бранили Срби кад су Турци освајали Херцеговину.

Удрежње

Западно од Биограда у једнојували; већим дијелом кршевито је, али са равнијим дијеловима. Сеоске куће нијесу на бреговима као у Биограду, већ су у увалицама или у „завјетринама" под разним главицама. Има доста сталних врела од којих су најзнаменитији: Змијинци, Кула, Тохотин и Радоше. Осим тога, има село и 5 чатрња. Зими је у селу хладније, а љети је вруће него у осталим селима. Највећи дио земље је у пољу, које је на сред села, а има и друге земље по доловима, оградама и лазинама. Село има шуме у Бишини, Вилењацима, Буквици и Снијежници. Сваки домаћин има своје земље, а уз то држе и агинске, као „пôрци". Село има пет махала: Кула, Замрштен, Махала, Сабљача и Губераш. Махале су једна од друге удаљене 15–20 минута. Осим тога свака се махала распада на мање групице. У селу има свега 62 куће.

Сељани дижу на љетовиште у поље. Данас не излазе Хумњаци осим једног Буквића, који је код Куле купио имање па љети изгони, а прије су Хумњаци имали планину на Вилењацима. И они примају хумску стоку. Не знају како је постало име селу.

Не зна се како је село постало, само се зна да су у селу најприје становали Муслимани и православни Окука, чији потомци живе у Бијењи. С њима су живјели и *Вујадиновићи* који су и сад у селу, и не знају о свом поријеклу ништа причати. Славе? – *Баћине* су Тохољи с Богдашића звали су се Лазовићима, доселили због сиромаштва. Славе? – *Чупковићи* су од оних из Биограда. Данас се зову Драговићима, Митровићима, Кљаковићима и Чупковићима. – *Ивановићи* су Ивковићи с Меке Груде. Становали су на Рогачама. Славе? – *Лиздеци*

су Ђурићи од Влаховића, дошли су због сиромаштва. Славе? – *Ганбетићи* су поријеклом из Пиве. Славе? – *Милићевићи* су старином од Вујадиновића. Славе?

Удрежњани се по ношњи и по говору приближују Хумљацима и то су женске примиле сасвим, а мушки само донекле хумску ношњу.

На врх поља су развалине старе куле за коју причају да је начињена прије 300 год. коју је Али-паша обновио и у њој држао пандуре. Старих гробова има врло мало. Својом величином издваја се један крст на Хатлића Гробљу. Причају да су се ту срели сватови и побили. И овај је крст био оборен, па је село тукао град и сељани су га дигли.

Шеховина

Источно од Удрежња, а сјеверно од Биограда, четврт сата јужно од вароши Невесиња. Куће су под огранком Вилењака при Невесињском Пољу. У селу имају два јака врела и то Лонац и Кнежак, која љети пресуше. Село је блаже климе, само што сјевер јако дува. Земље за обрађивање имају прилично и то у селу, а само су „Лазине" у Бишини. Осим три сељака који поред своје имају и агинске земље, сви остали су кметови; од њих су неки уђесимљени, а неки плаћају трећину.

Село је разбијена типа, а има свега 10 кућа. Сељаци немају станова, љети остају у селу, а примају и они хумску стоку.

Шехо је често име муслиманско, али који је био тај Шехо што се по њему прозвало село не зна се. И за ово село причају да су у њему некад становали Муслимани, али како су се звали не зна се. Мисли се да је и њих куга поморила. – *Туфегџије*, најстарији од данашњих породица, доселили су најприје у Залом однекле из Рудина, а онда из Залома амо. Славе? – *Носовић* се због сиромаштва доселио из Корита. Слави? – *Солди* су доселили однекле из Рудина у Дабар, а одатле у ово село. Славе? – *Мањаци* су исто тако однекле од Билеће. Славе? – Све ове породице причају, да су се због сиромаштва доселиле. Становници су примили хумску ношњу и то не само женске него и мушки, који носе гуњце место бјелача.

Од старина има и овдје мало „грчко гробље". Овдје има и једна јама за коју тврде сељаци да има везе с врелом Буне. И за њу је везана она прича о млинару и његову сину најамнику, који му је слао подземном ријеком заклане браве.

Кошута

На западној страни цесте у општини Трусини, која заузима већи дио заравни између Невесињског и Даборског Поља. С десне стране ријеке Кошуте а на висини од 1100 м. Вода може високо надоћи, до неких кућа, и то до оних које су у равници. Јаких и сталних врела има безброј, тако да је Кошута једно од најбогатијих села водом.

Због велике висине, због тога што је отворено са свих страна, у селу је веома хладно, снијег почне раније падати. Снијег почиње обично у новембру а може и прије. Вијавице и намети су зими веома чести. Зими обично дува Сјевер а љети Сунчаник, за који кажу да иде за сунцем. Земље за обрађивање

има врло мало и та је кршевита, слабе родности. Испашама и шумама село је веома богато. У шумама је обично лиснато дрвеће. На подножјима већих узвишења су гајеви појединих кућа у којима се сијече јапија и граде лисници. Врло мало сељака има своју земљу. Аге су Питићи из Стоца, Љубовићи с Кљенака, Коњица и Оџака. Већина их је уђесимљено.

Село се дијели на двије махале: Кошуту и Криводо. Куће сваке махале разбијене су опет на мање групице према појединим вртачама. У селу има свега 15 кућа и то у Кошути 7 а у Криводолу 8. Највећа задруга је од 30 чељади. Стаја и станова немају, али љети примају хумњачку стоку. Прича се да су први досељеници морали крчити шуме и заснивати село. *Рупари* старином из Бањана; дошли су због сиромаштва прије 200 година. Најприје су становали у Дабру, у Долу под Змај-Куком. За вријеме куге бјежали су на Стражевицу. Њихове породице има у Биограду, Поплату, Шћепан-Крсту и Ходбини, на Влашкој и Дабру зову се Џомбете. Славе Никољ-дан. – *Граовци* су старином Чурлијевићи из Кривошија. Има их у Батковићима и Крековима. Славе Тројичин-дан, прислужују Св. Вартоломеју. – *Аћимовићи* су доселили прије 100 год. од Имоцскога. Има их у Биограду и у Мостару. Славе Никољ-дан. – *Црногорчићи* су амо доселили прије 50 год. Њихово су братство Муслимани Ајровићи у Невесињу. Славе Ђурђев-дан. – *Бабићи* су прије 120 год. дошли из Рудина из Трновице. Славе Лазарев-дан.

Прича се да је за вријеме Херцега Шћепана у овоме селу живјела породица Бербовићи, које су Турци исјекли, а иза њих је село 300 год. пусто било. Осим развалина од њихове куће и паланке у којој је Хаџи-бег Љубовић држао пандуре нема више старина. О закопаним новцима и о звонима која из брда Стражевице звоне увијек на Божић, Васкрсеније, Тројичин-дан и Ђурђев-дан, има безброј прича. Поред турскога друма има безброј средњевјековних гробница.

Цинов До

На врло кршевиту терену, сакривено између појединих шумовитих ртова и главица. У једној врло кршевитој, у облику корита, извученојували. Висина му је 1200 м. У селу има доста извора, али су сви на ивици села. Многе вртаче бивају у прољеће претворене у мала језера. За врело Черу причају да га је оградио Херцег Шћепан. Има безброј врела са разним именима. Село је јаче изложено вјетровима него Кошута, особито сјеверу. И снијег прије почне падати. Намети се одрже до средине љета. Село има врло мало земље за обрађивање и то је разбацано по појединим вртачама. Испаша и шума имају у изобиљу. Готово сви сељани имају своју земљу, само су неколике куће кметовске. У брду Снијежници имају неколике њиве и ливаде заједничке, које зову Заједницама, то су остаци заједничког имања појединих задруга.

Село се дијели на двије махале: Цинов До и Мокри До, које су удаљене око пô сахата. Куће разбијене тако да само на једном мјесту има 4 куће заједно. Поред цесте су два хана и два дућана. Село јако разбијена типа. У селу свега 15 кућа.

Само породица Чалија има зимње стаје за козе. И овдје Хумњаци изгоне стоку.

Причају сељаци да у читавој Трусини није било за дуго, сталнога села, него су ту Зоводољани градили торине, па се и село звало Торине. Пред кугу становала је породица Циновићи који су иселили у Цинову Махалу, али чини се, они су се слабо занимали земљорадњом, јер су преци данашњих породица морали крчити шуму. – *Чалије* су старином с Цетиња из Ц. Горе прије 200 год. Најприје су дошли под Бабију Главу, одатле су побјегли у Бежђеђе, а одатле су прешли амо. Њихове породице има на Бежђеђу, Раковој Нози, у Сељанима. Зијемљу, а има их и у Подгорју код Високога у Босни. Славе Јован-дан, прислужују Малу Госпојину. – *Ковачи* су старином Шиндиши из Рисна; доселили су прије 200 год. Славе Шћепан-дан. – *Жутковићи* су старином из Липе код Цетиња, гдје их и сад има; становали су у Шипачину код Никшића, затим у Грабовици (Невесиње) а одатле су прије 50 год. прешли овамо. Има их још у Влаховићима. Славе Јовањ-дан. – *Гамбетићи* су Копривице из Бањана; дошли су на Удрежње прије 100 год., а овамо прије 50 год. Њихове породице има на Удрежњу, Мостару и Бањанима. Славе Никољ-дан. – *Ђерићи* су Мучибабићи из Шипачна (Гацко), старина им од Никшића. Овамо су дошли прије 40 год. Славе Аранђелов-дан. – *Вујовићи* су из Корита, становали су у Врањским, затим у Давидовићима. – *Ковачевићи* су старином из Граова. Славе? Овдје су становали Муслимани Јагањци и Штукани, који су од хајдука у почетку XIX вијека побјегли из села. На пољани код цесте и Мокрог Дола има средњевјековних гробница. На брду Ручњу су шанци Херцега Шћепана, гдје се он био с Турцима, кад су ови освајали Херцеговину.

Доња Трусина

Село је уували равнога дна на висини око 1000 м. Кроз увалу тече рјечица Кошута, која дно чешће плави. Жива врела из којих сељаци носе воду су у атару Кошуте, због тога има у селу доста чатрња, које овдје зову густијернама. Са сјевера затворено брдима ниже висине, село је благе климе. Има прилично доста земље за обрађивање. Она је махом груписана на дну пољском, а има је и по Овчарима, Драгану, Лукачама и Дугом Долу око села. Село има доста испаша и шума, а мало косаница. Рачуна се да је тек десетина земље откупљена, али има тако имућних кметова, да дају сиромашнијим сељацима поједине земље на приоравање. Мало их је уђесимљено. Осим тога сваки је сељак купио по коју њиву у Дабру. Село се дијели на двије махале: Драган и Пићевићи, која се опет распадају на 4 групице, а двије су куће одвојене у пољу. У селу има свега 26 кућа (у Драгану 12 и Пићевићима 14).

Сељаци немају својих станова, али примају хумску стоку, коју држе од Спасова-дне до Томина-дне. Мисли се да је село добило име по томе, што овдје почиње најприје снијег трусити. Овдје су становали некад Муслимани Кајтази и Рорићи, па се и село некад звало Рорићима. Они су од зулума Баја Пињанина побјегли у Мостар где их и сада има. – *Куљићи* старином Хаџићи из Пиве. Прије 230 год. дошли су у Зови До, а прије 150 год. због сиромаштва у ово село. Има их у Солаковићима, Дабру и Кошути. Има их 9 кућа. – *Самарџићи* су старином из Рогова, а овамо су дошли прије 80 год. с Ргуда. Има их 11 кућа. Славе Ђурђев-дан. – *Медани* су из Храсна преко Стоца и Дабра дошли овамо прије 80 год. Њихове породице има у Дабру, Убоску, Банчићима (?), Габели и Ортијешу. Славе Јован-дан. – *Миливојевићи* су дошли из Долова у Дабру прије 50 година. Славе Никољ-дан. – *Јелачићи* су дошли овдје из Дабрице прије 40 год., а старином су из Требиња. Има их у Мостару, Ортијешу и Дабрици. Славе Климуњ-дан. – *Бањани* су Баћевићи из Бањана; дошли су прије 40 год. због сиромаштва. Славе Никољ-дан. Један дио сељака носи хумњачку а други дио горњашку ношњу.

На сред села на Градини имају развалине Херцегова града у коме се Херцегов војвода Никола бранио од Турака. Има још неколико средњевјековних гробница и старих чатрња.

Слато

Једна од увала, којом се Невесињско Поље продужује у правцу југоисточном је Слато, равна дна, са свих страна затворено, само га је уско корито прijеке Јазине отворило према Невесињском Пољу. Сеоске куће су по ивицама увале. Село је на висини око 1100 м. Редовно сваке године поље бива плављено. У селу има много живих извора тако да чатрња и не треба. У селу може бити великих намета, јер је као у завјетрини. Због тога је обично блаже климе. Сељаци имају доста земље за обрађивање и већином је у пољу. Имају доста испаша и сјенокоса. Сјенокоси су тако добри, да и сељаци из других крајева купују овдје ливаде. Имају и шуме прилично, али мање него прије, јер су Хумњаци који су имали катуне у Јеловом Врху, запалили шуму и због тога им је турска власт забранила љети да изгоне стоку. Има безброј заједничких бара и сјенокоса, које су постале заједничке диобом задруга. Сељаци су већином кметови, а аге су Мостарци и Невесињци, већином Муслимани а има их и православних. Село се бави више сточарством него земљорадњом. Има свега 24 куће, а дијели се на махале, поређане око поља, које се зову Штављани, Валови, Осојани, Раданов Гај и Подгреде.

Неки сељаци имају стаје у Планиници код Зајасена у којима држе стоку читаве зиме. Сама велика задруга Савића има три стана, а цијело остало село 7. Задруга Савића је једна од највећих у Херцеговини, у њој има 55 чељади. Ова задруга има и неких специјалних обичаја. Сваки члан има нарочити посао, којим се искључиво бави. У доњем боју чардака спавају млађи, а у горњем су боју кућа за одрасле и гостинска соба. Обичај је у овој кући да госта двори најстарија дјевојка. И овдје сељаци примају хумску стоку, али хумских катуна нема.

Село је постојало још за вријеме Херцега Стјепана. Причају да су у то вријеме становала два брата Сладоје и Благоје. Иза њих су становали Муслимани Љубовићи, који су отишли у Оџаке, а иза њих Дероње, који су одселили у Мостар. Дероњини кметови били Муслимани Цернице, који су 1880. одселили у Турску. – *Иваниши*, најстарија породица овога села су доселили прије 300 година у ово село због зулума турског из Шипачна код Никшића, гдје и сад има њихове породице. Славе Јовањ-дан. – *Савићи* су Вишњићи испод Голије. С њима су исто братство: Голијани, Баћевићи, Вуковићи и Вишњићи. Овамо су дошли прије 200 год. из Juговића. Један дио од њих зове се Петровићи, има их 10 кућа, а славе Јовањ-дан. – *Авдаловићи* су од оних с Удрежња, доселили прије 100 год. Славе Илин-дан. – *Миљанићи* су из Бањана, овамо су прешли прије 75 година. Славе Јован-дан, прислужују Илин-дан. – *Јањићи* су прије 50 година доселили из Бјелица у Црној Гори на позив Али-паше Ризванбеговића који их је као добре јунаке населио на своме читлуку. Њихове породице има у Дабру и Мостару. Славе Аранђелов-дан. – *Ђерићи* су прије 100 год. доселили из Шипачна у Гацку. Славе Аранђелов-дан. – *Самарџић* је 30 год. хајдуковао, па га је овдје прије 13 год. населио Милишић на своју земљу. Рођен је у Роговима. Слави Ђурђев дан.

Село има безброј старих средњевјековних гробница тако да је ријетко у Невесињу село, које је тако богато у овим старинама. Има их с крстовима и без крстова. Осим тога има много гомила.

Зајасен

У малој увалици југоисточно од Слата, на њеној осојној и присојној страни. Лежи на висини од 1100 м. Малом јаругом комуницира са Слатом. Има безброј врела, чија вода са кишницом, која се у јесен слије с околних брда тако поплави дно увале, да на њој остане покадкад више од три недеље. Због затворена простора вјетар дува сабије, али зато напада веома велики снијег. Због истога узрока снијег остане даље за мјесец дана него у осталим селима. Земље за обрађивање имају доста и већином је на дну пољском. Исто тако имају доста и шуме и сјенокоса. Имају више заједничких њива и косаница. Сва је земља учитлучена, само погдјекоје породице имају по коју њиву купљену. Кметови су уњесимљени,. аге су мостарски Муслимани. Имућнији кметови дају сиромашнијим земље на приоравање. У селу има 10 кућа, које су јако удаљене једна од друге. Нема хумских станова ни хумске стоке.

Село је добило име од јасенова гаја на граници Слата. Првобитно је село било пусто. Земљу су у њему ипак обрађивали Хумљаци из Дабра, и ту су љетовали. Њих су истјерале аге у XIX. вијеку кад су шуму запалили, па су ту населили сталне сељаке. – *Савићи* су овдје доселили са Слата прије 55 год. Славе Јован-дан. – *Јањићи* су доселили од оних са Слата прије 45 година. Славе Аранђелов-дан. – *Братићи* су дошли из Брестица прије 55 година. Њихове породице има у Фојници, Грабовици, Бежђеђу, Љубомиру и Требињу. Славе Томин-дан. – *Бакоч* је дошао као сироче са Сливља, вјероватно поријеклом из Корјенића. Слави Аранђелов-дан. Његове породице има нешто у Мостару и у Црној Гори „близу Корјенића“.

Изузев неколико гробница на Пријевору нема никаквих старина у селу.

Раст

Сеоска општина која се састоји из више мањих села. По положају разликујемо три дијела. Један је на вишим партијама југозападне пољске ивице; са висином око 880 м., ту су села: Залужје и Чање. Други дио чини село Оџаци, чије су куће поредане с обје стране цесте уз саму ивицу пољску, с висином око 870 м. Други дио чине села: Раст, Радићи, Бабја Глава и Шумићи, која леже на узвишењима над самом ивицом са висином од 900 до 950 м.

Земљиште је састављено у основи од непромочивих терцијерних стијена и због тога село има безброј сталних врела. Од старине своју су земљу имали само муслиманске породице Љубовићи, Пашићи и Мутиловићи. Данас многи кметови имају поред агинске и своје земље.

Цио терен на коме су сеоске куће испресијецан је јаругама мањих и већих потока па је и зиратна земља разбацана на све стране. Због тога и сеоске куће чине села јако разбијена типа.

Сељаци немају својих станова. Љети крећу са стоком само по њивама. Хумњачку стоку примају и у овоме селу.

Села ове општине добила су имена од појединих породица или по нарочитом положају. Село Оџаци добило је име по Љубовића оџацима.

Мисли се да су села веома стара, једино су Радићи прије 80 год. постали село од читлука. За породицу *Љубовиће* прича се да су живјели у Невесињу још прије Косова. Девет их је брата пошло на Косово, па се само један жив вратио и послије ослобођења Херцеговине његови су потомци примили ислам. Они Љубовићи у Дабру потичу од Љубовића дјевојке, а поријеклом су Кашиковићи из Врањских. Исто тако стари су и *Мутиловићи*, који су овдје ислам примили.

У Радићима су ове фамилије: *Капори* поријеклом из Мириловића, дошли прије 50 година, становали су у Грабовици, па их бези преселили. Славе Јовањ-дан. – *Целетовићи* доселили прије 80 год. из Чепелице због сиромаштва. Слави Јовањ-дан. – *Кулаш* је дошао прије 150 година из Фатнице због сиромаштва. Слави Шћепан-дан. – *Брењо* поријеклом Врљош из Љубомира, дошли прије 300 година. Славе Јовањ-дан.

У Бабјој Глави имамо ове породице: *Вујадиновићи*, веома стари мисле се да су поријеклом с Бијеле Рудине. Славе? – *Уљаревићи* су дошли прије 50 год. из Трновице. Славе Никољ-дан. – *Вујичићи* су дошли с Граовца прије 50 година на Љубовића читлук. Славе Петковицу. – *Нинчићи* (Вујовићи) су прије 60 година дошли из Засаде у Бијељанима. Славе Никољ-дан. – *Дучић* је дошао из Врањске прије 60 година. Слави Никољ-дан. – *Грчић* (Зеленовић) је дошао има 60 год. из Гацка. Дошао је био у Будисавље, па га бези амо преселили. Слави Јовањ-дан.

У Расту имамо ове породице: *Лазовићи*, дошли из Кривошија прије 100 година. Славе Ђурђев-дан. – *Грубачићи* су дошли из Врбе у Гацку прије 80 год. Славе Ђурђев-дан. – *Унковићи*, старином Биберџићи из Врањских дошли су послије куге. Славе Ђурђев-дан. – *Шиповци* старином из Дробњака, прадјед има дошао из Шипачна на Гацку. Славе Ђурђиц. – *Паровићи* старином из Гацка овдје су прешли из Биограда. Славе Аранђелов-дан. – *Раичевић* је дошао прије 10 год. с Меке Груде. Славе Ђурђев-дан.

У Залужју имамо ове породице: *Миловићи* су дошли с Граовца прије 100 год. Славе Илин-дан, прислужују Аранђелов-дан. – *Гудељи* су дошли с Врaћановића из Бањана прије 60 год. Славе Ђурђев-дан. – *Васковићи* су дошли с Јасена прије 60 година. Славе Јовањ-дан. – *Чоловић* је Миљанић из Миљанића у Бањанима, дошао је прије 100 год. Слави Јовањ-дан. – *Пејановићи* су дошли из Бјелица у Црној Гори прије 70 година. Славе Петковицу. – *Ивеза* је доселио с Рогача код Лукавца прије 90 година. Славе? – *Кружевићи* су из Кружа у Црној Гори, живјели су у Мостару, па су амо дошли прије 100 год. из Рогова на Планој. Славе Ђурђев-дан. – *Грковић* је веома давно дошао од Чупковића с Удрежња. Слави Ђурђев-дан. – *Дакић* је доселио из Гацка из непозната села прије 50 година. Слави Никољ-дан. – *Кулаши* су прије 150 год. дошли из Фатнице. Славе Шћепан-дан. – *Вујичићи* су заједно с оним из Бабје Главе дошли из Граовца. – *Скоруповићи* су исто тако с Граовца.

У Чању живе сада муслиманске породице. *Пашићи* су поријеклом с Мишљена у Храсну, они су потурчењаци од Сукнова, исто су племе са православним породицама: Кнежићима, Меданима, Буквићима, Комадима и Капорима. Амо су дошли као Љубовића момци прије 300 година. – *Хрњичић* је дошао на Љубовића читлук из Корјенића прије 80 година. – *Мутиловићи* су старинци – *Кевељи* су дошли овдје из Грабовнице прије 50 година. *Кљако* је дошао из Биограда.

На Тртинама живе *Кравићи*, који су поријеклом Мучибабићи с Љескова Дуба. Славе Аранђелов-дан.

У Шумићима живе ове породице: *Вучетић* поријеклом из Граова са Заслапа. Оца му Турци у једном боју заробили па га овдје населили. Слави Никољдан, прислужује Госпођин-дан. – *Лазовић* је за вријеме окупације дошао из Кривошија на Колаковића читлук. Слави Ђурђев-дан, прислужује Трнову Петку. – *Чорлија* је с Меке Груде дошао му је дјед на читлук. Слави Ђурђевдан. – *Папића* је дјед из Дабра. Слави Јовањ-дан, прислужује Савин-дан. – *Шаренац* је дошао прије 30 год. из Давидовића. – *Вујадиновић* је од оних у Бабјој Глави. – *Радуловић* (Дрљан) поријеклом из Кривошија, дошао му отац, становао је у Жиљеву. Слави Јовањ-дан.

Жиљево и Шурићи

Жиљево је на брдовитом дијелу Невесињског Поља, уз његову западну ивицу. Куће су разбијене по појединим гајевима и главичицама тако да чине тип јако разбијена села. Као у цијелој западној ивици Невесињског Поља и у овоме селу има више сталних врела, с којих сељаци пију воду. Земља је већим дијелом читлучена и само неколико сељака имају поред агинске и своје земље. Скочајићи из Шурића имају своју земљу Јазбине, коју су купили још прије окупације.

У Жиљеву су куће јако збијене, а у Шурићима су још много збијеније. У Жиљеву има 33 куће, а у Шурићима 6 кућа.

Сељаци немају својих станова. О постанку имена села не зна се ништа. Исто тако не зна се ни кад су ова села настала. Најстарија позната породица су Муслимани Пехиљи, православни Скочајићи, Радуловићи и Турунташи. *Пехиљи* су старинци, а Турунташи су самрли. – *Скочајићи* су дошли с Требјешке Главице код Никшића, у оно вријеме кад су Љубовићи „побили колац" у Оџацима. Свога племена иначе немају. Има их 5 кућа. Славе Симуњ-дан. – *Радуловића* (Дрљана) прадјед из Трешњевице (између Данилова Града и Грахова) у Црној Гори. Њихов су род и Чалије. Има их 7 кућа. Славе Јован-дан. – *Томичића* је дјед из Бјелица у Ц. Гори. Славе Јован-дан, прислужују Петковдан. – *Вуковића* дјед је с Меке Груде. Славе Јован-дан, прислужују Савин-дан. – *Бањанин* старином Поповић из Бањана, дошао му дјед на читлук са Залома, где их и сад има. Слави Јован-дан, прислужује Аранђелов-дан. – *Скоруп* је дошао с Трусине прије 150 година Старином је Миловић с Грахова. Слави Аранђелов-дан, прислужује Илин-дан. И *Орози* су Миловићи с Грахова, дошли су прије 80 година. Славе Аранђелов-дан, прислужују Иван-дан. – *Ковачевићи* су дошли овдје из Колешка. Славе Васиљев-дан, прислужују Аранђелов-дан. – *Војичићи* су старином из Петровића у Опутној Рудини, становали су у Дабрици. Славе Јован-дан, прислужују Госпођин-дан. Има их 5 кућа. – *Радани* су с Врaћановића у Опутној Рудини, дошли су прије 90 година, становали су на Мекој Груди и у Шеховини. Славе Никољ-дан, прислужују Томин-дан. – *Алибашић* Муслиман је дошао из Грабовице (Невесиње) у Колаковића кмество. – *Гризовић* је потурчењак од породица Радуловића у Бежђеђу, дошао је из Зовог Дола на кмество прије 25 година. – *Карталић* је као намјесник бискупа мостарског дошао прије 25 година из Гнојница, он је католик и не слави крсног имена. *Трновац* је дошао из Гнојница у исто вријеме кад и Карталић на кмество. Православна породица Љубомирац је одселила у Сарајево. – *Телетине* су од оних из Бежђеђа.

Села у сјеверном дијелу Невесињског Поља

У сјеверном дијелу Невесињског Поља разликујемо три морфолошке цјелине. С источне и западне стране имамо двије равне партије од којих је источна у јужним партијама висока од 850 до 875 м, а сјеверним партијама од 920 до 930 м. Ово полагано уздизање у правцу југ-сјевер не опажа се тако јасно у западном равном дијелу. Ту превлађују висине од 900 до 915 м. У средини је кречњачка зараван, коју ћемо по њеном јужном дијелу звати Феризово Брдо. Пошто равне дијелове чешће плаве ријеке, села су се прибила или уз брда на ивицама пољским или на ниже дијелове Феризова Брда. Уз источну су ивицу ова села: Пресјека и Ковачићи. Уз западну ивицу су Сопиљи и Лакат. Уз Феризово су Брдо Некудине, Придворци, Свилане и Рушта. У овом дијелу поља превлађује кречњачка подлога и због тога је мање врела, а више понора, чатрња, убала и бунарева. Особити облик бунарева су *стублине.* То су ископани мали бунари и по странама обложени стржевим даскама. У Сопиљима су куће разбијене на мале групе. Сељаци су сви откупљени. Неки су били кметови, а неки су имали од старине своје земље. Многи сељаци из Подвележја купили су у Сопиљима земљу, па на њој љетују. И у Руштима су сви сељаци били кметови, па се откупили. У Кљунима је сва земља агинска, осим у неких Муслимана, а у Пресјеци су кметови који имају и своје земље. У Ковачићима су већином кметови. Сва ова села осим Рушта већином су разбијена типа. У Сопиљима имамо ове породице: *Ферис* и *Форта* су старјеници. Фериса има двије куће, Форта једна кућа, *Дроцићи* су потурчењаци од породице Милишића у Дубравама. Исто су племе с њима Беговићи и Хусићи у Подвележју, Милишићи у Боровчићима и Гламочи у Руштима. Дроцићи су живјели у Баћевићима и у Подвележју. *Гризовићи* су због буне побјегли 1875. из Зовог Дола. *Башић* старином Фестић из Фатнице, дошао је овдје из Врањевића за мајком, која се удала за Башића. Кад су Турци освојили Херцеговину побјегао је *Ћатић* из Вргорца па је примио ислам. – *Зољ* је дошао из Бијење прије 30 година. – *Шабовић* је побјегао 1875. године из Зовог Дола. – *Буква* је дошао прије 45 година из Врањевића на Опијачев читлук. У исто доба доселио је *Чамо* из Селишта код Билеће. У Сопиљима су ове породице православне: *Спремо* је дошао из Тјентишта код Фоче, живио је у Борчу и на Залому прије него је доселио амо. – *Ковачевић* је дошао из Колешка Жерајићу у најам прије 20 до 25 година, па када је умро Жерајић оженио се његовом удовицом. – *Пушковић* је прије 65 година дошао из Бијење у најам код Форте, па га је Форта укметио. – *Станковић* са Залома купио је прије 22 године овдје земљу па преселио – *Пиштигњат* је дошао из Црне Горе за вријеме окупације и купио земљу. Мостарски бискуп *Буцоњић* купио је прије 11 година земљу од Муслимана Угамовића па је населио на њу католика *Перића* и *Кулаша* с Ротимље.

У Руштима има 32 куће. *Шотра* је најстарија породица. Кад су босански Муслимани прије 100 година ишли на Биоград, Шотра је носио барјак. – *Мерзића* „темељ" је с Борака; један њихов прадјед, звао се Дого, био се оженио Циганком Мерзом и од тога су Мерзићи. Дјед данашњи дошао је са Зијемаља на своју земљу. – *Ћорићи* су уз кугу купили земљу и прешли из Лакта овамо. – *Гламочи* су Милишићи из Дубрава дошли на читлук; они су од Миле, једног од главара Херцега Шћепана. – *Количић* је исто од Милишића, овдје је дошао из Подвележја.

У Кљунима су саме муслиманске породице: *Касумовићи* су старинци у овом селу, звали су се Клашнови. Веле да их је „потурчио" Ахмет-Паша (Херцеговић). Има их 5 кућа. – *Брајовићи* су од православних Булута из Габеле, па им дошао прадјед овамо у кмество. Има их 5 кућа. И *Аличићи* су старинци у овом селу. Неко вријеме су живјели у Мостару, па су доселили амо. – *Купусије* су од православних Опутића из Дрвенице. Има их 3 куће. – *Крпо* је „биоградске године" доселио овамо на своју земљу из Мостара. Има их само 1 кућа. – *Жугор* је дошао прије 17 година из Дабрице на читлук.

У Пресјеци живе ове породице: *Махинићи* су поријеклом од Рада Махинића, који је дјецу „потурчио" за вријеме Ахмета Херцеговића и који је у овом селу живио. Гроб му се зове Радијев Ками. Има их 7 кућа. – *Плоскић* је потурчењак од породице Мачара из Пустољана, а поријеклом је из Грахова. Био је најамник у Чолокоџића, па га овај оженио и дао му земљу. Има их двије куће. – *Чолакоџић* је из Убоска код Љубиња „поријеклом Азијат". Дошао му је прадјед. Има их 5 кућа. – *Чопељ* се прије 140 година потурчио у Попову у Црнчу, дошао је у Невесиње прије 75 година, становао је у Бијењи. И *Шипковићи* су старинци.

У Лакту живе и Православни и Муслимани. *Милићевића* дјед дошао је из Звијерине, срез Билећа, због крви. Њихов су род сви Милићевићи у Херцеговини, па и католици Милићевићи у западној Херцеговини. Старином су из Билеће од некаква „бана" Будеча. Славе Никољ-дан. – *Дабићи* су дошли амо са Жрвња код Билеће прије 100 година. Славе Ђурђев-дан. – *Вуковића* мајка је била од Милићевића па их је превела прије 40 година с Меке Груде у свој род. Славе Јован-дан, прислужују Св. Саву. – *Демићи* Муслимани становали су у Залику код Мостара. Планина им је била Подгорани, а имали су и овдје своје земље, прешли су прије 75 година. Отац муслимана *Кајана* прешао је прије 50 година из Кружња у Подвележју на женинство. Муслимани *Нурковићи* су имали некад све Батковиће и Крекове, па им је дјед због непозната узрока преселио овамо, *Голош* је дошао у Демића за момка из Камене, па је овдје и остао.

У Ковачићима има 8 кућа. Муслимани *Шахиновићи* су дошли давно из Азије. – *Татића* дјед је поријеклом из Баната, побјегао је због војништва, препливао Саву и скитајући се по Босни и Херцеговини дошао у Невесиње. Слави Аранђелов-дан. – *Мишељићи*, старином су из Херцег-Новог преселили су се прије 55 година из Паника (Рудине) због сиромаштва. Славе Ђурђев-дан. – *Гаковића* дјед дошао је због сиромаштва из околине Сарајева. Слави?

*

Осим ових невесињских села имали смо описе и ових села: Кифина Села, Крекова, Пустољана, Бијење, Батковића, Бојишта и Читлука. Резултати ових описа употребљени су у општем дијелу, али описи приликом споменуте пишчеве сеобе изгубљени су. Исто тако изгубљени су описи Невесињске Површи. Штета је ту већа, јер њихови резултати нису били у општем дијелу употребљени.

*

Сељаци о многим селима горњег дијела Невесињско Поља причају, да су у њима живјели Грци и да су побјегли због некакве зиме, а сељаци из Миљевца, Батковића, Бојишта и Читлука причаху испитивачу Ђ. Перину, да су та села била првобитно љетни катуни некаквих пастира из околине манастира Жито-

мислића. Те пастире сматрају оснивачима ових села. Те приче, затим мноштво шуме и врло мало остатака од старине свједоче да овдје имамо млађа села.

Зијемља

Карсно поље, издужено у правцу С–Ј, састоји се из три дијела: Гладног Поља или Горњих Зијемаља (842 м. високо), Доњих Зијемаља (805 до 810 м.) и средишњег вишег дијела међу њима, који ћемо звати Голо Брдо. Поље је на судару између доломита, од којих су састављена Руишта, правца СЗ–ЈИ пад ЈЗ и бијелог, вјеројатно кретацејског кречњака, чији се слојеви пружају у истоме правцу, а падају СИ (?). Ту границу у Голом Брду прати низ вртача. И Гладно Поље и Доња Зијемља чине два засебна хидрографска центра. Оба „поља" представљају у јесен два засебна језера, чију воду брзо прождру разни понори на дну пољском.

Највише села је на сјеверној пољској ивици, у присоју. Осим тога сва су старија села у присоју. У присоју су ова села: Днопоље, Ранчићи, Падежине, Јанковина, Шарица и Кушићи. У осојној су страни куће Гладног Поља и Миљановићи. На Зијемљима има безброј сталних врела, само је Голо Брдо оскуднијe врелима и због тога ту је начињена велика чатрња са живом водом, која поји и чељад и стоку свих ближњих села. Сељаци су махом кметови, мање их је слободних сељака. Слободни сељаци ријетко остају цијелу годину на Зијемљима. Већина њих има своје главне куће или у Бијелом Пољу или Бротњу, а овдје су добили имања куповином или укмећивањем. Дођу у рано прољеће, па ту остају са дијелом или с већином чељади, обраде земљу, па се тек испред Божића враћају у село. Породице које љетују у Гладном Пољу и на Голом Брду ове су: 1) на Голом Брду љетују ове породице: Куртеши из Ливча, Гатали (2 куће) из Потока, Мискини (2 куће) из Равчића, Антељи (2 куће), Матановић, Кожул и Лозо из Равчића, Голош из Кути и Ливча, Ђорић из Кути и Ливча; 2) у Гладном Пољу љетују већином католици из Броћна и то ови: Доко, Пињука (2 куће), Шкавеља, Солде, а осим тога има их неколико из Бијелог Поља.

Сељаци из Днопоља и Миљановића имају своје љетне станове на Смрчњу, Средњем Пољу и Вилину Пољу, на вишем уравњеном флувиоглациалним материјалом засутом дијелу Доњих Зијемаља.

Име Зијемља постало је, по народној етимологији, од придјева зиман, -на, -но, који означава мјеста оштрије климе.

Народно предање сматра цијела Зијемља веома старим насељем. Прича се да се је старо становиште раселило због тога што су Зијемља била на главном друму који је ишао из Херцеговине у Босну и што су им турског времена додијавали путници. Иза њих су овдје дуже времена живјеле „некакве Гоге", па их је „помело", тј. поморила их јака зима, а остатак је побјегао. Иза њих су столачки, мостарски и травнички Муслимани присвојили земљу, па су на њој насељавали кметове. Ипак село је врло дуго времена задржало облик катуна. Овдје су до прије 90 година била љетовишта сточара из Подвележја и из Житомислића.

Највећи дио породица доселио је послије куге, дакле у XIX вијеку. Само су ове три породице овдје још од XVIII вијека: *Пејдо* је овдје дошао из Кути пред кугу. Славе Васиљев-дан. – *Рачића* је дјед из Граба из Зубаца, живјели

су у Невесињу, у Бијелом Пољу, па се преселио на чутлук. Славе? – *Матковића* дјед је из Богодола прешао на чутлук. Славе Јован-дан. Исто тако стари су и *Мучибабићи*. Њихова је старина на Лескову Дубу. Славе Аранђелов-дан. – *Авдаловић* је са Степена, живио је у Мостару, па изашао овдје на имање. Слави Илин-дан. – *Мавраци* су прије 120 година пошли из Попова и послије дужег времена дошли су овдје. Славе? – *Сјерани* су Ковачевићи из Срђевића. Населио се на Сјераново имање па се прозвао Сјеран. Слави Игњат-дан. – *Богдановићи* су од Мандића у Дулићима у Гацку; овдје су дошли из Бијење прије 20 година. Славе Игњат-дан – *Чалија* је с Бежђеђа прије 90 година, старином су Бјелице из Црне Горе. Славе Јован-дан. – *Шакота* је из Дубрава, из Козица, има 20 година. Слави Јован-дан. – Муслиман *Демић* је из Залика код Мостара, прије 20 година прешао на читлук. Муслимани *Омерике* су из Кљуна прешли на женинство прије 30 година. – *Абаза* је из Крушевљана, живио је и у Мостару, па преселио овдје. – *Чолаковић* је поријеклом из Подвележја, становао је у Мостару, па се преселио на читлук. – *Триша* је старином из Љубомира, овдје је прешао из Потока прије 20 година. – *Каришик* је старином од Косијерева у Бањанима. Овамо је дошао из Гнојница прије 80 година. Слави Ђурђев-дан. – *Антељи* су прије сто година доселили из Нецвијећа у Бијело Поље, а одатле прије 15 година овамо. Славе Аранђелов-дан. – *Вучића* је отац из Равчића, Слави Никољ-дан. – *Суши* је старином из Добрења у Гацку, а овамо су прешли из Бијелог Поља. Славе? – *Лозо* је из Богодола прешао у Бијело Поље, када је Јанковић Стојан ударао на Мостар. Из Бијелог Поља прешли су прије 50 година. – *Куртеш* је прије 10 година изишао из Бијелог Поља на своје имање. Славе Ђурђев-дан. – *Гатало* је прије 20 година изишао из Бијелог Поља. Славе? – *Лечић* је из Љубомира прије 80 година доселио у Бијело Поље, а одатле овамо. – И *Дабић* је из Љубомира доселио прије 80 година у Бијело Поље па одатле на Зијемља. Славе Ђурђев-дан. – Католик *Приморац* купио је овдје имање прије 40 година, па је на њему љетовао, док се прије десет година није на њему стално населио.

Старина нема никаквих.

ПОДВЕЛЕЖЈЕ

Подвележјем се назива карсна зараван између Вележи, Бишћа и Бијелог Поља. Издужена у правцу СЗ–ЈИ. зараван је дуга 10–15 километара, а широка 4–6 км. Јужне, ивичне партије састављене су од еоцених кречњака, који доцније добију облик лапораца и тиме изазивају у сјеверо-западном дијелу једина стална подвелешка врела. На додиру еоцених и кретацејских слојева, зараван је улекнута, и у тој уздружнојували су сва подвелешка села, изузев Кличање и Опине на југозападној ивици. Код села Кокорине губи сеували сваки траг, и кокоринске су куће већим дијелом изван ње. Подвелешка села су дакле дуж овог улегнућа нанизана у правцу СЗ–ЈИ слиједећим редом: Добрч, Шиповац, Свињарина, Бањ до, Кружањ Кличање (и Опине), До (Гнојница).

Иако су подвелешка села знатне апсолутне висине, клима није тако оштра. Истина овдје вјетар, нарочито сјевер, може бити необично јак, а снијег може пасти веома велик, али ту оштрину ублажује присојни карактер цијеле области. Ријетке су херцеговачке области у којима сунце може овако несметано, па и дуго гријати. Овај моменат, затим велики бедем који затвара од сјевера чини климу блажом.

Сељаци се баве претежно сточарством; због тога, иако има доста имућних сељака, ипак их је мало који су у селу господари своје земље. Већина сељака има своје властите планине, и то неке још од старина, а неке тек у новије доба. Све старјеничке породице имају своју планину, а досељеници ријетко који.

Осим тога, многи имају купљена имања у разним селима из области Горње Неретве. На томе дијелу стално живи један дио чељади и стоке. Тај сточарски живот описан је већ у општем дијелу.

Сељаци причају да за вријеме Херцега Стјепана у Подвележју није било правих села, већ катуна и сточарских станова. Прича се да је сам Херцег Стјепан држао своју стоку у Подвележју (свиње у Свињарини). Прича се да су у Подвележју живјела три православна братства: Милишићи, Володери и Максумићи. Истурчили су се једном на Божић, пошто су потурчени браственици хтјели да их истјерају из села. Колико има досељеника и старинаца и уопште о привредним приликама видјеће се из слиједећег прегледа:

У Добрчу имамо ове породице: *Марићи* су старјеници. Има их 6 кућа. – *Пуце*, његов дјед је дошао из Драчевице на читлук. Има их 7 кућа. – *Ћурићи* и *Шпагићи* су једна породица они су старинци. – *Ђулиман* (Дошло) се је за вријеме окупације, доселио из Колешка. Била је Кекића удовица са кћери, па је стари вјенчао удовицу за се, а кћер за сина. – *Момићи* из Мостара имају овдје земље (укмећене и мобине), па љети сва чељад излази на ладовину. Једни изгоне љети из Мостара челе на пашу. Сви су кметови, осим Марића који су

прије 10 година купили нешто земље. Планина им је на Блацима. На планини сију жито; земљу им ору околни сељаци, којима зато поклоне сламу или им плаћају у соли. Кад стока сађе с планине, не уставља се нигдје прије села. У томе се Добрч разликује од осталих села.

У Кокорини имамо ове старјенике и то од породице *Володера*: Побрићи 1 кућа, Беговић 3 к., Џафић 2 к., Црналић 1 к., од *Милишића* су ове породице: Хусић 1 к., Намет 1 к., Мушиновић 1 к., Количић 1 к., Шендро 1 к., Омановић 1 к., Хоџић 2 к., Досељеници су ови: *Бушкаило*, његов је отац доселио из Ходова у Дубравама. – *Зухрића* отац је допутовао из Локава у Дубравама на Велагића читлук. Планина им је од старина Височица, а јесеништа су била око Бјелемића, па су их купили, У селу тј. код кућа, нико није имао своје земље, али је сваки старјеник имао своје земље у Јарчиштима готово на ивици шумске зоне у Вележи.

У Бањ-Долу имамо ове породице: *Зломужице, Туле, Фазлиће* и *Хуснићe* сви су једно братство и сви старинци. *Бркан* је прије 40 година доселио из Дубрава. Сељаци су кметови, с ораће земље дају трећину, а за испашу морају држати агински беглук, чувати агинске овце и козе.

У Кружњу има двадесет и шест кућа, које чине један низ, правца ЗСЗ – ЈЈИ. У низу се ипак разликују групице кућа. Ту имамо ове старјеничке породице: Дедићи (Бехе), Володере, Максумиће, Мемиће и Хусиће (од Милишића). Поред ових у селу живе још и ови досељеници: *Црномеровић* је прије 35 година купио земљу у Шарића из Стоца, па се преселио с Аладинића у Дубравама – *Тојага* је прије 15 година дошао с Пијесака у Дубравама – као Пузића кмет. – *Кукурузовић* је прије четири године дошао с Губавице; држи овдје „траву“. – *Ђулић* је прије 13 година дошао из Дубрава на агинску земљу. Задња двојица су придржаници, то јест немају кметског права[1]

У Свињарини има педесет кућа. И овдје су куће поредане у један донекле извијуган низ. И у овоме се јаче збијају групе породичних кућа. Највећи групу чине породице Тула (7 кућа). Старинци су у овом селу: Хуснићи, Фазлићи, Зломужице, Туле, Мрнђићи (Марићи), Смајкићи (Максумићи), Вољевице, Ножићи, Фаини, Трновци и Јеловци, затим досељеници: Бркани, Бушкаили и Пекушићи. Задњих дјед је доселио с Полога.

Од подвелешких села остају још Кличање и До. На Кличањима живе старинци *Госте* (6 кућа), који причају да су били велика господа Херцега Стјепана. – *Крхани* (3 куће) су давно доселили из Ходова, а потичу од православног братства Обрадовића, који су живјели у Љуцима (Ходово). У Долу живе старинци: *Јеловци* и *Исићи*.

Село Шиповац са осам кућа остало је неиспитано.

[1] У једној старој књизи у манастиру Житомислићу међу приложницима спомиње се и неки Радула из Кружња. Значи да је послије оснивања Житомислића било још хришћана у овом селу.

БИШЋЕ

Бишћем се назива источни дио Мостарског Поља. Име Мостарско Поље вјештачко је, мјесто тога назива употријебићемо назив Бишће за цијело поље с обје стране Неретве. Села у Бишћу су већином на ивицама пољским, само су Ортијеш и Баћевићи на дну пољском у близини Неретве, једно с лијеве а друго с десне стране Неретве. На источној ивици имамо ова села: Гнојнице, Драчевице, Подграђе и Благај, на југоисточној су: Мало Поље, Ходбина, и Буна, а Косор је више од ивице одмакнут према средини. На западној су ивици Родоч и Јасеница. Села на источној ивици везана су за купе од наноса и на излазе већих торента, а у југоисточном дијелу на појаву лапорских слојева. На западној ивици осјећа се како села бјеже из присоја више у поље.

Гнојница

Прво село на истоку од Мостара, 4 до 5 километара дуго. Куће нанизане на најгорњој ивици велике купе од наноса и на највишим дијеловима флишних терцијерних слојева. Куће према распореду појединих читлука различито распоређене, те село има облик једне извијугане, само тачкама неправилно представљене линије. Село у јакој завјетрини, те је заклоњено од оштрих сјеверних вјетрова; цијело је под виноградима, у шуми од трешања и смокава. У селу имају три јака стална врела и то: Врбу, Вучибуљ и Шијакушу. Богатији сељаци имају своје чатрње које су грађене на изданској води. Сеоска земља на купама од осулина и по Бишћу. На купама су виногради, а у пољу њиве. Село нема шума, а врло мало и испаша. Али су зато гнојнички виногради најчувенији у Херцеговини. Земља је и данас већином агинска. Само по гдјекоји хришћански сељак има по коју њивицу своју. Муслимани су били аге, па су сами почели земљу обрађивати. Агама се даје „од рала трећина, од мотике четвртина“ тј. од орнице и од винограда. Аге су православни и муслимани Мостарци. У селу има 90 до 100 кућа. Нико нема станова, једино Матраци имају земљу и станове у Рабини, половина задруге живи у Рабини, а половина у Гнојницама. Љети дају стоку планинштацима на млијеко. Село је врло старо, као што ће се видјети из остатака старине. Није се прије ни оволико земље обрађивало. Најстарији виногради Челогорнице не заузимају ни шести дио данашњих винограда. У виноградима који се зову Торине биле су торине Хаџи-Селимовића. У виноградима Граховиштима сијао се некад грах. У винограду Црквини била је некад манастирска црква. У винограду Баштини било је најприје гробље манастирско, послије врт и најпослије виноград. Најстарија позната породица били су Голићи, Муслимани. Њега објесе у Травнику зато што је чинио зулуме босанским кирицијама, а његови виногради Челогорнице посташе ва-

куф неке џамије у Сарајеву, па се и сад плаћа џамији по 3, по 6, а неки и по 10 гроша годишње. Прича се да је био некад манастир Св. Арханђела у Гнојницама, па су га Муслимани разорили и од његова камена начинили Шарића џамију у Мостару. Мисли се да је од њега и један лијеп рељеф, узидан у чесми Врби. Село је уопште врло богато старинама. Виде се и развалине старог манастира, затим кућиштине Голића и Гостина кула, који је по причању, био дворјанин Херцега Стјепана и од којих потичу данашње Госте из Подвележја. Осим тога, има и трагова од разних старина; за неке се од њих тврди да су биле куле Херцега Шћепана.

По поријеклу можемо разликовати старинце, досељенике прије куге и досељенике послије куге. Старинци су Муслимани *Голићи*. – Православни *Булићи* и *Матраци* мисле да су и они старинци, а тако исто и Муслимани *Џуџе* и *Селимићи*. Ове су породице остале иза куге, која је овај крај тако поморила да није имао ко обрађивати земљу. Џуџа оде у Ракитно те доведе католике *Јазиће*. Да тада није било католика („Латина“) у овим крајевима види се из једне приче, по којој су гнојничке жене изашле да виде прве католике, и да су рекле, да су „ко и ми само голи“. – Иза *Јозића* дошли су католици *Карталићи*. Они су старином из Кнеж-Поља код Мостарског Блата, одатле су бјежали у Босну па се вратили у Гнојнице. Данас се зову још и *Мишићи, Јурићи, Петровићи*, и *Николићи*. – Иза ових су дошли *Шиндици* из Попова; једни су православни а једни католици. Један Шиндик се оженио католикињом, па кад је умро удовица преведе дјецу на католичанство. Иза њих су дошли православни *Семизи* из Попова. – *Палавестре*, православни преселили су из Ходбине. – *Рамићи*, Муслимани су преселили из Мостара. – *Кресо*, Муслиман, старином је од Билеће (братства Шаренаца), оженио се од Џуџа, па прешао на мираз. – Исто тако је и *Раљевић* добио по миразу земљу па прешао на њу – Католике *Козељаке* (Пилиповиће) доселио је ага из Јасенице. – *Драгоје*, католике, доселио је ага прије 45 година из Бекије.

Драчевице

Источно од Гнојница, на кречњачкој терасастој заравни. Село нема врела, има више чатрња. Старије породице, обично Муслимани, имају од старина своју земљу. Два православна и три католика су се откупили. Агама се плаћа трећина од жита, кртоле и купуса, а од лозе четвртина. Неки држе доста стоке, и љети гоне на Бјелашницу.

Село разбијена типа. О постанку његову врло мало знају. *Цихе* Муслимани су старјеници. – *Билићи* су преселили овдје из Гнојница. – *Пантићи* су из Преграђана у Бијелом Пољу. – *Јарак* је прије 50 година доселио из Требиње код Храсна. – У исто доба доселио је и *Јакић* из Бекије. Село било читлук Хаџиселимовића из Мостара, па су они у 19. вијеку (око половине и у другој половини) населили све ове породице.

Благај с Подграђем

Благај је на десној страни од извора Буне, на ушћу суве Благајске Продоли. Подграђе је западније од Благаја под одсјецима пољске ивице. Благај има у многоме још и сад карактер вароши, особито што се тиче кућа и сеоског типа,

али по занимању становништва, он је село. Има неколико трговаца, дућанџија, занатлија и ага, а остали дио све су тежаци. У Благају су тежаци махом слободни, а у Подграђу су кметови благајских ага. Подграђани љети пију воду с Буне, а зими с чесме Врача. Изузев једног сељака из Подграђа, сви остали држе врло мало стоке и не гоне на планину. Многи Благајци држе доста пчела, које у прољеће носе на пашу у оближња села, а љети у Врањевиће и Подвележје.

Најстарије су породице Мрме, Кривићи, Балте, Диздари, Топузи и Мемићи. За *Диздаревиће* прича се да су дошли из Азије одмах при освојењу Херцеговине. Њихови стари били су благајски диздари. Исто тако не знају за поријекло ових породица: Пела, Камерића, Шарића и Ашкраба. *Пандури* су старинци благајски и овдје су примили ислам. Исто тако и *Гуја* и *Макељићи*. – *Велагићи* су побјегли из Лике, кад је Аустрија отела Лику од Турске. – *Лехо* је побјегао из Лехута из Мађарске, кад је Аустрија отуда протјерала Турке. – *Кривићи* су од вазда и овдје држали спахилук. Били су од вазда бератли спахије. – *Асићи* су Крвавци из Гацка; дошли су давно. – *Дрљевића* отац је из Билеће, оженио се Диздаревића миразачом, па прешао на мираз. – *Колаковић* је дошао из Турске у Невесиње, па је одатле прешао овамо. – *Велагићи* су потурчењаци од православне породице Иванбеговића у Невесињу. – *Зукућ* (Беја) је старјеник у Благају. – *Јазвинов* отац дошао је с Горанаца више Мостара. – *Голоши* су дошли из Камене код Рабине прије 100 година – *Кајани*, њихов отац дошао је из Босне од Сарајева. – *Балта* је старјеник овдје. – *Кљако*, његов је отац дошао из Биограда у Невесињу. – *Хаџићи (Карабеговићи)* су по свој прилици од Попова. – *Дењо*, његов је дјед дошао на Бијење у Невесињу. У исто вријеме је и *Батлак* дошао из Бијење. – И *Фејзића* дјед дошао је из Невесиња. – *Кебо* је прије 100 година доселио из Малог Поља. – *Клепо* је Рахимић из Дубрава, доселио му отац. – *Шехо* је потурчењак из Невесиња из Крекавица. – И *Косићи* су старјеници. – *Чусте* су Чустовићи из Гацка. – *Салчини* су дошли из Малог Поља прије 50 година. – *Шехов* отац је дошао из Азије као шех, – *Вук*, његов је отац дошао из Плеваља. – *Бајгорић* је поријеклом из Дабрице, дошао је Белагићима у момаштво. – За *Мехиће* мисли се, да су поријеклом из Гацка. – *Кајић* је дошао прије 3 године из Мостара на мираз.

У Подграђу има 11 кућа, а 8 породица. За *Шабанце* и *Бобете* не зна се окле су. – *Ново* је доселио из Херцег Новога, кад су га освојили Млечићи. – *Пуце* је доселио недавно из Драчевица, а *Марић* из Подвележја. – *Бацак* је доселио из Ораха у Малом Пољу. – *Дебић* је из Подвележја удао се за удовицу. – *Јашаревићи* су на памет старинци. Православне су породице следеће:

Скочајића отац доселио је из Невесиња из Шурића. Слави Симуњ-дан. – *Пикићи* су из Попова из Диклића прије 65 година. Славе Јован-дан. – *Целети* су Целетовићи из Подприсоја у Чепелици, отац им је прешао из Оџака у Благај. – *Гњатићи* су старинци у Рашкој Гори, а отац му је дошао из Мостара прије 70 година. Слави Јовањ-дан. – *Гаћић* је дошао на радњу из Ходбине, па је и остао овдје. Слави Ђурђев-дан. – *Граховци*, њихов је отац дошао из Невесиња из Мијатоваца. Славе Тројичин-дан. – *Миљанићи* су из Зовог Дола у Невесињу. Славе Никољ-дан. – *Кураица* (Риђушић) је давно доселио из Ходбине. Слави Аранђелов-дан. – *Ђурића* отац је доселио из Љубиња. Слави Јован-дан. Католичке су слиједеће породице:

Бораси (Јозићи) су доселили однекле с оне стране Неретве. – *Перић* је дошао из Малог Поља прије 10 година. – *Зовко* је дошао из Броћна прије 40 година. – *Милићевић* је дошао на службу из Броћна из Ограђеника, па овдје и

остао. – *Бабић* је дошао из Витине прије 20 година. – *Бебек* је био у жандарима, купио је кућу и настанио се овдје прије 3 године. – *Зломислић* је дошао из Црнча прије 60 година.

Мало Поље

С десне стране извора ријеке Бунице. Сеоске су куће на ивицама брегова Бунице који бивају плављени. Осим Бунице нема других извора, па због тога граде уз куће чатрње. Сва је зиратна земља у пољу, које се од извора Бунице према извору Буне пружа и које Буница напушта па се једном епигенетском долином просијеца кроз брда према сјеверозападу. Већина сеоске земље и сад је агинска. Муслимани сељаци имали су још одавно своју земљу, а неки хришћани откупили су се послије окупације. Аги се даје половина и трећина, према томе даје ли ага кмету сјеме или не даје. Сеоска је земља необично родна. Рађа дуван, кукуруз и бостан. Село има тип разбијен на мање махале. Има седам махала: Крч, Додигова Махала, Госпавића Махала, Кузманова Махала, Наврх Села, Орах, под Горицом. Те махале никад не чине групе, него мање или више збијене низове. У селу има 55 кућа.

Станова ни планина својих немају. Љети дају стоку плаништацима на млијеко.

Око села има безброј римских и средњевјековних остатака, који су већ више пута описивани. Становници су муслимани и православни, сви су ијекавског наречја. *Берберовићи* су старјеници у овоме селу. – *Чоловићи* су однекле из Невесиња, побјегли прије 200 година од некаквих хајдука. Има их још у Мостару. Славе Јовањ-дан. – *Папиће* је дотјерала рђа с Влаиње у Рудинама. Славе Лучиндан. – *Преради* су од братства Вујовића из Пререца у Рудинама. Славе Никољдан. – *Капори* су поријеклом из Мириловића, били су хајдуци, па се овдје настанили. Славе Јовањ-дан. – *Салчини* Муслимани су дошли из Полога код Блата Мостарскога. – *Госпавићи* су од братства Јокановића у Требијовима код Требиња. Славе Шћепан-дан. – *Аџовићи* су доселили из села Петровића у требињском котару. Побјегли због некакве казне зато што је њихово псето ујело некаквог Циганина. Славе Шћепањ-дан. – *Додизи* су од породице Марића у Гомиљанима код Требиња. – *Кузмани* причају да су поријеклом од Радослава Милорадовића из Житомишљића. Од истог су братства од православних Љољићи и Муслимани Опијачи из Дубрава. Спахалићи на Губавици били су спахије Милорадове, а Лизде из Станојевића у Дубравама били су његови звонари у Житомишљићу, а Свињари чували су његове свиње. Кузмани су се селили од једног села до другог, пошто су им Муслимани изотимали земљу, па су најпослије дуго живјели у Гнојницама, а одатле их мајка као сирочад преведе у Мало Поље. Славе Никољ-дан. – *Бјеловићи* Муслимани су дошли из Бјеловића у љубињском котару због сиромаштва. – *Антићи* су доселили однекле из невесињског среза. Славе Ђурђев-дан. – *Вановићи* су прије кратког времена дошли из Ортијеша због сиромаштва.

Косор

На обалама ријеке Буне. У селу нема живих врела. Сељаци су већином кметови; само три куће имају поред агинске и своје земље. Аге су Муслимани Мостарци. Аге у селу држе и мобине, коју обрађују за паре или како се с кметом

нареди. Планина немају, него дају стоку на млијеко на Бјелашницу, Височицу и у Невесиње. Село разређена типа. У селу 20 кућа.

О постанку села и његова имена не зна се ништа. Безброј остатака од предисторијских, римских и средњевјековних старина свједочи да је село веома старо. Најстарија породица су православни *Марићи*. Они су кугу прекужили у овом селу, па су се селили у Мало Поље, и опет се вратили. Славе Ђурђев-дан. Има их 1 кућа. И муслимани *Бацаци* су још од прије куге овдје, и они су селили у Мало Поље. Има их једна кућа. – Католик *Зломислић* (Гредељ) је из Црнча из Бекије(?) Отац му дошао за млинара у Благај, па се овдје населио. Има их 2 куће. – *Салчинов* (муслиман) дедо је дошао с Пологa код Блата, па прешао у Мало Поље, па оданде у Косор. Има их једна кућа. – *Шемићи* су дошли прије 30 година из Ходбине, има их једна кућа. – Муслиман *Кукурузовић* је дошао с Губавице на кмество. Има их једна кућа. – Муслиман *Хрле* дошао је за слугу у Алипаше из Хумца више Стоца. Има их једна кућа. – Муслиман *Крана* је из Крупе (Габела) дошао за слугу у Али-паше. Има их једна кућа. – Муслиман *Хусециновић* дошао је за личног хоџу Али-паши из Бање Луке. Има их 2 куће. – Католик *Бркић* је доселио из Доброг Села прије 10 година. Овдје из 1 кућа. – *Солдов* је отац доселио из Црнча у Брођну. Овдје их 2 куће, – *Јеласка* је доселио из Сплита, као надничар прије 6 година. Има их 1 кућа. – *Попић* је дошао у Али-пашина времена из Подбабља у Далмацији. Има их 1 кућа. – *Пандур* из Благаја „удао“ се за удовицу.

Буна

Село с обје стране бунске ћуприје. Један дио кућа је на брежуљку високом до 50 м. над десним бријегом Буне, други дио у равници с обје стране Буне. Село на отворену простору, те у њ дувају без запреке разноврсни вјетрови. Сељаци се баве поглавито земљорадњом, и то већином виноградарством. Већином су кметови, а има Мостараца који су изашли на своја имања и на њима стално живе. Сељаци немају своје планине, већ дају стоку на млијеко разним плаништацима.

Буна је врло старо насеље и околина Буне је богата траговима старих насеља. Она је у средњем вијеку била једна од знаменитих скела на великоме трговачком друму, који је ишао с Приморја у Босну. У XIX. вијеку на Буни је живио знаменити Али-паша Ризванбеговић, који је изградио по Буни неколико врло лијепих зграда, затим посадио многобројне воћњаке и винограде. Од данашњих породица најстарији су *Ћемаловићи*. Они причају да су давно доселили од Вргорца. Има их 2 куће. – *Хаџиосмановићи* су доселили из Љубиња прије Али-паше. Има их 2 куће. Све остале бунске породице доселиле су за вријеме или послије Али-паше. – *Балалићи* су од православних Иванбеговића у Благају. Отац им је био барјактар у Али-пашиној војсци. Има их 1 кућа. – *Баштоване*, старином Волиће, добавио је Али-паша из Требиња да му раде у башчама. – *Хаџића* је отац дошао их Фатнице да буде Али-пашиној дјеци дадија (забављач). Има их 2 куће. – *Дрљевића* прадјед дошао је из Билеће у Мостар, па су купили на Буни иметак прије 20 година. Има их 1 кућа – *Ђикић* је прешао из Мостара на имање прије 10 година. Има их 1 кућа. То су све муслиманске породице. – *Глумичић* је дошао из Лике овдје за службом, па се овдје оженио удовицом. Узео је и женино крсно име Јован-дан. Овдје их само 1 кућа. – *Љепава* је прије 40 година дошао из Седлара у Попову. Слави Тројичин-

-дан. То су православне породице. – *Леко* је дошао с Лединца у Бекији као слуга, па пошто му је газда умро остао је на његову имању. Овдје 1 кућа. – *Вучина* је дошао због сиромаштва с Тријебња у Дубравама, послије Али-паше. Овдје их 1 кућа. – *Брљевићи* су дошли као Али-пашини кметови из Кљенка код Вргорца. Има их 5 кућа. – *Мандарића* дјед је дошао с Винице у Брођну прије Али-паше, па је живио у околини, а овдје га је укметио Али-паша. – *Баришића* отац дошао је из Кљенка код Вргорца. Има их 3 куће. – *Цебе*, њихов отац дошао је са Слипчића у Брођну. Има их 2 куће. – *Блажевић* је дошао као ковач са Слипчића. Има их 1 кућа. – *Ћорић* је „Лацманин из Лацманске“. Прије 60 година побјегао је из аустријске војске, живио је у Бијелом Пољу, па је прије 30 година дошао овамо. Има их 1 кућа. – *Владић* је дошао прије 30 година из Цима. Овдје их 1 кућа. – *Зломислић* је прије 50 година дошао из Црнча код Широког Брига. Има их 1 кућа. – У исто вријеме доселио је *Солдо* из Бритвице и *Топић* из Оклаја, оба у близини Широког Брига. Ово су све католичке породице. Осим тога овдје стануje и *Ибро Черкез* чији је отац доведен из Азије за роба Али-пашина, ослобођен је, пошто је Али-паша умро.

*Ортијеш**

Поред пута Мостар–Буна на присојној страни и на тјемену брда Мукоше, које се, састављено од терцијерних лапораца, пружа у правцу СЗ–ЈИ, средином поља. У селу нема врела ни чатрња, па воду пију с Неретве која није далеко. У селу је необично хладно, када пуне „Правац“ (сјевер), који каткад и стабла изваљује. Село нема шума, а мало и испаша. Сељаци су махом кметови, али сваки има и своје земље. Од жита плаћају половину (ако ага даје сјеме), трећину или четвртину, од лозе ако је агин трс плаћа кмет половину, а иначе трећину или четвртину. Аге су Муслимани и православни из Мостара.

Дио села на присојној страни зове се Ортијеш, а на врху брда је Лакишевина. Први дио има двадесет и пет кућа, које су распоређене у четири мање, у правцу СЗ–ЈИ поредане, групице, а у другом осам кућа. Уз то је једна кућа с десне стране цесте, уз Неретву.

Село нема ни својих станова ни своје планине. Љети дају стоку на млијеко Невесињцима и Подвележцима.

Од чега је сеоско име настало не знају. Причају да је село постало од „збјега.“ Кад је некад куга морила и кад је Баћевиће поморила, побјегла су нека чељад из Баћевића у шуму и засновали данашње село. Који су то били становници не зна се. Данашњи становници су сви досељени послије те куге. Најстарија породица *Црногорци* причају да су се прије 150 година доселили из Црне Горе (не зна или из Цуца или из Бјелица). Породица готов самрла. Славе Јовањ-дан. – Иза Црногораца одмах доселиле су *Карадеглије* из Херцег-Новога. Славе Ђурђев-дан. – По старини трећи *Крњеушићи* доселили су због крви из Зубаца, стајали су у Мулицама (Дубраве), а одатле прије 100 година на читлук у Ортијеш. Славе? – Иза њих су, има готово 100 година, доселили *Медани* из Храсна због непозната узрока. Овдје их је посљедња куга затекла. Славе Јовањ-дан. Осим православних, прије посљедње куге становали су Муслимани Дилавери, који су овдје самрли. Иза посљедње куге су доселиле ове породице: *Вуковићи* су поријеклом из Старе Загоре, живјели су у Дубравама, па су овдје

* Ртијеш

прешли на читлук. Славе Јовањ-дан. – *Берберовићи* су дошли прије 50 година из Богодола „због рђе." Славе Јовањ-дан. – *Јелачића* дјед прије 80 година доселио је из Дабрице, а старина им је од Требиња. Славе Климуњ-дан. – *Вановићи* су однекле из Далмације доселили прије 50 година. Славе Ђурђев-дан. – *Јурићи* су доселили због сиромаштва прије 50 година са Слипчића. Славе Јовањ-дан. – *Михић* је прије десет година купио овдје земљу, па се преселио из Дубрава. Слави Никољ-дан. – Муслимани *Пеце* су прије кратког времена преселили на своју земљу из Мостара. – Муслимани *Буљубашићи* доселили су иза окупације из Никшића. У Лакишевинама живе *Шупљоглави* и *Иванишевићи*. Дјед Шупљоглава доселио је прије 80 година од Требиња, (гдје их има и сад). Некад су се звали Николићи. Славе? – *Иванишевићи* су старином из Петровића (Опутна Рудина), овдје их је преселио ага из Богодола с лијеве стране Неретве. Има их још у Невесињу и Мостару. Славе Јовањ-дан.

Осим неких, доста младих, гробова нема у овом селу других старина.

Јасеница

Око извора, с обје стране ријеке Јасенице, у сјеверозападном углу Бишћа. Ријека Јасеница је од двоструке користи селу: прво, што стока и људи пију воду с ње, а друго, што њом топе њиве. Ирадна земља је око кућа и у пољу. Земља на обалама Јасенице је врло плодна, јер је зими плави ријека, а љети залијевају водом. Земља у селу сва агинска, а у Пољу је слободна сеоска. Ову су земљу добили сељаци тиме, што су обрадили меру. Аге су већином Муслимани из Мостара. Агама се даје од жита трећина, а од винограда четвртина.

Један дио села на подножју брда Криводола, а други уз ријеку. Сваки од ових дијелова разбијен на мање збијене групице. Село је разбијено на петнаест мањих групица, у њему живи двадесет и осам породица, а има свега шездесет и три куће. Сељаци су сви католици.

Најстарија породица су *Милићевићи*, за њих се не памти одакле су и кад су дошли. Католика Милићевића има доста и већина их је доселила из Броћна, па ће вјероватно и ови бити отуда. Кад су доселили *Бобани* било је у селу свега пет племена. Вјероватно ће то бити најстарије прородице: Милићевићи (2 куће), Ловрићи (1 кућа), Дрмаћи (5 кућа), Делићи (2 куће), Вукше (2 куће). – *Вукше* су најстарији, одмах из Милићевића, доселили су давно од Љубушкога, не знају када су ни због чега су доселили. – *Ловрићи* су доселили прије 100 година из Крехина Граца у Броћну. – *Дрмаћи* знају да су се прије 100 година доселили из оближњег села Родоча. – Једна кућа *Делића* доселила је из Криводола (Опћина Крушево) има више од 100 година, а друга из истог села прије 10 година. Биће да су једно племе. – *Крижанићи* само знају да су и они из Крушева, али када, због чега и из кога села не знају. – *Бобани* су доселили из Грабове Драге, по прилици прије 80 до 100 година. – И *Мартиновићи* су се у два маха доселили из Миљковића. Прије 80 до 100 година доселили су праоци од данашњих пет кућа. Други су доселили прије 70 година. Прве зову и Миљке. – *Чуле* је из Чула у Крушеву. Када је доселио није забиљежено. – *Ђебе* су доселили прије 80 година са села Слипчића – За *Марјановиће* је забиљежено да су доселили прије 60 година, али није забиљежено одакле су. – *Бошњаци* живе одавно у ближем селу, па су преселили у Јасеницу прије педесет до шездесет година. – *Буховац* је Ребо из Бухова, доселио је прије педесет до шездесет година. – И *Павловићи* (Прасци) доселили су се тога времена из неког села од

Љубушког. – *Араповићи* (Ћоре) су једни са Слипчића, а други с Доброг Села. Обоји су доселили прије 50 година. – У исто вријеме доселили су с Доброг Села *Беванде* и *Смиљанићи* из Криводола (Крушево), *Баришићи* „испод Љубушког", и Муслиман *Агић* из Бекије. У исто вријеме доселили су *Блажевићи* и *Пилиповићи*. Испитивач је заборавио рећи, одакле су доселили. Прије 20 година Муслиман *Ђозлић* преселио је из Мостара на своје имање. Прије четири године „удо" се Јозо *Смољан* из Родоча за Вукшину удовицу и Перо *Лончар* из Залика за Марјановића удовицу. Сељаци су већином досељавали као кметови. Крсних имена немају. Од старина спомиње се једна хумка са три старе гробнице, затим три старе камене јако нејеђене ћуприје и *калдрма* од старог пута Мостар–Љубушки.

*
* *

Опис села *Ходбине* нестао је пошто су подаци за општи дио употребљени. Овдје ћемо додати и неколико биљежака о породицама из села Врањевића, у коме смо испитали само поријекло становништва, а остале појаве нијесмо могли испитати.

Врањевићи су источно од Бишћа у ӱздужном доста тијесном, скаршћеном улегнућу које се пружа од Благаја према југоистоку. Становници су већином Муслимани који се баве искључиво сточарством. Земља је већином агинска. Воду пију с бунара Коритника и врела Буне.

Чомор (6 кућа) и *Голош* (5 кућа) су старјеници. – *Обрадовића* дјед дошао је из Ходова. Из презимена види се да су били хришћани, али о томе не причају. Има их 3 куће. – За *Башиће* се само зна да су веома давно доселили с Љескова Дуба (Невесиње). Има их 6 кућа. – *Церовине*, њихов је дјед дошао их неког села у Гацку. Има их 2 куће. – *Бабовића* отац дошао је у момаштво из Требиња у Благај. Има их 1 кућа. – *Кукрице* су потурчењаци од католичке породице Кукрица из Љутаца у Худову (Дубраве). Кад су доселили, не зна се. – И *Чолићи* су из Љескова Дуба, доселили су по свој прилици у првој половини XIX. вијека. Има их 3 куће. – *Ћупине*, њихов дјед доселио се из Биограда у (Невесињу). Има их 3 куће – *Обади* су из Хајдина у Турској. Има их 2 куће. – За *Лулиће* веле само да су одавно овдје. – *Бојичића* дјед доселио је из Котеза у Попову. Има их 3 куће. – *Жетица* је старјеник, „потурчио се" у Врањевићима. – *Мустафића* оци доселили су из Тријебња (Дубраве). Има их 3 куће. – *Шафро* је доселио с Ротимље из Дубрава. Има их 1 кућа. – *Смајић*, циганин његов је дјед доселио однекле их Дубрава. Има их 1 кућа. – *Володер* је из Подвележја. Има их 1 кућа. – *Жарко* је из Дабрице, отац му је дошао на читлук. Има их 1 кућа. – *Марић* (Мрнђић) је из Подвележја. Има их 1 кућа. Све су ово Муслимани, осим тога имају још двије католичке породице са седам кућа и то су: *Перићи*, њихов отац доселио је с Тријебња. Крсно име? Има их 5 кућа. – *Пуљићи* су дошли прије 30 година из Ходова. Има их 2 куће. Славе?

БИЈЕЛО ПОЉЕ

Поље има облик троугла, чијом најдужом (западном) страницом протиче Неретва, и од које се дно поља полако диже, па се најпослије између појединих ртова околних планина, у облику веома извучених купа од наноса, увлачи у брда. Дно пољско састављено је у дубини од терцијарних флишних, незнатно поремећених стијена, на површини преовлађују крупни облуци у крупнозрну пијеску. Источне и западне ивице састављене су од кретацејских јако набраних кречњака. Бијело Поље је тако дубоко усјечено у Вележ, да се тектоника Вележи може непосредно проматрати. Види се да су слојеви набрани у једну велику синклиналу, која почиње изнад Сјеверног логора, па се у облику великог лука пружа до села Кути и Зијемаља. На тој великој геоантиклинали виде се мањи и већи расједи и мање секундарне боре. Сјеверне ивице, саставни дио Прењ-планине (у смислу *Цвијићеву,* Глас. срп. ак. LVII) састављене су од доломита, вјероватно тријаских. На дну пољском избијају у Хумима верфенски шкриљци, од којих је хумчић Криж, пружају се СЗ–ЈИ, падају СИ и тону под шљунак и млађе стијене.

Ивица пољска је неправилна, стрменита. Разним јаругама завлачи се у планину. На ушћу јаруга сталожене су велике купе од наноса. Угао под којим се сијеку ивице од купа са планинским падинама чини линију на којој сељаци граде своје куће. У вишим ивичним партијама пољским терцијерни слојеви избијају на површину, у нижим слој шљунка има на неким мјестима дебљину од 30 метара. Интересантно је *образовање вртача у шљунку.* То образовање условљава подземна цјелокупна водена издан, чији карактер условљава непромочива терцијерна подлога. Све су те вртаче љевкасте, необично стрмих ивица и врло свјеже, тако да је силазак на њихово мало, једва 2 м. широко дно, немогућ. Ово образовање вртача (од којих су неке имале и по 20 м. у пречнику) нема везе с карсним процесом, а ни са једностраним стропоштавањем. То су *алувијалне вртаче у шљунку,* а условљене су подземним кретањем изданске воде.

Рт Орлов Кук раздијелио је поље на јужни нижи и равнији и сјеверни стрменитији и неравнији дио. У јужном су села само на ивицама, а у сјеверном су махом по дну и то даље од ивица. У јужном су села: Равчићи, Кути и Ливач, а у сјеверном: Потоци, Хуми и Лишани, Подгорани, Приграђани и Жељуша. Сва су ова села испитана, само су се описи Потока, Кути и Ливча, и Приграђана изгубили пошто је материјал из њих употребљен.

Равчићи

На почетку Бијелог Поља, с лијеве стране Неретве на подножју Вележи, у осоју, с обје стране повременог потока Сушице. Зиратне земље испод куће. Стални извор Воденица и Неретва задовољавају потребе сеоске. Четири петине земље и данас је агинска. Ага узима трећину, ако не даје сјемена ни волова, а иначе половину. Ако ага не даје сјемена ни волова, а побире четврту оку, тада сељак слуша агу (дотјера дрва, слуша љети кад изађу на теферич и на хладовину). Муслимани су слободни, дају земљу хришћанским сељацима, које зову „придржницима“ на обрађивање.

Село се дијели на три дијела: с југа је Суви До, одмах од Сушице на сјевер су Равчићи, а онда је на сјеверу Тасовина. Куће разређене и поређане у низ. У селу има између шездесет и седамдесет кућа.

Љети иду са стоком на Зијемља, други на Ћехоје, а трећи на Плочно. Сељаци још од старина изгоне на неке од ових „планина“, а неке су купили тек у новије вријеме.

Како је село постало не зна се. Старинци су Муслимани *Марићи* и *Мирице.* Од досељеника само су двије породице (Антељи и Лозе) доселили прије куге, а све су остале послије куге. – *Слипичевићи.* Муслимани, старином из Залика (прво село до Мостара), раселили се због непозната узрока прије 150 година. Једни су отишли на Рашку Гору, други у Ливач, а трећи овдје. Они с Рашке Горе и у Ливчу су изумрли. – Иза ових, прије 100 година, доселили су *Антељи* од Атељевића из Љубомира „због рђе“. Старији сељаци памте кад их је било само двије куће, а сад их има у селу и околини 20 кућа. Славе Аранђелов-дан. – Иза Антеља доселили су и *Вучићи* из Љубомира. Славе Никољ-дан. Иза куге су у један мах доселили: Греде, Бовани, Дошле, Лозе, Мискини и Прољети. – *Дошле* су од братства Михојевића у Попову. – И *Греде* су старином Поповци, живјели су у Богодолу, па их ага пресели у ово село. Славе?... – И *Лозе* су прије 200 година доселиле „од Требиња“ у Богодо, па их ага премјести у Равчиће. Има их у Мостару и Равчићима. Славе?... – *Мискини* (Логићи) су с Глуве Смокве у Шуми. И данас их има тамо. Славе Шћепањ-дан. – И *Бовани* су из Шуме. Славе Јовањ-дан. – *Вулића* мати била је од Бована, удала се на Слипчиће, обудовила, па се вратила у род. Славе Никољ-дан. – И *Прољети* су из Шуме. Славе?... *Шкори* су доселили из Баћевића прије кратког времена, због тјескобе. – *Кожул,* католик, доселиле га аге из Бекије, одмах иза куге. – *Залихић,* Муслиман, преселио се прије кратког времена из Ливча, јер му је Бискуп Буцоњић добро платио имање, а населио католике из Бекије. – *Микулићи,* католици, старином из Ракитна, живјели су у Драчевицама и Гнојницама, па их ага преселио. – *Шкобићи,* католици, старином из Ракитна, живјели су на Зијемљима, па пошто тамо није било католика, преселе у Равчиће. – *Пуце,* Муслимани, из Драчевица; тамо су продали бискупу земљу па прије четири године преселе у Равчиће.

Хуми и Лишани

Село разбијена типа, разбацано по „читлуцима“ с великим окућницама. Сељаци су махом кметови, плаћају махом трећину (без измета). Куће су разбацане у мале породичне групице.

Лишани иду на планину на Велика Руишта, а Хуми на Застоље код Зијемаља. Не плаћају траварине јер су планине у бјелопољској општини. У селу живе православни, муслимани и католици.

О постанку села није ништа познато. У селу имају три старјеничке породице са 16 кућа, а то су: *Ђурићи* (7 кућа) *Мујани* (2 куће) и *Хубани* (7 кућа). Сви

су Муслимани. – *Марић* је дошао прије 100 година из Горанаца од куге. Има их 4 куће. – *Омановића* је отац дошао из Кути на читлук. О својој старини не знају ништа више. Има их 2 куће. – *Дабићи* су старином из Љубомира, доселили су из ближег села Потока прије четрдесет година на читлук. Има их 4 куће. Славе Ђурђев-дан. – *Аћимовићи* (Пејаци) побјегли су из Љубомира од Баја Пивљанина, који је тражио да му издају агу Ресулбеговића, који је за њих био добар. Они су од братства Мијановића, којих и данас има у Љубомиру. Има их 9 кућа. Славе Лучин-дан. – *Суше* су доселили од Требиња у Равчиће, па им је отац амо преселио. Има их 4 куће. Славе Аранђелов-дан. – И *Ковачићи* су однекле од Требиња, живјели су у Кутима, па им се баба удала за Аћимовића и превела њих. Има их 4 куће. Славе Јовањ-дан. – *Калеми* знају да су најприје стајали на Борцима, од куге су бјежали на Јасењане, па су се опет вратили на Борке, па су отуда прешли овамо. Веле да су иста породица са Пантићима у Преграђанима, Симићима на Јасењанима и Богдановићима у Невесињу. Они су дакле Малешевци из Рудина. Има их 4 куће. Славе Игњат-дан. – *Чваљина* је из Чваљине у Попову, ходао по селима као дунђер, па дошао у „сулоштво" Пејдиној дјевојци. Слави Аранђелов-дан. Има их 1 кућа. – *Товаришићи* не знају одакле су. Има их 2 куће. Славе Ђурђев-дан. – *Тилимбат* је прешао из Жељуше у „сулоштво". Има их 1 кућа. Славе Васиљев-дан. – *Моро*, Муслиман доселио је из Коњичке Жупе прије 20 година. Католичких породица има седам; од њих су само *Билићи* доселили прије сто година од Широког Бријега, а све су остале доселиле прије десет до четрнаест година из разних села у Броћну; населио је већином бискуп на имање Муслимана који су се раселили. Те су породице: *Јовић*, *Капурал*, *Црњеж*, *Приморац*, *Доко*, *Кордић* и *Јеркић*. Од сваке породице има за сад само једна кућа.

Жељуша

С јужне и западне стране главичице Умца у сјеверо-западном дијелу Бијелог Поља. Двије чатрње већи дио године задовољавају село водом, а кад оне пресуше, добављају воду с Неретве. Зиратна земља већином агинска, има нешто и откупљене, аги плаћају трећину од бијелога (жита), а петину од зелени. У селу има и доста ходалица, на којима се сељаци сваки час измјењују.

Село се не дијели на махале, јако је разбијена типа, сродничке куће образују мале групе.

Један дио села купио је иза окупације своју земљу код Ћехоја у Бањ Долима и Рат Камену у коњичком котару и ту љети изгоне стоку. Други дио укметио се и на земљу у Застољу и на Зијемљима, па ту изгоне стоку. У планини остају дуже, од Спасова до Лучина-дне.

О постанку села и његова имена не зна се ништа. Било је „стећака" с десне стране цесте па су их употребили за цркву.

Најстарија породица су православни *Тилимбати*. Од православних породица у Бијелом Пољу Пејде у Кутима су најстарији, а одмах иза њих су Тилимбати, који су веома давно доселили из Попова. Исто су племе са Зечевима у Мостару. Славе Васиљев-дан. – *Шаговновића* „ђедов ђед" доселио с Баљака у Рудинама. Славе Јовањ-дан. – *Пиштало* је од братства Огњановића у Бањанима. Дошли су прије куге. Славе Јовањ-дан. „Нема још ни сто година" како су *Дабићи* доселили са Жрвња у билећском котару. Славе Ђурђев-дан. – *Телебаков* дјед је из Љубомира. Слави Јовањ-дан. – *Драгићи* су старином из Корјенића; овамо су доселили прије 80 година с Рашке Горе. Славе Аранђелов-дан. – *Радовићи* су од братства Аврамовића, из Бјелица у Црној Гори. Славе Петковицу. – *Бојанића* мати удала се за Радовића у Жељушу, па превела и њега из Богодола. Слави Лучин-дан. Осим ових православних породица овдје су и Муслимани *Звонићи*, који каткад живе овдје, а каткад у Мостару. Овдје су почели да долазе прије 30 година, имају своју земљу.

ДУБРАВЕ

Дубравама се назива ниска зараван између Бишћа, Неретве, Габеле и Видова Поља. Састављена је од кретацејских кречњака и еоцених конгломерата и лапораца, који су дискордано сложени, како се на разним мјестима може проматрати, а особито на откривеном додиру еоцених лапораца (пуних нумулита) и кретацејских кречњака у понору под Гредом. Цијелу ту серију слојева готово под правим углом сијече дубравска зараван, висине 200–250 м. У тој заравни има безброј знакова да је ту процес распадања био претежнији од рада ерозије. Слој материјала од распадања је знатан, ријетко је тањи од 1 метра, а у потоку код Домановића и код Тасовчића и до 4 м. Непромочивост еоцених слојева утиче на развијање површинских ријека, а томе помаже у области кречњачких слојева и дебео слој живице. Све ове особине утичу на развијање збијеног типа села. Поред тога област је шумовита, а положај села није толико зависан од инсолације и вјетрова.

Почитељ

У Почитељу разликујемо Град и Шевач Њиве. Град, прави Почитељ, је на лијевом доста стрмом бријегу Неретве, а Шевач Њиве, четврт сата источно у дубравској заравни. Згодан дефанзивни положај и близина Неретве утицали су на положај Почитеља, а Шевач Њиве развиле су се од исходних кућа почитељских ага и бегова. Највећи дио кућа је у Граду, који има збијен тип, тип варошице, док су Шевач Њиве разређенијег типа. Већина Муслимана има од старина своју земљу, а има их који су били кметови па се откупили. Православни и католици су већином кметови а неки имају и своје земље. Агама дају кметови трећину или четвртину, ако чине измет (један дан орања и два дана резања лозе). Неки дају мјесто тога масло и браве.

Село нема своје планине, већи дио њих и не гони у планину, јер немају довољно стоке, остали дају љети стоку сељацима из Храсна и Невесиња, па је гоне на планину.

Из историје је познато да је Почитељ као град постојао још у средњем вијеку. При продирању Турака у Херцеговину око Почитеља су се водиле дуге и крваве битке.

Од старог почитељског становништва сачувало се мало. Најстарије породице доселиле су се, кад је освојен Будим од Турака. Исто тако има их који потичу из некадашњих турских дијелова Лике. Из Будима су доселиле ове породице (по рачуну сеоском прије 200 година): – *Чулићи* (3 куће), *Циха, Диздари и Халилагићи* (4 куће); *Веледари* и *Хасићи* су поријеклом од православних *Штета* из Дубоке иза Стоца. Дошли су прије куге. Има их 6 кућа. – *Ресуловићи* су од Ресулбеговића у Требињу. Дошли су у другој половини XIX вијека. Има их 2 куће. Ови у Почитељу тврде да њихова породица води поријекло од Црнојевића. – *Шабановићи* су старином из Јасоча у Дубравама. Стали су ниже Метковића у Сливљу. Има их 6 кућа. – *Махмутагићи* су из Лике. – *Алагићи* (Шишићи) су из Рудине, код Удбине у Лици. Има их 3 куће, а има их још у Коњицу. – *Кадићи* не знају одакле су. – *Тасе* су прије 200 година доселили из Тасовчића. – *Капетановићи* или *Гаврани* су били дуго капетани овог града. – *Бушкаило* је прије куге дошао из Братача у Невесињу, па се укметио у Тасе. Има их 3 куће. – *Бегићи* су веома давно дошли из Старе Габеле. Има их 3 куће. – *Ибруљи* су вјероватно из Вргорца. – *Ћулурија* је из Темишвара. Био је тамо бубњар у турској војсци. – *Капићи* су старином из Храсна, живјели су у Темишвару. Има их 7 кућа. – *Рахић* је из Локава од породице Сабљића. Има их 1 кућа. – *Бојчић* је „из Котеза из Унђуровине" (Далмације). Има их 3 куће. Ово су све муслиманске породице а сад долазе православне:

Поповац је старином из Попова из Мркоњића. Дошли су прије 80 година из Влашке (Рудине), па су изучили занат. Овдје само једна кућа, слави Никољдан. – *Тољи* или *Тохољи* су старином с Богдашића, овдје су дошли с Хргуда* прије 60 до 70 год. На Хргуду се зову Топаловићи. Има их овдје 8 кућа. Славе Ђурђев-дан. – *Чучак* је дошао из Жрвња. Има их 1 кућа, а има их и у Стругама (Габела). Слави Ђурђев-дан. – *Гутићи*, које зову још и Кутлићима и Божовићима дошли са Жрвња прије 60 год. Славе Лучин-дан. – *Гутићи* су прије 60 година доселили из Кијева Дола у Попову. Славе Мратин-дан. Има их 2 куће. – *Радојичић* је прије 35 година дошао из Невесиња на презиму, па остао овдје.

Мотив из Херцеговине

* Ргуда

Има их само 1 кућа. Слави Никољ-дан. – *Милидраговић* је у исто вријеме дошао из Врањских на презиму, па остао. Слави Ђурђев-дан. Има их 1 кућа. Католичке су слиједеће породице:

Јеличића је ага прије 50 година преселио из Требежата. Овдје само једна кућа. – *Ђурашковића* отац побјегао је од војске, поријеклом је из Мађарске. Овдје 2 куће. – *Раич* је из Хутова у Храсну, дошао је прије 60 година на читлук. Има их 3 куће. – *Доко* је из Броћна дошао на читлук прије 80 до 100 година. Има их 2 куће. – За *Чутуру* се не зна одакле је. – *Мијатовић* је из Требимље* у Храсну, дошао је прије 100 година. Има их још на Домановићима, а овдје 1 кућа. – *Јагић* је дошао прије 70 до 90 година у кметство с Требежата. Има их 1 кућа. – *Бунтићи* су „однекле из Броћна". Има их 4 куће. – *Павловића* дјед је прије 80 година дошао из Броћна. Има их 1 кућа. – *Мијоч*, његов је отац дошао из Броћна за слугу у ага. Има их 1 кућа, и у Мостару их има. – *Јарак*, његов отац дошао је у службу из Требимља у Храсну. И *Вулетић* је дошао у службу из Храсна прије 70 до 80 година. Има их 2 куће. – *Прасац*, његов је отац прије 70 година дошао из Броћна. Има их 1 кућа. – *Дадића* дјед је дошао као момак прије 60 година из Попова. Има их 3 куће. – *Сулићи* су пошли из Милетине у Броћну прије 40 до 50 год. Стајали су у Круђевићима. Има их 1 кућа.

Домановићи и Рјечице

На рачвама цесте Столац–Мостар и Столац–Љубушки, на терену пуну врела, само мало потоцима исјечену и густо обраслу шумом (храстовом). Село јако разбијеног типа, само онај дио уз цесту гдје су кафане и дућани постаје ушорен. Већином су кметови.

Не гоне собом у планину, дају стоку „плаништацима од Храсна до Невесиња". Плаништак плаћа од овце оку сира и од 70 драма до литре масла. Побравичар даје на брава по оку соли или по пола оке соли а пола жита. Прије су имали своју планину на Бахтијевици и Обрњину**. До половине XIX вијека сви су ишли на планину, доцније би само један скупио стоку цијелога села, а сад су и то напустили, јер „нема ражта".

О постанку села и имену Домановића не зна се ништа, старије су породице: *Зеленковићи* су веома стари, затекли су их Турци овдје, имају и данас своју земљу, а имали су и своју планину на Бјелашници, коју су напустили јер не држе много стоке. Има их у Опличићима, а има их и у Пазарићу само не знају, јесу ли њихов род. Овдје их има 6 кућа. Славе Шћепан-дан. – Муслимани *Лизде* су старинци у Житомислићу, звали се Дубравчићи, па се „потурчили" кад су Милорадовићи одселили. Има их 9 кућа. – *Стајчића* отац је дошао због сиромаштва с Банчића у љубињском котару. Има их на Банчићима, у Мостару, Сарајеву и Требињу. Овдје их двије куће. Славе Ђурђев-дан. – *Мркићи* су прије 300 година с Поплата. Звали су се Јокићима. Има их још у Клепцима. Има их 6 кућа. Славе Ђурђев-дан. – *Делић*, родом Личанин, био капетан у аустријској војсци, оженио се и овдје прије 20 година настанио. Слави Јовањ-дан. – *Вукасовића* је прадјед дошао прије 100 год. из Попова. Има их у Опличићима, Дубровнику и Попову. Славе Јовањ-дан. – *Јањићи* су с Банчића прије 50 година на Пјешивце, а прије 25 година овамо. Овдје их 1 кућа, а има их у Убоску и Клепцима. Славе Ђурђев-дан. – *Гаћићи* су из Локава, гдје их још има, прије 35 година. Има их још у Житомислићу. Славе Ђуррђев-дан. – *Карадеглић* се је доселио из Црвеног Грма* (котар љубушки). Слави Јовањ-дан. – *Ждралићи* су од Ждрала с Бањака (Рудине) прије 100 година. Има их 2 куће. Славе Ђурђев-дан. – *Андрић* је дошао прије 30 година с Пијесака. Само 1 кућа. Слави Ђурђев-дан. – *Ијачић* је дошао прије 50 година из Опличића, а у Опличиће су дошли прије 80 година од Црне Горе. – *Буквићи* су из Храсна прије 40 година. Има их у Опличићима, Стоцу, Мостару, и Метохији. Овдје 1 кућа. Слави Јовањ-дан. – *Каран* је из Дувна из Рашљана дошао прије 20 година за занатом. Слави Никољ-дан. – *Ћапин* је старином из Љубомира, овдје је дошао из Стоца прије 50 година, живи као крчмар. Има их у Стоцу и Мостару, а овдје 1 кућа. Слави? *Павићи* су с Влаховића, дошли су у Почитељ као калајџије па су одатле преселили за занатом прије 40 година. Има их још у Мостару, овдје 1 кућа. Славе Ђурђев-дан. Ово су све, осим Лизда, православне породице.

Муслиманске су породице ове: *Башићи* су старином из Врањевића, а овдје су дошли из Станојевића. Прије 30 година им мајка обудовила, па их довела у род. Има их 1 кућа. – *Шехитанићи* из Ходова, овдје дошли из Опличића прије 20 година. Има их 1 кућа. – *Скоруп* је дошао из Жиљева прије 9 година. – *Хасићи* су старином Штете из Дубоке, становали су и на Крчи код Рјечица. Њихово су племе Веледари, Оварковићи и Штете. Има их 4 куће. – *Капетановићи* су за вријеме последњег црногорско-турског рата побјегли из Корјенића. Има их 2 куће. – *Репеша* је поријеклом од католика Репеша код Метковића овдје прешао с Дубравца, служио у жандарима па се овдје настанио. Има их још на Тријебњу и на Дубравици. Овдје их 2 куће. – *Кохнића* отац је из Битуње. Има их и у Аладинићима. – *Делића* дјед је дошао из Софије у Бугарској као делија. Овдје их дошло женинство, па се и настанили. Има их још у Мостару, а овдје 2 куће. – *Бараковићи* и *Биједићи* двије различите породице побјегли су „пред буну" из Корјенића, Бараковића има 2 куће, а Биједића 1 кућа.

Католичке породице: *Николића* дјед је дошао од Метковића, кад је „Вранцуз градио цесту". Има их 3 куће. – *Поповићи* су Вратоши с Требимље**, побјегли су од глади. Славе Никољ-дан. – *Николићи* старином из Броћна, дошао под Рујницу, па им дјед, „Дадићева вакта" који је умро прије 43 године доселио овамо. Има их 3 куће. Не слави ништа. – *Крижанића* дјед дошао је из Љутог Доца прије 60 до 80 година. Најприје стали у Бивољу Брду. Има их 1 кућа. – *Катићи* (Волићи) су испод Жабе из Мошевића овдје су прешли из Прења, гдје их још има. Они у Прењу славе Никољ-дан, а ови су напустили. – *Мијатовић* је из Попова из Равнога. Дошао му дјед. Има их у Бротњу и Виду. Славе Сви Свете. – *Бунтића* је прије 60 година премјестио ага с Паоче у Броћну. Нема славе. – *Глибо* је прије 80 година дошао из Цима код Мостара у Тасовчиће, па га предигао ага прије 35 година. Само 1 кућа. Не слави. – *Черкез* је прешао прије 50 година („Али-Пашина вакта") из Мостара. Овдје 1 кућа. Не слави. – *Андруни* су из Попова из Чауша. Дошао Перин дјед, а Пери има преко 80 година. Има их 4 куће. Славили су Никољ-дан, а сад не славе. – *Рагуж* поријеклом од Стона, овдје им дошао отац с Бивоља Брда, гдје их још има. Овдје их 2 куће. Слави Никољ-дан. – *Краљ* је из Граца под Жабом дошао му

---

* Требиње
** Обрњину

* Црвених
** Требиње

отац прије 60 година. Не слави. – *Шуталов* отац поријеклом из Бољуни у Храсну, био у пандурима, па се населио прије 23 године. Не слави. – *Милићевић* је дошао из Броћна прије 10 до 15 година у кметство. Само 1 кућа. Не слави. – *Далматин* је из Драчева купио прије 10 година читлук у једног Муслимана, који је отпутовао у Азију. – *Матић* је прије 40 година дошао из Тријебња. Живио је на Бивољем Брду у Хотњу. Дизао их ага. Има их 2 куће. Славе Шћепан-дан по Божићу. – *Ногулица* старином из Попова, доселио је прије 30 година на Пашића читлук с Аладинића. Има их 1 кућа. Слави Никољ-дан. – *Шкутор* (Поповић) купио је прије 6 година земљу, па прешао из Добрана (Далмација). Само 1 кућа. Слави Сви Свете. – *Галића* отац је у Ошљему код Опузена убио човјека, па преселио. Само 1 кућа. Слави Сви Свете.

Опличићи

Источно од Рјечица на малом брдашцу с незнатним стрминама с доста сталних врела, из којих се зими и јесени образују мање ријеке. Сељаци су већином кметови, аге су Сточани, Мостарци и Требињци. Плаћа се трећина, а од лозе четвртина. Село је јако разбијена типа, а дијели се на једанаест дијелова: Турајловина (14 кућа), Подгређе (15 кућа), Шушљевци (9 кућа), Шкаљевина (13 кућа), Мејдан (13 кућа), За Потоком (10 кућа), Бат (6 кућа), Косовина (10 кућа), Гожак (26 кућа), Османуша (1 кућа), Хрсавац (4 куће). Немају својих планина, већ дају стоку љети на млијеко. Зими закупљују „траве" у Гњедцу с оне стране Брегаве. Траве разних ага, ограђене зидом, пасу се од Митрова до Видова-дне. Агама се плаћа двадесет до педесет форинти за једну зиму.

О постанку села и његова имена не зна се ништа. Становници су већином досељеници. Мисли се да су најстарији православни *Ијачићи* и Муслимани *Турајлићи*. *Ијачићи* су веома давно доселили из Корјенића од породице Стијачића. Има у селу старо гробље са стећцима које се зове Ијачића Гробље. Имали су и своју земљу, па им је отео Хаџибег Ризванбеговић. Овдје их има 8 кућа, а има их у Тасовчићима и Рјечицама. Славе Томин, а прислужују Аранђелов-дан. – *Пудари* су „одавна" преселили из Локава. Овдје их 1 кућа. Славе Ђурђев-дан. – *Хардомеље* су давно из Жабице „због крви" побјегли у Босну, па се опет у Херцеговину вратили. Има их 2 куће. Славе Петковицу. – *Ђонлаге* су прије 80 година доселили из Лике у Рјечице, па отуда овамо. Причају да имају своје породице негдје код Мостара, који се зову Шпирићи. Има их 2 куће. Славе Никољ-дан. – *Пухали* су Мужијевићи с Брштеника, старином вјероватно Предојевићи. Живјели су неко вријеме у Прењу. Има их у Мостару, Житомислићу, Прењу, Рабини и Клепцима. Славе Никољ-дан. – *Вукасовићи* су из Жаркова из Попова, дошли су прије 60 година. Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. – *Буквића* дјед дошао је из Храсна оне година, кад је аскер дошао (1851?). Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. – *Јевтић* (Кењић) дошао прије 70 година са Жрвња, побјегао с дјевојком, коју му нијесу дали узети. Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. *Дулаћ* је прије 65 година дошао из Придвораца од потребе. Има их 2 куће. Слави Госпођин-дан. – *Пелкић* (Црногорац) дошао је прије 70 година из Ортијеша. Мисле да је Црногорац, али по крсном имену (Игњат-дан), он је из Опутне Рудине. Има их 4 куће. – *Готовине* (Хунковићи) су од Хунковића удовице са Сливаља у Невесињу, коју је вјенчао неки Јеленковић. Славе Митров-дан. Има их 3 куће. – *Жижак* је вјероватно од Милићевића у Билећи. Овдје је дошао из Рјечица, узео Гаћића удовицу. Има их 1 кућа. Слави Никољ-дан. – *Ковачевића* (Млинаревића) дјед је побегао ради војништва из Италије. Овамо је прешао из Прења прије 30 година. Има их 1 кућа. Слави Митров-дан. – *Барзетин* је отац дошао због куге од Љубиња. Има их 1 кућа. Слави Никољ-дан. – *Спахић* је из Тасовчића оженио се из Опличића, па кад му је пунац умро преселио се у ово село прије 40 година. Има их 1 кућа. Слави Јовањ-дан. – *Проданов* је дјед дошао од потребе из Попова. Звао се Тубић. Слави Јовањ-дан. – *Пешут* је становао у Житомислићу и Мостару, па је прије 30 година дошао из Тасовчића. Слави Јовањ-дан. – *Јарак* (Ујичић) је дошао прије 25 година с Требимље. – *Антељ* је дошао из Стоца на Домановиће као ханџија, па је отуда прешао има 10 година. Слави Јовањ-дан. – *Дутина* старином из Мируша, живио је у Стоцу и Прењу, па је прије 60 година дошао да држи хан. Слави Шћепан-дан. – Дутина старином из Мируша, живио је у Стоцу и Прењу, па је прије 60 година дошао да држи хан. Слави Шћепањ-дан.

Муслиманске су породице ове: *Турајлићи* су прије 200 с Убоска, од православних Богдановића. Убили су некога, па све отишло за крв. Има их 14 кућа. – *Омановићи* су прије 50 година доселили из Бијелог Поља, гдје их још има, ради сиромаштва. Овдје 1 кућа. – *Биједић* је прије 40 година, уз буну, побјегао из Корјенића због црногорског зулума. Овдје 1 кућа. – *Бараковићи* су још граховске године побјегли из Корјенића због црногорског зулума. Има их 1 кућа. – *Голоши* су доселили прије 40 година са Зијемаља. – *Шејтанићи*, звали се Рахмановићи, доселили од Леутове куле у Прењу. Има их 4 куће. – *Шуте* су из Храсна од православних Шутала, прешли су прије 50 година из Станојевића у Рјечице, а одатле овамо. Има их 5 кућа. – *Клариће* је прије 30 година преселио ага из Прења. – *Зухрићи* су дошли из Прења прије 60 година. Има их 7 кућа. – *Хаџиомерковићи* су прешли из Мостара на свој читлук. Има их 6 кућа. *Диздаревићи* су 1874. доселили из Корита. – *Хоџић* је прије 80 година прешао из Пјешавца на читлук. Има иха 1 кућа. – За *Клепе* и *Косе* мисли се само да су веома стари. – *Чалук* је дошао 1906. из Босне. Цигани *Пилавџићи* су дошли прије 30 година за занатом из Љубјенице. Има их 2 куће. – *Каре*, Цигани, дошли су прије 45 година с Губавице. Има их 1 кућа. – *Дурићи*, Цигани, дошли су за занатом из Храсна Горњега прије 35 година. Има их 2 куће.

Католичке су ове породице: *Голужу* је прије 10 година доселио ага на читлук с Пјешиваца. – *Бено* је прије 60 година дошао с оне стране Неретве. Има их 2 куће. – *Прце* је доселио прије 50 година с Бивоља Брда на читлук. Славе Никољ-дан. Има их 3 куће. – *Перић* је дошао из Ротимље на Пјешивце, па се преселио прије 40 година у Опличиће. Има их 3 куће. Славе Никољ-дан. – *Кеч* (Милановић) преселио је из Јасоча прије 40 година на читлук. Има их 4 куће. Слави Никољ-дан. – *Рајич* из Хутова прије 30 година на читлук. Слави Лучин-дан. – *Разићи* и *Оманићи* су недавно из Прења. Разића има 5 кућа, а Оманића? – *Пенаве* су „однекле с оне стране Неретве". Има их на Широком Бријегу. Овдје их има 8 кућа.

Пијесци

Поред цесте Домановићи–Буна, на доста равну земљишту, које има извјесне карсне особине. Нема сталних врела, зато више чатрња. Већи дио сељака кметови, само неки имају поред агинске и своје земље. Ако сију своје сјеме, дају аги трећину, а ако ага даје сјеме, дају аги половину. У задњем случају мора чинити и измет (радити за агу, гонити дрва), а ако у читлуку има и траве,

даје аги масло. Село се дијели на шест махала: Коритник 8 кућа, Лушца 13 кућа, Топола 6 кућа, Будељевина 4 куће, Кула 5 кућа, Бијела Гомила 4 куће и Крч 1 кућа. Село јако разбијена типа. Планина немају, љети дају стоку у Невесиње на млијеко.

Не зна се како је постало село. Прије 60 година зна се да је било у селу само 7 кућа: Рахимићи, Пудари, Максумићи, Чолаковићи, Андрићи, Кузмани и Беговићи. Муслимани *Рахимићи* су старинци, од старина су имали планину на Бјелашници (Меки Дô). Цигићи, Арсланагићи и Пеце у Станојевићима су од њих. – Исто тако не зна се ни за поријекло Беговића. Има их и у Коњицу. Има их 1 кућа. – Православни *Пудари*, старином Ковачевићи, побјегли су из Риђана јер су убили харачлију. Ризванбеговићи их населе у Сјекосама у Габеоском Блату, али их ту подави грозница, па их премјести у Црниће, а одатле у Пијеске. Има их још у Локвама 3 куће, у Рабини 6, у Мостару 4, на Тријебњу 3, у Опличићима 2, на Пјешивцу 2 куће, а овдје 6 кућа. Славе Ђурђев-дан. – *Андрићи* су Буве из Колешка. Овамо им дошао прадјед из Опличића. Има их још у Опличићима, Речицама, Прењу и Губавици. Овдје их 6 кућа. Славе Митров-дан. – Муслиман *Чолаковић* је дошао прије 60 година из Јасенице, јер се завадио с агом. Има их 3 куће. – *Кузмани* причају да су старинци и да су поријеклом од Милорадовића, други веле да су они били Милорадови чобани. Имају и данас своју стару земљу. Инокосни су у мушкој дјеци. Има их 5 кућа. Славе Никољ-дан. – Муслимани *Тојаге* су исти род с Кнежићима, Пашићима и Елезовићима, давно су дошли из Храсна, а поријеклом су од Капора у Мириловићима. Има их 4 куће. – *Максумића* дједа је ага протјерао из Граца код Љубушког. Има их још у Грацу и Подвележју, и овдје 1 кућа. – *Ћорлуке* имају још и сад своје земље у Попову, па су вјероватно отуда. У ово их је село премјестио ага прије 50 година. Има их у Козицама, Тријебњу, Храсну, Чапљини и у Броћњу (католика). Овдје их 4 куће. Славе Јовањ-дан. – *Мићевић* је одавно доселио с Удрежња у Житомислић, а одатле је прешао прије 15 година на своју земљу. Има их још у Житомислићу. Славе Аранђелов-дан. – *Глухићи* су старинци из Клепаца, имали су своју земљу, па им је Турци отели и они се преселе у Опличиће, па овдје. Има их 5 кућа. Славе Ђурђев-дан.

На Чељковини омеђине од кућа Симића, који су се одселили у Житомислић.

Прењ и Аладинићи

Источно од Опличића на доста равну, према Брегави благо нагнуту терену, у присоју и на повијарцима мањих узвишења. Село има више извора, нема своје испаше, јер је све подзирађено. Само три стариначке породице имају своју земљу. Село разбијена типа, дијели се на три дијела: Брестовачу (8 кућа), Понор (13 кућа), Кљеутова Кула (10 кућа). Сви старинци имају на Црвњу катун Прењ, на који су редовно до окупације сви изгонили стоку. Сада гони само један, и он скупи сву стоку из села. „Траве“ имају с ону страну Брегаве, које се зову Рогојевац, Гњедац, Главице и Хабатнице. Траве су Шарића, Мехмедбашића из Стоца и Муминагића из Почитеља. Цијело се брдо дијели на поједине *траве* или *хараче*, а ови се дијеле на *чејреке* или *кобиле*. Нијесмо могли измјерити величину једног *чејрека* или *кобиле*. При плаћању рачуна се да на једном чејреку или кобили има испаше за 1 коња, за 3 говеда и за 11 брава. За кобилу испаше плаћа се од 12 до 13 форинти. Пасе се од Митрова до Ђурђева дне.

Сви сељаци не гоне на траву; то раде само имућнији. Стога сиромашнији пасу по Дубравама, око њива и око кућа.

О имену и постанку села не зна се ништа. *Оманићи, Алихоџићи* и *Пухали* су старинци. Само су Пухали православни, остали знају да су сви били хришћани, Алихоџића била је увијек само по једна кућа. – *Шишић* (Алагић) је доселио прије 50 година из Почитеља на имање. Овдје само 1 кућа. – *Бурићи* су Чорбаџићи из Мостара, доселили су прије 60 година на своје имање. Има их 8 кућа. – И *Капић* је дошао из Мостара на имање прије 15 година. Овде 1 кућа. – За *Селимиће* и *Вујновиће* зна се само да су потурчењаци, али одакле су не знају. – *Жујо* је старјеник из Жујине Омеђине код Ошанића. Има их 3 куће. – *Беговић* је године 1858. побјегао из Скозји Грма и Корјенићима, од Црногораца. – *Ћеримић* је старинац у Пјешивцу. Доселио за вријеме Хаџи-бега. Има их 1 кућа. – *Мисић*, Циганин, живи од куге овдје. Има их 2 куће. – И *Кларићи* су исто тако стари. Не зна се окле су. Има их 1 кућа. – *Шетка* је дошао из Црнића (Дубраве) на читлук прије 50 година. Има их 2 куће. – *Жаркушић* је из Рјечица, селио је у Турску, па се прије 15 година овдје настанио.

Православне су породице слиједеће: *Покрајчић* је прије куге, по прилици прије 90 година из Аладинића прешао на читлук. Слави Шћепањ-дан. – *Андрића* прадјед је дошао са Жрвња. Има своју земљу. Овдје их 8 кућа. Славе Митров-дан. – *Пеш*, његов дјед од Салатâ. Слави Митров-дан. Овдје 1 кућа.

Католичке су ове породице:

Марковића прадједи (Стојан, Влахо и Виде) с Боројевића. Покојноме Влаху било 10 година кад је дошао, живио је 120 година, а умро је прије 15 година. Једни се од њих овдје зову Паламете. Свега их овдје 7 кућа. У Боројевићима су Чоке, Марковићи, Станићи, Ногулићи, сви Марковићи; од њих су Банићи на Тријебњу, има их у Пјешивцима. Има своју „траву“ преко Брегаве, на којој ради и земљу и на којој стока остаје од Никоља дне до планине. Сви су славили Ђурђев дан, а сад су побацили неки и узели Сви Свете. – *Катићи* су Цурићи из Попова, доселио им прадјед због сиромаштва. Има их на Домановићима и на Клеку. Овдје их има 6 кућа. Славе Никољ-дан. – *Перише* су с Ротимље протјерале аге прије 90 година. Има их 3 куће. Славе Никољ-дан. – *Рагужи* су из Крушева иза Брегаве дошли на читлук прије 50 година. Њих има много, постоји пословица: „Има их ко и Рагужа“. Овдје их 4 куће. Славе Никољ-дан. – *Баје* су Цурићи из Глумине у Храсну прије 50 година. Овдје их 2 куће. Славе Никољ-дан. – *Прчак* прије 50 година од породице Павловића из Глумине. Има их 4 куће, а један је дошао из Дабрице уз буну. Има их 4 куће. Славе Никољ-дан. – *Пажини* су прије 80 година дошли из Попова на читлук. Има их у Љуцима (Дубраве), овдје их 4 куће. Славе Петров-дан. – *Обрадовићи* су прије 60 година доселили из Попова, из Ластве. Славе Лучин дан. – *Маслаћев* отац дошао је с Борута код Попова прије 50 година на читлук. Има их још у Љубјеници, а овдје 1 кућа. Слави Ђурђев-дан. – *Мачинко* је дошао због сиромаштва из Глумине, гдје их још има, прије 50 година. Има их 2 куће. Славе Шћепањ-дан. – *Милановићи* (Кечи) дошао му отац за ђака у „думе“ (свештеника) прије 50 година из Крушева. Овдје их једна кућа. Слави Никољ-дан. – *Милинковића* отац је дошао прије 60 до 70 година из Попова. Има их у Гњилиштима, овдје 2 куће. Славе Сви Свете. – *Бабићи* су из Попова из Чавша, гдје и сад имају своје земље. Славе Никољ-дан. *Бојчић* Ђуро дошао је као дунђер из Блатнице у Броћну, живио и у Мостару. Има их у Мостару и Блатници. Слави Никољ-дан. – *Гајтановића* отац из Италије побјегао из војске, звао се Чихорић; кад дошао, имао је око себе гајтан па га прозвали Гајтановић. Нема славе. Овдје

их 1 кућа. – *Жилићи* су прије 40 година дошли из Борута. Има их у Габели. Овдје их 3 куће. Слави Никољ-дан. – *Хуцелија* из Попова прије 50 година. Има их 1 кућа. Слави? – *Матићи* су прије 30 година доселили због сиромаштва из Тријебња. Има их 1 кућа. Славе Шћепањ-дан. – *Густин* је из Зелениковца код Храсна, дошао прије 70 година. Има их још у Зелениковцу и Прапратници. Овдје 1 кућа. Слави?

Овдје су становале породице: Хрњичићи, Љути, Дрежанчићи, Клепе, Јаркочи, Чорбаџићи, па се одселили.

Тријебањ

У Горњим Дубравама, на терену доста равну с више главичица. У селу има више врела, али и чатрња. Сељаци махом кметови, аге су Сточани и Мостарци, православни, муслимани и католици. Село је јако разбијена типа. Село се дијели на ове махале: Чардаци (седам кућа), Куће (пет кућа), Главица (двије куће), Капића Авлија (десет кућа), Идризова Махала (осам кућа), Кула (десет), Циганска Махала (три куће), Гај (четири куће), Црквена Махала (три куће), Шутало Махала (седам кућа), Вучине (двије куће) и Пажин (три куће).

Један дио сељака има планине на Црвњу и у Бјелашници, а остали дају љети стоку на млијеко у Удрежње, Бијењу и друга невесињска села.

Шакоте су прије 300 година дошли из Црнића због зулума, а старином су Златанићи испод Голије. Има их 15 кућа. Славе Јовањ-дан. Муслимани *Мустапићи* прије 120 година доселили из Храсна због сиромаштва. Исто тако и *Хасанагинићи* прије 200 година из Мостара на своје имање. – *Шотре*, православни прије 80 година из Попова због сиромаштва. Славе Никољ-дан. – *Перићи* католици прије 120 година због сиромаштва. Славе Никољ-дан. – *Голуже*, католици из Далмације због сиромаштва прије 150 година. Славе Никољ-дан. – *Шутали*, католици из Храсна прије 80 година због сиромаштва. Славе Никољ-дан. – *Марковићи* катол. из Крушева прије 150 година због сиромаштва. Славе Ђурђев-дан. – *Вучине* (Милановићи) прије 300 година из Далмације. Славе Никољ-дан. – *Пудари*, православци из Црнића прије 40 година. Славе Ђурђев-дан. – *Ђевенице*, католици из Храсна прије 80 година због сиромаштва. Славе Шћепан-дан. – *Бабић*, католик, прије 150 година из Јабланице. Слави Ђурђев-дан. – *Матићи* католици их Храсна прије 80 година. Славе Шћепан-дан. – *Келеције*, Цигани доселили су се из непозната мјеста прије 120 година. – *Обрадовићи*, католици из Храсна прије 100 година. Славе Св. Водокршће. – *Пажин*, католик, доселио прије 25 година из Ходова на читлук. Слави Петров-дан.

„Грчких“ плоча има у Мустапића Махали. Црквине имају у Идризовој Махали. Има и селиште старих Милорадовића.

БИЉЕШКЕ О ДРУГИМ ПОРОДИЦАМА
У ДУБРАВАМА И СТОЛАЧКОМ КОТАРУ

Овдје ћемо саопштити биљешке о селима, које нијесмо до краја могли испитати. На Бивољу Брду живе поред осталих муслиманске породице *Пашићи* и *Елезовићи*. Они су од православних Кнежића у Храсну. Исто су племе с Меданима. Комадима, Ђогама и Буквићима у Храсну, и с Круљима у Подрњу.

Сви су поријеклом од Капора у Мириловићима, а ови су још у средњем вијеку доселили из Старе Србије. – *Опијачи* и *Спахалићи* су од Милорадовића, који су подигли манастир Житомислић. Ове муслиманске породице и данас дају неке прилоге манастиру. – *Чевро* (у Бивољу Брду), исто тако Муслиман, био је Милорадов пчелар. – *Шоше* (у Бивољу Брду) су потурчењаци их Храсна, од породице Марића из Марића Локве. Има их у Рјечицама, Пребиловцима и Вишићима.

Интересантна су приповиједања неких беговских породица, које хоће да доведу своје поријекло у везу са старим српским великашким породицама. Неки *Ризванбеговићи* причају да су поријеклом од Црнојевића, *Ресулбеговићи* причају да су поријеклом од Обренбеговића, а *Љубовићи* да су поријеклом од некаква Љуба, који је био дворјанин Херцега Стјепана.

ГАБЕЛА

Габелом се назива поље између Тасовчића и Почитеља с једне и Метковића с друге стране. Цијело је поље у кречњацима, који у Тасовчићима падају ЈЈИ за 30 °, а на Брегавину ушћу СЗ за 25°, а код Метковића на лијевој страни Неретве С. за 40°–50°. Цијело је дно пољско испуњено веома дебелим алувијалним наслагама, махом муљем помијешаним мјестимице са пијеском. Изузев неке дијелове на С, СИ. и СЗ. цијело дно пољско бива по више мјесеци преко године плављено. Због тога нигдје нема села̂ на дну пољском. Нема их ни у средини поља, изузев Габелу, која је на једноме заравњеноме рту у ЈЗ. дијелу. Према томе да ли су ивице стрме или терасасте и благо нагнуте, села добивају мање или више издужен облик. Због састава пољскога дна село се бави искључиво земљорадњом. Ово је најплодније од свих херцеговачких поља. Земљорадња предузима толико маха да има много сељака, који од домаћих животиња хране само пернату живину. Осим тога ова област никако и не познаје планина, нема ни побравичарског сточарења. За мрс држе по коју свињу, ћурку и кокош. Главни им је смок риба, и то јегуља. За турскога времена, ко би год хтио ловити рибу у Блату Габеоском плаћао је у најстарије вријеме десетину, која је доцније промијењена у петину. Један човјек који се звао *купчија*, закупио би од власти рибу, ишао је од рибара до рибара, измјерио би рибу и узео пету оку. Иза окупације ко би год хтио ловити, плаћао је властима неко вријеме 30 круна на годину а прије 10–12 година начињена је у Чапљини фабрика за прерађивање јегуље. Сељаци морају рибу њој продавати. Фабрика плаћа 4 гроша за оку „јесенке". Који сељак има добре јазове може нахватати доста рибе. Сељаци су махом кметови и врло мало има их слободних. Јасеничани се баве самим сточарством. Габеоци пате врло много од грознице, која као зараза хара цијелог љета.

Мјесто турске ријечи удут, која се свуда по Херцеговини употребљава, у Габели и то у селу Грабовици сам чуо ријеч *осијек*.

Клепца (с Лозницом и Гњилиштима)

У источном углу Габеоског Поља, на његовој ивици. Села махом издужена, поповског типа. Сељаци махом кметови, искључиво ратари. Воду пију из чатрња, јер је изданска вода нездрава. У Клепцима има 35 кућа, у Лозници 16 кућа, а у Гњилиштима 26 кућа.

Села веома стара, ипак се мисли да је Лозница најстарија, јер у њој има много више омеђина од старих кућа.

У најстарије вријеме овдје су живјеле породице: Хеке, Чекмана, Свалине, Кељавци и Шијаци. Сви су Муслимани. Све су ове породице од куге по-

Мотив из Херцеговине

мрле, а само је остао *Шијак*. Он је муслиман. Овдје их само једна кућа. – *Мандрапе* су старинци с Колојани у Храсну. У Колојанима их је затекло турско освајање. Има их шест кућа. Славе Никољ-дан. – *Марушићи* су из Храсна из села Бјелојевића. Дошао им дјед на читлук. У Храсну их више нема, а не знају да ли их још гдје има. Има их седам кућа. Славе Никољ-дан. – *Тохољи* су старином с Богдашића у Рудинама. Овдје им је дошао дјед с Хргуда, гдје и сад њихови рођаци живе под именом Топаловићи. – *Барзета* је као ковач прије десет година дошао из Стоца. Слави Никољ-дан. – *Пантићи* (Куцета) старином Бибераш их Попова, доселио се Панто прадјед данашњих. Славе Ђурђев-дан, има их једна кућа. – *Трипићи* су из Скадра па су становали у Мостару, Житомислићу, па им је прадјед дошао у ово село. Славе Аранђелов-дан. Има их три куће. – *Гига* (Кисић) дошао је овдје прије тридесет и три године као туфегџија из Стоца. Има их још у Стоцу и Требињу. Овдје их једна кућа. Слави Никољ-дан. – *Ђуктераш* (Мркаљевић) доселио је давно из Мркаља, љубињског среза. Има их једна кућа. Слави Ђурђев-дан. – *Милићевић* је старином из Билеће, па му је дјед дошао из Влаховића у Почитељ на презиму, а одатле је прешао у Клепце. Има их једна кућа. Слави Никољ-дан. – *Крунић* (Попара) је давно прешао из Ватнице на Влаховиће, па с Влаховића на Хотањ, па га с

Хотња предигао ага у Клепце на читлук. Слави Никољ-дан. – *Влачићи* су старином из Попова, па је из Дабра дошао овдје за занатом и прешао у сулоштво једној дјевојци. Има их једна кућа. Славе Јовањ-дан. – *Марић* потиче од једног десертера из француске војске, служио у Марића из Стоца, па је примио и његово име. Има их једна кућа. Славе Јовањ-дан. – *Мркић* је старином Мркаљевић из Мркаљевића у љубињском срезу. Отац му се доселио с Рјечица у Дубравама као крчмар. Има их једна кућа. Слави Ђурђев-дан. – *Јањић* (Бетегало), његов отац оженио се одавде, па је прешао с Банчића као дунђер у женин род. Слави Ђурђев-дан. – *Пухали* су старином Мужијевићи из Љубомира; веле да је био њихов цијели Љубомир, други веле да су они од братства Предојевића. Из Љубомира су прешли у Дабрицу, а из Дабрице у Опличиће, а дјед им је прешао овдје. Има их у Коњицу, по Босни, на Загорју, у Рабини и по Дубравама. Од њих су и Вукосави. Славе Никољ-дан. Има их три куће. – *Зуровци* су старином из Рабине. Отац им из Грабовине „удо се“ за Јањића кћер. Има их четири куће. Славе Јовањ-дан. – *Чакрлија* је из Студенаца код Љубушког, овдје је доселио прије 35 година из Тасовчића. Има их једна кућа. Слави Пилипов-дан. – *Покрајчић* је прије 100 година доселио на читлук са Заушја у Храсну. Има их још у Дубравама, у Прењу и у Аладинићима. Има их једна кућа. Славе Ђурђев-дан. – *Бурлица* је старином с Плане у Рудинама. Бошко Бурлица држао је пивницу на Бивољу Брду, а овдје избу, па се оженио одавде и овде настани прије 70 год. Има их двије куће, славе Аранђелов-дан. Има их још у Мостару и у Невесињу. – *Чаваљугин* прадјед је доселио из Корјенића. Има их 4 куће. Слави Аранђелов-дан. Има их још у Мостару и у Невесињу. – *Драгићевићи* су старинци у Пребиловцима, гдје их је и Турчин затекао. Одатле су прије 50 година доселили овдје. Има их једна кућа. Славе Никољ-дан. Католичке су слиједеће породице:

Брајковића отац доселио је прије 50 година из Брођна. Овдје их има 3 куће. – *Пехар* је из Брођна прије 50 година; дошао му отац. Има их овдје 2 куће, а има их и у Брођну. – *Мартићев* дјед доселио је их Храсна. За разлику од других католика он говори ијекавски. Има их 1 кућа. – *Донкић* је старином из Брођна, овдје је дошао као цестар из Почитеља. Има их 1 кућа. – *Матић* је прије 38 година доселио из Граца у Храсну на Читлук. – *Томићи* су прије 70 година доселили из Брођна на читлук. – *Родин* је прије 80 година доселио из Добрана у Далмацији (котар Метковићи). Има их 1 кућа. – *Мерцанов* дјед је у доселио из Бивоља Брда. Има их једна кућа. – *Јурковићи* су прије 70 до 80 година доселили из Брштенице у Храсну на читлук. Има их 1 кућа. – *Перван* је поријеклом из Далмације, овдје је дошао из Тасовчића уз буну. Има их 1 кућа. – *Пажин* је доселио на читлук из Ходова мало прије буне. Има их 2 куће. – *Крешићи* причају да су поријеклом из Раме, а овдје су доселили из Дашнице. – *Милинковићи* не знају или су из Добрана или из Бијелог Вира у Далмацији. Дошао им је дјед на читлук. Има их 3 куће. – *Жобрак* је „француског времена“ побјегао из француске војске. Мисле да су старином Далматинци. Има их 2 куће. – *Шарчев* отац дошао је из Брођна „од рђе“ на читлук. Има их 2 куће. – *Раичи* су „од Расна“. Дошао им отац на читлук. Има их 2 куће. – *Зовко* је „мало прије Аустрије“ доселио на читлук из Брођна, из села Бијаче. Има их 1 кућа. – *Марковић* је дошао на читлук с Кошћеле у столачком срезу (општина Крушево). Има их 2 куће. – *Шћепић* је с Добрана из Далмације, купио је мало земље, па се прије 18 година населио. Има их 1 кућа. – *Чепо* је доселио прије 100 година из Брођна. Има их 1 кућа. – *Ћирић* зна само да је „однекле из Далмације“. Има их 1 кућа. – *Пишковић* је из села Черигаја у Брођну; доселио је прије 80 година.

Од ових породица Брајковићи су славили Томин-дан, Томићи Никољ-дан, Матићи Шћепан-дан, Марковићи Ђурђев-дан. Марковића рођаци у Кошћели славе и данас. Напустили су ове славе по наговору свештеника.

Биљешке о породицама у Старој Габели

Зна се да је цијело село било неког Муслимана Сулагића. Кад је то било не зна се. У то вријеме било је у селу свега 7 кућа, а три породице: Вулић, Перишић и Крвавац. Ово су најстарије породице.

Вулићи су из Струјића у Попову. Не знају кад су дошли. Има их 6 кућа. Славе Никољ-дан. – *Перишићи* знају само да су много прије куге доселили из Бутуње код Стоца. Овдје их има 3 куће, а има их још у Попову, Стоцу, Мостару и на Влаховићима. Славе Јовањ-дан. – *Мандрапе и Лојпури* мисле да су једна породица; поријеклом су с Колојани; Мандрапин дјед је дошао, а мало прије њих дошли су Лојпури. Мандрапа има 5 кућа, а Лојпура 6 кућа. Славе? – *Танасиловића* отац је из Драчева у Попову, живио је и у Далмацији. Има их у Шуми Поповској, а код Имотског има их 40 кућа. Звали су се Станићи, а ових има у Глушцима у Далмацији и у Попову, у овом селу 1 кућа. Славе? – *Ратковићи* су старином Бјелице из Црне Горе. Дошли су из Љубушког прије 40 година. Има их у Љубушком, Драчеву, Зупцима и Невесињу, а овдје 2 куће. Славе Петковицу. – *Сочевићи* дошли прије 80 година као занатлије* из Скадра у Арбанији. Има их 2 куће. Славе Петковицу. – *Ђурића* дјед је дошао прије 70 година са Слипчића. Има их у Љубињу, Чајничу и Мостару. Овдје их 1 кућа. Славе Јовањ-дан. – За *Мириће* се зна само да нису старинци, али се не зна одакле су се доселили. Има их 1 кућа. Славе Никољ-дан. – *Таране* су доселили од Требиња прије 50 година; најприје су доселили у Мостар па овдје. Има их још код Требиња и у Дубровнику. Има их 2 куће. Славе Шћепан-дан. – *Драпићи* (Арнаутовићи) доселили су „однекле из Арнаутлука, кад се Францез био с Русом“. Има их још у Глушцима и Бијелом Виру у Далмацији, а овдје 3 куће. Славе Малу Госпојину. – *Чољак* (Вујић) дошао је давно за „кором хљеба“ из неког села у Попову. Има их још у Попову. Има их 1 кућа. Слави Јовањ-дан. – *Баљевић* зна само да је доселио из Попова. Има их 1 кућа. Слави Никољ-дан. – *Крвавац*, католик је из Брођна. Једни су дошли веома давно, а други прије 70 година. Има их у Брођну, Драчеву и овдје 3 куће.

Драчево

На југоисточној ивици Габеоског Поља, на заравњеном и скаршћеном рту, који се пружа од ивице у правцу према Габели. Нема сталних, добрих врела. Зими пију воду из Неретве а љети из чатрња. Сељаци су сви кметови. Аги се обично плаћа трећина. Ко даје четвртину тај понешто измећари. То се измећарење састоји већином у обрађивању мобине. Аге су Гаврани и Алихоџићи из Почитеља, Чафадаревићи и Бехмени из Стоца и Башагићи из Невесиња.

---

* заначије

Село је разређена типа. Издужено је на ртастој заравни, у њему има 38 кућа. Не зна се које основао село.

Становници су махом скори досељеници, већином су доселили у XIX вијеку. Најстарији су католици Раич и Ћорићи, затим Бијелице и Брстине. – *Раичи* старином из Хутова у Храсну. Цијело Хутово било је њихово. Доселио им је прадјед због тјескобе. Има их у Дољанима, у Каменој код Невесиња, Ротимљи, Прењу а затим расутих по Босни и око Љубушког. Сви су ови из Хутова. Овдје их има 7 кућа. – *Ћорићи* су доселили из Кљенка у Храсну прије 100 година. Има их у Бучићима код Мостара и у Бијелом Пољу. Од старина су имали имања у Кљенку и овдје, па су се једни одвојили и прешли овамо. Овдје их има двије куће. – *Бијелице*, њихов је дјед доселио из Пологоше код Метковића. Мисле да су старином из Црне Горе Славе Васиљев-дан. – *Брстине* су из Ћетољуба у Храсну. Дошао им је дјед прије 70 година. Има их 3 куће. – *Драшко* је прије 300 година доселио из Грахова у Црној Гори у Тасовчиће, па је одатле прешао прије 18 година у Драчево. Слави Шћепањ-дан. – *Лојпури* знају да су веома давно доселили с Колојани на читлук. Има их 1 кућа. – *Михаљевић* је старином из Попова из Грмљани. Овдје је дошао из Метковића прије 25 година. Има их 1 кућа. Славе Јовањ-дан. – *Дедијер* је старином из Рудина. Овдје је дошао из Стоца прије 30 година. Има их 1 кућа. Славе Игњат-дан. – Католик *Дропић* је прешао прије 7 година из Габеле. Има их 1 кућа. Дјед католика *Далматина* доселио је с Домановића. Има их 4 куће. Отац католика *Андруна* из Домановића је доселио. Има их 3 куће. Прича се да је дјед католика *Буноза* доселио из Далмације. Има их 2 куће – *Шуманов* дјед дошао је из Комина иза Опузена. Има их 1 кућа. – *Јурице* и *Прњићи* су из Броћна, дошли им прадједи. Првих има 2, а других 3 куће. – *Концулов* је дјед доселио од Граца код Клека. Има их 1 кућа. – И *Вулетићев* је дјед из Граца. Има их 1 кућа. – *Мишића* дјед је од Вргорца. Има их 2 куће. – *Синановић*, Циганин, је из Тасовчића, а старином из Дубрава.

Грабовина

Село на југо-западу од Чапљине, јако разбијена типа, на кршевитој заравни. У селу двадесет и двије куће и седам породица. Дио села до Чапљине припада чапљинском одсјеку а дио припада требижатском. Не зна се како је село постало.

Зуровци су старином из Крушевице у љубињском срезу. У Рабини су имали јесеништа, а Думош им је био планина. На јесеништима се посвађају с Турцима, убију једнога па се преселе у Стару Габелу, одатле се преселе на Дретељ, а из Дретеља у Чапљину, а из Чапљине у Грабовину. Има их у Мостару, а од њих су и Муслимани Зухрићи на Губавици. Има их 4 куће. Славе Јовањ-дан. – *Савићи* су прије 40 година дошли из Жабице у љубињском срезу на зимницу и овдје остали. Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. – *Јелчићи* су Шкутори из Далмације. Не зна се да ли им је прадјед дошао из Крвавца или Комина. Населио их је Али-паша Ризванбеговић. Има их 6 кућа – И *Брајковиће* је Али-паша преселио на читлук. Има их 5 кућа. – Али-паша је преселио и *Додиге* из Броћна. – *Рашић* је мало прије Али-паше доселио из Клобука у Бекији. Има их 1 кућа. – За *Веге* не зна се одакле су. Има их 2 куће.

Мотив из Херцеговине

Јасеница

О економским приликама овога села говорено је доста у општем дијелу. Село је јако разбијена типа. Има 30 кућа. Свака кућа има своју ограду за траву. Немају ни чатрња, ни стаја за стоку. Они причају да им је сам султан дао ово село за живљење и за испашу, али им је забранио да земљу ору. Доцније су их укметили разне аге. Четвртина села је откупљена. Једни су се ућесимили па плаћају агама у парама, сиру, маслу и гуњима.

По селу има доста искрчена земљишта. О томе да је село било боље обрађено свједоче фине, питоме лозе, које су се овде одржале успркос томе што се не обрезују и не обрађују. Прича се да су прије данашњих становника живјели у селу православни Гаовци, о којима се не зна шта је од њих било. Данашње породице: *Јазвини, Чолаковићи и Колџе*, сви су једно братство. Они причају да су поријеклом из села Станојевића од властеоске породице Милорадовића. Други сељаци веле да су они само од Милорадовића наполичара. Кад су примили ислам и кад су се доселили не може се детаљније утврдити.

ПОПОВО И ХРАСНО С НЕКИМ СЕЛИМА ЉУБИЊСКОГ СРЕЗА

Пољице (Попово)

Село је смјештено при источној страни брда на висини од 300 м. Како се село пружа са југоистока к западу тако се и куће постепено дижу увис страном брда. Сеоско земљиште врло је кршевито а испод кућа обично су истрапљени малени комади родне земље. Испод села источно и на сјевер отвара се долина Требишњице. У Пољицу нема нигдје живе воде већ је кишница у чатрњама. У селу има неких 11 старих и 5 нових чатрња. При нестанку воде у чатрњама, пију из ријеке која близу села протјече, само што и она често пресушује. Радне земље овог села налазе се у Попову Пољу, а мањи комади находе се и испод села и по Дебелом Лугу скоро 1 сахат разбацане. Земља је доста добра рода. Сеоска се паша стере на све стране око села а највише према истоку у *Дебелом Лугу*, Голој Главици, Малом и Великом Варденом, и другим мањим мјестима. Све ове главице дижу се са западне стране. Премда је сва испаша и данас сеоска заједница, ипак веле да знају колико којој породици или боље племену припада. Они тврде да су се прије паше дијелиле на хараче, а свакоме се селу знало колико коме припада харача. Тако Пољице броји 27 харача испашâ. Од овога братству Иванишевића долази 9 харача, Станковићима и Кудузима 7, Махали Заградини 5 харача, Миљевићима 2 хар. итд. Харачи су се плаћали *по кобилама*. Једна се кобила рачунала: 1) 10 рала властите или 20 рала агинске земље; 2) *60 ситних брава* и то је била једна кобила, па онда 3) 4 ораћа вола, или 4 товарна коња, или 10 говеда, или 10 грла „коњског зуба" (халаша). *На 1 кобилу* плаћало се прије 70–80 година по 60–80 гроша. Кућарине се плаћало по 1 плета. Владици су давали од куће по 10 гроша.

Пољице се дијели у двије махале, *Пољица* и *Заградина*. Махале су раздалеко 1 км. Дијели их Бријег Градина. У Пољицу се издвајају групе од сродничких кућа које стоје у тјешњој вези, али ни групе нијесу одвећ размакнуте по „50 до 80 метара, а куће су у групама збијене на 10–20 м. *У селу има свега 51 кућа*.

Од старина у овом селу има се споменути као најглавније старо *грчко гробље*, које је било уз цркву и које је већ уништено градњом цркве. У селу имају двије православне црквице и то једна уз другу. Пошто је једна (и то стара) била одвећ малена прекоре Жаковљани некога сељака из Пољица како се он моли Богу у тако слабој цркви а не као они у Жакову у лијепој. Ово њега увриједи извади ферман и начини уз прву и другу цркву већу и љепшу. *На главици Градини био је шанац из доба млетачког ратовања*. Но готово најважнији су доказ о старини у овом селу *стара кућишта*. Прича се да су у Пољицу прије живјеле ове породице: *Баули, Илићи, Ђурђевићи, Кусета* (Бјечвина), *Ђугуми, Божићи* и *Благојевићи*. За Бауле се прича да су једно кољено са данашњим Кудузима. Од Баула се један био потурчио и постао Баул-паша. Имају и данас неке омеђине источно од села Цицине у Шуми и зову се Бауловићи. Он је даровао Пољицу 70 рала земље под Равним, 40 рала земље под Драчевом, а 30 рала под Грмљанима. За Илиће се само зна то да су дијелом самрли а неки дигли у свијет назад 150 год. Има у селу Илића чатрња. Ђурђевићи су, како се мисли, били старјеницги у селу па су се и они давно „сметнули". Данашњи Иванишевићи њихови су домазети. Кусета (Бјечвина) је самро уз кугу прије 90 год. Ђугуми су неки изумрли али их има још у Мостару. Зна се да су *Благојевићи* живјели у Ђурђевића кућетинама. Сви горе споменути знаци старине, а особито добро очувано предање о ранијим становницима несумњив су доказ да је у селу још из далеке прошлости било људског насеља. Па и данашњи становници у селу одликују се дубоком старином. Тако се у селу сматрају за старјенике ове породице: *Миљевићи* 14 кућа, *Кусаловићи* 4 куће, *Станковићи* и *Кудузи* 10 кућа, *Миљевићи* славе Шћепан-дан, *Кусаловићи* Ђурђев-дан, *Станковићи* и *Кудузи* држе да су једно племе а имају и заједничко Крсно име Ђурђев-дан. Мисле да им је далека старина од Вујичића из Ораха у билећком срезу. *Иванишевићи, Љепаве* и *Мостарице* (свега 18 кућа) једно су племе. Њихови далеки преци (како веле много прије него је Турчин изашао из Новога) дошли су из Рићана код Никшића у Црној Гори и призетио се Виде у Ђурђевића у Пољицу. Виде је имао три сина: Божа, Петка и Будака, па су од Божа Мостарице, од Петка су Сетенчићи у Драчеву, од Будака, Љепаве и Иванишевићи. Други брат Видов именом Симо населио се у Величане и од њега су: *Милићи, Мачуге* и *Пенде*. Трећи брат коме се не зна име, дошао је у Чваљину и од њега су: *Пенде, Голуби* и *Батинићи*. Иванишевићи произилазе од породице *Драгаловића*. Са њима, Љепавама и Мостарицама једно су племе и они Иванишевићи и Главани у Мостару, и Шкуљевићи у Тријесту. Ова породица слави Лучин-дан. Да су све досадање породице врло старе доказује и та околност што све имају од старине властиту земљу. – *Ковачи* (4 куће). Предак им је дошао из Лопоча (село у Бобанима) прије 70 год. Ковачи славе Јовањдан. – *Курилић* је прешао из Драчева недавно на женинство. Славио је Јовањ-дан а сад слави Ђурђев-дан.

Горогаше

У карсној заравни између Попова и Мора, источно од пута Завала – Слано у присоју малог скаршћеног улегнућа, на висини од 650 до 663 м. Има двије живе воде: Стране и Пиштет, а уз то има и чатрња с кишницом. Јако је студено, снијег може бити висок до један метар и траје више времена. Сеоска земља је сва у ували и ближим мјестима. Има доста шуме, која је неподијељена. Земља скоро сва сеоска, изузев агу Фетахагића из Требиња, који има нешто земље у овом селу и сељани му дају трећину.

Село се дијели на три махале и то: Горогаше, Добромири и Ламбета (махала). Једна махала од друге удаљена је четврт сахата и растављене су омањим брежуљцима. У махалама су куће доста близу једна друге и смјештене су без реда. Добромири и Ламбета биле су прије стаје, те су уз стаје људи подизали и друге куће и од ових стаја мало по мало посташе дијелови села, махале. Село има 20 кућа и сви су православни.

Прича о постанку села нема.

Најстарија је породица у селу *Поробић*; не зна се одакле су доселили. Још старије породице биле су: Илић, Маукало и Оборина, али су ове породице изумрле, или су се некуда одселиле. *Вукановић* прије се звао Зотовић, а доселио се из Љубомира. Слави Св. Николу. – *Сировина* је од породице Поробића. – *Ламбета* је Лула из села Хума (срез Требиње) – Старо гробље има у „Брестици", али о њему нема предања.

Беленићи

Западно од Горогаша, сличног положаја. Има један сталан извор, а осим тога свака кућа има чатрњу с кишницом. Зиратна земља већином је близу села. Има испаша и најудаљенија су од села мјеста пола сахата. У сваког је домаћина властита земља.

Село се дијели на двије махале, које раставља Спасово Брдо (брежуљак). Куће су у махалама у близини једна друге и без икаква реда, једна на ниже а друга на више.

Цијело је село год. 1895. бројало 26 кућа.

Сви су становници по вјери римокатолици јужног нарјечја. Свака кућа има своју стају, и ове нису далеко једна од друге. Највећи размак је четврт сахата, а од села су удаљене сахат и по.

Село нема своје планине, већ дају „на млијеко". Име селу Беленићи долази од Белене, човјека који се у овом мјесту негда настанио. Од њега данас нема нико овдје.

Најстарија породица данас је *Дадића*. Не зна се окле су. – *Пркут* је имао презиме Дадић, а прозван је тако, што је негдје у друштву метнуо своју торбу за се, у којој је био хљеб хотећи свој хљеб заштедити, кад је било при ручку и из подруге назва га друштво Пркут, које му касније као право презиме поста. – *Кречак* се доселио из Чешљара, из села истог среза. – *Цамоња* се доселио из Кијева Дола, далеко један сат. *Зеко*, ово презиме постало је од придјевка. Не зна се одакле су. Испитивач је записао да сви славе крсна имена, али није навео која су то.

Јасеница

У нахији Бобанима, а у крају што га зову Дебели Луг, с лијеве стране Требишњице, а у подножју *Оштрог Брда*. Висина око 270 м. У селу нема живе воде, већ је кишница у чатрњама и у локви. У сели има само 1 чатрња, и даље поред старог пута која се зове *Оргуша*. Уз Оргушу имају још неколике друге чатрње крај карванског пута а у размаку од по сахата, које је градила, веле, нека дјевојка из Стоца као задужбину. У селу има и локва коју зову Јасеница, у Долу Јасеници. Радне земље врло мало и та је јако разбацана у малим доловима.

Испаше има доста само је врло кршевита, а има и шуме од лиснатог дрвећа. Испаше су по брдима и главицама југозападно од села.

Јесеница се дијели у три групе кућа и то: 1) *Јасеница* и ту живе *Милаковићи* 3 к. и *Ружић* 1 к.; *други чопор* је у дну дола и ту живе *Влачићи* 3 к. и *Гојшина* 1 к.; *Макљеновац* и *Зец* 2 к. У Јасеници има *свега 10 кућа*.

Од остатака из старине имамо:

1) *Грчко Гробље*. У данашњем сеоском гробљу налази се 7–8 обичних поклопница без стећака. 2) *Село* зову неке старе омеђине у близини Јасенице. Ту имају само неке обзидине у сушици. За ово селиште прича се само, да су у њему прије живјели *Милаковићи*, а прије 200 година да су га напустили и засновали насеље на *Прловитој Влаци* гдје и сад живе. 3) *Думнице*. Још старије селиште од *Села* било је у селишту *Думницама*, гдје су негда живјели *Милаковићи*, па су потом прешли у „*Село*" а из села у данашње насеље.

У селу су живјели Черечине, па су отишли прије 130 година у Драчево у Попову, гдје их и данас има. Даље се знаде да су по неко вријеме живјели: *Басори и Колак*. Има и данас у селу *Басорево гумно*. *Колаци* су предигли у Шуму у село Хум, гдје и сад живе. *Милаковићи* (3 куће) *и Зечеви* (5 кућа) једно су братство и врло су стари. О њима се прича само то да су се најприје звали *Бошковићи* и да су стали у *Думницама* гдје има старих омеђина у селу. Иза тога су предигли у Село. По прилици прије 200 година један Милак је прешао и настанио се на Прловиту Влаку, гдје и сад живе његови потомци, а други се настанио у *Макљеновцу* чији се потомци зову *Зецовима*. Неки им је предак још у 18 в. отишао у Мостар и тамо их и сад има, а било их је и у Дубровнику. И Димитрије Милаковић писац историје Црне Горе од ових је Милаковића. Старину ове породице доказује и то, што је имала свагда своје земље. *Милаковићи и Зецови* славе Јовањ-дан, 7 јануара[1] – *Влачићи* 3 куће. Они су старином из Рићана код Никшића. Прије су били у Подглиվљу. Из Подгљивља прешао је прије 150 година Станиша у Полице, а Митра, Лазара и Шћепана довела баба собом у Черечина у Јасеницу прије 95 год. због тога неки и сад Влачиће зову „Черечинама". Влачића има и сад у Полицама, а одакле је један поодавно отишао у Метковиће те му потомци и сад тамо живе. Влачићи славе Јовањ-дан – *Гојшина 1 кућа*; прешао је из оближњег села Гојшина прије 80 година на Хаџибарјамовића читлук. Слави Томин-дан – *Ружић* 1 кућа. Он је из Тврдоша од тамошњих Ружића, а удомазетио се у Милаковића прије 20 год. Слави Јовањ-дан.

Рапти (Бобани)

У нахији Бобанима, у брдском крају с лијеве стране Требишњице с висином од 360 метара. Село је у дубокој вали, опасаној са свих страна брдима и главицама. Куће су се повиле готово у полукругу око оне вале у присоју. Нема живе воде него је кишница у чатрњама и локвама. Немају довољно ораће земље, већина је земље под селом, одмах до кућа, и даље од села. У *Прибјеновићима* и у Дебелом Лугу. Испаше су свуд око села по главицама.

Село доста збијеног типа. Куће су се повиле окоораћих земаља у полукругу. Обични је размак између појединих кућа 40–60 м., а у сродничким чопорићима и куће су ближе 10–20 метара.

Село је врло давно имало стаје у Турици, па им притисли Ресулбеговићи прије 180 година. Данас немају ни стаја ни планине.

Од старина у овом селу има: *Грчко Гробље* са 15 стећака код сеоске цркве, неки су узидани у зид око цркве и у саму цркву; а затим Градина, од које су сачуване саме зидине. На истом мјесту прије 200 и више година ту је стајала

[1] Зечеви у Мостару славе Васиљев-дан.

стража *сењских ускока*. И на *Ћетковој Градини* има такође широких зидина, у сушицу зиданих. Не зна се кад су зидане ни ко их је зидао. На Подy код *Радовањ Долине* има једна *гомила*, а ту се налазе и остаци земљаног посуђа – лончине. На граници рапћанског, лучничког и диклићског худута има једно старо селиште и зову га *Прибјеновићи*. Нити се зна ко је ни кад је ту живио нити кад је опустјело. У Дебелом Лугу а уз Мељави До имају неке омеђине и ту су, веле, некад живјели *Ђуричићи*. Од породица које су некад живјеле спомињу ове: *Митриновићи* су православне вјере па су неки одселили у Дријењане у Попову, а други у Љубиње прије 70 година гдје и сад живе Муслимани. Јахију је давно истјерао Гребо, али се не зна куда је отишао, а Гребо је одселио у Љубиње прије 90 година, и тамо их има. У селу има породица којима се не зна за поријекло а то су: *Кардуми, Бијеле и Макитан* свега 7 кућа. Сви су једно „тијесто" и држе их за старосједиоце. Њихова рода има у Мостару куд су давно отишли. Славе Ђурђев-дан. – *Ђуричићи* 3 куће. Њихову старину доводе из Лисине, старог селишта између Жакова и Туља. Врло давно прешли су из Лисине у кућетине у Мељавом Долу, а одатле још у првој половини 18-ог вијека у Рапти на Дучину Вртину. Ђуричиће држе за једну од најстаријих породица у Бобанима. Од њихова су рода у раније доба бивали кнезови у Бобанима. Њихове породице има у Сарајеву, Невесињу, Мостару и Никшићу, куд су се размилили у 19-ом вијеку. Славе Јовањ-дан. – *Бокуни*, 3 куће. Они су старином из Чопица у Бобанима, па су предизали у Жабицу у срезу љубињском а из Жабице предак им је прешао прије 150 год. на Гребину земљу у Рапти. Славе Ђурђев-дан. – *Вујић* 1 кућа. Његова је старина у Драчеву у Попову. Држе да су једно племе са тамошњим *Бубама, Бискупима и Красојевићима*. И њихов је предак давно дошао у Рапти, како мисле прије 150 година. Вујића има у Габели и Београду у Србији, куд су отишли прије 50–70 год. Слави Јовањ-дан.

Диклићи

У нахији Бобанској, а на ивици Дебелог Луга, у осоју под главицом *Пелијешом* с обје стране жељезничке пруге. Село пије воду из чатрња, којих има седам. Диклићи су као и друга околна села оскудни с ораћом земљом. Земља није груписана него разбацана свуд по испашама а у мањим комадима. Осим тога ни земља се не одликује добрим родом. Најбоље успијева дуван. Испаша је селу са сваке стране на сјевер по Дебелом Лугу до карванског пута, а јужно по многим главицама. Мален је дио приватних пашњака и то ограде око долова а у новије вријеме су ограђене. Много већи је дио сеоска заједница.

Диклићи су село збијенога типа, нема ни махала ни чопора. Све су куће густе и без реда размјештене. Збијеност је настала једино због диобе породичне. У селу живе само *Пичете* 10 кућа.

О имену села Диклића не постоји никаква прича.

Код Диклића у сеоском гробљу имају двије *грчке гробнице*, а осим тога ту имају и два висока побјена камена, али ни стогодишњи старци о њима не знају ништа. Око села на четири мјеста има трагова од ранијег насеља. Тако се једно насеље зове већ спомињати *Прибјеновићи* на тромеђи диклићског, рапћанског и лучничког худута. Ту има више старих и у сушицу омеђина. Има стара чатрња и локва *Соћа*. Не зна се ни ко је нити кад је ту живио. Друге старе омеђине су у Печеницама. Ту има само 2–3 омеђине, и причају да су у њима некад живјела породица Пикуле. *Шиљеговице* су старе омеђине близу великог караванског пута. Не зна се ни ко је ни кад је ту живио. У *Петрову Долу* сјеверно од села има такође *старих кућетина*; у њима су некад живјели *Лукнаши* па врло давно некуд отишли[1]. На главици Црквици има трага од зидова у сушицу и то зову *Црквина*. Прича се да је била црква. За све Бобоне највише је пута држан расјек под Диклићима, а каткад и под *Жаковом*. – Стари Јован Пичета од 99 год. вели да је Пичетама старина баш у Диклићима; да су имали свагда своје земље. Старо им је презиме *Лучићи*, а тако се и у читули пишу, само их свак првим именом зове. Кад су, вели речени старац, овуда сењски ускоци чету водили и робље одводили тада су и преци данашњих Пичета изводили робље Сењанима на Церово Почивало јужно од села. Пичета има у Мостару, куд су отишли прије 120 год., а има их и у Русији. Славе Ђурђев-дан.

Дријењани

Село је у подножју Градине и Милошца јужних обронака Илије планине. Куће су уз то по кршевитој заравни у присоју. Сељани пију кишницу из чатрња, којих има девет а имаду и двије локве; у Стајама и Бездану. Село има довољно радне земље, а ова је поглавито у пољу под селом. У селу су само врти, башче и виногради. Поред земљорадње држе и стоке. Испаша има довољно али је све голи крш. Паша је сјеверно од села. Пашњаци су и данас сеоске заједнице.

Дријењани су село збијеног типа, а куће су се поредале у полукругу. Обични размак између кућа по 30–60 м. На тип је највише утицао сам положај. У селу има 28 кућа. Кажу да је село стекло име по многој дреновој шуми, које и данас има около села.

Кажу да је у селу врло стара црква у којој се сад не служи. Код цркве је било негда много „грчког" гробља али је временом узидано а данас има само неколико гробница. Више села имају двије *Градине* са остацима од некаквих зидина. На главици Златишту виде се трагови гвожђа, а прича се да се ту негда и ковало. У Дубрави су наилазили на неко старо гробље о коме се ништа не казује. Трагова ранијег насеља има на више мјеста. Тако у Лозовачама и Трепиштима у дубини се наилази на лијепе зидове. *Лалићима* зову и старе кућетине у селу; прича се да су ту негда живјели Лалићи, па су, пошто су још прије 160 год. продали земље Кадрибеговићу из Мостара, некуд одселили. Код градине имају Вучетине омеђине. Ту је веле некад живио некакава Вучета па је обамро али давно. Спомињу се и Муслимани Чикаровићи те имају и њихове Омеђине. И они су продали и некуд отпртљали. Још се зна да су живјели Муслимани: Капић, Гребо, Кабил и Рикало. Капићи су стојали на Сланом у требињском срезу, па су предугли у Требиње; и Кабила има у Требињу. Гребо је отишао у Азију а има их још у Љубињу. Рикало је предигао још прије 130 год. у До и Додановиће. *Глухаићи, Гњати, Стојановићи, Ђорићи* и *Ћаћићи* (свега 18 кућа) сви су једно братство и у селу су старосидиоци. Гњата има у Мирушама у билећком срезу, камо су отишли још прије 100 год. Свима је заједничко крсно име Аранђелов-дан. – *Кабиле* и *Маџар* мухамед, вјера и то Кабил је дошао из Требиња прије 130 год. а Маџар из Маџарске па се потурчио такође поприје 100 год. *Митриновић* је из Рапти у Бобанима прије 70 год. Слави Јовањ-дан. Има их у Љубињу. *Марковић* је из Жакова прије 70 год. слави Јовањ-дан. *Перишић* је из

[1] Петров До повећи је комад родне земље, а кажу да је некад Поповско Блато у њ ушло на Петров-дан (29 јуна), и с тога му остало тако име.

Драчева прије 6 год., купио земљу. Слави Јовањ-дан. *Грче* је из Грбића, у Жаково дошао прије 40 год. Слави Јовањ-дан. *Поповић* је из Бјелошева Дола прије 61 год. Слави Ђурђев-дан.

Драчево (Поповско)

Један дио села смјештен је при присојној страни Урвених Стијена, а Доње је село на подножју, а донекле и југозападним странама. Вода је кишница у чатрњама: *Краљуши, Мосту, Мемедовуши, Попово, Џамији, Подлокајници(?)* и још десетак других. Има и жива вода у Капуши и Плитици. Земље има у селу крај кућа али су већином под виноградима. Испаше су изнад села по брду.

Село се дијели у два дијела: Горње и Доње Село. У горњем су дијелу све куће врло густе, чему је узрок положај, а у доњем дијелу куће су знатно растурене или су се дале у чапоре, који су размакнути по 100, 200 и 300 м. у чопорима и куће збијене од 30–60 м. У сели има свега 46 кућа.

Од старина у овом селу има стара црква и код ње више „грчких" гробница али без натписа. У истом гробљу имају и два висока и просто отесана крста без натписа и о којима се ништа не прича. Исто тако два крста имају и у пољу и то један је на мјесту Јањштаку, а други на чаиру званом Дражданици. Држи се да су служили као граница од имања. Од многих ранијих становника који су дијелом самрли или се раселили показују у селу и њихове кућетине. Тако се зна да су овдје живели: Чваљаци, Станићи, Челебићи, Драче, Даутовићи, Глухићи, Бакибеговићи, Капићи. Прве су двије породице православне а остали су били Мухамеданци. Станића има у Габели камо су неки прешли прије 120 год. У селу је била и Драчина Кула, а ове породице има у Мостару, отишли пре 95 год. Даутовићи су самрли пре 50 год. Кадрибеговићи су дигли у Нови Пазар прије 30 година. Глухић је отишао у Мостар прије 80 год. а имаде их у Љубињу. Бакибеговићи су дигли у Столац прије 85 год. Капићи су врло давно пошли на Слано. Траг им се у овом сели сачувао у имену воде Капуше, коју су они негда исчистили.

За највеће братство *Прибишиће* не зна се откуд су доселили; држе их за врло старе. Славе Никољ-дан. Исто тако говоре да су и *Бумбе* врло стара породица. Они славе Аћимов-дан. *Сетенчићи, Рунде, Глигићи* и *Мостарице* (11 кућа) једно су братство, а предак им је именом Јован дошао из Пољица прије 120 год. и довео са собом три сина. С њима су једно братство Љепаве и Иванишевић у Пољицу. Једна им је слава Лучин-дан. *Мунишић* је из Дријењана дошао прије 110 год. Слави Аранђелов-дан. *Перишић* је прешао из Грмљана прије 100 год. слави Јовањ-дан. *Бискупи* су с Пожарног одакле им је предак дошао прије 120 год. Слави Јоаким и Ану. *Черечина* је из Јасенице у Бобонима, прије 100 година. Слави Јовањ-дан. *Шошо* је с Baљевца прешао прије 100 година. Слави Никољ-дан. *Медари* су од оних из Седлара, а овдје је један прошао као кмет прије 90 година. Слави Шћепан-дан. *Ђурасовић* је из Грбића (Жаково) дошао прије 80 год. Слави Јовањ-дан. *Анђушић* је с Пожарног дошао прије 70 год. Слави Ђурђев-дан. *Грче* је из Грбића, па је најприје живио у Дријењанима, а прије 60 год. прешао овдје. Слави Јовањ-дан. *Курилић* је из Грмљана дошао прије 60 год. Слави Јовањ-дан. *Чорбина* је Милетић из Влаке, дошао прије 70 година. Слави? Косовић је с Пожарног дошао на читлук прије 60 година. Слави Ђурђев-дан.

Загора

Село се пружило од запада ка истоку присојем испод Ћукове Греде. Село пије воду из чатрња којих има их десет. Село Загора има прилично родне земље и ова углавном лежи испод села. Већи се комади испод села зову: Орепина, Кратина, Рупни Доли, Виноградине, Остани Доли, Селишта, Вукодо, Узгребак и др. Осим тога, има их који раде земље и у Доловини и Турици и планини Долима гдје су им и стаје. Испаша има доста а оне се пружају на сваку страну око села. Већином су кршевите али има прилично шуме. Од шуме нема друге користи осим за домаће потребе. Испаше а с њима и шуме су сеоска заједница.

Село се дијели у три групе кућа али те групе немају посебних имена. У групи што је под Ћуковом Гредом куће су најгушће, 10–20 мет. (у друге двије групе куће су растуреније до 50–60 м.) а групе су међусобом размакнуте до 100 метара. Двије крајне групе кућа веле да су старије, јер у њима има уз досељенике и по која старинска породица. Средња је група кућа постала из оне обје крајње измицањем због тјескобе. У селу има *свега 17 кућа.* Загора се зове зато, што је за гором од *Месара.*

Ђурђева црква у Загори врло је стара. Градила је нека женска (дјевојка), а сестра јој је градила чатрњу. Код Ђурђеве цркве под селом има до 50 комада повећих поклопница, на неколике од њих има насликаних јелена, ни на једној нема натписа. Између Пријеке Њиве и Плоча на путу под селом веле да су била *3–4 гроба,* те се и данас могу опазити али врло тешко. О њима се ништа не казује. Зна се да су у Загори некад живјели *Вековићи,* па су изумрли. Близу Лакетића куће показују омеђине гдје су живјели. Исто тако живјели су и *Падрови* и њихове *омеђине* показују код Падрове Главице. Даље се о њима ништа не говори. Код Останих Долина имају неке *омеђине* а ту има и локва и чатрња. Овдје су некад живјели Унковићи који и сад у селу живе. За старосједиоце сматрају: *Јелиће, Рупиће, Унковиће. – Јелићи* 3 куће. О њиховој прошлости ништа не умију казати. Држе их за врло стару породицу. Јелићи у Загори и *Танасијевићи* у Врпољу имају једну (заједничку) *читуљу* тј. књигу у коју уписују мртве чланове. Пошто обје породице имају и заједничко крсно име, Шћепандан (17. дец.), вјероватно је по том да су и једно тијесто. *Унковић* (Ђукановић) такође је стара породица. Они су градили локву и једну стару чатрњу, те се њиховим имену и зову. Они су некад живјели у *селишту* ниже села код Останих Дола, тамо и сад имају омеђина, чатрња и локава. Чини се да су им ту биле само стаје. *Рупић* је старјеник, а старо му је презиме *Гатковић. Анђић* (1) је Рокољ из Полица код Требиња. Удао се Вуко Рокољ прије 200 год. за Анђу Вековића – с тога му данас потомке зову Анђићима. Вековићи су изумрли. *Лакетић* (1) потиче од породице *Влаисављевића* која је живјела у Јасенику код Гацка. У Јасенику су живјели прије 200 г. четири брата па убили бега Ченгића и због тога неки отишли у Русију, а Лако, Дука и Бјеле пребјегли у Загору на Регулбеговића земљу. Бјели се и Дуки ту није свиђало, по Бјеле прешао у Бјелошев До у Љубињу и тамо их зову *Поповићима* (15 кућа). Дука је прешао у Луг и од њега су у Лугу: *Дучићи.* Четврти брат *Вуко* остао је у Јасенику, а потомци му се зову *Вукомановићи.* Дукин син Максим отишао у Сарајево, па му тамо потомке зову Максимовићима. Једна кућа те породице живи и у Трнову код Сарајева. Од Дучића су и *Чабрили* у Подвележју код Невесиња. Од Дучића су и они Дучићи што живе у Београду у Србији, и они у Рупјелима код Требиња. Славе Ђурђев-дан. – *Унковић, Анђић, Рупић и Лакетић* и изумрли Вековићи сви скупа имају једну заједничку читуљу и заједнич-

ко крсно име Ђурђев-дан. За Вековиће, Унковиће и Рупиће могло би се рећи да су једно тијесто, јер су сви стари а подудара им се и читуља и крсно име. За Анђића зна се да је призећен.

Власаче

Село је смјештено у присоју Сталовите Греде. Куће су по кршевиту тлу. Село пије воду из чатрња у којима је вода кишница и којих има четири. Власаче су врло сиромашне са радном земљом. Осим тога то су ситни комади на сваку страну око села разбацани по шуми и паши. Испаше има прилично али су већином голе и кршевите и простиру се на сваку страну око села. Ни испаша нити шума нема приватних. Власаче су село збијеног типа, без икакве диобе на групе или чопоре. Све куће стоје у близини (10–30 м.) али су без реда размјештене. У селу има *свега 7 кућа*.

О имену села не постоји прича, не зна се ни о ранијем какву имену. Не домишљају се ни од чега је село стекло име.

Источно од села а крај пута што води у Љубиње налази се црква Петковица. Кажу да је ту била црква од старине па је недавно поновљена и освећена. Код Петковице, гдје је сеоски укоп, има и неколике „грчке гробнице", али без натписа и ничега другога. Старих омеђина има на неколико мјеста у удуту сеоском. У самом селу наилази се на неке старе зидине (у сушицу) и не зна се, јесу то биле куће. У *Подима* има 4–5 омеђина али се о њима ништа не прича. У *Вучјој Продоли* имају неке омеђине и за њих се говори, да је ту некад живио некакав *Миђојло* (?) И код Петковице има такође омеђина и о њима се ништа не прича. Више Криводолâ има један гроб и зове се *Малов Греб*. О њему се такође ништа на казује. Зна се да је у селу живио *Грозданић* па је обамро. О *постанку Власача* ништа се на зна. У селу живе двије врло старе породице којима се не зна поријекло а те су: *Драшковићи* и *Грујучићи*. О Драшковићима се ништа не казује већ их држе за старјенике. Има један Драшковић у Дубровнику. Славе Никољ-дан. – *Грујичић* је веле исто тако старјеник, али се зна да им је старо презиме *Ковачевић*. Слави Ђурђев-дан. – *Вуковићи* су из Јањча, а овдје је прешао први Тривко прије 70 година на читлук. Славе Јовањ-дан. Има их 4 куће. – *Драшковић* и Грујичић, копају се код Петковице, а Вуковићи у Загори код *Ђурђеве цркве*.

Грепци

Село је по превоју на кршевиту земљишту између Јабучине и Стојвиша. Сељаци пију кишницу из приватних чатрња а има и живе воде у *Добријењи* и *Живачи*. Село је врло оскудно у радној земљи. Комади су врло малени и по испаши растурени. Пашњаци су пространи, свуд около села по главицама.

Грепци су врло збијеног типа, а само се могу запазити два чопора са незнатним одстојањем у којима су куће врло честе и без реда помјештене. У селу има само 14 кућа.

На мјесту званом *Свеће* има старог *грчког гробља*. Још има и старих кућетина и једна кула гдје су живјели *Греби*; ту је некад била и пандурица.

Кад је најприје и ко је започео овдје насеље не може се дознати. А осим тога су и становници врло стари. Тако *Зуцалима* се не зна за поријекло и држи се да су ту врло стари. Са Зуцалима су једна породица Гребе у Љубињу и *Томићи* у селу, а за *Гавране* се мисли да су из Далмације, али се не прича кад су им преци ту доселили. Католичке су вјере и славе Мратин-дан (Сви Свети). – *Реце* су православци и једно су с Главанима из Дубјана. И њихов је предак давно ту доселио. Славе Госпођин-дан.

Веља Међа

Село је при западним странама обронака Братагоша. Куће су се прилично дигле у страну а има их с обје стране жељезничке пруге. Пије се само кишница из многобројних приватних и заједничких чатрња (око 35). Село, има довољно ораће земље, и сва се налази у пољу испод села и с обје стране ријеке. Највећи су и најбољи комади: Зарјече, Кућенуше, Хаси, Јаме и Камени. Земље су изврсне родности, али због блата обично се на вријеме или не узоре или плод отме у јесен вода. Обично сију: кукуруз, сијерак, просо и грах. Сељани су већином своји, али их има који још раде и агинске земље, на коју дају 1/2 или 1/3 хака. У испашама и шумама село врло оскудно. Село је збијеног типа без махала и без чопора. Обични је размак између кућа 5 до 40 метара. У селу живе: *Оберани* 7 к., *Лакићи* 6 к., *Цурићи* 6 к., *Бендери* 10 к., *Соколи* 7 к., *Папац* 1 к., *Вукаси* 3 к. и *Мерцан* 1 к. Свега дакле 41 кућа.

Планине нити је кад село имали нити је сада има. Сељаци обично дају своје браве другоме који има планину. Стаја у брду имаду само неколико њих. О имену села не постоји у народу прича, већ се само неки домишљају, да је село име стекло од многих подзида и дуварина које зову *међом*.

У селу има мало старина. Врло је стара црква, која је обновљена у 19-ом, вијеку. Више села с јужне стране једну главицу зову *Градином*; за њу није везано никакво предање. Под селом имају 2 грчке плоче, а још има и турско гробље. – Има прича како су негдје поробљена Веља Села близу Турковића и *Дољани* ниже Побрђа и како су исти становници доцније засновали Вељу Међу. Али је ово веле, било врло давно. Старину његову између осталог доказују и многе давноизумрле или расељене породице чијих „ометишта" (кућа, врта и чатрња) има у селу. Све су биле муслиманске породице: Бехмени, Страњаци, Сарајлићи, Пузићи, Мехмедбашићи, Басарићи, Бојићи, од којих су и Кудре у Габели. Још се прича и за Кораће чији су потомци Морићи у Бурмазима и Бан, изумрлу породицу Кулаше на Војевићима и *Маруне* од којих је Пухо и Тунчини. И данашње католичко становништво већином је старо и непознатог поријекла.

Оберани, Соколи и *Вукаси* (17), у селу сви једно братство, потичу од старе породице у селу зване *Богдан*. За даљу прошлост ништа не причају. С истима су род и Густини на Зелениковцу у столачком котару, а Сокола има у Оскорушју у Далмацији. Богдана има на Зелениковцу столачки котар и у Глумини. – *Лакићима* (6 к.) се такође не може дознати за поријекло и држе их за врло старе. – *Цурићи* (6 к.) су по једнима из Глумине у Г. Храсну, по другима из Сливна у Далмацији јер их има тамо, али већина их тврди да су и они у Сливну од ових из В. Међе као и они у Глумини, а да им је старина у В. Међи. Исто тако доказују и за *Бендере* да су из Дубрава, а они тврде да су они у Дубравама отишли из В. Међе гдје им је старина. – *Папац* је старином из Риђана у Црној Гори, одакле су три брата због крви врло давно побјегли и сјестили се на Мишљен, а отолен опет због крви један предигао у Вељу Међу и то давно при-

је 200 г. Из В. Међе расељавали су се по Г. Храсну и Бурмазима, гдје их има више кућа. *Мерџан* је са Загорца (?) код Требиња, доселио још у осамнаестом вијеку. *Мерџана* има у Габели.

Убоско

Село се пружило, на висини од 400 м., од ЈИ према СЗ крајем Убалачког Поља, а подножјем и страном Качка и Радешића. Село је над морем преко 400 метара. Пију кишницу из многих приватних и заједничких чатрња. Убоско има довољно радне земље, која је скоро сва у Убалачком Пољу испод села и у брду. У присоју има и винограда. Сељани се подједнако баве земљорадњом и сточарством. За стоку имају знатне димензије у испашама, које су око села. Све су сеоске паше издијељене у приватна имања или „ограде", и они простори који још нијесу ограђени зна се чији су. Становници су већином кметови, а има и сасвим искупљених. Кметови дају половину или трећину од хака, а тако исто и *травнину*. Још неки држе и беглука и ћесимача.

Убоско је јако издужено у правцу од сјеверозапада к југоистоку. Куће представљају низ, до 2 км. дугачак. Почевши од југоистока породице иду овим редом: *Банђури* 4 к., *Богдановићи* 3 к., *Дошљићи* 2 к., *Жарковићи* 2 к., *Џунозе* 3 к., *Комад* 1 к., *Ђоге* 8 к., *Јањићи* 3 к., *Мичете* 4 к., *Буквићи* 7 к., *Рауницi* 2 к., *Дутине* 4 к., *Ласиловићи* (Медани) 3 к., *Ћук* 3 к., *Шарановић* 1 к., *Милошевић* 2 к., *Шкорић* 1 к., *Мрган* 1 к., *Хајдаровићи* 3 к., (Елезовићи 2 к., и у Пољицу 5 к.) *Медани*. Свега 57 кућа а с Пољицом 64 куће. Оне су обично сублизу и без реда.

Убоштани кажу да никад нијесу кретали са стоком у далеке планине, јер им је у близини Радимја. У њој сваки сељак обрађује земљу, пасе стоку, и има своје стаје и колибе. Кажу да је село прозвато по своме облику, јер има облик убла. За имена Радешиће и Брајковину није везано никакво предање.

На три мјеста у селу има грчког гробља. Једно је у Осоју гдје има и стара црквина. Близу Убалачке Локве у гомили Црквини је грчко гробље. Треће је грчко гробље на мјесту Руди.

Кроз Убоско је пролазио стари пут који је полазио од Дубровника у Столац. У селу је био врло велик *хан*, старих кућетина о којима се ништа не прича има под Осојем, гдје се налази и кречних зидова и комада цигле. Зна се да су у селу живјели Муслимани Бабићи, гдје су данас Банђури, и Бркље гдје су сад Мичете, Смаилхаџићи гдје сада живи Комад. Још су живјели: Ћеранићи, Вук, Тепарић, Биридани, Музејинагићи и Хусковић. Вук је дигао у Борач, а Тепарића има у Љубињу, остали су дигли у Азију или су изумрли.

Од данашњих породица у селу јачом се старином истичу Муслимани: *Хајдаровићи* 3 куће, *Руинићи* 2 куће, *Мрган* 1 кућа, *Шарановић* 1 кућа, *Џунозе* (Дутине) који су давно дошли из Глеђеваца и Православни су: *Дошљићи* 2 куће, *Банђури* (Мијатовићи) 4 куће, који су дошли из Чавша у 18 вијеку. Сви други дошли су у 19-ом вијеку из Горњег Храсна и то: *Буквићи* (7 кућа) су из Храсна с Побрђа прије 90 година; – *Ђоге* су (8 кућа) из Храсна из Рујевог Дола, прије 90 година; – *Медани* (8 кућа) из Храсна из Рујевог Дола, прије 90 година; – *Ћукови* (3 куће) из Храсна из Рујевог Дола, прије 40 година; – *Мичете* (4 куће) су из Чавша у Попову прије 90 година – *Жарковићи* (2 куће) из Г. Храсна, прије 25 година. – *Комади* (1 кућа) из Г. Храсна, прије 25 година. Сви славе Јовањ-дан. – *Елезовићи* (2 куће) Муслимани? – *Дутине* православци и Џунозе Мухамеданци једно су братство. Они су из Глеђеваца из Мркаља. Дутине су дошли прије 100 год. Дутине славе Светог Саву. – *Милошевићи* (2), с Рђуса у Глеђевцима, а у Глеђевце су дошли из Чавша прије 60 година. Славе Јовањ-дан. – *Шкорићи* су с Банчића, прије 30 година, а на Банчиће из Дубрава с Рјечица, а у Рјечице из Слипчића (мостарски срез). Слави Јовањ-дан. – *Јањићи* (3 куће) су с Ранковаца, прије 30 година на Ранковце с Банчића. Слави Ђурђев-дан. – *Богдановићи* (3 куће) с Ранковаца, прије 45 година, а у Ранковце је доселио с Банчића. Слави Ђурђев-дан.

Вођени

Село је на јужној ивици Љубињског Поља близу превоја између Радимље и Лохиње. Куће су по кршевиту земљишту. У селу нема сталних врела, пије се кишница из више приватних чатрња. За стоку је локва *Гнионик*. Вођени су имућни са орaћом земљом која је у Љубињском Пољу испод села. Уз земљорадњу сељани се баве и сточарством; доста је простран и сеоски доста кршевити пашњак, који је обрастао ситном шумом. Вођене је прошао турски „смлаћ", али су пашњаци ипак остали неиздијељени, ма да се зна да село броји 18 харача у испаши. Сељани нијесу хтјели да дијеле испашу бојећи се да не уздавају агама травнину коју дотле нијесу давали. Сељака има и својих и кметова, који агама дају половину или трећину.

Куће су јако збијене и издужене у низу дуж пољске ивице. У селу имаде 30 кућа од којих су: *Ликић* 1 к., *Турањани* 12 к., *Бјелобрци* 3 к., *Круљи* 3 к., *Јањић* 1 к., *Пецељи* 2 к., *Пижуле* 4 к., *Ботур* 1 к., *Стајчић* 1 к. и *Ковачевић* 1 кућа.

Планина је селу Котланица на Зеленгори, куда издижу само двојица који гоне стоку и других сељана.

У народу не постоји прича којом би се тумачило име села.

Од старине у овом селу могу се споменути неко старо гробље с десне стране потока. Код Зелића кућа има неки стари гроб, зову га *Крлетин Греб* и кажу да је ту закопан некакав Крлета. У сеоском удуту у брду имаде *Градина* и *Градашац*, још у брду имаде и Краљев Греб. У селу има на више мјеста старих клачних зидова од ранијег насеља. Кажу да је негда испод Вођена све било засађено лозом. Од старих и давно наумрлих породица у селу спомињу ове: Бовани, Бухачи, Краљи, Околиши (Ристић) и Гале.

О постанку села ништа се не зна. Данашње је становништво махом новијег поријекла. Само једна породица у селу потиче из 18-ог вијека, а све су друге из 19-ог. – *Бјелобрци* (3 куће) су у селу најстарији, њихов је предак доселио прије 140 год. из Љубомира у билећком котару као кмет. Славе Аранђелов-дан. – *Ботур* 1 кућа је иза куге задње (90 г.) доселио из села Ивице у љуб. котару. Славе Ђурђев-дан. – *Пецељи* су од оних са Капавице, прије 70 г. Славе Ђурђев-дан. – *Ликић* је из села Луга у Шуми или из Жуље, а предак им је дошао у Љубиње пред 200 година, а одатле у Вођене прије 60 година. Слави Ђурђев-дан. – *Турањани* су Јокановићи с Требијова, живјели су у Туранима, а из Турани предак им је доселио у Љубиње прије 200 година. Славе Шћепањ-дан. – *Круљи* 3 куће су од оних из Ћуковаца, прије 60 година. Славе Јовањ-дан. – *Пижуле* (4 куће) су из Дражин Дола; у Шуми додигао је прије 60 година. Славе? – *Јањићи* су с Банчића, прије 50 година. Славе Ђурђев-дан. – *Ковачевић* је из Туља, као поп, прије 30 година. Слави Јовањ-дан. – *Стајчић* је с Банчића прије 30 година. Слави Ђурђев-дан.

Доње Храсно

Село Доње Храсно сачињавају ове махале: Рабрани, Црноглав, Винине, Дашница, Сријетеж, Свитава, Бајовци, Сјекосе, Дубравица, Кљенак, Глушца, Колојањ, Борут, Церово, Брштаница, Ћетољуб, Церовица, Њаврина Махала и Осјеченица. Рабрани су смјештени у положају благог нагиба који се спушта од Столова према југозападу. Црноглав је при јужној страни истоименог брда.

У *Рабранима* живе *Туцаковићи* 13 кућа. Они потичу од православне породице Рајковића, која је негда ту и у Поткули живјела. У вријеме четовања сењских ускока неки се раселе, а један буде одведен у ропство, одакле утече донесавши у хлебу доста дуката и он се потурчи. Дукате му је у погачу ставила сама госпођа код које је служио. С Туцаковићима су род православни Рајновићи у Јасенима(?) код Коњица. – Кузмани (5 кућа) су једно братство са Жикићима у Турковићима у Попову, а старином их доводе из Риђана у Црној Гори, одакле им је далеки предак врло давно доселио на Требимљу, па у Загорац, Побрђе, па у Турковиће, на Кнежића земљу а из Турковића у Глумину и Рабране још рано у 18. веку. Славе Никољ-дан.

У Црноглаву живе *Обрадовићи* (20 кућа). И они доводе своју старину негдје из Црне Горе и доказују да им се предак врло давно доселио у Дубраве, а из Дубрава још у 17-ом стољећу населио на Црноглав. – *Гушићи* (3 куће) су Цигани а старина им је из Дубрава. У Црноглаву су стари преко 200 година.

У *Вининама* живе католици *Крешићи* (18 кућа); старину доводе из Крешева у Босни. Још кад је Босна пала под Турке (1463), тада су, веле, побјегла три брата и населила се на Дашницу у Д. Храсну. Али кад Турци мало кашње освоје и Херцеговину, онда се они склоне у Поникве код Стона у Далмацији, и ту су неко вријеме остали. Отолен се опет двојица врате на Дашницу а трећи остане у Пологоши. На Дашници су живјели све до задње куге а биле су им стаје у Вининама. Уз кугу избјегну Муслимани Мехмедбашићи на Дашницу те се неки Крешићи сасвим предигну у Винине, а само један остане на Дашници, гдје их и сад има 2 куће. Но и ови у Вининама и данас раде земљу на Дашници и тамо придржавају старину. Крешића још у Д. Храсну има у: Бојовцима, и Сјекосама а осим тога има их у Радежу код Клека, Стону, Стоцу, Боројевићима, Горанцима, Гњилиштима, Дољанима и Метковићима и сви су од ових с Дашнице.

У Дашници живе *Крешићи* (2 куће), затим *Шутали* (6 к.). Посљедњи су веома давно доселили из Црне Горе, па су били момци у Крешића. Славе Никољ-дан. Шутала још има у Свитави (6 к.) и на Козарици.

У *Свитави* имамо ове породице:

Мартиновићи (2 к.) су из Видоња у Далмацији дошао прије 50 година. – *Кевићи* (5 к.) врло стари, а непозната поријекла. – *Обрадовићи* (2 к.) дошли од оних из Црноглава прије 30 година. – *Крешићи* (1 к.) дошли од оних из Винина прије 30 година. – *Шутали* (6 к.) од оних с Дашнице, прије 80 година. – *Матић* (1 к.) је из Брођанца (Градац) прије 40 година. – *Хуценије* (3 к.) су с Доброг Дола (Требиња) прије 40 година. – *Мартић* (1 к.) је са Зелениковца. Прије 90 година. – *Прчак* (Павловић, 1 кућа) из Граца прије 50 година. – Православни Хрељић (1 кућа) са Заушја, поприје 100 година.

У Бајовцима имамо ове породице:

Крешићи (2 к.) су из Дашнице, прије 80 година. – *Обрадовић* (1 к.) је из Црногралава, прије 100 година. *Љубан* (1 к.) је из Тополе у Далмацији, прије 50 година.

На *Сјекосама* су ове породице:

Маслаћ је (1 к.) с Ћетољуба, прије 80 година. – *Крешићи* (5 к.) с Дашнице, прије 100 година. – *Јурковићи* (4 к.) с Брштанице, а прије тога из Хутова. – *Жилићи* (2 к.) из Турковића прије 100 година. – *Иванковићи* (2 к.) из Сријетежа, прије 80 година. – *Леко* (1 к.) је из Брођна, пред 10 година.

У *Дубравици* имамо ове породице:

Репеше (6 кућа) су старинци из Церовог, дошли прије 200 год. – *Елезовић* (1 к.) је из Г. Храсна прије 45 година. – Ове двије породице су Муслимани. – *Раич* (1 к.) је из Међуљућа (Д. Храсно).

У *Кљенку* имамо ове породице:

Брстина (1 к.) је старосједилац, и звао се Стојановић, старина му је на Ћетољубу. Овде од 40 год. Слави Шћепан-дан. Брстине су негда држале Ћетољуб, Церовицу, пола Брштанице, Козарицу и Бајовце. С њима су род Бекани у Тасовчићима. – *Медић* (1 к.) је катол. из Добрана у Далмацији.

У *Глушцима* живе кат. *Мерцани*, који су доселили прије 60 година из Дубраве. Има их 3 куће, а славе Никољ-дан.

У *Колојању* живе: *Мандрапе* (2 к.) врло стари има их у Старој Габели и у Клепцима. Славе Никољ-дан. – *Ђурковић* је из Драчева у Попову доселио на Ћетољуб као ћебеција прије 60 година, а на Колојањ прије 30 година. Слави Јовањ-дан. – *Булуни* (3 к.) су дошли из Добрана у Далмацији прије 20 год. – *Менали* (3 к.) су из Церовог прије 80 године. – *Хајдаровићи* (3 к.) су из Риђана, а дошао је први као момак у Церовца у селу Церовом (Храсно).

У *Брштаници* живе:

Јурковићи (12 кућа) су из Хутова, али врло давно. Славе Никољ-дан. – *Хајваз* (1 к.) је са Зелениковца прије 60 година. – *Шутало* је с Дашнице прије 80 година.

У *Боруту* живе:

Маслаћи (15 кућа) врло стари, а старином из Риђана у Црној Гори.

У *Церову* живе:

Менали (12 к.) врло стари. Славе Никољ-дан. – *Хајдаровић* (3 к.) из Риђана прије 200 година. – *Бaћић* (1 к.) је из Радежа код Клека прије 15 година.

У *Сријетежу* живе:

Паликовићи (6 к.) врло стари, славе Ђурђев-дан, а старином из Добрана у Далмацији.

Ивица

Ивица (на апсолутној висини од 660 до 700 мет.) се дијели на Доњу (сјеверну) и Горњу (јужну) Ивицу. Земљиште на коме су куће удубљено је и опкољено брдима и главицама. Воду пију из чатрња, којих има свега седам. На граници ивичког и кртињског удута жива је вода Слављан. Главна је земља селу одмах до кућа, а мањих комада има по испашама. Простори су за испаше велики и пружају се на све стране около села до границе билећског котара. Пашњаци су и сад неиздијељени, и сви се сељани једнако служе њим. Ограда има и постале су из доба окупације. Сељака има и слободних и кметова.

Горња Ивица је од Доње далеко до 1 сахат, а растављају ораће земље и брдо Градина. У оба дијела су куће прилично раздалеко и дале су у мање сродничке чопориће. Ови су чопори раздалеко 150–400 м. а куће су 30–80 метара. У селу има свега 44 куће.

Љети издижу само неколицина на планину у Виту Бару и на Зеленгору.

Прича се да је у Црквинама на Илијину Брду негда била црква. Југоисточни врх Илијина Брда зове се Градина. На Стражници био је веле некад шанац. „Грчка гробља" има на четири мјеста. Једно је у Главицама, друго у Јоковој Огради, треће у Трепетљикама, а четврто у гробљу Доње Ивице. Има и трагова од старих кућетина. Негда су овдје живјели: Ботури чијих потомака има у Вођенима и Мостару, Дурсуни су овдје изумрли. У Доњој Ивици спомињу се Муслимани Парацици, Ненковци и Миросавићи. Насеље је старо у обје Ивице. Данашње је становништво већином досељеничко, а само су *Вртикапе, Ђулабије* и *Калајџићи* (14 кућа) као једно братство врло су стари. Држи се да потичу од изумрлих у селу Ненковаца. С њима су род у Крушевици Лучићи. Славе Ђурђев-дан. – *Лугоње* (11 к.) су старином из Пиве у Црној Гори, и као да су се звали Мирославићи. Предак им је доселио још у 18 вијеку. Славе Ђурђев-дан. – *Слијепчевићима* доводе старину од Гацка(?) одакле им је предак дошао прије 140 година. Славе Ђурђев-дан. – *Дангубићи* су из Дола у билећком котору дошао прије 90 година. Славе Аранђелов-дан.

Крушевица

Између планине Илије на југу и Варине Цркве (Градине) на сјеверу на кршевиту мјесту и на висини од 550 метара. Између појединих кућа или чопора њихових има и многих увала по којима су главни комади за усјеве. Махала *Бјелошев До* западно је од села и смјештена је у дубокој вали уз истоимену орађу земљу. У селу се пије кишница из чатрња којих има више. Имају и једну велику *Крушевичку Локву*. Крушевица је доста оскудна у радној земљи. И они комади што их има махом су мањи и далеко по испашама разбацани. У Крушевици преовлађује сточарство и испаше има врло много и они се пружају свуд около села. Осоје Илије планине, Бротњик, Градина, Кунак, Ханзовина, Ластва, Лисац и др. Испаша има и приватних ограда, али је много већи дио и данас заједница сеоска. Сељани су и данас већим дијелом чивчије; плаћају половину и трећину.

Крушевица се у главном дијели на Крушевицу и Бјелошев До који су раздалеко 3 км. У Бјелошевом Долу ове су куће у чопору а томе је узрок породична диоба. У Крушевици се издвајају групе кућа које се називају: *Кунак* 8 к., *Риља* 3 к., *Бријег* 7 к., *Ђукова Љут* 6 к., *Гудељи 7, Доње Село са* 10 кућа. Ови су чопори на разним размацима између себе по 250 до 500 метара. Ни у овим чопорима нијесу куће свагда груписане. Куће у појединим групама размакнуте су 10, 50, 150 и више метара. Сва јавта броји 63 куће од којих су у Бјелошеву Долу 11 кућа *Поповића*, а остале су у Крушевици.

Сеоска је планина Зеленгора а катун Д. Котланица. На планину издижу њих петорица.

У селу имаде Градина, брдо сјеверно од села. Ту је била негда и црква подигнута и звала се Варина Црква. – Грчког гробља има у селу по два мјеста: *Кунку* и у *Шурковићима*. У Ластви се једно гробље зове *Сватовско Гребље*, јер су се по причању ту срели и побили сватови. Има и старих кућишта ранијег становништва, од којих је само спомен очуван о Ристићу (Околишу), Бовану и Хамановићу, од којих су први одселили у Мостар, а послије у Трст. Мухамеданско је становништво у селу махом старо и непознатог поријекла, док су православни већином досељеници и то из 19-ог вијека. *Православни* су:

Поповићи (14 к.) су из Загоре у требинском срезу, одакле им је предак дошао као кмет још рано у 18-ом вијеку. Славе Ђурђев-дан. – *Ћоровићи* (10 к.) су из Браног Дола у билећком срезу, одакле им је предак доселио као кмет прије 180 год. Старина им је Риђанима од Угреновића. Има их у Љубињу, Мостару, Дубровнику. Славе Аћимов-дан. – *Макере* (2 к.) су из Жабице дошли прије 140 година. Славе Митров-дан. – *Сулавер* (1 к.) је из Жабице, прије 80 година. Славе Ђурђев-дан. – *Косјерине* (5 к.) су из Жабице, прије 90 година. Славе Никољ-дан. – *Кисе* (3 к.) су из Жабице, прије 60 година. Славе Никољ-дан. – *Лучићи* (4 к.) су из Ивице од Вртикапа, прије 80 година. Славе Ђурђев-дан. Муслимани (старинци су): *Шехидић* 1 кућа. *Крехић* 2 куће. *Ћуралићи* (Тасламани) 9 кућа, *Малкићи* 5 кућа, *Куртовићи* 3 куће, *Муцић* 1 кућа. *Омерђајић* 1 кућа је из Корјенића, прије 45 година. *Коићи* (2 к.) цигани из Требиња прије 120 год.

Бурмази

Ово је село јако разбијеног типа и дијели се у више махала, од којих су: *Гола Брда* смјештена међу Гавном Гомилом и Козарицом. Сјеверно од Голих Брда леже Прокозићи (Кучинари). Под присојем је махала (Бурмази), *Удора* је с лијеве стране цесте, а *Обер* с десне стране цесте Столац–Храсно. *Пушишта* су на равну кршевиту месту. *Риђица* је уз један *До. Грдијевићи* су у добоку истоименом долу с лијеве стране цесте, а *Дреновац* је около цесте: *Доња Дубока* је крај Дубочког Поља и то од источне стране, а Горња Дубока под Присојем на граници столачког и љубинског среза, тако да је ова махала подијељена на оба среза по пола. Ове су махале на апсолутним висинама између 200 и 400 метара. Сељаци пију кишницу из многих чатрња. Бурмази су сточарско село и оскудни су у радној земљи. Поједине су се махале и засновале уз повеће комаде земље. Најзнатнији су простори: Бурмашко Поље, Дубочко Поље, Пушишки До, Риђици, Грдијевићи и Плужине код Голих Брда, Радин До, Криводо. Испаше заузимају велике просторе и пружају се свуда около поброjаних махала, тако да је сеоски удут дуг од сјевера југу 2 сахата.

У цијелој јавти имаде 61 кућа од којих су на Голим Брдима 8 кућа Марића; у Прокозићима 4 куће Кучинара; у Риђици 2 к. Кучинара; у Потприсоју: Папци 2, на Удори 7 кућа Папаца; Обер 5 кућа Вујиновића; Пушишта: Коњеводи 3, Папци 5 и Вујиновићи 4 куће; у Грдијевићима живе: Зекић 1, Мисић 1, Марићи 3 и Геерине 2 куће; на Дреновцу Михић 1, Ружић и Циганин 1, у Д. Дубокој Папци 4 и Марић 1. Махале су на разним одстојањима од ½ до 2 км далеко.

Прва је планина селу Тресковица а досељеници у селу из Г. Храсна дижу на Кладово Поље. Све село броји 17 планинштара.

Има „грчко гробље" у Бурмашком Пољу са 80 комада већих плоча и стећака са разним украсима. На једном стећку имаде и овакав натпис:

Асе лежи Ђурченъ Пукшићъ. Породица *Ђурјан* живјела је до пред окупацију у махали Пушиштима, а отолен предигла у Дубоку па онда у Турску. На једном крсту који је за 150 м. јужно стоји овакав натпис: *асе кръстъ милута (ра) радовaнић*. Ту се виде и неке омеђине за које се држи да је био *манастир*. Код Грдијевића има неко старо гробље и један повећи оборен крст са натписом: *асе леже Веселин ажа Церовина*. Код Д. Дубоке прича се да је била црква и једно се мјесто зове *Црквина*. Код сваке махале има турског гробља. „Грчког гробља" има још код Деминова крста на путу између Риђице и Про-

казића. Код Дубоке има једна Градина. У Дубокој Доњој има неко старо гробље које зову *Влашко Гробље*. На Оберу Вукосави живјели па се и гробље тако зове, а у Голим Брдима Меданово гробље. Од ранијих становника спомињу се у Пушиштима *Ђурјани* који су дигли у Турску. У Проказићима неко старо насеље зову *Тубинама*. У Риђици је прије живио *Геерина* и *Локић*. У Проказићима су стали Хестићи, које породице има у Глеђевцима и на Банчићима. У Потприсоју се спомињу Кларићи, чијег потомства има и у Дубравама. На Оберу се спомињу *Вукосави* и њих има у Горњем Храсну. На Голим Брдима: *Перићи* који су врло давно дигли у Дубраве, Медани у Рујевом Долу и некакав Турчин Голобрђанин чије се чардачине налазе уз Крчевине. У Грдијевићима су живјели Докарићи и њих има у Дубравама. Још се прича и о Томићима којих има у Стоцу.

Једини је Дреновац у најновије вријеме насељен и ту су двије трговачке радње и један ковач. Становништво је састављено од три вјере: Кучинари (6 к.) су Михић и Ружић православни, Геерине 6, Зекић 1, Мисић Муслимани, а остали су католици, преко 45 кућа. Прича се, да је негда у Дубокој живио капетан, а по другима кнез Дерикобила који је био врло богат па имао три момка. Један од њих ловио је само рибу, и то морску рибу, *геру*, и од њега су *Геерине* у селу. Мисли се да је тај момак био од љубушког среза. Други момак био је Томо од кога су Томићи Муслимани, који су у селу живјели, а сад их има у Стоцу, трећи је био *Зеко* и од њега су *Зекићи* у селу и у Стоцу. И они су Муслимани. Великом се старином одликују и *Кучинари* који своју старину доводе из Куча у Црној Гори а од братства Дрекаловића. Врло давно отуда им је предак додигао у Биоце село у невесињском котору, а из Биоце дошао у Риђицу у Бурмазима пред 250 година. Славе Ђурђев-дан. – *Марићи* (13 к.) и *Папци* (19 к.) су из Веље Међе у Попову. Марићи су се звали *Кораћи*, и они и Папци имају рода у В. Међи. За *Папце* се прича да им је још дубља старина у Црној Гори из Риђана, и да су отуд амо давно добјежала 3 брата на Мишљен, а с Мишљена један због крви у В. Међу. – *Вујиновићи* (9 к). су из Шуице код Дувна, па су стали у Дврсници, Турковићима, Гојковићима, Вјетренику, гдје их и данас има. – *Коњеводи* су из Хутова од тамошњих Коњевода, а овамо их је предак доселио иза куге, прије 20 година. Скорашњи су досељеници: *Мисић, Минић* и *Ружић*, сви од Стоца.

Глеђевци

Јавта се састоји из више села, која су заузела мање карсне утолеглице у карсној заравни на СИ од Г. Храсна. *Премилово Поље* у осоју Дренове Главице; *Мркаљи* су у присоју Мањине Градине; *Пирићи* су сјеверније у мањем удубљењу: *Чумељаци* су у Присоју, а *Рисник* у осоју брда Рисника, *Дубока* је на вали између Стражнице и Градине, а *Риђица* је испод М. Стражнице и то једним дијелом са западне а половином испод присојне стране. Поједина су села на висинама између 550 и 600 метара. Вода је у свима селима сама кишница из чатрња и локава.

Земљиште јако скаршћено па је јавта врло оскудна с орaћом земљом, која је разбацана по вртачама и доловима. Испаша има више, јер је готово цио удут под пашњаком.

Глеђевци имају тип насеља разбијена у мање разноврсно разбацане и удаљене групе кућа, у којима су куће различито збијене. Цијела јавта заузима

простор чија дужина износи најмање шест километара, а ширина три до четири. У селу има свега 60 кућа, од којих су у Премиловцима 8, у Мркаљима 7, у Пирићима 2, у Чумељацима 6, у Риснику 10, у Дубокој 14, а у Риђици 10 кућа.

Име Глеђевци изводе од *Глеђа*, човјека који је овдје живио. За *Премилово Поље* прича се да је прозвато по имену некаква Премила који је ту живио. *Мркаљи* су прозвати по истоименој породици, која је ту негда живјела и уз кугу самрла. *Чумељаци* и *Пирићи* назвати су по истоименим породицама, од којих Пирића и сад има у *Стоцу*. *Рисник* се прозвао по брду Риснику. *Риђица* веле долази од риђе земље.

Имају *грчка гробља* на два мјеста и то: код Премилова Поља, гдје их има око 50 комада; ту има и стари натпис који је нечитак. Друго је „грчко гробље" код Дубоке и то код Обрадојева Дола. Под Мркаљима се налазе три велика и врло стара крста и на једном од њих стоји овај кратак натпис: *асе лежи рашко*, на другом крсту још краће: *асе лежи*... Градина има више и за њих није везано никакво предање. Мисли се да је негда и *црква* постојала у *Премилову Пољу*. Старих кућетина има у свима селима. Породице које су ту негда живјеле па самрле или се расељавале, јесу: Радановићи, чији су потомци у Дабру Радани, Мркаљи, Пирићи и Чумељаци. У Дубокој се спомиње некакав кнез Дерикобила, чије су омеђине на мјесту Оборине. Старинци су ове породице: *Премиловци* (3 к.) потичу од Премила који је имао брата Радана и од кога су расељени Радановићи. Врло су стари и давно су се „истурчили". – *Маље* (1 к) *Тица* (1 к) и *Ћенани* (4 к) такође су старинци Мухамедове вјере. Маље се, веле, негда звао *Ђерманчић*. – *Башићи* су стари у Чумељацима, прије су се звали *Вучјацима*, а у Чумељацима им се старо насеље и зове *Вучје Кућетине* и они су Муслимани. – За *Владавиће* се прича, да потичу од од владичина момка и да су и они врло стари. – *Штете* су, како веле, од породице Веледара која је негда живјела у Ћуковцима, махали села Поцрња, одакле су веома давно на мираз одселили у Дубоку. – *Бркља* је старином из Орашја у Попову, а додигао је давно на мираз. – *Спахићи* су непознатог поријекла, Муслимани. – *Бојчић* је старјеник из Трнчине, прешао у Котезе, па у Глеђевце прије 80 година, Муслиман. – *Фестићи* су, веле, старином из Смоковљана у Далмацији; отуда је њихов предак врло давно ускочио и „потурчио" се. Има их и на Банчићима и од ових су неки одселили на Кличковињу. – *Рудан* је старосједилац од православне породице Рудана, која живи на Банчићима и у Невесињу. Све су ово Муслимани. – Од православних су најстарији: *Дутине* из оближњег села Поцрња а из махале Дланац, гдје им је предак прешао прије 60 година. Славе Св. Саву. – *Бобаљ* је од Бобаља с Банчића, овдје купио читлук. Слави Ђурђев-дан. – *Ружићи* су с Поплата у срезу столачком. Они су више „травари". Поградили су куће али по сву годину не стоје у селу. Славе Јовањ-дан. – *Рудани* (4 к) су с Банчића. Славе Ђурђев-дан. – *Марићи* (8 к) су старином из Веље Међе, а најприје су предигли у Бурмазе, гдје их има више кућа, па у Риђицу прије 60 година. Тако исто, и *Бендери* су одакле и Марићи, и они су травари и скорашњи досељеници. Служе Светог Алимпију.

Елезовићи

При западној страни Орлова Кука. Вода је кишница у чатрњама: *(Доњој и Горњој Чатрњи)*, а по потреби пију и из локава *Виноградине* и Трновца. Земље и испаше су испод и около села. Осим тога становници обрађују земље и у

Поповском Пољу. Испаша има доста и пружају се на све стране. Сви су пашњаци издијељени и ограђени још прије окупације.

У Елезовићима су све куће у чопору и без реда. Има свега *11 кућа*.

Елезовићи се зову по породици која је насеље засновала. За раније се име не зна јер је туда прије била пустиња.

Једини су остаци из старине около Елезовића стара и у сушицу прављена *кућишта*. Њих има у *Шајковини* гдје су негда живјели Шајковићи, а за *Бјелојево Кућиште* ништа се не прича. У близини школе једну стару омеђину зову *Закутином*. Кад је веле кнез Мирило, неки далеки прадјед већине данашњих, доселио са синовима из села Мириловића, саградио је ову омеђину и ту се населио. Још неких старих кућетина има у Локвицама, али се о њима ништа не приповиједа. Осим тога, и сами називи: Петрове Међе, Бјелојево Кућиште, Љељешев До, Шабанове Влаке и Вукасов Крс опомињу нас на раније становништво, о коме је свака традиција ишчезнула. О постанку Елезовића прича се како се неки потомак кнеза Мирила давно потурчио, па узео печену погачу и попео се повише данашњег села, па закотурао погачу рекавши да ће ондје гдје се погача устави саградити кућу и тако је веле ударен основ данашњим Елезовићима. – Поред *Елезовића*, који је ту од назад 300 година, једини је *Гушић* досељеник из осамнаестог вијека, а сви су други дошли у деветнаестом стољећу. *Гушић* је циганин из Црноглава у Д. Храсну и, као и Елезовић, мухамеданске је вјере. – *Галешић* је Табаковић из Дубрава, доселио прије 60 год. И он је Мухамеданац. – *Лучићи* су из села Воденог Дола од тамошњих Рагужа, дошао је прије 60 година. Они су Католици. – *Вујиновићи* су с Вјетреника такође у Горњем Храсну од онамошњих Вујиновића, а у Елезовиће су предигли уз окупације. Вјере су католичке. – *Буквић* је с Побрђа од онамошњих Буквића, а овдје је купио земљу прије 15 година. Вјере је православне.

Ластва

Југоисточно од Елезовића за 2 км. ваздушне линије, на превоју Коњском, а при југозападној страни Крчумајакâ. Сељаци пију кишницу из пет чатрња које се зову: *Мала и Велика Чатрња, Локвица* и на *Коњском Чатрња*. Радне земље у селу имаде мало, има је и у Поповском Пољу, и то, неки су куповали, а други раде и туђу као приорци (присијачи). Испаша има прилично, и оне се пружају свуд около насеља, и оне су издијељене у приватна имања, гдје је свак свој дио оградио зидом. Подјела је извршена још прије окупације.

Осим двије куће које су се издвојиле до 200 м, све друге стоје у чопору и без реда. Има свега 9 кућа. Ту живе: *Билићи* 4 к., *Гргићи* 3 к., *Воденац* 1 к., *Гаљевић* 1 к. Име Ластва народ доводи од природног положаја, јер превој Коњско има изглед *ластве*. На Коњском крај старог пута имају неколике грчке гробнице и међу њима један стећак са натписом[1]. У самом грчком гробљу у вријеме турско-млетачког рата био је некакав шанац, и данас му се познаје траг и зову га *Метериз*. На Малој Градини, источно више села, прича се да има зида у сушицу. Кад је најприје почето насеље не може се сазнати, али кад је заједнички предак данашњег становништва (вјеројатно у 17. вијеку) однекле доселио, вели се да тада није било на овом мјесту никаква насеља. Али натпис на гробници спомиње Бранковиће, о којима сељаци не знају ништа.

[1] Гласник земаљског музеја у Б. и Х. за 1891. год. стр. 93.

Водени До

Југозападно од Ластве за 1 км, при сјеверисточној страни Надри Бедре. Вода је у чатрњи и у Бунару пишталина, а не кишница. Земље имаде мало, али већином обрађују земљу у Поповском Пољу, гдје су куповали иза окупације а неки придржавају и туђу земљу. Испаша има свуда око села. Већином су голе и кршевите. Испаше су издијељене у приватне дијелове па заједничке паше нема.

Куће су у чопору, чему је узрок породична диоба. У Воденом Долу имаде свега *7 кућа* и ту живе *Воденци – Рагужи*. Кажу да је и ово насеље названо по ораћој земљи званој *Водени До*, а ово је опет име дошло отуд, што у долу свагда имаде *воде* која *пишти* али не отиче.

Ниже Павчеве Градине јужно од Воденог Дола има *старих кућетина* и неко *старо гробље*. Ко је ту живио и кад је то насеље опустјело не прича се. Данашње насеље засновано је крајем 17. вијека од предака данашњих *Рагужа*, који су доселили однекле из Далмације.

Батковићи и Кашићи

Оба су насеља на јужној страни од Воденог Дола за 1 1/2 км. ваздушне линије. Батковићи су под присојем Павчеве Градине, а Кашићи су такође у присоју Јанчеве Главице. Воду пију из четири чатрње од којих су у Батковићима три а у Кашићима једна. Насеља су оскудна у ораћој земљи, сваки сељак ради земљу и у Поповском Пољу, гдје су куповали иза окупације. Испаше се пружају свуд около насеља, а највише у јужну страну. Сви су пашњаци издијељени на породице, и сваки је дио зидом ограђен. У Батковићима има 3 куће, а Кашићима је само 1 кућа.

На мјесту званом *Чајтеши*, на ивици поља, било је неко *старо* насеље, али се о њему ништа не прича. У Кашићима има трагова од ранијег насеља а има и једна стара чатрња. На Павчевој Градини има остатака широке дуварине.

О најранијем почетку ових села не зна се ништа. Прича се да су Водени До, Батковићи и Кашићи негда припадали Гаштановој породици, која као да је живјела у Орашју, због тога неки сва три ова насеља зову *Гаштановина*. Иза тога у деветнаестом стољећу у Кашићима су се измијениле ове породице: Прце, Павац, Бендер, Вујиновић, па опет Павац, па Буквић и најзад иза окупације Кашиће је купио *Вулетић* с Пећине код Требимља из Попова и ту се населио. – *Павци* су из Веље Међе у Попову одакле им је предак доселио на Батковиће као чивчија назад 140 година. – *Пијевић* је из Турковића у Попову дошао прије 40 година.

Побрђе

Сјеверозападно од Кашића и Батковића за 2 км а по западном гребену Надрибедре. Пије се кишница из више чатрња. Још на више мјеста око села има пишталина. Имају и двије локве, *Мала и Велика Локва*. Побрђе је оскудно с ораћом земљом. Већином су земље сјеверно за 1–2 км. Осим тога сваки сељак ради земљу и у Поповском Пољу, гдје су куповали иза окупације. Испаша има довољно и оне се пружају на све стране. Данас су пашњаци већим дијелом ого-

љели и јако су кршевити. Испаше су све издијељене и сви су дијелови ограђени.

Село је збијенога типа. Све куће стоје у чопору, а повиле су се около Дола у полукругу. На Побрђу има 21 кућа.

Особито се остацима из старине одликује *Подградиње* на сјеверној страни Побрђа. Код цркве има доста „грчких“ поклопница са повише великих стећака. На повећем хрсту има натпис: '*„Асе лежи Вук синъ кнеза Обрада сестром Јеломъ и покаменова га мати Ана. Клетъ и проклетъ тко ће крети у ме“*. *Градина* има на Буквића, Кнежића и Малој Градини. Око њих се наилази на остатке разбијеног земљаног посуђа, лончине. Старих кућишта има на више мјеста: у *Крчку* гдје су по причању живјели *Крчићи*; у *Групку, Лопашину Долу. Оборишту, Студенцу, Врањкуши, Трновцу* и на *Развали* у *Чаиру*. У овим задњим кућетинама живио је некакав *Петриња*, који је био врло богат, па му синови убили Турчина и ради те крви побјегли пут Косова.

У самом Побрђу види се развањена *кула* Милинка Кнежића, који је прије 200 и више година био врло богат човјек и муселим код Турака. Он је веле држао ђумрук на Хутову, а имао је у Поповском Пољу 500 рала своје земље. Кнежић је давно дигао у Сливно код Опузена у Далмацији, а имаде их и у Мостару.

Побрђе су засновали на мјесту старијег насеља данашњи *Буквићи* прије 300, ако не и више година. И Буквићи су потомци кнеза Мирила из Мириловића. – И *Перотићи* (Станковићи) у селу стари су близу 180 год. Они су из Чваљине у Попову. – *Ђоге* су од оних из Рујевог Дола, а *Вукосави* су овдје предигли с Гаја прије 50 година.

ВАРОШ ЉУБИЊЕ

Биљешке о поријеклу становништва.

Православне породице:

Богдановићи, Стајчићи и *Ђурићи* су једно племе, поријеклом су с Крње Јеле на Грахову. У Љубиње су дошли Богдановићи с Банчића давно, а други иза окупације, с Банчића и с Капавице. Има их 12 кућа. – О *Мићићима* се само зна да су дошли с Турцима, има 450 година. Славе Ђурђев-дан. – *Турањани* су с Турани, а поријеклом су од Јокановића у Требијовима, одакле су дошли има 250 година. Има их 7 кућа. Славе Шћепањ-дан. – *Лукићи* су прије 200 година доселили из Жуља (Луг). Има их 4 куће. Славе Ђурђев-дан. – *Шалварице* су непозната поријекла. Има их 1 кућа. Славе Ђурђев-дан. – *Башице* су прије 85 година из Будима Дола (?). Има их 3 куће. Славе Стевана Дечанског. – *Кулаш* је из Орашја у Попову. Овдје једна кућа. Слави Јовањ-дан. – *Грубјеше* су из Грмјана и из Дврснице. Има их 2 куће. Славе Аранђелов-дан. – *Митриновићи* су прије 80 година из Рапти. Славе Јовањ-дан. – *Прело* је прије 30 година из Тасовчића. Има их 2 куће. Слави Ђурђев-дан. – *Шпаравало* је из Шуме прије 80 година. Има их 2 куће. Слави Ђурђев-дан. – *Чучага* из Жрвња доселио у Столац а одатле прије 20 година. Овдје 1 кућа. Слави Ђурђев- дан. – *Костићи* су из Загоре. Има их 2 куће. Славе Ђурђев-дан. – *Тохољ* је с Богдашића прије 130 година. Слави Ђурђев-дан. – *Ђурић* је из Жабице прије 80 година. Слави Јовањ-дан. – *Батинић* је из Стоца има 25 година. Овдје их 1 кућа. Слави Лазарев-дан. – *Милаковић* је из Јасенице (Бобани) прије 90 година. Слави Ђурђев-дан. – *Ћоројевићи* и *Ћоровићи* су иста породица. Први су из Ускопља прије 80 год., а други из Крушевице прије 80 година. Обоји су с Браног Дола., а старином из Никшића. О њима види „Насеља“ II. (с. 814). Славе Аћимов-дан. – *Врећа* је старином из Шуме, овдје доселио из Стоца. Овдје 1 кућа. Славе Никољ-дан. – *Пупићи* су с Ранковца прије 110 година. Има их 3 куће. Славе Јовањ-дан. – *Бијелићи* су из Граца од Љубиња прије 80 година. Има их 2 куће. Славе Ђурђев-дан. – *Милићевићи* су с Боденика прије 20 година. Има их 1 кућа. Славе Никољ-дан. – *Новокмети* су из Дубочице прије 30 година. Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. – *Томановић* је „неђе их Црне Горе“ прије 25 година. Има их 1 кућа. Славе Никољ-дан. – *Хамовић* је их Стоца прије 6 година. Има их 1 кућа. Слави Никољ-дан. – *Ратковић* је из Невесиња прије 26 година. Слави Ђурђев-дан. – *Шаренац* је с Влаховића прије 10 година. Слави Лазареву Суботу. – *Биберџић* је из Дабра, а доселио је из Стоца прије 6 година. Слави Ђурђев-дан. – *Миљевић* је из Стоца. Слави Ђурђев-дан. – *Бркљача* је с Капавице. Слави Ђурђев-дан. – *Гњатић* је из Дријењана. Слави Ђурђев-дан. – *Перић* је из Дубјана прије 90 година. Слави Малу Госпојину – *Ножица* је из Галичића. Слави Аранђелов-дан. – *Дангубић* је из Дола прије 35 година. Слави Аран-

ђелов-дан. Свих ових породица има само по 1 кућа. – *Чолићи* су с Влаховића прије 20 година. Слави Јовањ-дан.

Муслиманске породице:

Балтићи или Матараџићи (5 кућа), *Сердаревићи* (11 кућа), *Халилићи* (2 куће), *Берберовићи* (2 куће), *Тртак* (2 куће), *Мјехић (?)* (1 кућа), *Хромић* (1 кућа), *Паићи, Грозданићи, Тепарићи, Ћеивановићи, Филде, Бајрамовићи, Михановићи (?), Коркман, Думан (?), Хајдаровићи, Мрган, Шорановићи.* Овим породицама испитивач (Ђ. Козић) није забиљежио порекла. Слиједећим породицама споменуто је поријекло на овај начин: *Љубовић* (1 к.) из Невесиња, *Глухићи* (4 к.) из Драчева, *Диздарићи* (2 к.) из Орашја, *Крилићи* (2 к.) из Орашја. *Гребе* (12 к.) су Зуџали с Гребаца. *Бубићи* (5 к.) су Бумбе из Драчева. *Хунтић* из Босне, *Буреци* су старинци, *Малохоџићи* су из Гребља а старином су из Херцег-Новог. *Плочићи* су из Жабице, *Бурина* је из Равног од Бурића, *Жутигре* су из Равног, *Синановић* је из Жабице, *Мулаћи* из Моглорана, *Биједић* из Корјенића, *Пенава* с Банчића, *Бојичићи* из Трнчине, *Премиловци* из Премили, *Бркље* из Орашја, старинци су: *Ђерманчићи, Тице, Владовићи, Ћенани, Спахићи, Рудани, Вук, Феић, Лого, Раонић; Владовићи* старином од владичина момка, *Фестићи* из Смоковљана, *Маџар* из Дријењана, старином из Смоковљана, *Кабил* из Требиња. Слиједеће породице су само набројане без икаква другог додатка: *Варупи, Чокљати, Самопјан, Ћосић.* Чини се да међу овим породицама има и католичких, а то испитивач није споменуо.

Љубињска села

Већ је на више мјеста споменуто да су описи неких села изгубљени, кад је писац у децембру 1908. преселио из Сарајева у Београд. Тај материјал је нађен тек кад је општи дио био одштампан, а посебни сложен. Подаци од неких села, чије описе у овом додатку саопштавамо употребљени су већ у општем дијелу. Истина, овим се материјалом попуњава број досељавања, али се утврђени правци миграција никако не мијењају.

Капавица

Капавица је у вали, која је између Облог Брда с једне и Радимје с друге стране, али се село више пружило испод радимског Присоја. Двије су махале, Доња и Горња Капавица. Прва је над морем 700 м., а друга 750 м. У селу нема нигдје живе воде, већ се пије из чатрња, којих има 24. На Капавици је доста хладније него у околним селима. Снијег пада у децембру и јануару, буде дебео до изнад кољена, а држи се при сјеверу по три недјеље. Земља је испод села, а има је на Радимји. Највећи су комади Стрмнице и Поткрајнице. Ниједно село овога среза нема тако добре *паше* као Капавица. Паша се простире свуда око села, а у сјевер 1 сахат далеко. Главна је паша на Радимји. Шуме се налази свуда по испаши, али је ситна и од лиснатог дрвећа. Поред грабовине, јасеновине, храстовине има доста зановети, која чини пашу добром. Корист им је од шуме у томе, што зими гоне на коњима дрва у варош те продају. Сва шума и паша, осим оне по оградама, заједничка је. Количина у паши одређује се према усјеву. Капавица је већим дијелом и данас *читлук*. Само мухамеданци имаду своју земљу. Православни су куповали понешто земље, но само су се 2–3 потпуно искупила. Чивчије у овоме селу плаћају агама 1/3 а само један половину, свагда у натури. Има их који држе и приорачку земљу плаћајући и на њу 1/3.

Село Капавица више је *разбијеног* типа, и дијели се на Горњу и Доњу Капавицу, Чепрусе и Радимју. Све се махале протежу у једном правцу од сјеверо-запада на југо-исток. Од Чепруса као почетне махале са сјеверо-запада до Доње Капавице има 1 км., од Доње Капавице до Горње 2 км., а од Горње до Радимје опет толико. Доња Капавица отишла је у три групе, које носе име по главним породицама и то једну групу чине *Пајићи,*, другу *Буреци* и права *Капавица.* Као *раселица* капавичка може се рећи, да је Радимја. Тамо су се назад 20 година одселиле 3 куће и тамо стално живе. У Доњој Капавици има 13 кућа, Пајића има 4 куће. Горња Капавица 13 кућа, Радимја 3 куће. Цијело село има свега 33 куће.

Поред тога што неки имућнији сељани преко љета гоне на планину, Зеленгору (катун Доња Котланица), сви Капавичани имају и на Радимји своје стаје, гдје изгоне стоку с прољећа и у јесен. Ко не гони на Зеленгору тај држи и преко љета на Радимји.

Од породица, које сад на Капавици живе најстарији су *Буреци* (мухамеданци). Говори се да је уласком Турака у Херцеговину дошао први Бурек и настанио се најприје у Љубиње (Присојине) и ту начинио кулу. Старином је из Софије. Турчином је, веле, и дошао амо. Затим је један, давно одселио на Капавицу на своју земљу. Сада их има 3 куће. – *Пајићи* су родом из Црне Горе. Била су их дошла два брата Пајо и Гојко. Имали су шест харача земље. Три су харача изгубили због крвнине. Пајова се дјеца послије истурче и прозову се Пајићи (има око 200 година). – *Бркљаче* су такође стари у Капавици. – *Клименте* су старином из Далмације – *Ђурићи* су прешли из Крајпоља. – *Круљи* су из Рињана код Никшића. Најприје се населио на Мириловиће, срез Билећа. Из Рињана је одселио због крвнине. Из Мириловића једна кућа осели у Убоско. Пошто је Турчин иселио из Новога, отму им земљу у Убоску, а њих населе на околним селима на читлуке. Од овога су тијеста: Круљи, Медани, Жарковићи, Буквићи, Мичете, Ђоге, Комади и Пашићи. *Вујовићи* су из Врањских (Билећа). – *Елезовић* је дошао из села Елезовића у Храсну и настанио се на материнство прије тридесет година. – *Мијановић* је дошао из Биоца (Рудине) на Пајићевину. – *Шкорић* је доселио прије 25 година из Банчића, takођер на читлук. – *Гордићи* су из Мратиња код Никшића, старо им је презиме Мирослојевићи. Од удовице Горде дјеца се прозову Гордићима. На Капавицу је доселио прије 50 година. Има их у Дабру, на Ргуду, Мостару.

Крајпоље

Село се налази на југоисточној страни од Љубиња 5 км. далеко, а при крају Љубињског Поља, над морем 455 м. Нема нигдје живе воде, већ се пије из чатрња. Клима је једнака као и у осталим селима око поља. Вријеме је снијегу од Никоља до Трипуња дне. Може бити дебео до кољена, а задржи се 12–15 дана, ријетко 3 недјеље. Село има довољно земље за обрађивање, а ова се углавном налази испод села и по пољу. највише су њиве Подворнице и на њима се сије пшеница, раж, јечам, кукуруз и стрмно просо а сади се дуван. Испаше има

врло мало и налази се око села 1 км. далеко. Шуме има по оградама а у осталој паши врло слабо. Само су се тројица искупила, а остали су кметови, али имају и своје земље. Сви су кметови прије давали агама половину, а данас неки дају половину, а неки трећину. Сви дају трећину од дувана, пошто се изважди десетина.

Крајпоље је *збијенога* типа и у њему нема ни махала ни џемата. Све су куће близу и без реда размјештене. У Крајпољу има свега 17 кућа.

Крајпоље је од старине изгонило своју стоку на Зеленгору. На ову као и на друге планине изгонили су Хумњаци као и Рудињани своју стоку и тамо је пасли, а подјесен згонили у хумнија мјеста, а то и данас чине. Има и побравичара, који дају стоку Невесињцима на млијеко. У томе случају Невесињца Хумњак назива Србјаком.

Село Крајпоље добило је име по своме положају тј. лежи крајем поља.

Прије насељења данашњих породица живио је у Крајпољу Зотовић, а имао је ту и у Љубињу кулу. Њему је припадало доње Крајпоље тј. доње Подворнице, а горње је купио Сердаревић од Бакибеговића за зобницу плета. Зотовића кула и данас се добро одржала у Крајпољу. Од породица које данас живе у Крајпољу, најстарији је *Ђук*. У ово село дошао је назад 150 год. прадјед данашњих из Љубомира због тјескобе, на Сердаревића читлук. – *Козићи* су од Вујадиновића испод брда Охмутића на малом Граховцу (сад Ц. Гора). Одатле је дошло шест брата и настане се најприје на Банчиће. Због тога што су опљачкали Дели Булу на Предољу морали су бјежати најприје у Далмацију па онда у Скадар. Отуда се преселе опет на Банчиће, а одатле овамо прије 135 година. – *Топаловић* (1 кућа) доселио је с Хргуда изнад Стоца на Сердаревића читлук. – *Крунић* је доселио прије 85. година из Мухареве Љути (Попово) и звао се Мухарица. – *Тохољ* је доселио у Крајпоље из Љубиња такођер на читлук.

Грабље

Куће су у *присојној* страни Љубињског Поља, на висини од 500 мет. У Грабљу се пије вода из чатрња и из убала. У чатрњама је само кишница у ублима *пишталина*. Клима је у Грабљу као и у осталим селима овог поља. Вријеме је снијегу од Никоља до Трипуња дне. Падне до подвезе (под кољено) а задржи се двије до три недјеље. Вјетрови су у селу: југ, сјевер и *Гачанац* или *Гачаница*, што долази од Гацка. Љети пуше *Посунчаник*. Југ је најјачи и даје кишу, сјевер је најхладнији и доноси снијег, Гачанац је мразовит. Има доста зиратне земље и сва је у пољу. Најглавнија је земља у Подворницима, а затим у Грнчареву по сата далеко. Сије се раж, пшеница, јечам, кукуруз, стрмно просо, а сади се духан. Има и добру *пашу* у Влакама иза села и присојну страну Илијина брда (900 м.). По испаши је и шума лиснатог дрвећа. И шума и паша сва је заједничка, а има је нешто и у оградама. Како је Грабље чисто *мухамеданско* село, то имају сви своју земљу, док Ограда као махала *православна* је до скора била читлук, али су се неки потпуно искупили, неки су и сад чивчије с нешто своје земље. Мало који од Мухамеданаца грапских да није што земље продао. Исто тако ријетки су, који и сад не држе агинске земље, па и приорачке. Ко држи агинску земљу плаћа аги половину, исто тако и на приорачку земљу.

Село Грабље дијели се на три махале и то: *Грабље* (18 к.), *Ограда* (4 к.) и *Грнчаре* (1 к.). – Грабље и Ограда одијељени су потоком, а раздалеко су 300 м.

Грнчаре су далеко $^1/_2$ сахата и налазе се под Илијиним Брдом. Све три махале чине једно село и једну општину. Иако су куће у појединим махалама у близу, у махали грапској опажају се три групе кућа. Једну групу сачињавају *Жуштре*, другу у средини *Махолоџићи* а трећу опет с краја *Филде*. Групе су у размаку по 60 м. и 150 м., а куће у групама по 10–15 м. Има свега 23 куће.

Грабље и још нека села љубињског котара имала су своју планину од старине Вучево с лијеве стране најгорњег тока ријеке Неретве, те су је изгубили због крвнине.[1] Грабљани би данас могли изгонити на Зеленгору, али то не чине, јер су сиромашни. Неки дају другом стоку, те је овај гони, а већина их задржава и преко љета код куће. Обично им је про љета стока на Грнчарима. Тамо неки имају по једну стају и тамо гноје земљу.

Не зна се како је постало село. Народно предање, гробље и црквина доказују да је овдје негда живјело православно становништво. Од данашњих породица, најстарији су *Филдићи*, не знају одакле су. Иза њих су *Малохоџићи*. Старином су из Новога (Бока). Прије су се звали Араповићи. – *Жуштре* (9 кућа) су старином из Равног (Попово Поље) од Скарамуца. Потурчио се назад 150 година и у Грабљу добио земљу. И данас се међу се својатају. – *Бурек* је прије двадесет година доселио из Љубиња на женинство.[2] На Огради живи: *Ковачевић*, *Ђук* и *Пецељ*. Сва троица су се доселили ту назад 30–40 година. Ђук и Ковачевић из Љубомира (Билећа), а Пецељ из Дубочице (код Љубиња) сва три на читлук тражећи боље мјесто.

Разна херцеговачка села

Бјелојевићи

У области Храсну, котару столачком, састављено из шест махала, које су смјештене у разним утолеглицама које се јављају у једној уздужној плиткој утолеглици, чија висина опада у правцу ЈИ-СЗ. Те се махале зову: Бољуни, Заушје, Загњежђе, Подосоје, Бјелојевићи и Дубрава. У свима махалама има свега тридесет и једна чатрња. Имају мало земље за обрађивање. Испаша је подијељена на појединачне дијелове који се зову „травама." На „травама" су узгојени и густи гајеви (храстови и церови). Траве су постале од зиратне земље, па се на њих плаћа хак који се плаћа у новцима, бравима, мрсу и дрвима. Сељаци су готово сви кметови; има их много и „приораца." Агама плаћају трећину.

У Заушју, Дубрави и Бјелојевићима куће су јако збијене, а у осталима су мали чопори. Има свега 55 кућа и то у Бјелојевићима 17 к., Бољунима 11 к., Подосоју 4 к., Загњежђу 4 к., Заушју 16 к., и још три куће усамљене.

Из Бјелојевића гоне љети стоку на Морине, у катун Бјелојевиће, а из Бољуна на Кладово Поље, на катун Бољуне. На катунима обрађују земљу. И планине су читлуци истих ага, чији су читлуци у селу.

---

[1] То је било овако. Двије дјевојке прале рубље на врелу Мишакињи на Вучеву. Туда наишао из Борча један Делалић, па једној подигао чибуком опрегљину рекавши и срамотну ријеч. Она друга потегне пратљачом, те га на мјесту убије. Због тога изгубе планину и Борчани је подијеле.

[2] Буреци и Сердаревићи, најстарији Мухамеданци у овом котару, дошли су из Софије.

Прича се да се цијело село некад звало Бољуни, па кад су Бјелојевци доселили прозвало се Бјелојевићима.

Надаждини се сматрају старјеницима у селу. Има их у ближем селу Крушеву (Радоши), Пребиловцима и Спиљанима код Коњица. Има их 3 куће. Славе Јовањ-дан. – И *Лукановићи* су старјеници. Негда су се звали Годијељевићи. Има их 2 куће. – *Бјелојевци* прије 200 год. доселише из Сливља код Метковића. Звали су се Бјелиши. Били су православни, доцније примише ислам. Има их 5 кућа. – *Шутали* су првобитно били православне вјере, поријеклом су из Риђана. За вријеме неког рата пређу у Далмацију. Послије се један пресели у најам Крешићима у Храсно. Ту се ожени њиховом кћери и прими католичку вјеру. Овдје их има 22 куће. – *Милошевић* је прије 80 година прешао из Чавша на женинство. Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. – *Матић* је прије 80 г. преселио из Граца у Храсну на читлук. Има их 4 куће. – На исти начин пресели и *Обрадовић* из Доњег Храсна прије 70 год. Има их 7 кућа. – *Хаирлић* је прије 50 год. доселио из Стоца. Има их 3 куће. – *Превишић* преселио прије 50 година из Д. Храсна на читлук. Има их 2 куће. – *Рагуж* је прије 45 година из Д. Храсна дошао на читлук. Има их 2 куће. – *Табаковић* је прије 30 година преселио из Елезовића на читлук. Има их 1 кућа. – *Перић* је овдје долазио сваке зиме на траву из Попрати па се прије 30 година укметио. Има их 1 к. – *Марић* је преселио прије 18 година на читлук из Бурмаза. Има их 1 к. – *Брађ* је поријеклом из Попова, а прије 16 година доселио је из Пјешивца. Има их 1 к.. Надаждини и Милошевићи су православни; Табаковићи, Хаирлићи и Бјелојевци Муслимани, а остали су католици. Већина католика слави Никољ-дан. Матићи Шћепањ-дан, Обрадовић Ивањ-дан, а Брађ је славио Сви Свете па је напустио.

Сељаци причају да из овог села потичу Петровићи Његоши, који су се негда звали, као што је познато, Хераковићи. Испитивач прича да је на једној гробници у Бољунима прочитао име **Радосав Иерассовићь**. Поред ове породице испитивач је прочитао на разним гробницама и ова презимена: Семорад, Милић, Радишч, Бучић, Грубач, Бољуновић, Влатковић, Владисалић, Вуковић, Ивковић, Вукоцамић, Вукчић и „Рапет-кан."

Доњи Поплат

У карсној заравни, југозападно од Стоца, на висини од 120 до 180 м. У селу нема живе воде, зато је саграђено безброј чатрња. Клима је доста блага. Сељаци су већином кметови, има их и слободних, братства Ружићи и Михићи, а има и приораца.

Село се дијели на ових шест махала: Хумац (? к.), Михића Махала (11 к.), Дугајлића Махала (5 к.), Карића Махала (7 к.), Ружића Махала (10 к.), Хрлина Махала (7 к.). Село је дакле разбијена типа.

На Хумцу је негда становала породица Цмиљићи, која је држала половину села. Имање им узе турска власт, јер су противно наредби турске власти куповали у Далмацији црну со. Од њих су *Јокићи* у Поплату, и Мркићи у Рјечицама. И у Ружића Махали била је негда једна кућа Мирковића, па се негда та махала звала Мирковина. Славе Ђурђев-дан. од његова сина су *Михићи*, а од његове кћери *Ружићи*. Од Ружића су и Дугалићи. Мирковића је била и Карића Махала, а послије се доселише *Карићи* из Попова. Славе Ђурђев-дан. – *Комненовића* је породица поријеклом из Галичића у Попову. Зову их и Башчованима. Славе Аранђелов-дан. – *Паје* су прије 200 год. из непозната мјеста доселили. – *Буђен*, старином Бучин, доселио се је давно из Шуме на презиму у Столац, па се укметио на Доњем Поплату. Слави Аћимов-дан. – *Бркићи* су из Дола у столачком срезу. Довела их мати кад се преудала. Славе Никољ-дан. – *Дабић* је дошао као пуцар из Жрвња, па му дјецу прозваше Пуцарима. Слави Ђурђев-дан. – *Бејати* су из Сјеница код Требиња. Славе Никољ-дан. – *Марићи* су доселили из Веље Međe на читлук, а *Обрадовићи* из Доњег Храсна. Славе Никољ-дан. – *Вукосав* је поријеклом из Љубомира. Убио је харачлију и побјегао у Дабрицу, а одатле овдје на читлук. Слави Никољ-дан. – *Оборина* је недавно из Попова. Слави Јовањ-дан. – Раније се доселио *Колак* из Попова због сиромаштва. Слави Јовањ-дан. – *Шешлије* доселише прије 70 година с Торича због сиромаштва. Слави Лучин-дан. – *Рупар* се досели прије 40 година с Трусине. Славе Никољ-дан. – *Корјенић* је 1875. преселио из Корјенића. Није забиљежено, од кога је братства. – *Божовић* је дошао за најамника у Столац, па се удао за Карићушу. Слави Лучин-дан. Осим Муслимана Корјенића и Католика Марића, сву су православни.

Горње Храсно

Горњим Храсном зове се карсно улегнуће с висином од 300 до 400 м., које је у правцу ЗЗЦ–ИИј до 10 км. дуго, а око 3 до 4 км. широко. Све особине чине га типичним карсним улегнућем са голим, безводним и кршевитим ивицама, и са дном испуњеним танким слојем живице. Села су махом по ивицама гдје образују мале групе кућа. На сјеверној ивици су: Рујеви До (14 кућа), Гај (13 кућа), Радишевина (4 куће), Под Кулом (16 кућа); на јужној су ивици: Влака (7 кућа), Граховишта (2 куће). У цијелом Горњем Храсну нема живих врела, па чељад пију воду из чатрња, а стока из локава.

У *Рујеву Долу* има мало зиратне земље, зато држе у Попову Пољу земље као приорачи. Испаше су издијељене на илаке које су обзидане. У селу имају три главне породице, па се по њима зову и сеоске махале: Меданoвина (3 куће), Ђоговина (7 кућа) и Ћуковина (3 куће), а још уз то има и Ћућагâ 1 кућа. Од старина има „грчких" гробница, затим и кућиштина од непознатих становника и трагова кућа породице Милосавчића који живи под именом Новокмети у Дубочици, код Љубиња. Све три породице *Медани, Ћукови* и *Ђоге* су прије 300 година из Мириловића од породице Капора. Славе Јовањ-дан. За Ћућаге извјештач није навео одакле су.

У *Гају* имају доста зиратне земље, и то око кућа и у Попову Пољу, купљене. Пашњаци су издијељени. Село се дијели на три дијела: Мушину (4 куће), Шарићевину (1 кућа), Гај (9 кућа). У селу су живјели некад Муслимани Шарићи, који су одселили у Столац, затим Прце, Мачинко, Елезовић, Оборине, а од којих су неке изумрле, а неке се одселиле у оближња села. Старина има: гомила, и „грчких" гробница. *Жарковићи, Комади, Ђоге* и *Медани* су исто братство. *Ђоге* су доселили прије 300 година из Мириловића, а *Жарковићи* су прешли прије 80 година с Влаке. И у *Радишевини* је земља око кућа и куповна у пољу. Испаше су издијељене. Има двије породице са 6 кућа. У селу је живио Муслиман Радишевић, сада у Стоцу и ага овом селу. У селу су живјели још Прце и Ђуришићи, који сад живе у Бјелојевићима, и Марић, који је сад у Бурмазима. Муслимани *Сефе* (2 куће) су доселили још у 18. вијеку из Чавша у Попову. – *Буквићи* (4 куће) су прије 25 година доселили од оних с Побрђа.

И *Под Кулом* има кметовске земље у селу и у Попову купљене, коју држе приорачи испод Куле. Испаше су све издијељене. Село се дијели на: Бању (5 кућа) и Под Кулу (11 кућа). По чему се дио села прозвао Бањом, није познато. Мисли се да је старо насеље било у Селишницама, па да се преселило због комараца и грознице. У селу су прије 200 година живјели Михићи, којих данас има у Чавшу, Бјелојевићима, Мишљену и Банчићима. Њихов су род и Муслимани Пашићи, који су градили сеоску кулу и живе у Мостару, Вукосави су преселили у Гај и Побрђе, затим Радишевићи и Крпићи. Становништво је, већим дијелом, доселило у 18. вијеку. – *Рагужи, Рогоњићи* и *Билићи* су једно братство; потичу од оних с Ластве и Воденог Дола у Г. Храсну. – *Павци* су из Батковића од тамошњих Паваца. – *Ловре* је од Маслаћа из Доњег Храсна доселио прије 15 година.

И на *Влаци* је радна земља у Попову и око кућа. Село има 7 кућа, које су збијене у једну групу. Испаша је издијељена, а шума уништена. Око Влаке нема много старина, изузев омеђине на Великој Градини. Прича се да се један Жарковић заједно са Брстином, Мандрапом и Маслаћем одликовао у Габели у боју с Јанковић Стојаном, кад је овај ударао на Мостар, и он је награђен од турских власти са 5 харача земље. На тај се начин он населио у Влаци. Поријеклом је од Капора из Мириловића.

У *Граховиштима* радна је земља сва код кућа. У испашама је шума јако сасјечена те сељаци трпе велику оскудицу у дрвима. Овдје живи породица Буквићи са двије куће. Причају у селу да је живио некакав „бан“ од кога је остало мјесто Бановине. У Мехмедовини живио је Мехмед Радишевић. По селу има безброј омеђина од некаквих старих кућа. У Граховиштима је Зборна Гомила на којој се састајале цијело Г. Храсно на вијећање. Овдје су негда живјели Елезовићи, Ђуришићи и Гараљевићи. Још у 19. вијеку у селу су биле само стаје Буквића с Подбрђа. Прије 40 година претворено је у стално село.

СЕЛА ЉУБУШКОГ КОТАРА

Поље западно од Љубушкога зове се Бериш, и то онај дио између Љубушког и Вељака с једне стране и Граба и Пробоја с друге стране. На сјеверној ивици пољској су села Радишићи, Пробој и Витина. На рту, који раставља Бериш од Разлога су села Оровље, Граб и Вашаровићи. На вишеме јужном дијелу је Хумац а на сјеверозападном Вељаци. Села, што су уз сјеверну ивицу имају своје дијелове по 2–3 километра далеко у заравни између Бериша и Мостарскога Блата. Осим ових села испитана су и села општине Клобука, која лежи на карсној заравни западно од поља. Сељаци пију воду с Млада. Сви су католици осим неколико Муслимана. Ови католици немају слава.

Пробој

Земља је већином агинска, а имају и нешто своје, што су искрчили у мери. Аге су већином Муслимани из Витине, Љубушког и Травника. Плаћају четвртину и измет. На планину гоне на Вран и на Чврсницу.

Причају да су преци данашњих породица запамтили кад су Оток и Пробој сачињавали једно село и плаћали само 18 гроша пореза. Ипак је ишао главар Тадија Бандур у Травник да се тужи на велик порез. Најстарија породица је *Галијат*. Они су старјеници, за свој род даље не знају, има их двије куће. – *Вучићи* су дошли прије 200 година из Блатнице, мостарски срез. Има их још у Церњу, Блатници и Виду. Овдје их три куће. – *Бандури* мисле да су из Стона, јер и тамо има истог презимена. Знају да живе у селу још од прије него су протјерани Турци из Далмације. Има их на Ардомиљу и Главатичеву. Овдје их седам кућа. – *Чувалов* прадјед доселио је из Клобука од Рашића. Има их 15 кућа. – *Толића* прадјед, Мате, доселио је из Тијаљине прије 140 година. Има их у Грудама, Вргорцу, Тијаљини и Мостару. Има их 3 куће. – *Гавран* је из Растоваче у Посушју доселио због сиромаштва прије 130 година. Има их у Бекији у много села, у Витини и овдје 5 кућа. – *Нуића* отац је због сиромаштва дошао из Дриноваца. Има их у Дриновцима, Љубушком, и овдје 4 куће. – *Зовко* је дошао из Хамзића у Оток, а одатле му отац на читлук. Има их пет кућа. – *Гргићи* су дошли прије 80 година из Рашљана за Љубушким. Има их у Рашљанима, Требижату, Вељацима, Клобуку, и овдје 4 куће, – *Злопаш* је из Бова у Радишиће а одатле му отац дошао на женинство прије 40 година. Има их у Бову, Радишићима и овдје двије куће. – *Тица*, његов дјед доселио је с Лединца прије 70–80 година због сиромаштва. Има их једна кућа. – *Циго*, његов је дјед дошао прије 80 година због сиромаштва. Има их много у Добрковићима и овдје једна кућа. – *Алиловића* отац је прије 70–80 година дошао из Радишића. Има их двије куће. – Вукшић је овдје само и на његово је дошао *Шимовић* с Умца прије 30 година. Има их једна кућа. Један је *Борас* дошао прије 60 годи-

на из Витине, а други прије 23 из Грабовника. Има их 6 кућа. – *Ереш* је дошао прије 30 година из Радишића на женинство, а старином је из Расна у мостарском котару. Има их 2 куће. – *Гризељ* је дошао на женинство с Умца прије 35 година. Има их и 1 кућа. – *Буноза* је поријеклом из Тијаљине, а овдје га довела мајка прије 25 година из Радишића. – И *Равлића* је довела жена прије 33 године из Пољица код Вргорца. Има их у Дриновцима, Радишићима, у Далмацији и овдје 1 кућа. – *Фазлиновићи* (Мусл.) су прије 100 година преселили из Љубушког на земљу. Има их у Љубушком, и овдје 3 куће. – *Кључани* (Мусл.) су старином из Кључа у Босни, овдје прешли из Љубушког прије 30 година. – *Диздаревићи* су прешли из Витине прије 80 година на земљу. Има их у Љубушком, Витини и овдје 1 кућа. – *Петрину* је довела жена из Хамзића прије 15 година. Има их 1 кућа. – *Бебек* је прије 60 година преселио из Љубушког на земљу. Има их 1 кућа.

Радишићи

Преко трећине земље је откупљено; неколицина су имали своју земљу и прије окупације. Агама плаћају четвртину, а измет у новцу. Купују од власти меру.

Село се дијели на три махале: Доњи Радишићи (30 кућа). За Брдом (27 кућа). Ерешева Мала (39 кућа) и Вујевића Мала (29 кућа). Куће при пољу разређене у низ, а у кршу разбијене.

У планину гоне на Вран, Чврсницу и њихову околину. Село се некад звало Стијевно, па се по некакву Ради, који је овдје живио, прозвало Радишићима.

Не зна се како је село постало. Негда су у њему живјели. Муслимани Мерцо и Жеро, који су самрли и католик Бубало који је одселио у Ардомиље. Зна се да некад (на много прије асталука) у селу није било више од три куће. Најстарији су *Рстићи*. Давно су дошли из Вргорца. Има их у Грабу и у овом селу 3 куће. – *Колобаре* су доселили одмах иза Рстића, али се не зна одакле. Има их у Витаљини, и овдје 2 куће. – Дјед *Ерешев* доселио је од Широког Брига. Има их у Студенцима, Црљеном Грму, и овдје 20 кућа. – *Марића* отац доселио је из Бекије, с Посушја. Има их 5 кућа. – *Бунозе*, њихов дјед дошао је из Тујаљине, да крчи у ово село. Има их 8 кућа. – *Дропуљића* дјед доселио је из села Дусине у Далмацији, побјегао од војске. Има их у Дусини, Прологу, Сињу и овдје 7 кућа. – *Томићи* су с Погане Влаке у Бекији. Има их 6 кућа. – *Марушића* дјед је из Мокрога код Широког Брига, гдје их још има. Дошао је, „на ширину“. – *Доганџића* отац дошао је из Броћна „на ширину“. Има их у Броћну, Дретељу, Студенцима, и овдје 5 кућа. – *Шарци* су прије 100 година из Броћна, гдје их и сад има. Овдје их 6 кућа. – *Бараћев* дјед је из Далмације, иза Вргорца. Има их у Отоку и овдје 2 куће. – *Милићевићи* су старином из Броћна. Дјед једних дошао је из Посушја, а других из Броћна. Има их 8 кућа. – *Алиловића* отац дошао је однекле из Далмације, и то прије „него је Француз цестуградио“. Има их 6 кућа. – *Медића* дјед је дошао из Черигаја, код Мостарског Блата. Има их у Черигају, и овдје 8 кућа. – *Спајић* је из Груда у Бекији, прије 60 година. И сад их тамо има, а овдје 2 куће. – *Приморчев* дјед дошао је из Тијаљине. Има их у Витаљини, Бијачи, Габели, и овдје 8 кућа. – *Лубурићи* су из Броћна. Овдје им је дошао прадјед. Има их у Ограђенику, Броћну, Студенцима, Витаљини, и овдје 5 кућа. – *Ерцег* је испод Пролога, дошао му дјед, од глади. Има их на Хумцу, Прологу, и овдје 2 куће. – *Маџар* је као војник давно побјегао из

Маџарске. Има их 1 кућа, – *Вујевић* је од Вргорца. Има их још у Ораху, овдје 1 кућа. – *Солини* су из Солина, у Далмацији. Дошао им дјед; око Љубушког их нема више. Овдје их 3 куће. – *Лаврића* је дјед из Козице; овдје су дошли из Бекије, Има их у Бекији Пољицима код Имотскога, у Јабланици, и овдје 6 кућа. – *Коромани* су старином Шимићи из Ружића у Бекији, одакле им је дошао дјед. Има их 2 куће. – *Носића* старина од Прологa; отац им се прије 100 год. преселио у Граб, а одатле овдје. Има их у Грабу, Вашаровићима, и овдје 4 куће – *Кнезовића* дјед доселио је као турски момак од Мокрог. Има их у Љубушком, Далмацији, и овдје 1 кућа. – Отац *Башића* је из Броћанца у Посушју. Има их „потурчених“. Има их 4 куће. – *Рогиће* је довела баба из Дриноваца у Бекији. Има их у Љубушком и овдје 1 кућа. – *Шунића* дед је дошао до француског зулума из Бриста код Језера. Има их 5 кућа. – *Бокшић* је убио стрица па је побјегао из Завојани. Има их 2 куће. – *Шкегров* је дјед доселио иза Вргорца. Има их у Љубушком, и овдје 2 куће. – *Маркића* је отац доселио из Вира у Бекији у момаштво. Има их у Виру, и овдје 4 куће. – *Чолак* је с Лединца, у Бекији, има их у Грљевићима, Липну, Ракитну, и овдје 3 куће. – *Шкробов* дјед је из Дужица, из Бекије. Има их у Грљевићима, и овдје 3 куће. – *Радића* дјед је из Дриноваца, у Бекији, гдје их има још. Овдје их 2 куће. – *Шумељев* дјед доселио је однекле из Бекије у момаштво. Има их 2 куће. – *Андачићев* отац је доселио из Хамзића. Има их 1 кућа. – *Бораси* су старином из Маџарске; овамо им је прешао дјед „на ширину“ из Витине. Има их 3 куће. – *Грепов* дјед је из Прапратнице. Има их још у Далмацији, и овдје 3 куће. – *Мелића* дјед дошао је Турцима, у момаштво из Тихаљине. Има их у Бекији, и овдје 2 куће. – *Скоке* су од Расна код М. Блата, доселио им дјед због сиромаштва. Има их у Расну, Грабу, и овдје 5 кућа. – *Крејић* има имање и овдје и у Љубушком, па живи на оба мјеста. Има их 2 куће. – *Прасац* је од сиромаштва доселио (отац му) из Црвеног Грма. Има их 1 кућа. – *Антић* (Милетић) је из Липна (мостарски котар), дошао му отац. Има их 1 кућа. – *Зовак* је „папузан“ тј. „увинча се“ за једну овдје, доселио је из Витине прије 40 година. Овдје их 2 куће. – И *Маринчић* је „папузан“ с Читлука у Броћну, дошао је има 40 година. Има их 1 кућа. – *Вучић* је из Броћна прије 50 година, стајао је и у Пробоју. Има их у Виду, Прологу, и овдје 1 кућа. – *Бркић* је прије 90 година дошао из Лединца у најам. Има их 2 куће – *Перван* је „отуда од Броћна“. Има их 2 куће. Цијело село су католици.

Оток

На јако уздужену, кршевиту и спљоштену хумцу, у Беришту. Радна земља је свуда по пољу око села. Село јако разбијена типа. Земља рађа тако добро па стоке не држе никако, изузев по једну краву и пернате живине. Испаша ни шума нема село никако.

Село је некада имало стаје у Грабовнику. Кад се исуши Бериш, сељаци почеше крчити, и бегови их силом укметише. Они који су били са стајама у Грабовнику бише насељени тамо, а на њихова мјеста у Оток доведоше друге породице. Сељаци износеваздан смицалица како су их бези Капетановићи укметили и како су им хак повисили. Најстарије породице су: *Павловићи* (6 кућа) и *Зовке* (7 кућа). Првима се прадјед доселио „на ширину“ из Вељака, а Зовке је преселио ага из Драгићине, у Бекији, прије 150 година, *Кардумов* (2 куће) прадјед дошао је из Црног Вира у Далмацији, „на ширину“. Има их у

Мотив из Херцеговине

Грабовнику и Завојанима. – *Борасов* отац прешао је из Витине, прије 30 година, од једног аге другом. Има их 4 куће. – *Петрушићев* (4 куће) прадјед прешао је из Црнча у Пробој, а одатле у оток. Старо им презиме Беље. Има их у Грабу, Витини и Црљеном Грму. *Вукоја* (1 кућа) дошао из Љуботића у мостарском котару „Отац му се увинча за Павлушу". – *Вукшића* има 17 кућа; њихов прадјед прешао је из Кокорића у Далмацији да крчи. Има их још у Грабовнику, Лисницама, Студенцима и Кокорићима. – *Барaћи* (5 кућа) су се „прочедили" из Кашча, одакле им је дјед дошао „на ширину". Има их још у Кашчу, Радишићима, Студенцима, и Черигају. – *Пилетићи* (Антуновићи) (5 кућа) доселили су заједно с оним у Клобуку из Козице у Далмацији. – *Алиловићев* (1 кућа) „дедо" доселио је из Ружића на ширину. Има их у Ружићима, Црљеном Грму, Студенцима, Радишићима и Витини. – *Бебек* (1 кућа) је из Вељака, доселио му дјед. – *Павичић* (1 кућа) с Лисица (љубушки котар). „увинча се за Брборушу". Има их у Лисицама и Црљеном Грму. *Гранчић* (1 кућа) из Пољица код Имотског „увинча се" за Брборушу. – *Милићевићев* (1 кућа) „ћаћа" дошао је из Студенаца на ширину. – *Томић* (1 кућа) је доселио прије 40 година из Радишића. Има их у Радишићима и на Поганој Влаци. – *Чолак* (1 кућа) је дошао прије 20 година из Грљевића (мостарски котар) гдје је имао доста стоке па је продао и купио земљу. – *Решетар* (1 кућа) дошао је жени прије 30 година с Маовца у Далмацији. Има их у Маовцу и Метковићима. – *Ћабић* (Мишетић) из Грабовника „увинчао се" је прије 6 мјесеци за Кардумушу.

Грабовник

На ниском, спљоштеном брежуљку на Ј од Отока. Воду пију из Млади и из чатрња. Сви сељаци кметови; једни (Ђунишлића кметови) плаћају четвртину и на дан орања по 3 гроша „краварине", Капетановића кметови плаћају четвртину и 20 форинти у име измета. Село је разбијена типа.

У старије вријеме љети су изгонили на Блидиње и на Љубушу, гдје су и земљу обрађивали. Агама (Копчићима) плаћали су петину и једног брава. Послије окупације изгубили су на парници то право, и не гоне никако у планину.

Село је постало у 19. вијеку на крчевинама и стајама. Већином су сељаци из

Мотив из Херцеговине

Отока, а о ранијем свом поријеклу знају ово! *Толо* поријеклом је Дриновић из Бијелог Поља, па му је дјед дошао „на стање у Оток: и из Отока прешао овдје. Има их 3 куће. – *Мишетића* дјед је из Дриноваца. Звали су се Томаси. Поријеклом су, веле, из Јајца од Стјепана Томашевића. Томаса има у Дриновцима, код Сиња у Дубору (Далмација) и Болу (Далмација). Сви су поријеклом из Босне. Има их 36 кућа. – *Гаце* је поријеклом са Стиља, а дјед му је дошао из Дриноваца. Има их у Дриновцима и Звирићима. Овдје их 12 кућа – *Маркотића* дјед је од Вргорца. Има их у Вргорцу, Грабу, Ораху и овдје 8 кућа. – *Вукшића* дјед доселио је из Кокорића. Има их у Отоку, Студенцима, Лисицама

и овдје 8 кућа. – *Кардум* је из Завојани, дошао му дјед. Кардума има у Отоку, Завојанима, ливањском котару и овдје 1 кућа. – *Гризељев* отац дошао је из Витине на женинство. Има их 1 кућа. – *Гавран* је прије 40 година доселио из Пробоја. Има их 1 кућа. – *Борас* је прије 25 година дошао из Витине на женинство. Има их 1 кућа. – *Пивац* је из Завојани, преселио у Вашаровиће, па одатле овамо прије 15 година. Има их 1 кућа. – *Праљак* је као сироче прешао прије 60 година у ујака. Има их 1 кућа.

Граб

Заузима средњи дио јако спљоштеног кречњачког рта који раставља Бериш од Растока. Цијело село укмећено, само су се четири куће откупиле. Неки су се откупљивали, па се опет продали. Аге су Муслимани Ђунишлићи (у Цариграду) и Капетановићи из Витине и православци Јелачићи из Мостара.

Стоке држе врло мало; ко највише држи, има осмеро говеда и 20 брава. Крупну стоку љети гоне на Вран, гдје плаћају безима Копчићима на главу по 2 форинта. Имали су беговску планину Прокос на Врану, с које су плаћали по овна, по нешто сира и масла, па је отела држава „прида се."

На мјесту Костеници веле били су манастир и црква Херцега Стјепана, на Граду причају за град Цара Лазара! На Гувнинама било је много стећака па их изразбијали. У селу су живјеле фамилије Стипана Јурићевића. Ожеговићи и Шмуљићи, чије се куле и сад распознају. Њих су Турци растјерали и куле им разорили. За једну кулу на Седренику причају да је била војводе Момчила, па је наслиједио Краљевић Марко, а од овога буљубаша Мујо, који је био ожењен Марковом сестром, а од овога је прелазила с једног посједника на другог. И сад је узгор. У селу живе 22 „племена":

Грбавци (или Грабовци) причају да су поријеклом од Стипана Високог. Они су, веле, род с кућом Петровићима на Цетињу, јер су ови поријеклом од Петра млађег сина Цара Лазара! Најприје су стали у Водицама код Клобука, а на Пећи им је било скупиште. Одавде су побјегли у Сињ, па у Ливно, па опет у Сињ, па из Сиња овдје. Дошао им је дјед као дијете; дјед је живио 80 година, а умро је прије 60 година. Веле да их има у Сињу 80 кућа, затим Шиповачи, Витини, Ардомељама, Драчеву (Габела), Вељацима, и овдје 12 кућа. – *Миаљевићи* су из Леђана од Дубровника. Дошао је прије 130 година. Има их у Радаљу, Црљеном Грму и овдје 4 куће. – *Краљевићи* су из Ловреча више Клобука. Дошли су мало прије Грбаваца. Има их у Вашаровићима, Црљеном Грму и овдје 15 кућа. – *Бебића* је дјед одмах иза Грбаваца дошао из Рујнице код Метковића. Има их 8 кућа. – *Рстићи* су били хајдуци из Ципре код Шибеника, па се смирили прије 200 година. Има их у Вргорцу, Радишићима, и овдје 20 кућа. – *Ајдуци* су од хајдука Рстићева побратима. Има их у Завојанима, и овдје 4 куће. – *Шошићи* су се доселили због тјескобе од Невистине Стине код Имотскога. Има их у Вашаровићима и овдје 8 кућа. – За *Носиће* знају само то да су овдје били кандијскога рата. Има их у Прологу, на Њиветинама и у Радишићима. – *Колак* је испод Љубушког. Из Граба су једни одселили у Тиаљину, гдје и сад живе. Има их 8 кућа. – *Скоке* од Скочибушића од Вргорца. Дошао им је дјед прије 150 година. – *Маркотићи* старином испод Љубушког. Одатле су прешли у Метковиће, одатле у Вргорац, а из Вргорца, прадјед, овдје. Има их 16 кућа. – *Вујевићи* су доселили из Вргорца прије 150 година. Има их 7 кућа. – *Вукојевићи*, старином из Дувна, прелазили су у Сињ, а из Сиња у Шиповачу,

а одатле овдје. Има их у Клобуку, Шиповачи, Вељацима, Прапратници и овдје 8 кућа. – *Мушанима* је дјед дошао из Вргорца, гдје их још има. Овдје их 3 куће. – *Живковића* дјед дошао је с Орова (Далмација), гдје их још има. Овдје их 5 кућа. – *Бркић* се са Студенаца „прижени" у ово село прије 35 година. Овдје их 1 кућа. – *Петрушић* се доселио прије 50 год. с Црљеног Грма, гдје их и сад има. Овдје их 1 кућа. – *Милићевића* „дид с Броћна, уда' се овди". Има их 6 кућа. – *Лауци* су прешли из Вашаровића прије 40 година. Има их 2 куће. – *Алиловић* с Пробоја се прије 20 година „уда' овди." Има их 1 кућа. – *Тонић* с Пролога је прије 20 година купио овдје земљу. Овдје 1 кућа. – *Јелавића* дјед доселио с Вргорца. Кад су Турци освајали Вргорац Јеловић га је бранио. Има их у Вргорцу, под Прологом, у Вељацима, и овдје 6 кућа.

Оровља

На сјеверозападној ивици централног рта, који раставља Бериш од Растока. Поред села тече Парило, крак од Млади који се одваја и улијева у Расток. Већи дио сељака откупљен. Аге су Капетановићи из Травника. Неки дају трећину, неки четвртину, неки петину, а неки осмину. Не чине измета.

Прича се да је село било имање Будалине Тала. У селу су некад живјели Первани, Пранићи, Мартини и Катанићи. Сви су били поријеклом из Броћна, сад живе код Вргорца. Затим су живјели: Шкорпути и Мариновићи. – *Ракићи* су старином од Сплита а дјед им је прешао на ширину из Вргорца. Има их у Котезима и у Вргорцу. – *Шарићи* су старином из Радишића. Бјежали су у Котаре, гдје их још има, одакле се вратио дјед Пашков, а Пашко је живио сто и петнаест година. Од њих је, веле, чувени Шарац Махмудага. Има их 2 куће. – *Шкорпут*, старо му презиме Криштић; дошао им је шукундјед као момак „однекле из Босне"; па се „прижени." Има их 3 куће. – *Маринковићи* и *Пивци* једна породица. Њихов дјед доселио је из Завојани, гдје их и сад има. Овдје их 4 куће. – *Дошлић* (Грбавац) је са Шиповаче. Дошао му прадјед на ширину. Има их 2 куће.

Вељаци

На спљоштену карсном рту, који одваја Бериш од Шиповаче. Сељаци махом кметови, од сто тридесет и пет кућа, само их је 10 откупљено. Неке је влада откупила. За кога је дато 1000 форинти, отплаћиваће 20 година по 70 форинти. Агама дају половину, трећину, четвртину или шестину, а од дувана увијек петину. Кућа Цвитана Павловића плаћала је петину, а уз то 20 надница и 1 оку дувана. Сада их од те куће има седам, које дају четвртину (само од дувана петину) и 50 надница (све скупа) и пô дана орања.

Село се дијели на: Села или Средељицу, (52 к.) Брдо, (25 к.) Амбар (41 к.) и Горицу (35 к.). Сви су ти дијелови на споменутом рту. Село разређена типа с више група већих фамилија.

О имену села не зна се ништа. Сељаци причају да су Вељаци, заједно с Клобуком и свим селима у пољу, били имање босанског краља Криштића (?), па их је овај дао своме зету, и од њега су их отели Турци. – *Матићи* су најстарија породица. Доселили су давно из Растоваче у Посушју. Има их у Витини, под Љубушким, Новим Селима, у Црљеном Грму, и овдје 11 кућа. – *Павловићи*

веле да су старином из Бјелопавлића у Црној Гори. Из Броћна им се доселио „деведид“ (девети дјед) одмах иза Матића. Има их 20 кућа. – *Вишитичин* је седми дјед доселио из Броћна. Старином су од Сиња. Има их у Сињу, Габели, Бротњу, и овдје 12 кућа. – *Бебеци* су старином из Трновица од Клобука. Звали су се Јалићи. Веле да потичу од Цигана. Има их 15 кућа. – *Павлаци* су старином с отока Брача. Становали су у Суђурају* а дјед им је дошао из Бубања у Далмацији. Има их у Грабу, Бубњима, Суђурају, Подацима (код Макарске), и овдје 6 кућа. – *Петровића* дјед је из Клобука, гдје их и сад има. Овдје их 5 кућа. – *Чуљци*, дошао им прадјед из Клобука. Има их 5 кућа. – *Вукојевићи* су из Клобука. Један је дошао прије 50, други прије 40, а трећи прије 20 година, и то сви на женинство. Има их 3 куће. – *Праљак* је прије 100 година доселио из Броћна ради „неке кривде.“ Звали су се Петрине. Има их још у Грабовнику и Броћну. Овдје их 2 куће. – *Мајићи* су још „при прадида“ дошли из Шебешине код Дриновеца. Има их 10 кућа. – *Грбавчев* дјед дошао је из Граба. Има их 4 куће. – *Лончарев* је дјед из Загозда код Вињана (котар Имотски). Има их у Вињанима, Неретви (село Крвавац), у Плимама (код Опузена) и овдје 4 куће. – *Јелавићи* су доселили из Ора (Далмација) прије 200 година. Има их у Сињу, Сплиту и овдје 3 куће. – *Лобаја* се звао Чотић, доселио му се прадјед из Бротња. Има их у Сињу, на Ржаном, и овдје 4 куће. – *Тољи* су са Стиља. Дошао им је прадјед на „ширину.“ Има их 7 кућа. – *Зовак* је из Кочерина. Дошао му дјед на женинство. Има их 1 кућа. – *Маркићи* (Драгићевићи) из Ора код Вргорца. Један дошао прије 35, а други прије 25 година на женинство. Има их 2 куће. – *Брадвице* су из Омиша, дошао им је прадјед на ширину. Има их код Омиша, и овдје 12 кућа. – *Ћулав* је прије 35 година прешао из Ора код Вргорца на женинство. Има их 1 кућа. – *Букмир* је прије 4 године прешао из Шиповаче на женинство. Има их 1 кућа. – *Равлића* дјед дошао је у кметство из Дриноваца. Има их 1 кућа. – *Вујица* је Вујичић с Ора код Вргорца; прешао је прије 80 година на стање. – Има их 1 кућа. – *Ргић* је прије 30 година с Умца прешао у кметство. Има их 1 кућа. – *Приморац* старином из Кашча. Овдје је дошао с Умца, „привинча се“ за Јелчићушу. Има их 1 кућа. – *Маркотић* је прије 6 година купио „кућиште“ од Муслимана, па се преселио из Грабовника. Има их 1 кућа. – *Гранић* је прије 60 година из Кашча у Далмацији „пришао“ старој Врањки која је била за Матићем.“ Има их 1 кућа. – *Гашпар* је прешао из Умчана, у Далмацији прије 48 година. Има их 1 кућа. – *Бајто* је прешао из Завојани прије 50 година. Има их 1 кућа. – *Крејић* (Јурић) је „копиле витинског Турчина.“ Има их 1 кућа. – *Зељко* је прије 40 година дошао из Црнча у најам, па се „увинча“. Има их 1 кућа. – *Колак* се прије 20 година „увинча“ и прешао из Граба. – И *Рашић* из Дола се прије 20 година „увинча“. – *Радићи* су прије 100 година, францескога времена, доселили на кметство. Има их 8 кућа.

Умац

На сјевероисточној ивици вишег, кршевитијег југоисточног дна беришког, које се зове Грабовина. Сељаци су махом кметови. Плаћају четвртину и по неколике наднице, у име измета. Само мало се сељака откупило, и то само дјелимице. Само је један сељак потпуно слободан. Стоке имају врло мало: неко пет, неко десет оваца. Љети је дају сељацима из Ардомиља. Радишића и Бекије који сами собом гоне у планину. Стока љетује на Љубуши, Драгаицама и Прокосу од Духова до Миоља. За бравче плаћа се за љето грош до 15 солада, а за крупно по 2 форинта.

Село је разређена типа. Не издвајају се махале, само поједине помјености носе имена: Белики и Мали Хумац, Руљар и Кутац.

Од старина причају за некакав стари град на Грачини. Има гомила и „грудина“. Стећака с крстовима има у Куцу. Овдје су становали Лубурићи, па отишли у Радишиће. Стари Јуко Брањеш памти кад у селу није било више од седам кућа и три породице: Шимићи, Зорићи и Врањеши. Све три су породице дошле „гладне године по астачили“. *Шимића* прадјед дошао је из Ружића у Бекији. Рачуна се да их у Бекији има до 100 кућа. Овдје их 4 куће. – *Врањеш* је исто тако из Ружића. Има их у Ружићима, Тихаљини, Кравици, Мостарском Блату, Сарајеву и „још негди у Босни“, а овдје 4 куће. – *Зорићи* су из Груда у Бекији, гдје их и сад има. Има их негдје у Босни, и овдје 3 куће. – За *Бубале* веле да су по ближим селима вјечито сељакали. Становали су Ардомиљама и Церњу, гдје их још има. Овдје их 1 кућа. – *Милас* је из Тихаљине, гдје их још има. Дошао је „гладне године“ да преживи уз град. Има их 2 куће. – И *Млинаревића* дјед је дошао из Тихаљине због глади. Има их у Тихаљини, Клобуку, Ружићима, и овдје 4 куће. – *Сабљића* прадјед дошао је од глади с Бова, гдје их још има. Овдје их 4 куће. – *Дедићи* носе ујаково презиме. Они су Перићи из Тихаљине. Мати их је превела оцу гладних година. Има их у Тихаљини, Студенцима, и овдје 12 кућа. – *Окмаца* је побјегао из Козице од францеског зулума, који су гонили на аргатовања и „збабне жене па се јаловиле на радњи“. Има их у Кашчу, Козици, и овдје 2 куће. – *Антуновић* је заједно с Окмацом из истог села побјегао. „Не да им се раскотити, увик једна кућа.“ Има их у Козицама, Отрићима (Далмација), у Клобуку и по Бекији. – *Зовци* су из Броћна из Амзића. Једним је дошао отац, а другим дјед. Има их у Бијачи, Отоку, Радишићима, Габели, Бишћу, Мостару и Бијелом Пољу, и овдје 6 кућа. – *Шоше* су из Шиповаче. Дошао им дјед. Има их у Вашаровићима, Грабу, под Љубушким, и овдје 3 куће. *Пёр* (Пехар) је из Броћна. Дошао им дјед. Има их у Броћну, под Љубушким, Сеоцима и код Граца у Далмацији, куда су одавде одселили. Има их 3 куће. – *Томића* је дјед из Тихаљине због глади. Има их у Радишићима, Поганој Влаци, Тихаљини, Броћанцу, и овдје 3 куће. – *Муцића* дјед је из Тихаљине. Има их у Тихаљини, Церњу, Клобуку, и овдје 6 кућа. – *Приморчев* дјед од Тихаљине. Има их у Бијачи, Тихаљини, Радишићима, и овдје 3 куће. – *Ковач* је дошао прије 30 година из Посушја, фратрима у момаштво. Има их у Посушју, Мостару, и овдје 4 куће. – *Парацик* је из Броћна. Дошао му дјед од глади. Има их у Броћну, Приграђи, Витини, и овдје 2 куће. – *Безер* је „од Броћна“. Дошао му прадјед од глади. Има их у Црљеном Грму, Церовном Долу, у Пигалима (у Рашљанима), и овдје 5 кућа. – *Ерцези* су из Милошића из Далмације. Има их под Прологом, у Милошићима, и овдје 3 куће. – *Марковића* дјед је из Кашча. Има их у Приграђу, и овдје 2 куће. – *Вујевића* отац је прије 60 година дошао „од Броћна“. Има их у Грабу, Радишићима, и овдје 2 куће. – *Ереш* је из Броћна, па прешао у Радишиће, гдје их и сад има, па одатле у Умац. Овдје 1 кућа. – *Шимовића* прадјед „од Броћна“. Одавде их је одселило у Далмацију, Витину и Клобук. Овдје 1 кућа. – *Јелић* је прије 30 година дошао од Широког Брига у најам. Има их 1 кућа. – *Ћуже* је из Мокрога код Мостарског Блата. Дошао му дјед на Бијачу, па овдје. Има их у Грљевићима и овдје 1 кућа. – *Петриљ* је из Ружића. Дошао му дјед. Има их у Ружићима, и овдје 1 кућа. – *Билић* је из Сеоца из Далмације. Дошао им дјед. Има их у Црљеном

* Шуђурју

Грму, Лиштици, Сеоцима, и овдје 2 куће. – *Алиловића* је дјед дошао из Ружића у Радишиће, па овдје отац прије 50 година. Има их 1 кућа. – *Милићевића* отац је дошао из Броћна у момчилук. Има их у Радишићима, Хамзићима, Ограђенику, у Мостару, и око Мостара, и овдје 2 куће. – *Конца* из Ружића. Дошао му је отац. Има их у Ружићима, и овдје 1 кућа. – *Гргића* прадјед је из Броћна. Има их у Пробоју, Клобуку, и овдје 3 куће. – *Гале* је из Броћна. Дошао му отац прије 40 година. Има их на Бијачи, Црљеном Грму, и овдје 2 куће. – *Микулић* је из Ружића, дошао у момаштво прије 35 година. Има их у Радишићима, Витини, Борајни (љубушки котар), и овдје 1 кућа. – *Додиг* је из Пролога. Дошао му дјед. Има их у Црљеном Грму, Прологу, Вашаровићима, и овдје 1 кућа. – *Мајсторовића* дјед је из Дриноваца. Има их у Дриновцима, Приграђу, Завојанима, и овдје 2 куће. – *Мандића* прадјед је „од Броћна". Има их у Ардомиљу, и овдје 1 кућа. – *Блажевић* је побјегао из Козице од француског зулума. Овдје их 1 кућа. *Орман* је старином из Љубушког, Муслиман; живи и овдје и у вароши. Има их још у Мостару. – Муслиман *Коњхоџић* је прешао из Љубушког „на своје". Има их 3 куће. – *Пиперац* живи и овдје и у вароши.

Вашаровићи

Сељаци већином кметови, само се откупио који је имао сиромашнијег агу. Али четири петине су и сад кметови. Плаћају четвртину с изметом, који може разноврстан бити. Село је разређена типа.

Два сељака покупе ситну стоку цијелог села па гоне на Љубушу, гдје остају четири „литна мисеца". Дају на смљечну овцу по пô литре масла. На вола дају по 5 круна и 3 гроша „бројачине". Имали су аге на планини, на којој су орали. Сад је отела влада па не да орати.

Стећака има доста, а тако исто и доста омеђина без креча. Вашаровићи, Граб и Оровље били су некад једно село, и имали су једног кнеза, па је кнез опсовао вјеру, и друга се села одвоје. Село је засновано, веле, на пустом и запуштеном селишту. Најстарије породице су Матијашевићи, Гранићи, Пуљићи и Лауци. Они су дошли на испашу и дуго нијесу земље радили. Крчити су почели иза куге. – *Пуљића* (Раос, Равсовљевић) су стари, дошли су прије пет кољена из Вргорца на пашу са стоком, и остали. Кад су дошли још је владао Турчин у Вргорцу. Раоси у Вргорцу су њихови. Има их 11 кућа. – *Лауци* су убили Турчина, па су 10 година иза Пуљића доселили из Драчица код Макарске. Кад су доселили била је овуда веома густа шума. Прича се да је Лауц ударио каменом Матијашевића, и побјегао само 2 километра од села, па живио по године, и овај није знао за њ. Има их 18 кућа. – *Матијашевићи* су у Бијелом Пољу убили Турчина, па побјегли у Вргорац, а из Вргорца су дошли овдје још кад је Турчин владао у Вргорцу. Веле да потичу од Матије Нинослава краља босанскога. Сад их је 12 кућа, а прије 60 година била их само једна. – *Гранићи* су из Кашча одмах иза куге на ширину. Има их 1 кућа. – До 100 година иза Матијашевића доселили су *Вукојевићи* из Кашча „на ширину". Има их 9 кућа. – *Маринковић* је дошао о „куги" из Пролога на ширину. Увијек их има само једна кућа. – *Говорко* је доселио из Пролога од францеског зулума. Има их 5 кућа. – У исто вријеме и због истог узрока доселиле су и слиједеће три породице: *Шиљези* (Пранићи) су из Вини, код Језера, гдје и сад имају своје земље.

Има их 6 кућа. – *Јукићи* (Грљушићи) (4 куће) и *Вегари* (7 кућа) су из Прапратнице. Има их 4 куће. – *Тољ* се прије 60 година из Умчана, код Језера, „привинча" за Гашпарушу. Има их 1 кућа. – *Росо* је из Италије, побјегао је из францускe војске. Има их 2 куће. – *Арелија* је има 50 година доселио због тјескобе из Дриноваца. Има их 3 куће. – *Пивац* је прије 60 година дошао на материнство из Завојани. Има их 1 кућа. *Додиг* је прије 40 година доселио из Милишића код Вргорца. Овдје 1 кућа. – *Шошићи* су недавно из Граба. Има их 3 куће. – *Петрушић* је дошао на женинство прије 5 година из Црвеног Грма. Има их 1 кућа. – *Краљевићи* живе у Црљеном Грму, па су купили имање овдје, и живе у оба села.

Витина

Витином се зове сеоска општина са дванаест села или „Мала". Разликујемо један дио при пољу, на обје стране ријеке Вриоштице, који се званично зове Витина, а коју народ зове *Вриоштицом*. У томе дијелу разликујемо чаршију у равнини, и муслимарске куће при страни. Католици су махом кметови а мање занатлије и трговци; Муслимани су аге, занатлије и трговци. Дио поред цесте ушорен, тип чаршијски, куће муслиманске јако збијене као што се и из фотографије у „Атласу" види. Општина се дијели на дванаест „махала". Све остале махале чине типове између разређена до јако разбијена типа. Поједине „мале" нијесу природно ограничене. Махале те зову овако: *Орашина* (14 кућа), *Кланац* (25 кућа), Под *Зеленом Гором* (18 кућа), *Утица* (12 кућа), *Грабово Врило* (6 кућа), *Доци* (26 кућа), *Мајића Мала* (30 кућа), *Гавранова Мала* (24 кућа), *Брљица* (24 кућа), *Ајдучка Стаза* (5 кућа), *Скоковина*, (8 кућа), и *Вриоштица* (Витина) 47 кућа. Кад се дода број породица, о којима случајно није забиљежено колико их има и оне што живе између појединих махала може се узети да у Витини има најмање 260 кућа.

Мотив из Херцеговине

Око села има више гомила. При пољу су нађени остаци римских насеља. Значи да су и ова села заснивана на траговима старијих села. Становници су католици и Муслимани. Муслиманске су породице слиједеће: *Месихевићи* (4 куће) и *Диздаревићи* (15 кућа) су једно племе. Доселили су „из Ески Бабе, у Анадолу", кад су Турци освојили Херцеговину. Били су диздари љубушког града. – *Лалићи* (2 куће) „из Шперковине иза Вргорца" гдје и сад има Лалића; „они тамо су Ђаури". – За бегове *Капетановиће* (Пуздриће) причају једни да су из Гвозда: други да су из Козице у Далмацији, али се зна сигурно да су они још прије Омер-паше дошли из Травника и постали капетани љубушког града. Има их 2 куће. – *Крехић* је прије 30 година доселио из Љубушког на материнство. – *Јакић* је као ципелар дошао из Љубушког прије 3 године. – За *Максиће* кажу да су старином од Радобоље код Макарске; они су прије 3 године преселили из Љубушког. Има их 1 кућа. – *Ливњак* је прије 60 година дошао из Ливна Капетановићима у момаштво. Има их 4 куће. – *Букић* је прије неколике године доселио из Љубушког. – Поред ових Муслимана у Витини живе и ове католичке породице: *Бабићи* су старином из овог села, из Кланца. Била су их два брата хајдука у чети Јанковић Стојана, па су једног Турци посјекли, а други је побјегао у Котаре, па су се опет отуда вратили. Овдје их има 1 кућа, а у цијелој Витини има их више. – *Гризељи* су старином из Бекије. Уз кугу су помрли, па остала само једна кућа и од ње сад их дванаест. – *Бојка* прича да је прије 500 година дошао са Служња на Утвицу. – *Араповића* је старина са Слипчића код Мостара, овдје је дошао као гостионичар из Љубушког. – *Смољан* је старином из Јасенице код Мостара. Овдје му дошао отац са Студенаца за занатом. – *Бишко* је с Посушја. Дошао му отац у Капетановића у момаштво. Задње четири породице имају само по једну кућу.

У *Орашини* живе: *Бебеци* (5 кућа) су старином из Шиповаче; овдје су дошли прије 85 година, затим *Бишко* (1 кућа); *Бораси* (2 куће) причају да потичу од некаква војника који је иза некаква боја на острву Вису остао и побјегао у Развршје. То је било веома давно. Рачуна се да их у Херцеговини има до 300 кућа. Из Развршја су давно побјегли зато што су Турке побили на Божић у јутру. – *Брбори* (4 куће) су однекле из Далмације. – *Солдати* (1 кућа) или Росе од Талијана који је побјегао из француске војске. – *Ћорићи* (1 кућа) су с Доброга Села у Броћњу, удао се за Брберушу. – *Сивоши* (2 куће), и њихов је прадјед побјегао из војништва, „мало му се могло разумјети шта говори".

У *Кланцу* имамо ове породице: *Тољи* (2 куће) и они потичу од побјеглих војника. Нашли су га у пољу мртва од глади, „није зна колико коза нашки". – *Грубишићи* (2 куће) су прије 10 година дошли из Шиповаче, био је водар беговски. – *Алиловића* (1 кућа) је дјед из Ружића. Вјенчао се с капетановом момкињом. – *Ливњак* (4 куће). – *Јурићи* (2 куће) су из Дувна, дошао им прадјед прије куге. – *Оречи* (5 кућа) су из Бекије, из Граца, дошао им прадјед. – *Барбарићи* (1 кућа). – *Станић* (2 куће) иза Гозда под Бјековом дошао као „пратарски кувар". – *Гризељ* (4 куће). – *Бојко* (1 кућа).

Под *Зеленом Гором: Мајићи* (2 куће) су старином из Броћна, па су прешли у Завојани. Има их у Јелиндоцу, Завојанима и Брду. – *Лалићи* Муслимани (3 куће). – *Ћишићи* (3 куће) су исто племе с Диздаревићима и Месихевићима. – *Бебек* (1 кућа). – *Јурич* (4 куће). – *Петрушић* (1 кућа), је из Граба, „увинча се за Гризељушу" па живи и у Грабу и овдје. – *Бабићи* (2 куће). – *Бојко* (1 кућа). – *Грабовац* (1 кућа) је давно из Шиповаче.

У *Утици: Рашићи* или Шериповићи (4 Куће) су од оних из Клобука. – *Бојка* (1 кућа). – *Козина* (3 куће) је поријеклом с Витаљине под Умцем. *Грбавац* (1 кућа), живи овдје и у Грабу. – *Бораси* (3 куће).

У *Грабову Врилу: Грбавац* (2 куће). – *Гризељ* (1 кућа). – *Борас* (1 кућа). – *Рашић* (1 кућа). – *Микуљића* (1 кућа) дјед је из Ружића дошао у најам па се „увинча".

У *Доцима: Бораси* (1 кућа). – *Грбавци* (4 куће) – *Рашић* (1 кућа) – *Јурић* (2 кућа). – *Солдо* (1 кућа) је из Бритвице из мостарског котара. – *Ерцеги* (7 кућа) су из Шиповаче, дошао им прадјед у бега да крчи.

У *Мајића Мали: Јуричи* (2 куће). – *Мајићи* (10 кућа). – *Гризељи* (2 куће). – *Мишетићи* (9 кућа) станују и овдје и у Грабовнику, гдје им је главно стање. – *Гаце* (1 кућа) живе у Грабовнику и овдје. – *Галић* (1 кућа) је дошао из Цериња изнад Љубушког прије 30 година. – *Вулетића* (1 кућа) отац је из Добрковића у мостарском котару, дотјерала га је сиротиња у другој половини XIX вијека. – *Матића* (1 кућа) дјед је из Вељака прешао у Витину. – *Перцов* (1 кућа) је Бебек. – *Говорко* (1 кућа) је дошао на женинство из Вашаровића.

У *Гаврановој Мали: Гаврани* (8 кућа) су из Растоваче из Бекије, становали су у Габели и Радишићима. Дошли су одмах иза Бебека. – *Бораси* (3 куће). – *Пенаве* (3 куће) су из Батина у Посушју прије 100 година дошли агама у службу. – *Грбавци* (1 кућа). – *Солдати* (3 куће). – *Нуић* (1 кућа) је дошао из Пробоја, и ту је „мишћеник" (старјеник). – *Парацик* (2 куће) је дошао с Умца прије 50 година. – *Павловићи* (2 куће) су из Ајдучке Стазе.

У *Брљици: Бораси* (20 кућа). – *Бабић* (1 кућа). – *Гризељ* (2 куће). – *Булића* (1 кућа) дјед је дошао из мостарског котара у Клобук, а одатле овдје.

У *Ајдучкој Стази: Борас* (3 куће) – *Бебек* (1 кућа). – *Павловићи* (3 куће), старином су из Шиповаче, а овдје им је отац из Отока.

У *Скоковини: Мишетић* (2 куће). – *Вулетић* (3 куће). – *Ерцег* (1 кућа). – *Вукшићи* (3 куће), живе и у Грабовнику и овдје.

Осим ових живе по разним мјестима сеоског удута и ове породице: *Гранића* (3 куће) су преци давно побјегли из „солдачије". Мисли се да су поријеклом Маџари. – *Гргић* (Дедић) је прије 40 година преселио с Умца, јер је имао мало земље – *Јурковић* (1 кућа) је с Биоче ниже Љубушког. Био жандар па се „увинча" за Бебекушу. – *Шкробо* (1 кућа) је с Дужице код Расна (Мостарско Блато). Био финанц, па „се увинча" за Јурковића сваст. – *Тамбур* (3 куће) је са Завојани. Градио је „оченаше" па дошао за занатом. – *Гаце* (1 кућа) има „стање" и овдје и у Грабовнику. – *Пивац* (1 кућа) из Вашаровића се је прије 25 година „увинча" за Јуричушу. – *Лозе* (? кућа) мисле да су „мишћеници". Њихов дјед је живио сто година. Памтио је, веле, кад у цијелој Витини није било више од 6 кућа, али није знао одакле му је породица.

Клобук

Сеоска општина у карсној заравни, која се диже са сјеверозападне ивице Бериша. Села су око ријеке Тихаљине и по карсној области око врха Клобука. Изузев ријеку Тихаљину, нема јаких врела, и због тога овдје има више чатрња. Сељаци су махом откупљени, а неки су и од старина имали своју земљу. Разна села су махом разређена типа, са мјестимичким групама сродничких кућа. Поједина села имају ова имена: Пољане, Добрња, Осоје, Брдо, Клобук, Доле, Греда, Кашче и Војнићи. По једном попису сва села осим Војнића имала су 1900. године 211 кућа. Ми смо нашли год. 1905. с Војнићима (75 кућа) у цијелој општини 311 кућа. Сељаци ријетко гоне у планину. Прије су гонили на

Требистово, али су сад престали. Сељаци причају врло мало о старинама. Гомила има безброј, а стећака при Клобуку.

Не зна се како је село постало. Прича се, да су некад у цијелој општини била само четири арача, и то: Перић један, Чуљак један и Вукојевић два. Најприје су живјели Перићи, па су убили Турчина, и побјегли у Босну, па су се опет вратили и настанили у Тихаљини, гдје и сада живе. – *Чуљци* су иза Гозда од Имотскога. (Други веле да су од Сињске Крајине). Дошао им „дидов дид“ има више од 250 година. Мисли се да их у околини има преко деведесет кућа. Овдје 34 куће, а Мате (од 88 година) памти кад их је било само 1 кућа. Од њих су Артуковићи (14 кућа). – *Вукојевићи* или *Петровићи* су старинци: од старине имају своју земљу. Пезићи (12 к.), Петровићи (23 к.), Шимуновићи (10 к.), Мадуновићи (10 к.) и Антићи (4 к.) сви су Вукоји. Сад их 30 кућа, а зна се кад их је била само једна. – Ови *Тољи* веле да им је прадјед побјегао са Стиља, зато што је убио човјека. – *Јурчићи* су из Ружића, одакле их је бег дигао у Нездравицу, па одатле у Тихаљину, и из Тихаљине им дигао дједа у Клобук. Има их у Ружићима, и овдје 6 кућа. – *Међугорци* су из Међугорја код Габеле. Данас их 30 кућа, а зна Мате Чуљак кад су 3 брата заједно живјели. – *Бркића* отац је из Завојани. Има их у Завојанима, Расну, Грљевићима, и овдје 12 кућа. – *Корда* је из Тихаљине, дошао му отац у најам. Има их у Тихаљини, па Грљевићима, Броћну, и овдје 6 кућа. – *Мусе* су дошли прије 60 година из Черигаја на траву па остали. Имају баштине и на Черигају. Има их овдје 6 кућа, у Броћну и у Расну. Веле, да је од њих војвода Иван Мусић. – *Барбарићи* су прије 100 година доселио из Блатнице у Броћну на траве, „па су се почели кућити има педесет до шездесет година“. Звали су се Леске. Има по Броћну, и овдје 10 кућа. – *Ерцега* је бег преселио прије 40 година из Витине. Има их 3 куће. – *Грабовац* је прије 20 до 30 година прешао из Граба на траву, па га бег укметио. Има их 4 куће. – *Булић* је дошао на Блатнице, у Броћну, па се „привинча“. Има их 2 куће. – *Бораса* је бег преселио из Витине. Има их 1 кућа. – *Рашићи* су имали своју баштину у Тихаљини, гдје их и сад има, па су се посвадили с Турцима и побјегли. Овдје их 23 куће. Од њих су *Муцићи* (8кућа) у Војнићима. – *Ћутуци* су из Ружића, „привинча“ им се дјед за Вукојушу. Има их 16 кућа. – *Цајићи* су старином из Завојани. Има их 10 кућа. – *Микулић* је прије 30 до 40 година прешао из Ружића на женинство. Има их 2 куће. – *Антуновић* је из Козица прије 70 година. Убио је човјека, па побјегао. Има их 4 куће. – *Доманџића* отац је из Вргорца. Има их 1 кућа. – *Ргић* је из Котара прије 100 година; „привинча се“ за Вукојушу. Има их 7 кућа. – *Гломузина* је са Стиља, дошао му отац. Има их у Стиљима и Вељацима. – *Колаци* су „придржаници“ из Граба. Живе у оба села. Има их 4 куће. – И *Скоке* су до скора били придржаници из Граба, па су се сад „установили“. Има их 4 куће. – *Леке* су с Лединца, дошао им прадјед. – *Росин* дјед је са Змијаца код Вргорца. Има их 1 кућа. – *Приморци* су однекле из Далмације.

Шиповача

Западно од Вељака, у улегнућу које је од осталог поља одвојено пречагом на којој су Вељаци. У овом улегнућу владају оне обичне карсне хидрографске прилике. Цијело је село било укмећено, па су се откупили и само је четвртина агинска. Поред тога имају земље у Вељацима, Клобуку и Прологу.

У осојној страни утолеглице, подијељено је на три махале: Горња (3), Средња (19) и Доња (39 кућа).

Планине нијесу никад имали. Раније су давали у љето стоку Клобучанима, а сада од стоке држе краву и свињче.

О старости села зна се само то да је ово била старина Пекића који је продао имање Диздаревићу, па одселио. – *Вукојевићи* не знају одакле су. Род су с оним у Клобуку. Јако се множе. Има их 21 кућа. – *Ерцегови* прадједи из Жупе код Имотскога. Има их 11 кућа. – Прадједи *Грбавчеви* су из ближег далматинског села Ора. Има их 17 кућа. – *Грубишића* отац је са Стиља. Има их 2 куће. – И *Гранића* отац је са Стиља. – И *Вукмири* су са Стиља. Доселио им прадјед. Има их 5 кућа. – *Беуси* су из Завојани. „Дид им приша“ у најам па се окућио.“ Има их 3 куће.

Ракитно

Ракитном се назива у правцу СЗ–ЈИ јако издужено, 10 до 12 км, дуго карсно поље. Има безброј врела. Снијег пада велик. „Бура“ од запада најхладнији вјетар. Сељаци су пола кметови пола слободни. У име хака дају петину од жита, а за ливаде дају масло и сир. Аге су махом Мостарци.

Има четири села и то: *Потклечани* (Милићевићи 30 к., Сабље 8 к., Бушићи 8 к., Ромићи 10 к., Ивањци 20 к., *Ђурде* 6 к., Бонићи 15 к., Миаљи 15 к., Маркоте 20 к.) *Сутина* (Зломислићи 12 к., Топићи 15 к., Перци 20 к., Вукоје 20 к., Шарићи 20 к., Резе 20 к., Луцовићи 6 к., Маркоте 4 к.) *Врпоље* (Баришићи 15 к., Думанчићи 10 к., Милићевићи 10 к., Токићи 1 к., Ђереци 1 к., Оречи 5 к., Шарићи 4 к.) *Петровићи* (Петровићи 15 к.). Сељаци мисле да у Ракитну има 400 кућа.

Сељаци изгоне љети стоку по околним планинама, по којима и земљу обрађују. Крупна се стока враћа у планину у по зиме да потроши пићу.

У селу има безброј предисторијских и римских старина, о којима више биљежака. Данашњи сељаци насељени су на траговима старијих насеља. Ипак сељаци веле за своје село, да оно „у старини није било село већ планина“ (катун), с које су Ефендићи наплаћивали травнину. *Перко* је веома давно изашао из Бритвице на планину, па остао стално. – *Ђереков* шукундјед је доселио из Мрњаваца. „Увик једна кућа, племе му се није тићило“. – *Ђурде* су Михаљи испод Греде у Ливну. Доселили су прије пет кољена. Има их у селу Горици, у Рами. Одатле су и *Миаљи*. – *Токићи* су прије четири кољена доселили из Мостарскога Блата. Има их на Купресу 25 до 30 кућа и у Сињу (одовуд отишао). – *Баришића* дједови су од глади дошли с Мрњаваца. Звали су се Чагљи. Има их у Мрњавцима и Купресу. – *Милићевића* дјед је из Броћанца у Посушју. – *Ивањци* су с Полога више Мостара. Дошао им дјед. – *Ромићи* су од православних Вукадиновића из Сеонице у Дувну, па се покатоличили. – *Маркотини* прадједи су дошли из Броћна. – *Бонићи* су Цампе из Дриноваца одакле су дошли прије 150 година. – *Сабље* су дошли прије 50 година из Кочерина. – *Павковићи* су из Збичња код Широког Брига. – *Резо* је доселио из Црнча прије 50 до 60 година. – *Бушићи* су из Горице у Посушју. – *Јаковљевићи* (Ђукошићи) су из Граца покрај Мостарског Блата. – *Раичи* су прије 100 година доселили из Дрежнице. – *Зломислићи* су из Црнча прије 70 до 75 година. – *Вукоје* је из Кочерина прије 70 година. – *Солде* су из Кочерине прије 70 година. – *Шарићи* су Милетићи из Дрежнице: „Крали па их отирали“. – *Луцовићи* или *Пипунићи* су из Црнча прије 70 година. – *Оречев* шукундјед је из Граца. – *Петровићи* су веома давно из Дрежнице. – *Думанчићи* су исто тако давно из Купреса. – *Дриновци* потичу од Барбићева најамника, који је прије четири кољена дошао из Далмације.

РАЗНА СЕЛА

Рашћани

Важићи су старином из Котара, живјели су на Ржаном, па су ради неког турског зулума једни побјегли у Босну, а други у Дувно. Други причају да су они из Црне Горе дошли у Котаре. Имају своје старе баштине у Бушком Блату. Има их и на Ржаном. Славе Јовањ-дан. – *Карани* су старином Личани, овдје су дошли из Присоја (Дувно), увијек су имали по нешто и своје баштине. Има их 12 кућа. Славе Никољ-дан. – *Милисави* знају да је цијела Црвеница била њихова. И данас је тамо њихово, православно гробље. Турци су им отели земљу и раселили их. Има их у Липи 6 кућа, у Еминову селу 1 кућа и овдје 2 куће. – *Станишићи* само знају да су из Липе и да су тамо имали своју властиту земљу. Станишића има још у Опари код Травника. – *Андријашевићи* су имали цио Ведашић (Дувно). То је било у вријеме кад овуда није било цркава ни сталних попова већ би попови путовали, читали часове и светили водицу на врелима и студенцима. Тако су Андријашевићи на Студенац више Срђана долазили на дванаест коња у срми и у злату. Доцније их Турци протјераше, а од цијелог њиховог имања остадоше неколико њиве. Има предање да су однекле с тромеђе црногорско-далматинско-херцеговачке. Славе Ђурђев-дан. – *Вулићи* су прије 30 година преселили из Конгоре на имање. – *Билановић* је дошао прије 10–15 година из Липе ујацима. Осим ових православних породица има и ових католичких породица, које о свом поријеклу нису умјеле ништа казати: *Ландеке* (2 к.) *Ковачевићи* (7 кућа) и затим *Милићи,* који су дошли из Кола.

Мандино Село

Најстарији су *Билановићи.* Не зна се одакле су. Има их 12 кућа, славе Никољ-дан. *Вуковићи* су веома давно дошли из Колашина и живјели у Црљеницима, гдје су имали своју земљу. Има их у Жупањцу, по Босни и овде двије куће. *Милисави* знају да је и њихова старина из Црне Горе. Овдје су дошли из Црљеница. Има их 1 кућа. Католици *Ивићи* (10 к.) и *Марковићи* не знају одакле су. Исто тако *Крижанци* (1 к.). Муслимани *Дилавери* потичу из Пролошца код Имотскога. Кад је Аустрија освојила Далмацију отела им је земљу и протерала их је. *Вукадини* (2 к.) су прије 35 година доселили из Омоља, а *Мајићи* (2 к.) из Борчана.

Сељаци причају да се је много породица из овог краја послије турског освојења раселило у Босну и Лику. Зна се да су у стара времена Личани долазили љети са стоком на „литиште“. Сељаци тврде да су ова села некад била већином православна и да их је више куга поморила него су их Турци растјерали.

Тако, зна се да су живјеле ове православне породице: У *Црљеници:* Вуковићи, Дращци, Милисави, Пивчевићи; у *Буковици:* Периновић. *Присоје:* Бошњак; у *Цебари:* Зелен и Витасовић.

*

У *Летки* живе породице: *Малекини* су побјегли прије 6 кољена из Орашца у Рами, због тога што им је Муслиман хтио дјевојку узети па су га убили. – *Билић* је са Студенаца. *Овче* су из Винице код Ржаног. Прешли су дајици Радошу у Рошко Поље, па одатле у Сарајлије па из Сарајлија овдје. – *Мајић* је дошао као најамник из Борчана.

Бијела

У 200 м. дубокој челенци ријеке Бијеле, лијеве притоке Неретвине, до 5 км источно од Коњица. Клима је врло блага, село затворено од свих вјетрова. Град не пада никако, али је село уништавано два пута, и то по сеоском рачуну једанпут прије двјеста година, кад се „отисло брдо и притисло цијело село“ и 1906. када је вода поплавила већи дио сёла и однијела много људи и стоке. Већи дио земље је агински, од сијена и воћа дају половину, а од жита трећину.

Љети изгоне стоку на поједине дијелове Прења, који се зову Тисовица и Борашница. До окупације то су биле „царске планине“, а сад плаћају само колибарину.

Како је село постало не зна се. По старости разликујемо породице које су доселиле прије „усјелине“ и послије ње. Муслимани *Рамићи* су преостали из усјелине. Они су старинци. Исто тако су били старинци Краљушићи који су „замрли“ овдје. – *Кешо* (Вавас), његов је прадјед имао „преко сто љета“, доселио из Дулића. Њима се не да у мушкој дјеци, јер је њихова кућа издала хајдуке. Сад их има 2 куће. Славе Ђурђев-дан. – *Јаковљевића* дјед Митар доселио је на читлук у Пајића са Зијемаља. Једни се зову Лазаревићи. Има их 6 кућа. Славе Ђурђев-дан. – Од Муслимана Табаковића остала је иза куге само једна женска, и отац доведе иза Бијелог Поља *Пајића* кћери у „сулоштво“. Има их 3 куће. – *Вулићи* (Бучићи) су доселили одмах иза Јаковљевића из Бучића код Мостара. Има их 1 кућа. Славе Јовањ-дан. – *Јањићи* су старином Војиновићи из Војнâ код Мостара; дошли су са Рашке Горе прије 50 до 60 година. Има их много, а највише на Рашкој Гори, Бјелимићима и у више села уз Неретву. Има их 1 кућа. Славе Никољ-дан. – *Драгићи* су Маркићевићи из Дулића; дошли су им прадједи одмах иза Кеше. Становали су у Срђевићима и у Липнику. Има их 1 кућа. Славе Томин-дан. – И *Ненадићи* су из Дулића. Дошао им отац од потребе. Славе Ђурђев-дан. – И *Грађића* дјед је из Дулића. Има их 1 кућа. Славе Ђурђев-дан. Мисли се да су Ненадићи, Грађићи и Кеше једна фамилија. – *Крњић* (Мемишагић) је врло стар, и не зна се одакле је. Има их 2 куће. – *Дабићи* су доселили из Бијелог Поља прије 20 година. Има их 1 кућа. Славе Ђурђев-дан. Ристо *Требињац* (Гркавац) доселио је прије 30 година однекле из Требиња. – *Гачаница* (Самарџић), дошао му је отац с Равни (село у мостарском котару). Има их 1 кућа. Слави Ђурђев-дан. – *Калеми* су из Бијелог Поља из села Потока. Живјели су на Борцима, па им отац с Борака доселио овдје. Има их 2 куће. Славе Игњат-дан. – *Товаришић* је са Зијемаља. Дошао му отац. Слави Ђурђев-дан. Има их 1 кућа. Католик *Чимбур* дошао је прије 50

година. Мјесто из кога је доселио није забиљежено. – *Смољанов* отац је дошао из Бијелог Поља. – *Топчић* (Зовко) потиче од некаква војника који је побјегао из аустријске војске. Овамо је преселио отац ових из Бијелог Поља. Задње три породице су католичке. Поред тога, има на обали Неретве, сат далеко од села, још 20 католичких породица, које су махом у новије вријеме доселиле.

Борци

У преседлини између Бијеле и Борачког Језера, на висини од 800 м. Основу земљишта чине доломитски кречњаци, на које су наслагани слојеви шкриљастих лапораца. Ова последња серија слојева изазива стална врела на површини, која доцније образују поток. Успркос великој висини село је блаже климе, јер је с југа и са сјевера заклоњено од вјетрова. Снијег може бити врло велик. Сељаци су ваљани и штедљиви, па их се девет десетина откупило. Откупили су се већином послије окупације, само су Сарићи добили од ага (Агића) на поклон крчевине. Кметови плаћају од жита и поврћа трећину, а од сијена половину. На Борцима и ближим селима нема заједница. Једино породица Сарићи с Борака имају двије заједничке ливаде, с којих продају сијено па дијеле паре.

Село има више мањих група кућа. Прије су грађене куће од плота, који би облијепили балегом и калом. Сада су куће зидане на два и на три боја.

О Тројичину-дне иду са стоком на Борашницу (до 1 ½ сат даљине), а силазе чим покосе ливаде (око Илина-дне). Прије су ишли на Обрљин и на Бахтијевицу. Борашница је припадала агама Агићима, па је сад прешла кметовима.

Од старина имамо само „грчка гробља", која су по облику знатно друкчија од „грчких гробаља" у осталој Херцеговини. Наличе на римске саркофаге. Не зна се како је постало село.

Од породица најстарији су *Сарићи*. Они су прије стотину и двадесет година доселили „од главодужја" из Петровића у Бањанима. Од њих су Иванишевићи у Бијелом Пољу, Жуже у Острошцу и Голубовићи на Блацима. Веле да Сарића има у Петровићима, на Брадини, Мостару, и овдје 13 кућа. – *Ваваси* су дошли одмах иза Сарића из Гареве у Гацку. Исто су племе с овима у Бијелој. Има их 2 куће. Славе Ђурђев-дан. – *Лазаревићи* су доселили одмах иза Вавàса из некоґ села у Гацку. Зову се и Симићи. Славе Јовањ-дан. – *Крчуми* (Зупчани) су доселили прије 45 година из Зубаца. Има их 2 куће. Славе Јовањ-дан. – *Кукића* дјед дошао је из Површи у Опутној Рудини. Живјели су на Кули и Чичеву*, па су недавно прешли овамо. Има их у Бијелој, на Кули и овдје 2 куће. Све су ове задње породице дошле на презиму, па остале стално. – *Шиници* су прије 40 година доселили из Врдоља с оне стране Неретве. Овдје су се „удомазетили". Има их у Цепима, на Острошцу и овдје 2 куће. Славе Никољ-дан. – *Драганић* је дошао из Зурића с Иван-планине. Има их још у Зурићима и на Брчанима. Овдје их 1 кућа. Славе Матијев-дан. Муслимани *Агићи* су увијек били аге у овом селу. Њихово имање у овом селу старије је од свих породица. Поријеклом су из Грушче гдје се сматрају за старјенике. Има их још у Коњицу. – Муслиман *Алибашић* дошао је прије 30 година из Будисавља у Невесињу Агићима у службу. – Муслиман *Шпаго* се прије 35 година доселио из Подвележја. Био је „буљубаша пред пандурима" па се овдје населио. – *Скорупан* је

* Чичевима

прије 35 година доселио из Бјелимића Агићима у службу, па се оженио. Има их на Бјелемићима, и овдје 1 кућа. – Отац католика *Накића* доселио се прије педесет година као Агића кмет из Броћна. Има их 1 кућа.

Жабица

У карсној заравни на СИ од Попова Поља у нижој партији Бјеласице. Дијели се на Доњу (око 600 м. в.) и Горњу Жабицу (око 800 м. в.). Супротно знатној висини блаже је климе, јер је заклоњена брдима. Нема живе воде, и зато имају много бунарева, чатрња и двије локве. Немају довољно зиратне земље, најбоље рађа кртола. Имају доста разноврсне лиснате шуме, имају и два забрана. Друга села, особито Поповци, краду им шуму. Беру бухарицу и рујевину, па продају. Изузев Драпиће сви су кметови. Аге су Муслимани из Љубиња и Требиња. Од жита дају половину, а од поврћа и дувана трећину.

Према секундарним, карсним утолеглицама село је разбијено на 14 махала, у којима се куће разбијене и без реда. Махале се зову: Смоличићи, Неумнице, Драпићи, Раићев До, Примоча Главица, Ђулезовина, Заграђе, Поди, Бобовишта, Крашни Долови, Под Куком. У прве три махале живи по једна породица, док су у другим измијешане. У селу имају 74 куће.

Сељаци имају своје станове по Илији и Бјеласици па љети никуд не крећу из села. На станове излазе о Ђурђеву, а славе о Митрову-дне. Примају на испашу и стоку из сусједних села.

Сељаци причају да је Св. Саво прозвао село Жабицом, јер му је додијало крекетање жаба из локава.

Најстарији дио села чине махале Смолчићи, Неумнице и Раићев До. У Смоличићима је живио Ђуро Смоличић, у Неумницама некакав Баљ, а у Раићеву Долу некакав Раић, „коме се траг утро." *Смолчић* је имао девет синова и једну кћер. Једном му дође на крсно име Ресулбеговић из Требиња, и заиште да га служи његова кћер. Убију бега, зато им земља пропаде и њих осам раселе се и сада живе под именом Ђурићи и то у Љубињу, Требињу, Стоцу, Мостару, Попратама, Слипчићима, затим у Босанској Посавини и у Србији. При растанку сви се заклеше да ће се звати Ђурићима. Од њих су Бркићи у Стоцу, којих има и православне и муслиманске вјере, затим и Муслиман Ђурић. Разликују се од племена Ђурића који славе Ђурђев-дан. – Прије 200 година у Неумницама су живјеле породице Драпићи и Баљ. Драпића уби Диздаревић и притиште му земљу, а дјеца му побјегоше у планину и засноваше Драпића Махалу. – *Гаћина* је поријеклом од Сикимића, доселио је прије 200 година из Меке Груде. Слави Никољ-дан. И *Сулавер* вели да је Гаћина. За *Косјерине* зна се да су некад живјели у Жабици, селили су у Крушевицу (љуб. котар), па се вратили. Славе Никољ-дан. – *Кисе* су из Рашке у Србији. Звали су се Бојанићи. Због непозната узрока доселише прије 200 година. Има их у Звијерини, Жрвњу и Мостару. Слави Никољ-дан. – *Телебак* је доселио прије 80 година из Жрвња на читлук. Слави Никољ-дан. – *Пецељ* је доселио прије 40 год. на читлук из Дубочице (срез Љубиње). Слави Ђурђев-дан. – *Лугоња* је поријеклом од Милосавића у Ивици. Доселио је прије 80 година. Слави Ђурђев-дан. – *Ђоровић* је доселио из Крушевице прије 40 год. због сиромаштва. Слави Аћимов-дан. – За *Баље* тврде да су стари, али не знају одакле су. Славе Аћимов-дан. Поред ових православних живе и ови Муслимани: *Удовичића* прабаба побјегла је с дјецом прије 200 година од куге из Мостара. – *Салмановић* је од

православних Томановића у Домашеву. Доселио је прије 200 година. Од исте су породице и *Синановићи*. – Кад су Млечићи освојили Херцег Нови, дошао је отуда Ханзић. – *Козлић* је од православног Драпића у истом селу. – *Фрењић* се прије 150 година доселио из Поджабља (срез Столац) на читлук. И *Јахић* је поријеклом од Томановића у Домашеву. – *Кекић* је поријеклом из Лике, а у Жабицу се доселио прије 120 година. – *Плочић* је поријеклом од православних Самарџића на Жрвњу. Доселио је прије 40 година. – *Сацак* је прије 20 година доселио из Поцрња на читлук.

Око села и у селу има безброј градина и гомила.

Богодо

Богодо је у кршевитој уздужној ували: испод планине Чабуље, раштркано на више коса. Кроз село и испод села теку три валовита, планинска потока али само у вријеме великих киша и то: *Брња, Дубоки Поток, Букова Продо*. Извора нема. Бунарева нема. Водом кишницом се служе из чатрња. Чатрња има у селу сеоских, породичних и појединаца. Сеоска је чатрња била *Провалуша*, која је запуштена, *Чатрња код Крижа* и чатрња у *Грабу*. Више кућа из једне породице има своју заједничку чатрњу. Овакве су чатрње биле својина појединаца док је породица била неиздијељена. По дијељењу свака кућа из те породице има право на ту чатрњу. Из оваквих чатрња се вода пије а по нужди (кад пресуше сеоске чатрње) и хајван поји. Село је изложено сјеверном вјетру. Снијега има на земљи многе године од Никоља-дне до Ђурђева-дне. Земља за обрађивање је око куће, понајвише испод кућа у Богодоском Пољу. Испаше су на планини Чабуљи, почињу одмах изнад села и допиру два сахата далеко у планину. Сељани су готово сви кметови. Аги се плаћа од свих производа 1/3, и то је дужан кмет у Мостар дођерати бесплатно. Осим тога, сваки читлук даје 15 ока масла, 4 велика брава и годишње 8 товара дрва. Уз агинску земљу имају тројица и нешто властите земље, коју су у потоње вријеме набавили.

Село се дијели на више махала и то: *Окрајак* (2 к.), *Загомиле* (1 к.), *Прекуље* (3 к.), *Пријеdорину* (5 к.), *Бурковину* (4 к.), *Надглавицу* (9 к.), *Драгу* (9 к.), *Ладине* (9 к.) и *Бојаниће* (3 к.). Махале су раздвојене једна од друге од прилике 1/2–3 км. како која. Некоје су раздвојене потоком Брња и потоком Букова Продо, а некоји кршом. У селу има 54 куће.

Станови овог села су у планини Чабуљи у мјестима: Раздоље, Долови, Штирни Долац, Катуниште, Мијатовац, Подкршне Букве, Плоча, Ловни Долац, Ловно Брдо. Ова су мјеста од села далеко 2 сахата. Цијело село има девет станова и сви су на читлучкој земљи. Земља на којој су станови истога је аге чија и у селу. На планину излазе сваке године од Троица до Мале Госпође (8 септ.).

Нема никаквих прича ни тумачења о постанку имена селу.

Прича се, да је село припадало манастиру Житомислићу, и да су сељани били кметови манастирски. У томе селу живио је некакав кнез Лако. Тај се Лако потурчио и отео ту земљу од манастира. Други опет веле, да је земља била тога кнеза Лаке. Пошто су му Турци почели притискати земље он се потурчи да их очува. Од Лаке су Лакишићи, који живе у Мостару.[1] У Богодолу су становали Муслимани до потоње куге када сви изумријеше изузевши породице: Јазвине и Феризе, који се доцније одселе у Благај. На мјесто Турака naселе се прво православни од којих су најстарији *Јањићи* и *Матковићи*. *Јањићи* веле да су од некуда из Херцеговине и тврде за себе да су од племена Бранковића. Славе Ђурђев-дан. – *Матковићи* причају за себе да су из Попова. Отуда су се одселили због зулума турског. Славе Јовањ-дан. – *Бојанићи* су се доселили из Зубаца. Славе Лучин-дан. Тамо су се звали Даниловићи. Ови причају да су им у читуљи уписати из њихове породице двије владике и неколико калуђера. *Иванишевићи* веле да су се доселили из Невесиња. Славе Јовањ-дан. О свом досељењу причају ово: „Била гладна година, али је домаћин опет приштедио мало сјемена, па изашао на њиву да пооре и посије. Таман он узорао а дотрчи му жена, и јави, да му је умрло дијете од глади. То га дирне, па узме сјекиру и исцјепа плуг. Самеље оно сјемена, па пође да тражи мјесто, гдје се не мре од глади, Католици: Врњићи, Чуљци и Прскали доселили су се из околних села из Бротња, кад су Јазвини и Феризи одселили у Благај. Има на три мјеста „грчког гробља“.

[1] Они се у Мостару броје у прве и најстарије породице. У неко су вријеме били диздари (чувари града) мостарски. Данас има неколико кућа бегова Лакишића, па је и данас својина њихова цио Богодо. У Мостару има једна улица која се зове Лакина Улица. За џамију код новог моста веле, да је градио или Лако или који његов потомак.

Липа

Село је на присојној страни Дувањског Поља, на коси (тераси?) званој *Рашовик*. Има више јаких извора са којих се пије вода и поји хајван. Село је изложено вјетровима а нарочито бури и сјеверу. Снијег може на равни да падне до паса. А може се држати два мјесеца и више. Сјевер је најјачи вјетар а за њим југ. Имају довољно земље за обрађивање. Земља је сва у пољу испод кућа. Сеоске испаше почињу одмах од кућа уз брдо Рашовик па све до накрај тога брда, један сахат далеко од села. Село нема шума. „Дрвари“ се из државне шуме зване *Мушин Гвозд*, која је далеко од села 3 сахата. У ову шуму сељаци не смију сваки дан, него је власт одредила свакоме селу у овоме предјелу по 2 дана у седмици. Но и тада сијеку само за своју потребу. Сељани су сви кметови. Агама дају 1/4 од производа осим од сијена. Од сијена дају по погодби у новцу или у маслу. Они могу орати још и другу земљу и дају 1/4. Ови се зову *поорци*.

Село се не дијели на махале, но су куће око поља а на подножју брда Рашовика поређане. Куће су растурене без икаква реда, само су све лицем к пољу окренуте. У селу има свега 35 кућа.

Станова нема пошто сељаци не иду у планину, јер и око кућа има доста паше.

Село је, веле, добило име од извора Липе. Извор је опет тако назван по томе, што је у старо доба поред њега била једна велика липа.

Православне су породице Зелени (1 к.), Карани (1 к.), Вукшићи (1 к.), Галићи (4 к.), Милисави (4 к.),[1] старосједиоци и сви славе Никољ-дан, сем Галића, који славе Јовањ-дан. Славу славе 3 дана. Католици су се у новије доба почели насељавати и то већином у другој половици 19-ог стољећа. Насељавали су их аге на земље, с којих су православни бјежали од турског зулума. Неки су насељени на земљишта, која су после окупације Муслимани оставили и отишли у Турску или у вароши по Босни. Ови католици доселили из Херцего-

[1] Ова тврдња је нетачна. О томе види опис Рашљана. Пишчева примједба.

вине и то понајвише из котара љубушког и мостарског, а дијелом из Далмације из предјела Имотски. Има старо гробљиште на њивама званим *Горњуше*. Ту на 3 мјеста има много средњевјековних гробова.

Еминово Село

Село је на мањој узвишици Дувнањског Поља, у присојној страни. Имају два извора, којима се сељаци служе, а даље око села има више извора. Главни је и најбољи извор *Вучица* или *Дивојка*[1] и *Жабјак*. У селу је нешто студеније, него у околним селима, јер је село изнешено на главицу, а није ничим заштићено. Снијег може на равни панути до паса а у наметима и преко човјека. Снијег пане о Никољу-дне, а може се држати до Мученика. Земља је дијелом око кућа, дијелом у пољу, које је једно $^1/_2$–1 сахата удаљено од села. Оранице су ближе кућама, а косанице удаљеније. Косаница има још у планини Маловану, која је 3–4 сахата од села далеко. Земље имају и сувише али је дивљачна. Испаше су на брду *Ковачу*, далеко од села 1 сахат. У селу је земља читлука, осим двојице сељака, који су се одкупили прије 30 година. Плаћају са земље агама $^1/_5$ жита, а од сијена у готову новцу сразмјерно читлуку.[2] Осим агинске земље имаде понешто сељана који држе и друге земље. Они се зову „приорачи", а плаћају аги $^1/_4$ или $^1/_5$, како се погоде. Сваки читлук има по један беглук, од прилике двадесети дио све оранице. Кметови су дужни свакоме аги обрадити беглучку земљу.

Село се дијели на ове махалице: *Кула* (3 к.), *Гај* (8 к.), *Брдо* (6 к.), и *Буљани* (25 к.). Прве су три махале удаљене једна од друге по једно 5 минута, а потоњу дијели поток Буљан од осталих и она је удаљена једно 10 минута. Сеоске су куће у близини једна друге и чине четири групе према описанијем махалама. Куће су збијене без икаква реда. Цијело село има 42 куће.

О постанку имена села причају да је некаквог кнеза преварио кум Турчин, повео на вјешала, а овај рекао: „Јазук ти било, ја сам на тебе *јемин* (повјерљив) био, а ти ми учини хилу!" Од тога јемин, емин, остаде име селу.

У селу су најстарије породице од православних *Глигорићи* а од католика *Перићи* и *Томаси*, који су старосједиоци, а остали су доселили из осталих дувањских села. *Глигорићи* су се у давно доба доселили из Црне Горе у село Коваче у котару жупањачком, па им ту Турци прије 100 год. одузму сву земљу, те се они раселе. Када су се из Ковача раселили била су три брата, па се један досели у Еминово Село, други у село Главице, котар Ливно, а трећи у село Равни у Скопљу. *Здилари* су се доселили из Имоцког у Далмацији прије 50 год. Глигорићи славе Илин-дан; Здилари Јовањ-дан; Савићи Шћепањ-дан; Миласи Никољ-дан. Крсно име славе три дана. Према махали Брду на њивама налазе се неке гробнице, на њима има стећака, но већином без икаквих украса.

Ходбина

У углу Бишћа, с лијеве стране Бунице, с присојних и осојних ивица. У селу нема сталних врела, иако је село на лапоровиту терену. Имају више чатрња. Клима је блажа него у осталом дијелу Бишћа. Најјачи вјетар је Велештак

[1] Народ говори западним дијалектом.
[2] Осим тога, дужан је кмет у вријеме вршидбе, док ага свој хак прибере, агу и његова коња хранити а при свршетку вршидбе заклати јање или брава. Ово се зове „довршионица". Од овог ага понесе кући $^1/_4$ или $^1/_2$ а са осталим се месом с кметом почасти.

(сјевер). Села су на вишим дијеловима обронака, јер су дно и стране обрађене. Сију се сва жита, затим и сва поврћа, и особито успијева дуван и лоза. Сељаци су махом „уђесимљени" кметови, а већина их још има уз то и своје земље. Аге су већином православни из Мостара, иако је негда цијело село било муслиманско. Има и „ходалица."

Село има облик полукруга, а разбијено је на сљедеће махале, које су се ивицама споменутог угла у правцу запад-исток овако поредале: Затон, Головина, Главашева, Хасанагића или Бошковића, Демировића, Кокалића и Љутовића Махала, под Квањом, Под Вардом, Говорци, Парила и Под Ђечином. У селу има око 120 кућа, од којих већину чине православни (95 кућа), па онда Муслимани и католици.

Село даје љети стоку Невесињцима „на млијеко."

О постанку сеоског имена не знају ништа. Исто тако не знају ништа о постанку села. Најстарија породица су Муслимани *Демировићи*, за које тврде да су старинци. – *Кајге* су исто братство с Матрацима у Гнојницама. Доселили су има више од сто и педесет година однекле из Невесиња. – *Боване* прије сто година довео ага Сердаревић из Љубиња. Славе Јовањ-дан. – Готово истог времена доселили су *Бошковићи* због сиромаштва са Слипчића. Мисли да су старином Црногорци. Славе Ђурђев-дан. – *Палавестре* нагађају да су старином из Грахова. Овдје су доселили из Мостара. Славе Ђурђев-дан. – *Лакетићи* (Михићи) не знају одакле су се управо доселили. Славе Никољ-дан. Све остале породице доселиле су послије куге. Одмах иза куге из билећског котара *Попадићи* (Вујовићи). Славе Никољ-дан. – У исто вријеме доселише *Стевићи* (Шаренци) о Плане. Славе Лазарев-дан. – И *Џонлези* су из Врањских. Славе Јовањ-дан. – *Грахе* су истог доба с Влаховића. – *Курајице* (Риђушићи) доселише послије куге из Риђана. Славе Аранђелов-дан. – *Калајџије* (Рупари) су из Бањана дошли на Трусину, а одатле у ово село. Славе Никољ-дан. – *Комнени* су из Попова из Галичића, због зулума. – *Татићи* су доселили прије 70 година из Ковачића у Невесињу. Славе Ђурђев-дан. – *Требињци* (Кујунџићи) су од братства Марића у Гомиљанима. Дошли су за Омер-Пашине владе. Славе Шћепањ-дан. – *Зупци* су прије 65 година доселили из Невесиња, а старином су из Зубаца од братства Милића. – *Црногорци* су од братства Бјелица, дошли Али-паши. Славе Св. Петку. – И *Гагре* (катол.) је дошао у Али-паше за млинара с Чули код Блата. – *Шкуторовић* (Вуковић) је доселио у најам из Дувна. Слави Никољ-дан. – *Ћорићи* (катол.) доселише прије 65 година с М. Блата због сиромаштва. – *Пуљићи* и *Кудрићи* дођоше иза њега с Ротимље. – Дјед *Главашев* доселио је из Житомислића. Слави Јовањ-дан. – *Цвијетићи* (Милановићи) доселише из Малог Поља. Славе Аћимов-дан. – *Рамићи* (Ђоројевићи) су из љубињског котара. – *Косић* је из Благаја прешао на женинство. – *Преради* су старином из Прераца. Прије 25 година купише земљу и преселише из Малог Поља. Славе Никољ-дан. – *Додизи* су Марићи из Гомиљана. – *Дошла* има двије врсте. Једни су од оних из Равчића, а други су Костићи од Љубиња. Први славе Јовањ, а други Никољ-дан. – *Матковићи* су дошли из Богодола. Славе Јовањ-дан. – *Сјерани* су прије 10 година из Житомислића. Славе Јовањ-дан.

Ријетка су села у којима има оволико остатака од предисторијских и римских старина.

БОРАЧКА СЕЛА

Улог

Улог је на странама Неретвине долине, на висини од 678 м. Има више сталних врела. Зима је блага, снијег пада већи али брзо копни. Земље за обрађивање има доста. Муслимани су слободни, а православни држе своје и агинске земље, с које плаћају трећину или ћесим.

Дијели се на више без реда растурених „махала": Милавићи, Пиралићи, Царина, Добри До, Бабићи и Варош. Има свега 30 кућа.

Прича се да су сви Борчани дуго иза Турског освојења били православни. За Борач се вели да се је три пута „турчио" и у стару вјеру повраћао. Доцније га куге поморише, и Бошњаци под Градашчевићем поробише. Старинци су *Болбозани*, од прав. породице Миларевића, који су живјели у данашњем селишту Миларевићима. – *Шачићи* потичу од Шаке Харамбаше кога су Турци заробили па је примио ислам. Остале муслиман. породице „доселиле су на мираз у најновије вријеме." Од православних су: *Шекаре* с Пилатоваца прије 45 година. – *Вујачићи* су из Нудола за вријеме окупације. – *Додер* је дошао за трговином из Кокорине у Гацку. Слави Ђурђев-дан. – *Вучетић* је с Вилуса у Бањанима. Слави Ђурђев-дан. – *Бајевић* је дошао као терзија из Чајнича. Слави Никољ-дан. – *Бугарин* (Хаџиђорђевић) је дошао из Бугарске као терзија. Нема славе.

У Улогу има безброј разних старина, гробља, селишта, градина; на некима се од њих виде натписи, српски и римски.

Стране

Сеоце на уској искомаданој заравни која се диже 3–400 м. изнад Неретве, чије је дно у најближим дијеловима високо 450 метара. Од Сјевера је заклоњено, клима је блажа, и снијег не остаје дуго. Има више здравих и добрих извора. Немају много зиратне земље, и та је по неколико километара удаљена. Зато имају доста шуме и испаше. Од свих само један сељак има своју земљу.

Село се дијели на три мале групе које су у једном правцу 500 до 700 м. поређане.

Имају зимске кланице у Плетеној Локви и Недавићу, у којима зими држе стоку због пиће и обрета.

Зна се да су негда овдје становали Муслимани Башалићи, који се прије петнаест година преселе у борачко село Бионоге. Аге Башалићи доселе прије 50 година из Рудина на читлук породице: *Коваче* из села Корита, *Вуковиће* с Меке Груде и *Вујовиће* из Врањских. Ковачи веле да потичу од онога Јована

Шиндиша с Бањака, па су се и звали Шиндићи. Веле да су од њих Муслимани Ћатовићи с Ђеча. Из њих се населио на селишту Кадину Долу *Сикимић* однекле из Љубињског котара. Ковачи Славе Шћепањ-дан, Вујовићи Никољ-дан, а Вуковићи Јовањ-дан. Чини се да је Кадин До старије насеље него Стране. То показује поред разних развалина и данашње сеоско гробље у Кадину Долу.

Обаљ

Обаљ је на заравњеном бријегу на десној обали Неретве, који је висок 1015 м. Има само један извор, Дреновик, и једна Чатрња. На равну незаштићену повијарицу Обаљ је изложен Сјеверу и због тога је врло хладно. Имају доста зиратне земље, пашњака и шуме. Има и слободне и агинске земље, с које се плаћа трећина.

Дијели се на: Обаљ, Дупер, Суво Поље и Умско Поље.

Мисли се да је село добило име од старог града Обља који се диже на једној облој стијени.

Најстарији су *Ћеранићи* који су се прије 200 година посвадили с харачлијама и побјегли из Гацка. Вазда их има само по једна кућа. Из њега је доселио *Сладоје* са Жрвња. Право му је презиме Паранос па је убио Дубровчанина и морао побјећи и промијенити име. Има их 17 кућа. *Пурковићи* су Дрекаловићи из Куча. Убили су племеника и побјегли. Најприје су живјели на Виовићима, па су купили на Обљу имање. *Гајовићи* су прије 50 година доселили од братства Говедарица на Миољачама. Има их 5 кућа. – *Чорлије* су 1875. доселиле с Меке Груде. – *Базале* је населио са Загорја бег Пилиповић за вријеме окупације на свој читлук. – Послије окупације доселили су католици Рагужи од Хумнине.

Осим старог града има и других старина, а особито гробља и стећака на Сувом Пољу.

Љусићи и Осатно (Срн До)

На лијевој обали Неретве, заклоњено са свих страна, високо 750–800 м. па су блаже климе. Осатно је од Љусића 3/4 сата удаљено. Извор *Ћеифан Врело* у Љусићима и *Гршан* у Осатну служе водом све куће. Има доста земље, испаше и шуме. На *Осатну* су *заједничке испаше* и *њиве*. Говедарице из Љусића остале од дједова као кад су у једној кући живјели. Сви су слободни. У селу има свега 6 кућа и то четири у Љусићу а двије у Осатну.

Љети изгоне из Љусића стоку на Осатно, гдје имају торове и колибе.

Не зна се како су села добила име. До последње куге живјели су Муслимани Ћеифани у Љусићима. Њих је куга поморила. Из њих су доселиле *Говедарице* с Михољача. Славе Никољ-дан. *Шаровићи* у Осатну доселили су прије 50 година из Пиве у Гацко, па у Трешњевицу, одакле га Говедарице населише на Осатно. – *Томановић* (Зубац) је из Зубаца. И он живи на Осатну.

Осатно је постало село од торина, ипак се виде развалине старих кућа. И на Љусићима има омеђина, старог гробља и град, за који причају да се из њега Ерцег Стјепан бранио од Турака.

Језеро

У једном до 200 м. дубоком котлу, само долином Језернице према Неретви, отворену с висином од 950 до 1005 м. Блаже је климе и шумовито. Испаша, шума и земље има доста. Половина се ослободила, а половина је Ченгића читлук.

Језерница је подијелила село на два дијела, од којих се десни зове Црквина. Има 9 кућа.

Граде љетне колибе по странама и по земљи.

О постанку Језера навели смо причу при опису Домрка. Најстарији су *Голијани.* Прије 300 година доселили су испод Голије. Од њих су они по Невесињу. Има их само двије куће. Куће су им на манастирском вакуфу, па се за то веле досељаци не могу множити. – *Говедарица* је прије тридесет година доселио с Михољача. – Поред православних живе и Муслимани: *Туцак* који је поријеклом из Села и *Ђипа* из Обади. На Црквини веле био је манастир, гдје су се Срби по причању очајно бранили кад су Турци освајали. Селиште има на Јечишту. Виде се и некакве греде у језеру.

Порије

Отворена положаја, на висини 1000 до 1100 м. врло хладно. Имају изворску воду. Земље и шуме имају доста. Једни од старине имају своје земље, други су куповали и мало је агинске.

Свих девет сеоских кућа збијено је у једну групу.

Неки сељани имају зимске колибе на Седлу и Крагујевачком Брду.

Село је првобитно било Обадића имање. Кад се цио Борач скупа „истурчио“ Сава Обадић није био код куће, и он се није потурчио, али је пристао да сједи пред џамијом, док се остали буду клањали. И сад се зове Обадића Камен. Обадићи су самрли, а удовицом њиховом оженио се прије сто година *Окука* из Врањских и наслиједио цијело имање. И он је морао све до окупације сједети пред џамијом на Обадову Камену и палити свијећу на Обадића крсно име Крстов-дан. Окука има 4 куће. – *Ђуќили* су Булатовићи из Роваца у Црној Гори. Доселили су у ово село прије 40 година. – *Вилићи* су из Грачанице у Гацку. Једно су племе с муслиманима Крвавцима. Доселио је прије кратког времена. Он је мећансуз тј. нема никакве непокретне својине у селу. – *Савић* је доселио као слуга из Бијење. – Са Обља су доселиле двије куће *Говедарице.* Муслимани *Ђипе* су од Обадића. То име је прадјед добио зато што је добро ђипао (скакао) онај дан кад је Борач примио ислам.

Трновица

Сеоце од 4 куће, на висини од 460 м. благе климе с више врела, с довољно шуме, пашњака и зиратне земље.

По старинама (стећцима, омеђама и траговима од старог друма) види се да је било гушће насељено. Дуго је вријеме живјела сама мусл. породица *Ђеба,* који су старинци. Има их 2 куће. – *Луковице* су доселили прије 65 година из Лукова код Никшића. И они су муслимани. Има их 2 куће. За мјесто Хареми, веле звао се Намастириште, и био је ту негда манастир.

Пресједовац

На заравњеној коси од 1100 м. Климе врло оштре, врела, зиратне земље, шуме и испаша има доста. Сељаци су махом слободни, читлучка земља је уђесимљена.

Дијели се на махале До (7 к.) и Град и раселицу Ријеку (1 к.). Махале су збијена типа.

Био је чисто муслиманско село, у коме су живјели: Радишићи, Фетвеџићи и Шабановићи, који су дијелом самрли, а дијелом одселили. *Ковачевићи* су прије 100 година од оних с Колешка. Има их 7 кућа. Славе Аранђелов-дан. – *Ћосовић* је Бува из Домрка, одакле је доселио у Кифино Село прије 200 година, зато што је поп Бува поправио цркву и дошао у сукоб с Турцима. Овдје је доселио одмах иза Ковачевића. – *Зиројевићи* су од оних на Плочнику, а *Ђућило* од оних с Порија. Поред ових Ковачевића Јованштака има и једна кућа *Ковачевића* Игњаштака тј. који славе Игњат-дан. Они су прије 25 година доселили из Срђевића. Има старо селиште Крушевац и на Погребницама гробље његово. Иначе читава сеоска околица има много омеђина, гробница и градина.

Плочник

На заравни у долини Неретве, на висини од 1200 м. и с истока и запада одвојено „дубоким долинама валовитих потока“. Живих врела, шуме, испаше и зиратне земље имају доста. Земља рађа слабо, кметови су се искупили.

Дијели се на: Плочник, Љубовића Њива, Поспат и Плоче, и *„населица“* (раселица) Ријека. Има свега 13 кућа које су разбацане на мале групице.

У шуми испод Брњца имају кланице у којима зими ноћива стока.

Некад су живјели Муслимани Аџијани и Кудре. Први су, за куге, самрли а други су одселили у Сарајево. Иза њих су становали Дробњаци (Никитовићи), који сад живе у Сливљу, Иза њих су доселили *Шојићи,* православци на Јасеника у Гацку, од којих један дио одсели на Крушчицу. Овдје их 2 куће. – *Братићи*[1] су из Брестица. Дошле су двије куће па је једна отишла у Фојницу, а овдје их има 5 кућа. – *Зиројевићи* су старином Предојевићи из Рудина. Живјели су на Браићевићима гдје су имали своју земљу, па су диобом осиромашили и раселили се. Има их 1 кућа. – *Додери* и *Таушани* су из Кокорине. Има их 1 кућа. – *Шуша* је из Кљеута, доселио прије 50 година. Има их 1 кућа, – *Анђићи* (Грујичићи) су досељени из Рудина прије 40 година.

Од старина има само на једном месту неколико стећака.

Крушчица

На малом „забанку“ (заравни) Зечијег Брда, приближио исте висине као и Пресједовац. Врела и шуме имају доста, а зиратне земље мало. Били су Ченгића кметови али су се откупили.

Свих 13 сеоских кућа чине јако збијену групу.

[1] Братићи су имали доста земље у долини Неретве, па су одвојили један дио чељади који је доље стално живио. То се звало *надвојица,* а кад се тај дио потпуно одијелио почеше га називати *населица.*

У Зорици 1 $^{1}/_{2}$ км. од села су торине за крупну и ситну стоку.

Прије 60 година Крушчица је постала од читлука село. Ченгићи из Гацка имали су овде читлуке па су насељавали породице овим редом: *Елек* је прије 70 година побјегао из Голије због крви. Најприје су стали у Југовићима, па пошто се раздијеле један остаде у Југовићима, други оде у Босну а трећи овамо. Има их 5 кућа. – *Шојић* је од оних с Плочника. Има их 3 куће. – *Жарковићи* су од оних Жарковића о којима се спомиње у Срђевићима. Овамо су доселили из Луковица. Има их 5 кућа.

На Вардишту, 2 км. од села има старо селиште, потпуно зарасло у шуму.

ЈОШ НЕКА НЕВЕСИЊСКА СЕЛА

Бојишта, Селишта и Читлук

Три села на западној ивици Невесињског Поља, на осојној страни огранака Вележи, који се овдје врло стрменито спуштају. Четири стотине метара од Бојишта је врело Ступина, поред Селишта протиче поток Јездош и у њему има врело Љељенак, а осим тога има и добрих чесама. У Читлуку немају врела, али се помажу изданском водом, која се налази у дубини пет до десет метара. Села су изложена вјетровима и стога је у њима веома хладно. „Криваjац“ вјетар који долази од сјевероистока доноси жестоку мећаву, а „Гачанац“ доноси, с југоистока, љети кишу, а зими снијег. Њиве и сјенокоси су у Пољу, а испаша и шума око кућа и у Вележи. У Бојишту има „комуница“, заједничких косаница које су у општем дијелу назване „*пријеступима*“. У Селишту су двије куће имале, у то вријеме, год. 1899, цјелокупну земљу неподијељену. У Бојиштима су сви кмети, осим двојице, дају трећину, а има и приорача. У Селишту су сви кмети осим једнога али ови имају и своје земље, а у Читлуку су сви кмети осим двојице. Сви плаћају трећину, осим кмета бискупа Буцоњића, који својим кметовима, на сваки начин, олакшава живот.

У Бојишту има 11 кућа и све су збијене у једну групу. Ту живе: Бјелогрлићи (1 к.), Радојичићи (2 к.), Реповићи (1 к.), Лози (2 к.), Мавраци (2 к.), Васковићи (2 к.) и Пушковићи (2 к.). У Селишту су се куће разбиле, око мањег брда, на двије групе. Има 7 кућа и то: Човили (2 к.), Саматовићи (2 к.), Митрићи (1 к.), Бошњак (1 к.), Драговић (1 к.). У Читлуку има један ред кућа која се на крају заврши групицом, која се зове Иглице. Поред ње је група која се зове Главица. У Читлуку су 23 куће; Жерајићи (1 к.), Андријашевићи (5 к.), Булајићи (4 к.), Копривице (2 к.). Затим католици: Буцоњићи (2 к.), Панџићи (1 к.), Васиљи (3 к.), Чуљци (2 к.), Ротими (2 к.) и Мазуни (1 к.).

Сељаци причају да је село Бојиште назвато по томе, што је ту, за вријеме Херцега Стјепана, било посљедње разбојиште између Срба и Турака. Селиште је било дуго времена пусто село, а на Читлуку дуго није било насеља, него је он био читлук Петра Милорадовића.

Не знају кад је Бојиште постало. Старог становништва нема. Мисли се да су село засновали протјерани становници града Јуповца, кад су га Турци освојили. Кугу су прекужиле ове породице: Бјелогрлићи, Радоичићи, Миловићи и Јелачићи, *Бјелогрлићи* су прије 100 год. доселили из Липника. Побјегли су од главодужја, јер су убили брата хајдука Јакова Јакшића из Мораче. Славе Шћепањ-дан. – *Јелачић* је преселио са Шеховине прије 100 до 120 година, па је овдје сасвим самро. И *Миловићи* су самрли. – *Радојичић* је доселио из Кифина Села. Слави Никољ-дан. – Иза њих је побјегао *Реџеповић* из Бежђеђа од хајдука. „Притискао је силну земљу“ јер је био Башагин субаша. Прије кратког

времена одселио је у Касабу (Невесиње). – *Реповић* је старином из Бањана. прије 60 година побјегао је из Слата због некакве „сарајевске војске“ која је жарила. Слави Јовањ-дан. Иза њих су дошли *Лозе* и *Мавраци* са Зијемаља. Маврак је причао да је старином Црногорац, и да је становао у Попову. Први слави Ђурђев, а други Јовањ-дан. – *Васковић* је прије 40 година дошао с Рова, а старином је из Врањске. Слави Јовањ-дан. – *Пушковић* је прошле буне доселио из Бијење због сиромаштва.

Селиште је засновано, по сеоском рачуну, прије 150 до 180 година. О томе причају ово. У Рабини је живјела породица Зуровац. Најмлађи се заволи с муслиманском девојком, и она затрудни. Турци га осуде на смрт или да се потурчи, и он се потурчи. Ипак је с братом живио у истој кући дванаест година. Тада предложи старији брат да се дијеле, јер га као Муслимана не може у кући трпјети. Овај пристане, да сам сели и пређе у Селиште па начини кућу. Звао се Рамо и од њега су Рамовићи. Уз кугу су се раселили, и сад их има у Касаби. Иза њих остаде Селиште дуго времена пусто. Прије 60 досели *Саматовић*, који је из Никшића побјегао од главодужја, па је дуго лутао по Морачи и по Гацку, док се овдје смирио. Слави Никољ-дан. – *Митрић* је старином из коњичког среза. Становао је најприје у Шеховини па онда у Ровима, одакле прије 40 година пресели у Селиште. Слави Никољ-дан. – *Човило* је старјеник у Невесињу вароши, одакле се је прије кратког времена преселио[1]. Слави Никољ-дан. Бошњак је од породице Ковачевића у Колешку. Доселио се при окупацији од рђе. Слави Аранђелов-дан. – *Драговић* је истога времена доселио с Удрежња. Слави Ђурђев-дан.

И *Читлук* је првобитно био имање породице Милорадовића. Послије су га Милорадовићи поклонили манастиру Житомислићу. Кад је једном близу манастира погинуо Турчин, Турци затворе манастир. Муслиман Опијач, потомак Милорадовића, оде у Стамбол и донесе ферман да се отвори, и зато доби Читлук. 1878. год. настани се ту Вучић Жерајић, који је био одселио од оних у Миљевцу и хајдуковао. Иза њега доселише *Андријашевићи* и *Булајићи* с Грахова, због сиромаштва, а иза ових до 2 године доселише *Копривице* из Бањана. Године 1888. поче бискуп Буцоњић куповати земљу на Читлуку и насели споменуте католичке породице из мостарског котара.

За сва три села причају да су била имање Милорадовића. Петрови Доли у Бојишту прозвани су по Петру Милорадовићу. Од старина има градина, кулина, гробља и једно селиште. Све има изглед веће старости.

Батковићи и Миљевац

Два сусједна села, уз саму варош Невесиње, на брежуљкасту, неуравњену дну Невесињког Поља. Сеоске куће и њиве су на терену од неогеног пијеска и облутка, испод којих су фине лакустријске глине, а кроз њих често избију на површину главе кречњачких слојева. Изузевши иzданску воду коју хватају у „стублине“ и чатрње, у Батковићима нема живих врела, а од Миљевца у даљини од 1 до 2 км. је јако врело Буковик. Али ипак, из оба села морају ићи по воду у варош. Клима је иста као и у осталим селима западне ивице Невесињског Поља. Зиратне земље су око куће, а има је и у Лугу, равном пољу уз Заломку. Око села и по њивама има добрих храстових и стржевих гајева. Испаше су на ближим брдима, што се дижу на западној ивици пољској. Имају више заједничких бара које косе „на пријеступ“. У Батковићима су сви кметови, осим Граховаца који су нешто откупили, а у Миљевцу сви, осим двије куће Жерајића и једног Бејатовића. Обично плаћају трећину. Поред укмећене, обрађују и приорачку земљу.

Оба су села разбијена, шумадијског типа. Батковићи се дијеле на Доњу Малу и Горњу Малу. У Доњој су: Ристићи (4 к.), Радојичићи (4 к.), Ратковићи (1 к.), Звицор (1 к.), Спремо (1 к.), Симовићи (2 к.), Пивчићи (2 к.), и Гудељ (1 к.); у Горњој су: Граовци (4 к.), Самарџићи (1 к.), Тепурићи (1 к.), Зупци (2 к.), Перини (2 к.) и Ковачи (5 к.). Миљевац се дијели на четири мале: Посрано Брдо, Колаковина, Гвозд и Жерајића Хан. И првој махали живе: Бејатовићи (2 к.), Чоловићи (2 к.), Лисови (7 к.), Јоловићи (1 к.), у другој: Радани (2 к.), Ратковићи (1 к.) и Михићи (1 к.), у трећој: Солди (5 к.), Жерајићи (2 к.), Бејатовићи (2 к.), а у четвртој: Жерајићи (2 к.), Сикимићи (1 к.), и Папићи (1 к.).

Ова села немају станова.

Миљевац је, веле, добио име од лијепа положаја. О Батковићима причају ово: Прије 200 до 250 година, није било никаква насеља, гдје су данас Батковићи, Жиљево, Миљевац и Шурићи, већ сама шума. У то доба дођу некакви пастири „од манастира“ тј. Житомислића и видећи пустињу, уставе се и заснују села. Међу тим пастирима био је један који се звао Батковац и по њему се прозваше Батковићи. Не зна се шта је послије било од тих пастира, само знају да је у Батковићима прије 150 година било седам кућа муслиманских. У Миљевцу се памти само то да је ага Коркут насељавао кметове који су морали крчити, и да је све те кметове куга поморила и само је остао Ћабак који је прије 15 година отишао у Кифино Село.

Они Муслимани из Батковића побјегну од хајдука у варош, а оставе на земљи *Симовиће*, за које неки тврде да су старјеници у том селу. Славе Симуњ-дан. – Иза њих прије 100 година, доселе *Ковачи* с Корита јер су тамо убили Турчина. Славе Шћепањ-дан. – Прије 80 до 90 година доселе *Ристићи*, старином Огњеновићи, из Бањача. Славе Никољ-дан. Иза њих дођоше прије 80 до 85 година *Ратковићи* из Зубаца, због крвнине. Славе Ђурђев-дан. – Прије 70 до 80 година побјегоше *Граовци*, старином Чурлијевићи, из Грахова, јер су били главодужни Корјенићима. Славе Вартоломијев-дан. – У исто вријеме дођоше *Перини* из Братача. Старином су Мучибабићи из Домрка, гдје су убили агу на гувну, па су побјегли једни у Босну, а други по Невесињу, Биограду, Љесково Дубу и Братачу. Од оних у Братачу остала су само два мушка дјетета, те их ага отјера, и они дођу овамо. Славе Аранђелов-дан. – До мало времена дођоше *Пивчићи*. Они су Аџићи из Пиве. Славе Јовањ-дан. – Прије 55 година *Самарџићи* су убили на Роговима у Рудинама, на Божић два Муслимана, па су побјегли у Грабовицу, па одатле једни у Братач, а други у Батковиће. Славе Ђурђев-дан. До мало времена иза њих доселише због тјескобе: *Радојичићи* из Кифина Села. Славе Никољ-дан. – *Зупци* с Удрежња. Славе Ђурђев-дан. – *Звицор* из Братача. Слави Јовањ-дан. – *Тепурић* из Бијење. Слави Ђурђев-дан. – *Спремо* из Биограда. Слави Ђурђиц и *Гудељ* с Врањановића. Слави Ђурђев-дан. Старина нема никаквих.

У Миљевцу није иза куге остао нико, осим онога Ћабака. Иза куге су одмах доселили *Жерајићи*, старином Кривокапићи, они веле из Трешњева, а потомци Кривокапића на Планој веле да су из Кобиљ Дола. Слави Лазарев-дан.

[1] Од православних породица старинцима се у цијелом Невесињу сматрају само ове: Човило, Зоран, Врљеш и Руљ.

Прије 80 до 90 година доселише *Бејатовићи* из Кокорине у Гацку. Славе Ђурђев-дан. – *Солди* су Драгићи из Куча. Побјегли су прије 200 до 300 година, приликом „накве погибије Куча“. Становали су у Горици код Требиња. Једног од њих ухвате Млечићи и поведу у солдате. Он ипак побјеже у Херцеговину, и у столачком срезу нађе хајдуке, који га пошаљу на воду. На води га ухвате Турци, и поведу везана на Хргуд. Ту га позна једна баба, која је била његова тетка, па га пусти. Послије га ожени и насели у Дабру. У Дабру се намноже те једни оду на Трусину, а други у Шеховину, одакле пређе у Миљевац. Славе Миољ-дан. *Радан* је с Врањановића у Опутној Рудини. Овдје је дошао са Шеовине. Слави Никољ-дан. – *Лисови* су прије 60 до 65 година доселили из Пађена. Старином су Вучковићи. Слави Аранђелов-дан. – За њим је дошао *Ратковић* из Батковића. Слави Ђурђев-дан. – У исто вријеме дође *Папић* и *Сикимић* из Бабје главе. Први је старином из Коравлице, а други са Жрвња. Први слави Лучин-дан, а други Ђурђев-дан. – Прије 40 година дошао је *Чоловић* с Удрежња од рђе. Слави Јовањ-дан. – Прије 15 година дошао је *Михић* из Љубиња од рђе. Слави Јовањ-дан. Старина нема никаквих.

Фојница

У долини ријеке Ђеропе чија долина, већим дијелом сува, спаја Гатачко и Невесињско поље. Разликујемо два дијела, један у осоју Ивице гдје су дућани, и други километар сјеверозападно, у присоју, на ушћу Тврдог Потока. Апсолутна висина 940 мет. Осим Ђеропе која се с јесени разлијева и Тврдог Потока који нанесе на сеоске њиве земљу и камење, има у селу више сталних врела. Због заклоњена положаја клима је блажа. Зиратна земља је у Модром Пољу и у селу. Главна шума и испаша је у Ивици. Има и агинске и слободне земље. Кметови плаћају трећину.

Дијели се на махале: Буложиће, Ребров Бријег и Луке, а ове се опет дијеле на мање групе. Године 1875. било је свега десет кућа, које су тада биле попаљене, а сад их има преко 40.

У Брњцу и Сиљевици има сваки колибе, стаје, кланице и торине, гдје зимују овце. Кад слабо роди сијено граде кланице и у Зеленгори и Вучијој Бари.

Сељаци зову село Војницом, и мисле да је име дошло и зато што су се овдје увијек скупљале војске.

Гузине су старином Цуце, овамо су доселили из Корита прије 60 година. – Иза њих су доселили *Братићи*, из Плочника у Борчу, а у Плочник су доселили из Брестица. Старина им је из Парежа, код Манастира Косијерева. Исто су братство с Кокотовићима, Мишковићима и Парежанима. Становали су и на Мекој Груди. – *Анђићи* су од братства Глушци из Црквица, у Бањанима. – *Мучибабићи* су доселили с Љескова Дуба на читлук. За остале породице испитивач каже ово: „Остале породице доселиле су поради трговине: као Ђајићи, Миловићи, Вишњевац и то 1880. на овамо“. Од куге су побјегли из села Муслимани Колаковићи и Класовићи, а Муслиманима Шкаљићима отели су земљу Ченгићи и протјерали их. Има веле Херцегово Врело, код кога је Херцег Стјепан чешће љетовао, а на Побјеницама је било много гомила.

Колешко

У Невесињкој Површи, над десним бријегом Заломке, у једном плићем, у облику према југу отворена полукруга, издужену улегнућу које је дуго седам до девет километара, и чија висина износи 1000 до 1150 м. Изузев два мала врела, цијело се село служи водом из чатрња и локава. Сасвим незаштићено, село је изложено свима могућним вјетровима. Нарочито је јак вјетар Прљетовац који долази преко Морина, од сјевера. Ораница је око кућа и у Моринама, а косаница на Моринама и на Јавору. У Моринама имају Заједницу, која се иначе зове и Ливада, и коју су Колешчани и Хумњаци заједнички купили од Али-паше Ризванбеговића. Има и купљење и агинске земље.

Колешко је сеоска општина и у њему има више села, која се опет дијеле на мање дијелове. Села се зову: Овчине (Плужине), Гај, Горње Село, Балабан, Риљи, Рибаљ Тег и Цргово. У Плужинама су куће разбијене у два збијена дијела, у Гају има пет група са раштрканим кућама, а збијене су у Горњем Селу, Балабанима, Риљима и Рибаљ Тегу. У Цргову су веома раштркане, а то село има и дио Вртич у ријеци, и хан Под Плочом, исто у ријеци поред цесте. У Колешку има 120 кућа, међу којима 10 муслиманских, а 110 су православне.

Торине имају само неке куће, и то у Плужинама и у Вишњеву (из Балабана).

Веле да име сеоско долази од Колешка војводе који је ишао и на Косово, заједно с Лазаром Братачанином из Братача. Веле да му је гробница у Неановићима. Балабани су добили име од некаква бана Балабана.

Некада је и Колешко било чисто муслиманско село, па су куге истријебиле све осим *Ђулимана* и *Шикала* који су старинци. Стогодишњак Јово Вучина причао је г. 1897. испитивачу, г. Т. Братићу, да је упамтио кад у Колешку није било више од 7 православних кућа. Разликујемо старије и млађе досељенике Старији су: *Вучине*, прије сто година доселили из Вратковића у Гацку. Најприје су становали у Цргову, па су прешли у Гај. Има их 7 кућа. – *Андрићи* су веома давно из Љубомира. Живјели су у Братачу, и ту су убили, на конаку, трговца, и опљачкали га. Доцније се сваде с Муслиманима у свом селу, преселе у Босну, и настане се код једног бега, који им о Божићу пошаље сина на положај и да му рушпу да метне на Бадњак. Као уздарје они дају дјетету сат с оног трговца. Бег познаде сат свог сина, и запријети им да му кажу, одакле им сат, с обећањем да им ништа неће учинити. Они му кажу, а бег заплаче, али одржи ријеч, али им нареди да селе гдје он о њима неће ништа знати. Једни се врате у Невесиње, а други оду у неки други босански крај. Има их 5 кућа. – О поријеклу *Ковачевића* речено је све при опису Рибањ Тега. Има их 30 кућа. Славе Аранђелов-дан. То су старије породице. Исто тако о поријеклу Самарџија, Милошевића, Марића, Шиљеговића, Бува види опис Риља. – *Дрвенције* су Даковићи с Грахова. Од три брата потичу они, Вукајловићи и Радани у Зовом Долу. Славе Никољ-дан. – *Терзићи* су прије 60 година доселили из Бањана. Они су Миљанићи. – *Братиће* су прије 70 година протјерали из Брестице Муслимани Тановићи. – *Ђого* или Ђоговићи су од братства старих Кривокапића. Доселили су прије сто година у Жиљево, а око 1846. доселили су овамо. Славе Лазарев-дан. – *Алексићи* су прије педесет година доселили из Опутне Рудине. Славе Игњат-дан. – *Драганићи* и *Костићи* су из Риђана. Прије 90 година побјегли су од зулума и дуго су лутали, док се не смирише у Колешку. – *Васиљевићи* су прије 60 година доселила из Бањана у Цргово.

Трагова од старијих насеља има у Риљима, Балабанима, Гају и Плужинама. Остала су села млађа. Настала су или исељавањем из ових старих или насеља-

вањима новијих досељеника. Кад је Бајо Пивљанин запалио Неановиће, становници засноваше Цргово, Рибаљ Тег је насељен из Риља прије 60 година. У Горњем Селу има стара Градина, а у Цргову некакве зидине у којима су налазили стаклених и земљаних суда. Старог гробља има на Вјетрачама, Балабан Брду, Риљима и код Неановића. Испод Неановића види се калдрма од пута који је ишао из Благаја преко Невесиња у Никшић. У овој општини налажено је и грчких новаца.

Љесков Дуб

У једном котлу међу врховима Ивицом 1546 м., Хумом 1349 м. и Лицем 1497 м., са свих страна затворену, на висини од 1050 м. Куће су по ивицама удубљења разбијене у три групе. Има доста сталних и хладних врела. Клима је планинска без јаких вјетрова. Има и слободних сељака и чивчија. Имају доста шуме којом се смију служити само за најпрече потребе.

Управљајући се према распореду зиратне земље, сељаци су образовали три групице кућа.

У селу су двије православне породице: *Милидраг* је старинац. Првобитно се земља цијелог села дијелила на три харача, и Милидраг је увијек имао један харач, а земљу су сачували све до данас слободну. – *Мучибабићи* су старинци у Равнима, у Гацку. Била их је велика задруга. И данас имају тамо своје властите земље. На кући су имали двоја врата. Једном им ударе Муслимани, и сви се разбјегну на разне стране. Вели се да су се раздијелили и побјегли на обоја врата, и ти се дијелови нијесу никад више састали.

На Хуму има неких развалина са комадима земљаних суда. Између Студеног Потока и Љескова Дуба има доста гробница.

Дубљевићи

У Невесињској Површи, 5 км. сјеверозападно од Фојнице, на висини од 1057 м., у двије мање, до 1 км. удаљене утолеглице. Врело Близумила функционише само до јула, а послије пију воду из чатрња. Шуме немају, дрва добављају из Борча. Клима је оштрија. Земља је укмећена и слободна.

Услијед аграрних прилика, село је разбијено на махале: Полице, Марина Долина, Криводо, Главице, Гројина Авлија и Праве Дубљевиће. Има свега 30 кућа.

Немају кланица у планини, јер се снијег зими толико смрзне, да из Брњца лако довозе сијено на саоницама.

Име је дошло од породице Дубљевића која сад живи у Пиви и код Фоче, и од које су данашњи *Рњези* и *Прстојевићи*. Они су старјеници. Дубљевићима су чинили зулум муслимани из Сливља. Договоре се да им попале куће. Бојећи се да их не изда њихов поп, хтјели су да и он иде с њима. Али им он да само своју шљаку. Ови попале Сливља, али изгубе шљаку, па побјегу. Једна удовица устави се у свом роду, код Окиљевића у Платицама. Њена дјеца кад одрасту заишту од Заломпаше „бабовину", јер они нијесу криви. Он им врати за три товара масла и меда, који они по народу скупе и предаду. – *Зиројевићи* су од Предојевића из Рудина, који су имали планину у Браићевићима. Кад су побјегли из Пријевора населили су се на планину. Из Браићевића су прешли на

читлук. – *Станићи* су старином Крêци од породице Паликућа у Требињу. – *Говедарице* су с Миољача, а *Самарџићи* и *Панџићи* су били најамници, па су послије окупације искрчили дио пашњака. Одакле су, испитивач не каже.

Сливља

По странама Сливског Потока, десне притоке ријеке Ђеропе. Куће су на разним висинама између 1078 м. и 1200 м. Ово је највише село Невесињске Површи. Осим Сливског Потока који тече само периодски имају и три стална врела. Снијег пада у новембру па траје до половине априла. Може 2 1/2 м. дебео. Земље има беговске и властите сеоске. Шуме има доста у Јавору.

Дијели се на махале: Доње Село, Подјавор, Мале Морине, Ваље и Главице. Све су махале издужене уз поток. У селу има 75 кућа. Сливљима припада и махала Рибари, 1 сат западно од села са 6 кућа.

Једини Дамјанци имаду прољетне стаје на Јавору, а Стајићи су имали козарицу у Куњаку па се 1891. отискао усов и затрпао и стоку и чобане.

Сливља су била некад чисто муслиманско село. Најприје се велик дио раселио од зулума Баја Пивљанина, а остатак је самро од куге. *Драшковићи* су доселили из Сијерчња у Дрини. Има их 20 кућа. – *Пикуле* су Говедарице с Миољача. Има их 15 кућа. – *Јеремићи* су испод Орлине у Црној Гори. Звали су се Штукеље. – *Тунгузи* су из Дробњака. – *Салатићи* су с Бијеле Рудине. – *Голубовићи* су из Пиве. – *Бјелоглави* су однекле из Гацка. – *Богдановићи* су из Гареве, а *Дамјанци* испод планине Ћурила у Црној гори. – *Ћеклићи* су из Ћеклића у Црној Гори, а *Игњатовићи* из Комана. – *Стајићи* су из Главица испод Стражевице у Дубљевићима. Драшковићи, Пикуле и Стајићи доселили су у 18. вијеку, а све друге су доцније *Буве* су доселили из Домрка, године 1820.

Југозападно од Рибара има селиште Неановићи, гдје се виде развалине чардака и кула бегова Неановића. Осим још двије гробнице нема других старина.

Југовићи у Површи

Око 3. км. на СИ од Дубљевића, на висини око 1100 м. у разним карсним брежуљцима. Има три стална, јака врела. Клима необично оштра, због јаких вјетрова. Често се зими ни стока не може на воду отјерати. Пашњака имају доста, а шуме никакве. Сељаци су дијелом слободни, а дијелом кметови.

Дијеле се на: Југовиће, Доње Село и Врбовац. Све махале су у даљини од 2 до 3 км., а куће су у њима јако збијене. Има 40 кућа, међу којима су двије муслиманске. Југовићима припада заселица Алађузи, коју смо спомињали.

Немају станова, а у пролеће крећу с овцама у Гацко, јер рано нестане сијена.

Муслиманска породица *Југо* тврди да су они од властеоске породице Југовића, да је било њихово цијело село, да су славили Духове и да су градили сеоску цркву која је храм Духова. Од њих је и постало име селу. *Скоко* је из Бодежишта. Има их 10 кућа. Славе Ђурђев-дан. – *Томићи* не знају или су из Дробњака или из Невесињког Поља. Имају читулу са 300 имена, и у којој је записана година (1590). Славе Ђурђев-дан. – *Лучићи* су Говедарице с Миољача. Славе Никољ-дан. – *Гојко* је с Рудог Поља у Гацку. Слави Игњат-дан. – *Јак-*

шићи су старином из Боке. Овамо су доселили из Дубљевића. Славе Ђурђиц. – *Вуковићи* су однекле из Гацка. Славе Св. Арх. Стевана.

И овдје има стећака, гомила, рушевина с именом Градина и остатака калдрме. Народ вјерује да у Коњашима имају закопана три бадња, прекривена бивољим кожама. Сељаци су копали гомиле, а нашли су саме кости. Налази се новаца у Градини с римским натписом.

ЈОШ НЕКА ГАТАЧКА СЕЛА

Кокорина

У Гатачкој Површи, на обје стране Кокоринског Потока, и на висини између 1250 до 1300 м. Куће су се груписале око главних извора. Клима врло оштра, село отворено према свима вјетровима. Земље имају по цијелом атару, а шума немају већ добављају из Борча. Има кметова који су се у новије вријеме откупили.

Дијели се на три јако збијена дијела: Горњу и Доњу Кокорину и Дабовину. Село се развило множењем од три куће. У селу има 30 кућа.

Изузев колиба по имањима не крећу се са стоком изван атара свог села.

Не зна се од чега је село добило име. Зна се да је у њему, прије 100 година, живио Стеван Кокорина, и да је због борачког зулума побјегао у ускоке у Црној Гори. Иза Стевана је село остало дуго времена пусто. Покушавали су борачки Муслимани да се одрже у њему, али нијесу могли. Задњи је иселио Муслиман Луковица, прије 60 година. Иза њега доселио је Аџић из Лисине у Пиви, тражећи већи комад земље. Старином су Рајковићи из Петровића у Бањанима. Исто су братство с Носовићима, од којих је чувени хајдук Лимо. Дошли су прије 80 година, а сад их има 6 кућа. – И *Таушани* су из Пиве. Веле да су од братства Баја Пивљанина. Звали су се Чепури. Таушан значи, на турском језику, зец. – *Додери, Беати, Пушаре* и *Шекаре* сви су једно братство, и сви потичу с Пилатоваца. Прве двије породице дошле су прије 70 год. као једна фамилија из Жањевице, а друге двије прије 55 год. из Пилатоваца. Има их 20 кућа.

У близини су селишта Главице и Плочни Дô. У првом су становали Стајића, а у другом Црногорци, па их је куга растјерала. На Мједеној Глави има градина, код које је г. Братић нашао новац с римским натписом. Преко Кокорине је некад ишао пут из Сарајева у Гацко, и овдје је било више дућана и ханова. Ту су налажени млетачки и дубровачки новци.

Градина

У осоју с обје стране ријеке Рашћелице. Имају три јака и стална врела. Клима је блажа. Снијег може бити од 0,80 м. до 2 м. дебео. Зиратна је земља око кућа, на Мајданима и на Ивици. Имају довољно букове и јелове шуме у Ивици и Маграпу. Сељака има и слободних и кметова. Плаћају четвртину. Држе земље у Равнима као приорачи.

Дијели се на: Катуниште, Ступице, Градина, Гучина и Међупољник. Има свега 25 кућа.

Милошевићи су имали своја јесеништа и торине у Шумама, али су, пошто су се издијелили, напустили. Други имају торине и зимње колибе у Маграпу и Вучјој Бари. Љети крећу по њивама и даље од села. На Маграпу има љети и рудињских катуна.

По брду Градини гдје имају некакве развалине село је добило своје име. Најстарија породица су *Братићи*. Доселили су прије 75 година из Заграца због сиромаштва, а у Заграца су дошли из Брестица. Славе Томин-дан. – У исто вријеме доселио је Вуко *Копривица* из Бањана, због тјескобе, а послије неколике године доселио је и Дука Копривица. Има их 14 кућа. Славе Никољ-дан. – *Милошевићи* су прије 70 година доселили из Корита због овога. Новак Милошевић био је удовац. Једном му дође на конак жена с дјететом и каже да је удовица, па тражи неће ли је ко узети за жену. Новаку се свиђе, и он је узе. Али то је била Црногорка, која је одбегла од мужа, и једном удари на Новака осамнаест Црногораца, а он, са синовима, убије им арамбашу, и они се разбјеже. Пошто и други пут Црногорце одбије, пресели под Градину, заједно с Гузинама, који се послије преселе у Фојницу. Славе Св. Петку. – *Уљаревићи* су доселили због тјескобе из Врбице у Рудинама. Славе Никољ-дан. Овдје су становали православни Рогачи, а цијелу су Градину држали Муслимани Смајевићи, који су градили чесму, и које је растјерала куга.

На Ступницама се наилази на комаде цигле и на зидине.

Вратница

На присојној, сјеверној страни ријеке Рашћелице,[1] око 50 м. изнад Ријеке, на висини од 970 м.; Силазе на врело Мухар, које извире поред цесте; других врела немају. Од хладних вјетрова заклоњено, село је блаже климе. Као муслиманско село имало је доста зиратне земље, и то највише у Ступницама, под Градином и Јасеном Долу. Сељаци су слободни.

Вратница има 8 кућа, и те су све у једном чопору.

Не зна се како је постало име селу.

Село је засновано, по прилици прије 200 година. Тада су четири брата *Шкаљића* доселила из Херцег Новога у Дубраве. Ту им се не свиђе, па два оду у Колашин, и ту их има сад 50 кућа, а два у Фојницу и Вратницу. Имали су спахилук у Коњицу. Њихова је „сабља била трећа од Херцеговине код Султана". Прва је Љубовића, а друга Ресулбеговића. Једном је хоџа Шкаљић учинио услугу некаквом путнику, који је у ствари био руски ухода Владисављевић. Кад је хоџа био заробљен под Озијом, позна га Владисављевић, одведе га у Русију, покрсти га, и од хоџе постаде поп. Доцније се поп зажели завичаја, па побјеже из Русије, и опет прими ислам. – *Пејзовићи* су Чустовићи из Кључа. Дошли су за мајком која је била од Шкаљића. *Дилберовићи* су из Браниловића. Ту убију Муслимана Џубура, па побјегну у свијет. Иза дванаест година се врате, путем закона узму жене натраг које су се биле преудале и населе се у Вратиници.

---

[1] Рашћелицом се зове повремени поток, који почиње код села Градине и која се доцније зове Ђеропа и Заломски Поток, те спаја Гатачко и Невесињско Поље.

Равни

У Гатачкој Површи, општина Надинићи, до 3 км. на С од ријеке Ђеропе, а на висини око 1100 м., у мањем карсном улегнућу. Има више извора, испод села тече поток Барлета који у јесен наноси њивама велике штете. Снијег пада од Томина-дне до Васкрсенија. Попречно је дебео по 1 метар. Шуме има мало. Православни су кметови, а Муслимани слободни. Једни су уђесимљени.

Куће су раздијељене у три мање групе, које су међу собом далеко до 150 корака. Има свега 32 куће.

Не иду никуд у планину.

Прича се да су овдје становали Грци, па су на Илин-дан побјегли од леда. Овдје су становале ове породице: Шушлијеци су одселили у Босну, *Ђерићи* одселили у Шипачно, Мучибабићи одселили на Љесков Дуб и Фојницу, Перини одселили у Невесиње и Мостар, Шиљези одселили у Залом. Осим тога овдје су живјели и ови: Дошли, Божиновићи, Бухе, Ружићи, Вилићи, Гути, Прдеци, и Параклиси. Сви су се раселили. Послије куге изиђоше *Пргуде* из Трнова на љетиште и ту остадоше. – *Рецовићи* су прије шест кољена доселили однекле из Црне Горе. Звали су се Беговићи. – *Садиковићи* су дошли прије 50 година из Никшића. Позвао их рођак Рецовић да му буде братство јаче. – *Хебиби* су старином Вукотићи из Црне Горе. Дошли су прије 100 година из Цернице. – И *Бауци* су се доселили прије 90 година рођацима Рецовићима. – Прав. *Кекићи* су Милошевићи из Заслапа у Црној Гори. Доселили су прије 40 година из Цернице. Славе Петков-дан.

Источно од села има селиште гдје су становале данашње фамилије. Причају о цркви, која је прелетјела у Домрке, кад је једном Цигањка прострла на њој пелене. Има и грчко „гробље".

Браићевићи

У општини Надинићи, 3 км. источно од Равни, у мањој карсној увалици, на висини од 1184 м. Овдје извире ријека Барлета, а осим тога има више других извора. Има сељака слободних и кметови плаћају четвртину од свега.

Потоком је раздијељено на три групе: Подбиљак, Уступњицу и Поткутњицу. Куће су збијене у мање групице. Свега има 25 кућа.

Љети износе торове на њиве по селу, и око тих торова живи љети цијела фамилија.

У најстарије вријеме су Браићевићи били имање кнеза Предојевића из Пријевора. Од његова је братства био неки Брајко, коме је припала ова планина, и по њему је прозвано село. Отац Брајков звао се Зироје, и по њему су се прозвали *Зиројевићи* (11 кућа). Њих има у Дубљевићима, Борчу, Залому, Дабру, у Србији и Црној Гори. Славе Никољ-дан. – *Глушци* су старином Марковљани или Озринићи с Чева, одакле су побјегли због крви у Корита, а одатле прије 45 година овамо. Има их 6 кућа. Славе Аранђелов-дан, а прислужују Илин-дан. – *Мањаци* су старином Видојевићи из Црне Горе. Становали су на Заушју. Има их у Шеховини, Рудом Пољу и Рисну. Славе Аранђелов-дан. – *Вилићи* су из Грачанице. Један брат је био сулуд, потурчио се па истјерао браћу. Има их у Братачу, Улогу и Зворнику. Има старо селиште Милашковац. Ту су прије 120 година живјели православни Кењићи, чија се кћер удала за Musли-

мана Овчину са Заушја, па им зет преотео имање и они побјегли у Босну. Има и старог гробља по неколика комада на више мјеста.

Вишњево

У Гатачкој површи, у општини Надинићи. Село је на равнини под једним кречњачким одсјеком, који га заклања од сјевера те је блаже климе. Село је на висини од 1150 м. Има три стална врела, а међу њима и једно *слано врело*. Сада немају довољно земље. Некада су имали половину Бодежишта, па им отели Ченгићи са Загорја. И сад је имају. Земља им је од старина слободна.

Куће су поредане у неправилан *низ* испод споменуте греде. Има 20 кућа.

Сви излазе љети на торове, до по сата даљине од села. На тору љетују сва кућна чељад. Буду обично од Спасова до Томина-дне.

Од старина су имали своју земљу. *Вишњевци* потичу од некаква војводе Драгише Вишњевца који је живио у Граници у котару билећком, а Вишњево му је била планина. Он је пошао у бој на Косово. Једни веле да је задоцнио у бој, па се послије предао Турцима и они му зато поклонили земљу. Други веле да је и он био у војсци Вука Бранковића, па су и њега с осталим наградили. Из Границе их истисну Муслимани Овчине и они се населе на своју планину. Послије су им опет отимали, а и они су продали сами нешто земље. – *Шупићи* прије 30 година доселили из Трновице своме зету Вишњевцу. Вишњеваца има 19, а Шупића 1 кућа. Обје породице славе Никољ-дан.

ЈОШ НЕКА КОЊИЧКА СЕЛА

Чехари и Дјевор

Два мала сеоца у долини Неретве, оба на лијевој страни Неретве, једно у осоју, друго у присоју. Иако су међу собом сат и по раздалеко описивач, г. В. Јелић, описао их је уједно. Сељани се служе водом из Неретве, затим из многих врела, којих у Дјевору има три и у Чехарима безброј. Доста је хладно, због јаких вјетрова. Дјеворани имају зиратне земље око кућа, и у Острошцу и Добригошћу која им је дошла женидбом, а Чехари имају Вртле испод кућа, Пољице близу села, у Чивељу 1 $^1/_2$ сат од села и у Добригошком Брду. Сељани нијесу никад били кметови. У оба села збијене су куће у групе. У првом је једна група са 6 кућа, а у другом једна група са двије куће у даљини од 2070 корака. У Чехарима има 14 кућа.

Дјевор има само колиба у планини, а Чехари имају пет станова у Чивељу. У станове долазе сваке друге године да гноје њиве.

Дјевор је прозват по брду Дјевору, чије је име старије од села. Чехари или Чари значи Чохари, тј. људи који носе чоху, а тако су ближи сељани прозвали ове сељане, јер су се у чову облачили.

Чилићи су доселили с Луга у Дјевор прије 100 година. Не зна се је ли ко прије њих ту становао. У Чехаре је прије 200 год. доселио из Худутског некакав *Клепо*, јер му је на њиви нађен мртвац, и осуђен је на 75 гроша крварине, па није хтио признати. Од њега су и *Јусуповићи* и *Јамаковићи* или *Барјактаревићи*. Клепе се међу собом жене, а Јусуповићи и Јамаковићи не жене. – *Будим* се прије 130 година доселио због сиромаштва из Дрежнице. – За саморанца *Вулу* не знају или је старјеник или досељеник.

У Дјевору нема никаквих старина, а у Пољицу код Чехара има неко старије муслиманско гробље.

Доња Јабланица (са Јеличићима и Златима)

Сва три села су на десној обали Неретве, сва три у даљини од по сата хода. Имају безброј сталних врела. Клима је врло блага. Снијег пада рано, о Лучину-дне, али не држи дуго. Сјевер је вјетар најхладнији, Југ доноси климу, Кривац доноси са запада снијег, Вечерина дува пред вече од Сарајева, а Ноћник дува пред ноћ без правца, махом од истока, Сунчаник или Торбомеља иде за сунцем, а Зорњак ћарлија у зору. У Д. Јабланици је земља већином у пољу код села а има је и у Дивој Грабовици, у Јеличићима је испод кућа а у Златима с обје стране Дољанке. Сви сељани, осим једног, су слободни.

Села су збијена у мање групе. У Д. Јабланици има 21 кућа, у Јеличићима 10 кућа, а у Златима 13 кућа.
Само један сељак из Јеличића има колибу у Пласи, 1 $^{1}/_{2}$ сат далеко од села, у којој остају љетних месеци са стоком, која ноћива на отворену простору.
Села су врло стара, сељаци су Муслимани. *Шабановићи* су старинци: у овом су селу примили ислам. Куга их је све осим једног поморила. И *Масло* је старјеник. Тим именом прозван је због свог богатства. И *Топић* је старјеник. Најстарији досељеници су *Туфеци*. Они су прије 70 год. доселили као туфекџије из Травника. Звали су се Варајићи. *Беговићи* (Шљаме) су истог времена доселили из Дрежнице, због сиромаштва. Има их и на Подбрежју. – *Јунуз* је прије 50 година дошао у војсци и овдје остао. Вели да је Мостарац старином. – *Јакировић* је дошао из Мостара, као бакалин, прије 40 година, кад су Турци градили цесту за Сарајево. – *Ћемић* је старинац са Луга, одакле је дошао прије 35 година. – *Казић* је дошао прије 30 година за радом из Корјенића, а *Ћосић* прије 7 година из Подбрежја на женинство. То су породице у Д. Јабланици.
У Јеличићима су старинци *Спахићи, Шишићи* или *Алихоџићи* и *Берхеми.* – *Идризовићи* су се звали Јарановићи. Мисли се да су некад и то веома давно доселили из Далмације. – *Вучић* је од некаква Каравлаха, који су одвуда прије 100 година наишли за говедима, па се један изгубио, и остао. Испрва је носио вука, и зато су га прозвали Вучићем. – *Делалић* или *Деланкиш* је од Топића у Д. Јабланици. Доселио је пре 30 год. на женинство. – *Крљић* је прије 15 година доселио из Д. Јабланице од сиротиње. – *Лугић* је прије пет година дошао са занатом из Коњица.
Прича се да су Злати, у вријеме турског освајања, били дуго вријеме пусти. Стара је породица *Линђо*, од њих су *Шипчићи* и *Бегићи.* – *Шашићи* су Цигани. Дошли су прије 100 година из Дрежнице. – *Рогољић* је прије 15 год. доселио из Скопља у најам. – *Вуле* је дошао из Чехари прије 20 год. на женинство.
У близини Јеличића било је старо село које се звало Шепутићи, и да је у њему био „бан" Јелеч, по коме се село прозвало. Раселило се од хајдука и Турака. Имају на Церу развалине некакве „грчке цркве". Поред Д. Јабланице види се стари пут који је ишао из Мостара у Скопље а код Злати пут за Дувно.

Радешине

У котару коњичком, џемату острожачком, између потока Округлице и Бадња, под косом Јаворичко Подосоје, уз саму Неретву и по брду на више мјеста. У селу поред цесте клима је жупна, а по брдима је планинска. Шуме и земље су око куће, по брду и уз Неретву. Цијело је село читлук. Плаћају од воћа и сијена половину, од жита трећину, а од винограда шестину. Почели су се откупљивати „владиним парама".
Село је јако разбијена типа. Има осам малих, јако размакнутих групица, од којих три имају само по четири куће, а три по три куће, а двије по двије куће. Осим тога има више кућа које су сасвим „на осами". У селу има 41 кућа са 20 породица.
Има пет станова и то на: Бунарима 1 сат од села, на Рибићком Брду по сата, а на планини Звекоши пет сати далеко. На станове изгоне стоку сваког љета.
Село је прозвано по некаквом Ради који је доселио из Доње Херцеговине, имао седам синова, па их свих куга поморила.

Становници су католици, Муслимани и православни. Први су икавци, а остали ијекавци. Сељани веле да им село није старије од 250 година. Ипак се старост неких зидина испитивачу, г. В. Јелићу, чинила већа. Село је засновао онај Раде још с неким муслиманским породицама. Све су те породице од куге помрле. Муслиман *Вођо* доселио је од „немаштине" прије 115 год. с Крца у коњичком котару. Има их 3 куће. – Катол. *Раић* доселио је прије 100 год. из Горанаца на читлук. – Кат. *Шимић* (Цеба) доселио је прије 100 год.из Крехина Двора у Броћну на читлук. – Катол. *Ковачевић* или *Џамбо* доселио је прије 100 год. из Раме на читлук. – Прав. *Мршић* или *Митровић* доселио је прије 75 год. из села Чичева у коњ. котару. – Кат. *Зовко* доселио је прије 60 година из Горанаца на читлук. – Катол. *Матковић* је прије 50 год. доселио из Пољица у Далмацији. Један је дошао од сиротиње, други побјегао од војништва. Има их 4 куће. – Кат. *Чуљак* прије 55 год. из Родоча на читлук. – Кат. *Томић* доселио је прије 50 год. из Горанаца на читлук. – *Блажевић* је прије 45 година доселио из Буковице, а старином је из Броћна. – Кат. *Ћелић* је прије 40 год. доселио на читлук однекле из Далмације. – *Милетић* је доселио из Средње Херцеговине у Турију, а одатле прије 40 год. на читлук. – Кат. *Бацо*, *Панџа* или *Крњо* доселио је исте године с Рашке Горе на читлук. – Кат. *Алиловић*, старином Делинац, доселио је прије 150 година од Љубушког у село Пожетву (8 сати од Радешине), гдје их је све куга поморила осим једнога који је побјегао у Омоље, а одатле је прије 30 година доселио на читлук. – Кат. *Бушић* је прије 70 година од Мостара дошао у Добригошће па је становао и у Трешњевици и прешао је на читлук прије 35 година. – *Крњић* је дошао из лушког џемата прије 30 год. на женинство. – *Азиновићи* (3 куће) су прије 100 год. доселили из Сред. Херцеговине у Глогошницу, одакле су прешли у Ораховицу, па прије 36 год. на читлук овамо. – Кат. *Кргалић* или *Јурић* је из Близанаца у Броћну, одакле је дјед пошао. Становали су у Челебићима, затим у Парацику и Јаворку. Дошао је прије 19 год. – Прав. *Ђорђић* дошао је из Зукића (коњ. котар). на Добригошће, а одатле прије 14 год. за ханџију овамо. Слави Савиндан. У свом су селу живјели католици *Бебеци*, који су отишли у Гвожђане, код Фојнице, православни Антићи, који су отишли у Удбар, православни Кнежевићи који су отишли у Папраско, а православни Миљевићи су самрли.

Сељани и Јаворик

Од Радешина одвојено потоком Бадњом и брдом Подосојем. Сељани су на осојној страни Бадња, а Јаворик у мањем улегнућу. У Сељанима имају три врела, а у Јаворику два бунара и једно врело. Клима је врло оштра, снијег остаје на земљи по шест мјесеци. Сељани имају мало своје шуме, и Јаворик има у Присоју и Голом Брду. У Сељанима није никад било кметова, а у Јаворику има и својих газда и кметова.
У Сељанима има 6 кућа, које образују двије групе по три куће. У Јаворику има пет кућа које чине једну групу.
Сељани имају пет колиба са торовима на Бојишту, сат далеко од села. Оне се према потреби премјештају. У Јаворику се више баве о воћу него о стоци, па немају стаја.
Сељани су добили име по њиви на којој је село засновано, а Јаворик по множини јаворова, којих је у селу било до назад педесет година. У Сељанима живе Муслимани који говоре јужним нарјечјем, а у Јаворику католици са запад-

ним наречјем. Сељани су постали прије 85 година од станова породице *Хајдука* из Радешина. Они су поријеклом из Кручевића код Чапљине. Због зулума се одметну у хајдуке, послије се смире, приме ислам, и власт им да у Радешинама земљу. У Јаворику причају да су живјели Грци, па да су побјегли од зиме. Иза њих су становали Муслимани, па су и они одселили. Послије су овдје били љетниковци Муслимана Ценетића, Курта, Лумаза и Вукала. Послије су намјештени на читлук католици *Зовке* и *Томићи* које преселише аге из Радешине прије 55 година.

Папратско

Дијели се на дио поред цесте, на лијевој обали Неретве, и дио у брду, три четврти сата од првог далеко. Први се зове Доње, а други Горње Папратско или Врх. У Доњем има више врела, а у Горњем има пет, минут далеко од кућа. Доње је у осоју, па је и у њему веома хладно, а Горње се сматра најхладнијим селом цијелог среза. Село није никад било читлук.

У првом су куће разбијене на двије групе а у другом је само једна група. Групе првог села су до 500 корака, а раздијељене су потоком. У Доњем има 14, а у Горњем 9 кућа.

Немају станова, јер је Горње на великој висини, а Доње се бави искључиво о воћу.

Село је добило име по бујној папрати која у селу расте.

Доње Папратско је веома старо, а Горње је постало кад су Турци освајали Херцеговину. Становници су Муслимани, већином старјеници, које је турско освајање затекло као Хришћане. Старјеници су *Ашчићи, Бешићи, Шубаре, Зукићи* и *Ђемо*. Из турског аскера су давно добјегли *Џафо* и *Цино*. – *Кнежевић* је прије 80 година дошао с Јасењана на Радешине, а одатле у ово село на читлук прије 35 година. – *Араповић* је дошао из Луга (коњ. срез) прије 30 година на читлук. – *Краљушић* је дошао из Турије прије 17 година на читлук.

Подбрежје

У десном углу ушћа ријеке Дољанке, Неретвине притоке, у присоју, на равну земљишту. Имају доста врела, чијом водом натапају земљу. Село има веома благу климу. Снијег пада, велик само до чланка. Југ је најјачи вјетар. Земља је груписана око кућа, а испаша је у Пласи. Као и у осталим селима јабланичког џемата, и ови су сељаци слободни.

Дијели се на три групе; прва је под Бријегом, око извора Студенца, у другу спадају ханови поред цесте, а трећу пекарнице и ковачнице. Под бријегом има 18 кућа, од којих су већина старинци, а у остале двије групе има по три куће.

Немају много стоке, па немају ни станова. Љети се стока пење на Пласу, гдје остају цијелог љета, и гдје имају сталне колибе и торове.

Становници су Муслимани и двије куће православних. И Муслимани су већином ијекавци, али их има и помијешана говора, ијекавског и икавског. О постанку села знају ово: Прије 150 до 200 година село је било зарасло у љескову шуму. Тада дође у њ Далматинац Клепо, који је крчио шуму и овдје самро. Иза њега је дошао „однекле из бијела свијета" некакав Чекало, од кога су породице *Ћосићи, Јусићи, Гаргићи, Анђо* и *Бабићи*. – *Шехића* чукундјед је дошао као шејх с Истока, да иде мјесто кога на ћабу, па је остао у селу, кад му је нестало пара. – *Смајић* или *Маловић* и *Алић* не зна се одакле су. – *Беговић* или *Шљампо* доселио је прије 65 година из Доње Јабланице. – *Ждерић* је из Дубрава. Био је аустријски пандур, па је изгубио око, и добива 4 форинта пензије. Пече каву и од тога живи. – *Зећо* је с Влаховића прије 30 година. Бави се трговином. – *Пушкаревић* је дошао из Скопља. Живи као путујући хоџа тј. учи дјецу околних села, остајући у сваком селу по мјесец дана. – *Сарајлић* је из Сарајева. Дошао је из Мостара Ждеру у најам. Сад се обогатио. – Православни *Билаћ* или *Црногорац* дошао је из Мостара, кад је прављен колски пут, за трговином, а *Бјелица* је најприје из Црне Горе у Дабар, а из Дабра у Мостар, гдје им је отац живио као хамал. Синови су му овдје отворили трговину. Први слави Никољ-дан, а други Петковицу.

Старина нема око села. Бар сељани не знају за њих.

Глогошница

У долини Неретве, с обје стране поточића Сухаве, притоке ријеке Глогошнице, која близу села утиче у Неретву, на присојну, са свих страна затворену мјесту. Имају доста јаких врела, и само високо под планином су неки градили чатрње, тек од навике. Вјетрови нанесу зими снијег с планине које су се наднијеле над село, и с тога је веома хладно. Земља је на јужној страни села, и у Шаници, сат далеко. Испаше и шуме су у околним селима. Сви су Муслимани слободни, а сви католици кметови.

У оне двије групе куће су махом збијене, само у обје групе имају по двије куће што су јаче измакнуте од других. Има 29 кућа.

Немају станова, јер им је испаша око села одлична.

По Глогову (један дио Прења) названа је ријека Глогошница, а по њој село.

Село је веома старо. *Ибаљ* је с Баљака у Рудинама. Њега је овдје намјестио Султан Фатих Мехмед. По Бањцима прозван је Ибаљ. Зову се још *Имамовићи*. Има их 7 кућа. *Кескини* и *Ризвићи* су старјеници. Не зна се одакле ту. – Католици *Азиновићи* и *Гргићи* доселили су први 120 година из Грабовице од турског зулума и од сиромаштва. Првих има 4, а других 3 куће. – За овима је дошао с Луга прије 85 година Муслиман Мóрић на женинство, а за њим послије рата, из истог мјеста, *Индић* на читлук бега Достовића.

Луг (у Неретви)

На доњој Неретвиној тераси од којих су према опису овдје јасно изражене двије. Куће су поредане дуж горње ивице, уз саму стрмен којом се горња тераса диже из доње. Чесма, Постијење и Сопот су три стална врела. Заклоњено од вјетрова, село је блаже климе. Већи дио земље је на горњој и доњој тераси, које зову Горње и Доње Поље. Имају је у Лушкој Грабовици три сата од села, у Шаници два сата, у Глогошници и у селу Равној сат и по од села. Имају и добрих „косњача" и шуме. Сви су сељаци слободни. Двојица само обрађују земљу других сељана, као приорачи.

Село се дијели на шест мањих и збијених група, које су међусобно просјечно 20 до 30 корака удаљене. Лушка Грабовица са 15 кућа је раселица села Лу-

га, постала за вријеме куге од једне породице. Осим ње раселице су Шаница (3 куће), и Вао (1 кућа). У Лугу има 29 кућа.

Једна кућа има стан у Рогозници на Глогову, три и по сата од села, гдје се остаје два до три љетна мјесеца.

Сељаци су Муслимани, ијекавског нарјечја. О поријеклу свом врло мало знају. Испитивач, В. Јелић, закључује да су били православни.[1] Најстарије породице звале су се Чилићи, Алебићи и Парићи. Од Чилића су Карићи, Ћелићи, Муратовићи. Исхамовићи и Јусићи, од Парића Бурићи, Шире и Шабићи. Алебића има 7 кућа. Чилићи и Парићи узимају се између себе, а Алебићи не. Осим ових има и досељеника: *Индићи* су, веле, „прави Турци", они су из Индије! Били су црни као Арапи па ни сад њихови потомци нијесу бијели као други. – *Куловићима* се подругују да су из Бекије, али управо не знају одакле су. – За *Зебе* причају да потичу од некакве „Шокице из Костајнице", која је у прошњи заборавила свога синчића од седам година, кога су послије потурчили.

Више сеоских кућа је старо Петковића Гробље, обрасло у бујну папрат. У близини је и Дућин Греб. Не знају чије је то гробље.

[1] Кад је један хтио да покаже ферман Фатиха Мехмеда показао му је нехотице и икону Св. Димитрије, због чега се отац тога младића јако разљутио.

МОСТАРСКО БЛАТО И ЊЕГОВА ОКОЛИНА

Крушево

Крушевом се назива југоисточна ивица Мостарског Блата, у којој су села: Сретница, Криводо, Селиште, Чуле, Подгорје и Билишићи. Чуле, Подгорје и Билишићи леже на ниској терасастој ивици, чија висина износи од 250 до 270 м. Селиште, Сретница и Криводо су даље од ивице, на вишој карсној заравни, с висином од 300 до 400 м. Сва су села блаже климе, у осоју, изложена су сјеверу, а околина је гола. Клима ипак није тако оштра јер је апсолутна висина мала, а удаљеност од великих планина знатна. У овим селима нема сталних врела, и због тога у ово шест села има преко педесет чатрња и око петнаест бунарева. Чатрња има и заједничких (сеоских), породичних и приватних. Има их и старих, али је несразмјерно више новијих. Земља је око кућа и у Блату. У Чулима је преко половине винограда сеоска, зиратне земље има и слободне и агинске. С винограда плаћају, ако је трс агински четвртину, а шестину ако је трс' сељаков. Са оранице и сјенокоса дају четвртину. У Криводолу преко половина винограда је слободна. С винограда који су на агинској земљи, на примјер на Малој Главици, плаћа се седмина. Има сељака који обрађују агине винограде, па им овај зато попусти од хака. С других земаља плате аги четвртину, и то махом у новцу или у надницама. У Селиштима има петина земље слободне, и то оне око кућа. С косаница под Љутим Доцем плаћају трећину. Хак већином плаћају у облику наднице у виноградима. Имају и заједничких њива. У Сретници има од старина слободне земље, а има је и купљене. Трећина је слободна, дају четвртину, коју сиромашнији одраде у косидби и виноградима. У Подгорју је тек петина орнице слободна, сјенокоса има и агинских и купљених. Виногради су махом агински, обрађују их сељаци, па им се одбија од хака. Има и заједничких ораница. У Билишићима има слободне земље, од старине и купљене, а има и агинске. Агама плаћају, према уговорима, једни четвртину, други петину.

Већина села има тип карсних села: мале раштркане групице збијених кућа. Чуле, са 28 кућа, има двије махале: Криводо, са 34 куће, има три махале: Селишта, са 21 кућом, има двије махале: Сретница, са 25 кућа, има двије махале; Подгорје, са 30 кућа, има двије махале, и Билишићи, са 54 куће, имају шест махала. Изузев Билишиће свуда превлађује по једна већа са једном и двије мање махале.

Ово су сточарска села, и готово свако село има своје торине и планине. Сељани из Чуља имају торине у Тртри и Добром Селу, а планину на Свињачи и око Ракитна; Криводољани имају станове на истим мјестима, и планинику на Чабуљи, а има их и побравичара: Селиштани имају торине на истим мјестима, а планине на Чврсници; Сретничани исто тако и још планине на Љубуши; под-

горанске стаје су у Тртри, а планина на Свињачи, а билишићске стаје су на истим мјестима, а планина на Вранпланини.

Име Чуле долази од истоимене породице. Сретница се негда звала Брдо, а садашње је име добила кад у њој није било више него три куће које су зато сретно живјеле. Билишићи су се звали негда Драгановићи, по Драгану војводи Херцега Стјепана, а Билишићима су прозвани по беговима Билићима, којима је некад село припадало. Имена осталих села јасна су.

Код свих села има безброј старина и оне доказују да су села стара и да су постала на селиштима.

У *Чулима*, на Варди су развалине града Војводовца, а код њега гроб некаква „војводе Богића", на Сајмишту су многе „грчке гробнице". Најстарије породице су били муслимани Рајновићи и њихови кмети Конавлићи, које куга помори прије 150 година. Њих затекоше *Чули*, који су прије 300 година дошли из Осоја у Далмацији: становали су на Требежату и Подгорју. Славили су Петров-дан, сад су напустили. – *Донкићи* су старином Цебе из Селина код Мосора, одакле прије 250 год. пређоше у Требежату, а затим у Шурманце. Има их у Читлуку и Требежату. Славили су Никољ-дан. – Врепци су прије 150 год. дошли из Требежата. Звали су се Лишанима. Славили су Никољ-дан. – *Кусићи* су Стипановићи из Стипановића у Дувну. Дошли су прије 50 година. Славили су Ђурђев-дан. *Билушић* се је прије 23 године удао из Близанаца за Чулушу.

У *Криводолу* имамо стару пандурску кулу, коју је срушио Стојан Јанковић, затим развалине од „грчке стражарнице", а више Биорине је Оручевића кула коју је запалио Стојан кад је освојио Мостар. „Грчких гробница" има мало. *Шетке, Цмиљанићи* и *Маријановићи* су старинци. Причају да су учествовали у бојевима против Турака с Херцегом Стјепаном и војводом Богданом, а ишли су и у бој на Косово с војводом „Рељом Пазарцем". Први су се звали Божани, други Радојли, а трећи Крушчићи. Трећи су се селили у Босну, и становали у Провалама код Травника. Врло слабо се множе. Шетке и Цмиљанићи славили су Никољ-дан, а Маријановићи Томин-дан. – *Томићи* су Зовићи из Тиаљине, одакле су због убиства доселили прије 300 година. Славили су Ђурђев-дан. – *Видачци* су Матићи из Хамзића, одакле су доселили због сиромаштва, прије 200 година. Славили су Никољ-дан. – *Делићи* су Грбићи из Читлука, одакле доселише због сиромаштва прије 80 година. Славили су Петров-дан.

На *Селиштима* причају за кулу Дели Хасана, који је разгонио хајдуке и кога погуби „арамбаша Милован из Дабра". Осим тога има безброј старих зидина с кречем. Прије 250 година самрли су, у овом селу, „Власи Крстићи" од куге. *Габрићи* су прије 300 година из Жупе у Далмацији. Становали су у Грљевићима. Звали су се Марковљани, славили су Никољ-дан. Има их по Жупи и Требежату. – *Ћорићи* су Биљани из Тиаљине, одакле дођоше прије 250 година, од зулума. Има их доста по околици. Славили су Ђурђев-дан. – *Пуце* су Катушци из Габеле, одакле су пребјегли прије 200 година у Добро Село, па овдје. Има их у Габели и око Љубушког. Славили су Митров-дан. – *Розићи* ту прије 300 година дошли из Вргорца у Сретницу, а одатле прије 75 год. овамо. Има их по ближим селима, и око Љубушког. Славили су Петров-дан. – *Хрсте* су од оних из Подгорја, прије 20 година. Славили су Малу Госпојину.

У *Сретници* нема много старина, изузев гомиле. На Стражници су развалине турске карауле коју је оборио Јанковић Стојан, а бранио буљубаша Силић. Село је постало прије 300 година. Кад су доселили Розићи затекли су овдје саме стаје околних сељака. Розићи су од Вргорца. Звали су се Јанушићи, до назад 80 година била их је увијек једна кућа, а од тада се раселише по Грљевићима, Близанцима, Јасеници, и Селиштима. Славили су Петров-дан. – *Марићи* су дошли из Прова, прије 250 година. Славили су Никољ-дан. – *Кордићи* су, одмах иза Марића, доселили из Требежата. Звали су се Колаши. Славили су Петров-дан. – *Беванде* су прије 200 година из Габеле. Звали су се Ниговани. Славили су Никољ-дан. – *Ереши* су из Кнешпоља, прије 80 година. Славили су Малу Госпојину. – *Зовко* је дошао из Горанаца прије 80 година. Славио је Петров-дан. – *Бркићи* су прије 50 година из Доброг Села. Славили су Ивањ-дан. – Муслимани *Катице* су прије 30 година прешли на своју земљу. Причају сељаци да су они из Подгорја од католичке породице Загораца. – Муслиман *Цајо* је прије 20 година из Мостара на читлук. Потичу од хришћанске породице Филиповића у Габели.

У *Подгорју* има развалина од кућа и турских караула. Има и 10 старих кула, за које народ вели да потичу прије Турака, и да су у њима становали „влашки" великаши, од којих су данашње аге: Спахићи, Јакуповићи, Вучијаковићи и Драгнићи. *Хрсте* су доселили из Макарске још прије доласка Турака, и затекли су старих породица, које су дијелом изумрле, а дијелом иселиле у Босну. Има их у Високом, куда су одселили прије 20 година, а има их у Жупањцу и у Макарској. Славили су Малу Госпојину. – *Кордићи* су старином из Тиаљине, доселили су у Сретницу, и прије 150 година прешли овамо. Славили су Ђурђев-дан. – *Божићи* су од оних с Близанаца. Преселили су прије 150 година. Славили су Никољ-дан. – *Пуце* су прије 150 година од оних из Селишта. Славили су Петров-дан. – *Манце* су прије 70 г. убили субашу у Габели. Звали су се Вукоји. Славили су Никољ-дан. – *Видачци* су дошли из Криводола прије 80 година на читлук. Славили су Митров-дан. – *Петрине* су од оних с Љутог Доца, дошли су прије 30 година.

И у *Билишићима* има око кућа и око села много старина. На Градини је био град војводе Драгановића, који је био рођак Херцега Стјепана. *Пушићи* су старинци. Овдје су, веле, били још прије Херцега Стјепана. Нема их у другим мјестима. Славили су Ђурђев-дан. – И *Грле* су старинци. Звали су се Предићи. Славили су Никољ-дан. – *Толе* су старинци. Звали су се Шегри. Ни њихове породице нема по околини. Има их у Ливну. – *Иванковићи* су старинци у Подгорју. Били су велика господа. Звали су се Милошевићи. Славили су Митров-дан. – *Човићи* су дошли од оних с Љутог Доца прије 250 година. Славили су Петров-дан. – *Вранићи* су прије 150 година од оних из Љуботића. Славили су Петров-дан. – *Васиљи* су дошли прије 100 година од оних у Међугорју. Славили су Петров-дан. – *Мишићи* су дошли од Розића са Сретнице прије 100 година. Славили су Петров-дан. – *Ласићи* су од Узарића у Горњем Селу, прешли су на читлук. Славили су Петров-дан. – *Лончари* су од оних из Граца. Звали су се Стипићи. Има их у Грацу и у Грабовој Дрази. Славили су Марков-дан. – *Кожули* су прије 70 година од оних из Мокрога. Славили су Стипањ-дан. – *Андачићи* су дошли прије 50 година од оних из Хамзића на читлук. Славили су Митров-дан. – *Грусине* су старином из Далмације, овдје доселише из Хамзића на читлук прије 80 година. Славили су Томин-дан. *Сушчевићи* су дошли прије 40 година из Блатнице на читлук. Славили су Никољ-дан. – *Планинићи* су од оних с Крехина Граца. Дошли су прије 30 година на читлук. Причају да потичу од некаква Циганчета, „Бугарчета", ког су Крехе нашле на Чабуљи прије 200 година. Славили су Петров-дан.

Љути Долац

На јужној ивици Мостарског Блата, у осојној страни, на равну земљишту, које се већином састоји од алувијалних наноса. Нема врела, а има 15 чатрња. Земље имају око кућа и у Тртри, а највећи дио чине Лазине и Ргуше у пољу. У Блату имају око 110 дана оранице. Од све земље само је једна десетина откупљена. Агама дају петину, коју чешће одраде.

Село се дели на махале: Шајновића (16 к.), Ефендића (10 к.), Ићиндића (8 к.), Багдад (4 к.), Звеч (2 к.) и Зеница (7 к.).

Четири куће имају стаје по Тртри на својој земљи. Три куће имају станове на Чабуљи, и двије на Модруши. Остали су побравичари.

Многе зидине с кречом, неколико старих кула и стећака чине све старине овога села. О постанку села не знају ништа. Прије данашњих живјеле су православне породице: Продановићи, Радићи, Симићи и Благојевићи, који махом изумријеше прије 200 година. Од ових потичу данашње католичке породице: *Дамјановићи*, од Симића, славили су Никољ-дан; *Тадићи* од Радића прешли су у католичку вјеру прије 300 година, славили су Аранђелов-дан; *Човићи* су од Николића, старинци, славили су Петров-дан. И *Кнезовићи* су старинци, потичу од некаква властелина Херцега Стјепана, славили су Никољ-дан. – *Церкез* или *Черкез* је од оних с Черигаја, дошао прије 150 година, на читлук. Славили су Томин-дан. – *Розићи* су прије 150 година од оних из Сретнице, на читлук. Славили су Никољ-дан. – *Милићевићи* су од оних с Јасенице прије 150 год., на читлук, Славили су Ивањ-дан. – *Кожули* су од оних с Мокрога, прије 150 година, на читлук. Славили су Лучин-дан. – *Парацик* је дошао од оних са Služња на читлук. Славили су Малу Госпојину. – *Ћорићи* су дошли прије 100 година од оних с Биограца. Славили су Никољ-дан. – *Лето* је дошао од оних с Рашке Горе на читлук. Славили су Илин-дан, – *Лешко* је дошао из Одака, на Служњу, прије 100 година на читлук. Славили су Томин-дан. – *Бандићи* су од оних из Дужица, дошли су прије 90 година, на читлук. Славили су Ђурђев-дан. – *Бошњак* је дошао прије 80 година од оних из Лиса на читлук. Славио је Никољ-дан. – *Мустапић* је дошао прије 70 година од оних из Илића на читлук. Зову га и Шперац, јер је старином из Далмације. Славили су Петров-дан. – *Пеко* је дошао из Пољица у Далмацији прије 40 година. Славио је Никољ-дан. – *Чуљак* је дошао на женинство из Богодола. Славили су Петров-дан.

Биограци

На истој ивици Мостарског Блата, 2 до 3 км. сјевероисточно од Љутог Доца, сличног положаја. Немају врела и зато имају дванаест чатрња и осамнаест бунара. Земља је око кућа у мањим комадима, у Горњој Тртри, а затим у Блату. Имају и винограда, већином агинских с којих дају четвртину. Махом су кметови.

Дијеле се на пет махала: Љубића (30 к.), Судареву (5 к.), Дадића (8 к.), Бабине (8 к.) и Мотишњак (5 к.).

Око 30 кућа имају стаје у Брдима уз своју земљу, на којима остаје по половина чељади цијеле јесени, до Календора. Опет излазе у прољеће. Остале куће имају стаје на врх села. Љети гоне на Вран и Чабуљу, или дају на млијеко по Зијемљу, Ракитну и Избичну.

Сеоско име потиче од старог града на Градини, који је био ту још прије Турака.

Има безброј развалина од старих градина, тврђава и кула, има и кућештина, старих крстова и стећака. Спомињу се старе православне породице: Милићи, Јанковићи, Тодићи и Јовановићи. Јовановић је био војвода и погинуо је у борби с Турцима код Краљевине ниже Љутог Доца. Тада изгибоше и Милићи, а осталих нестаде прије 300 година. Од Јанковића су Муслимани *Хаџалићи*. Од данашњих породица су старинци: *Катушићи*, старином Мијушковићи, нема их у другим селима. Славили су Илин-дан; *Шакићи* звали су се Глибићи, ни њих иначе нема, славили су Никољ-дан. – *Судари* звали су се Миловановићи, славили су Ђурђев-дан; *Ћорићи* су исто тако старинци, а славили су Никољ-дан; *Маркићи* су дошли прије 200 година од оних с Тата. Славили су Никољ-дан. – *Марјановићи* су прије 200 година од оних с Бухова. Славили су Петров-дан. – *Дамјановићи* су Карци с Опузена. Дошли су прије 200 година, славили су Илин-дан. – *Путице* су прије 200 година из Пољица у Далмацији. Звали су се Перићи. Славили су Томин-дан. – *Тадићи* су од оних с Љутог Доца прије 150 година. Славили су Аранђелов-дан. Једни се зову и Халиловићи. – *Квесићи* су из Мокрог прије 150 година. Славили су Никољ-дан. – *Богдани* су од оних с Јара, дошли су прије 100 година. Славили су Петров-дан. – *Маркићи* су из Црнча прије 100 год. Славили су Ивањ-дан. – *Главине* су од оних из Кнешпоља прије 60 година. Славили су Митров-дан. – *Зеленике* су од оних с Црнча прије 60 година. Славили су Велику Госпојину. – *Ћуже* су прије 50 година од оних с Мокрога. Славили су Никољ-дан. – *Љубићи* су дошли с Власника прије 50 година. Славили су Петров-дан. – *Ђоли* су од Дамјановића из Љутог Доца, прије 50 година. Славили су Никољ-дан. – *Мандићи* су из Лиса прије 30 година на женинство. Славио је Ђурђев-дан. *Марушићи* су од оних с Бухова прије 30 година на читлук. Славили су Петров-дан.

Тате и Јаре

На западној ивици Мостарског Блата, сјеверозападно од Биоградаца. Климатске прилике су исте као и у ближим селима. У Татама имају двије чатрње и два бунара, а у Јарама седам чатрња. Тате имају мало земље, и та је већином око кућа, а у Блату је имају врло мало. Јаре имају нешто више земље око кућа, али су и они у земљи оскудни. У Татама су сви кметови, а у Јарама сви осим двојице.

У Татама има 31 кућа, а дијели се на пет мањих безимених групица. У Јарама има 45 кућа које су поредане махом у низ, у коме се опет издвајају мале групице.

Јурињи, Фестићи и Риље из Јара имају своје стаје у Брдима, код Тањана гдје им преко зиме остаје половина укућана уз стоку. Ове породице иду љети на Росуље. Остали дају стоку Црничанима и Ракићанима љети „на млијеко", а стаја махом немају, изузев торине по Гриви код села. Они из Тата имају стаје код Присојака гдје остају преко зиме, а неки под старином гдје остају у прољеће и јесен.

Старих зидина, кулина, караула и неколико стећака има око села. У Татама су биле најстарије породице: Ранковићи, Петрине и Џидићи, које је прије 150 година куга поморила. Старинци су и данашње породице: *Кутле*, старином Церине и *Маркићи*, старином Вожани. Први су славили Никољ-дан, а други

Лучин-дан. – *Зовке* су Злоковци од Имоцкога, одакле се доселише прије 300 година. Овдје доселише из Црнча, Славили су Михољ-дан. – *Бувачи* су из Тиаљина дошли прије 200 година у Бухово, одакле пређоше прије 150 година. Има их у Бухову, Коњицу и Мостару. Славили су Ивањ-дан. – *Ђорићи* су дошли прије 100 година из Биоградаца. Славили су Никољ-дан. – *Приморци* су однекле из приморја дошли прије 300 година у Тиаљину, а одатле прије 150 година у Узариће, а одатле прије 100 година овамо. *Љубићи* су од оних из Узарића прије 80 година на читлук. Славили су Лучин-дан. – *Зеленике* су од оних из Граца дошли прије 40 година. Славили су Никољ-дан. – *Гуслићи* су дошли од оних из Кнешпоља прије 35 година. Славили су Петров-дан.

У Јарама имају двије стариначке породице: *Јурићи* су још прије Турака имали силну стоку и косанице двјеста коса, па су им Турци отели. Славили су Никољ-дан; њихове породице нема више, овдје их има 1 кућа. Ласићи су били до назад 150 година у овом селу, и тада одселише у Босну и Мостар. Славили су Никољ-дан. – *Фетићи* су Цигани, из Острошца код Коњица. Дао им је Топал-паша земљу прије 100 година. – *Беванде* су дошли из Црнча прије 100 година. Славили су Томин-дан. – *Тадићи* су побјегли од куге из Љутог Доца. Славили су Ивањ-дан. – *Анићи* су од оних из Шурманаца прије 90 година. Славили су Велику Госпојину. – *Будимићи* су из Малог Села код Доњег Вакуфа, а дошли су прије 90 година због некаква убиства. Славили су Малу Госпојину. – *Гиље* је прије 80 година од оних из Бухова. Славили су Петров-дан. – *Гагро* је дошао прије 40 година из Великог Ограђеника. Славио је Илин-дан.

Џемат Мокро

У области Блату, сјеверозападно од Мостарског Блата. Овај џемат сачињавају слиједећих шест села: Турчиновићи, Мокро, Прибиновићи, Завозник, Билушине, Трн и Широки Бријег. Средину тих села чини мања, у већем дијелу периодски плављена карсна увала која је, у правцу сјевер–југ, дуга три до четири километра, а у правцу исток–запад један до два километра.

Турчиновићи, Мокро и Завозник су на ивицама ове увале, Прибиновићи и Широки Бријег су на заравњену пљоснату брду између Мокрог и Лиштице, апсолутне висине 320 до 350 метара. Села што су ближе ријеци Лиштици служе се водом из ње, а остала имају чатрње за чељад и бунаре за стоку. Снијег ријетко пада. Обично падне по ближим врховима, али се одржи врло мало времена. У селима која су заклоњена од Буре, сјевера, највећа зима долази од иња. Бура, која у овим селима није јака као у сјеверној Херцеговини, може дувати и са сјевероистока и са сјеверозапада. У првом случају зову је Велештак, а у другом Дувањка. Вјетар који дува са западне стране зову Вечерин, а с источне Кривац. Сељаци су махом кметови. У Турчиновићима их је тек петина слободних и то откупљених, у Мокроме имају шестину земље слободне и то од оне око кућа, у Прибиновићима има трећина слободне земље у Завознику је половина земље слободна, у Билушинама су се ослободили сви осим једнога, на Широком Бригу слободна је четвртина, а у Трну половина. Аге су Мостарци, и то већином Муслимани. С њива им се плаћа четвртина, а за ограде им се даје штогод у мрсу или им се одради у измету. Овдје има и приорача, које зову „закупницима", и који раде на четвртину и трећину земљу других сељака, махом кметова. Има и заједничких њива које настају при дијељењу задруга и које зову „комуницама". Већина села има шуме прилично, неки сељаци имају и добре гајеве, па у јесен продају шуму за „лишњаке" другим сељацима.

Села су већином карсног типа, то јест разбијена су на мале групице. Турчиновићи имају 36 кућа, а разбијени су на ове групе: Доње и Горње Село 13 кућа, на Бригу 3 куће, на Церину 3. Под Цвитином Гомилом 14, При Пољу 3. У селу имају три веће задруге, од којих највећа има 30, а најмања 18 чељади. У Мокром има 28 кућа, и то у Црквини 6, Под Грађином 12, а Под Кулом 10 кућа. Има само 1 задруга, Грге Ћешкића, са 20 душа. У Прибиновићима има 20 кућа. Дијеле се на махале: Љутеш са 14 кућа и Раскршће са 6 кућа. Поред тога прва се махала дијели на три, а друга на двије групе. У Завознику има 18 кућа, а дијели се на: Возник са 10 кућа и Берош са 8 кућа. Има једна задруга са 30, и једна са 18 душа. У Билушинама има 25 кућа, а дијеле се на: Билушине са 16 кућа и Бутумову Махалу са 9 кућа. Има једна задруга са 30 кућа. На Широком Бригу има 41 кућа, а дијели се на: Бувачевину са 28 кућа и Јањчетовину са 13 кућа. Памте се задруге Марушића и Кутлина у свакој по 50 чељади, а данас су услијед диобе спале на 23 и 18 душа. У Трну има 21 кућа, а дијели се на: Трн са 25 кућа и Лиштицу са 6 кућа. Назад 20 година било је више задруга, док сад има само у Јуре Зовке од 25 душа.

Турчиновићани изгоне љети на Масну Луку код Дрежнице, Чврсницу и Блидиње. На тим планинама се кадкад обрађују њиве. Имају 50 станова. На планине излазе око петнаест дана пред Видов-дан, а силазе о Никољу-дне. Земља на планинама је дијелом слободна, дијелом читлук. Из Мокрог иду само четворица на планину а остали дају њима стоку. Једни гоне на Бадње код Масних Лука, а други на Блидиње. Обрађују земљу, и остају као и они из Турчиновића. У Прибиновићима свака кућа има свој стан на Блидињу и на Чврсници. На планини обрађују земљу, остаје свака кућа са половином чељади, од Видова до Никоља-дне. Из Завозника има само један сељак свој стан на Бадњима. Осталима је прије 37 година забранио бег Копчић, јер му је неко на планини убио субашу. Овај сељак гони стоку цијелог села. Из Билушина има љетни стан само Никола Јелић у Бадњима. Остали имају стаје у Черигају, у Расну. Са Широког Брига има љетне станове једини Марушић и то на Бадњима, гдје има своју властиту земљу. Остали сељаци дају стоку њему, Црнчанима и Бритвичанима на млијеко. Сељани из Трна не држе много стоке, па немају ни планина, већ дају љети стоку на млијеко ближим сељацима.

Турчиновићи су прозвани по Турчину који се, иза освојења Херцеговине, населио и становао овдје преко сто година. Ту га је куга уморила. Кад су Турци заузели Херцеговину, све су фамилије, осим једне из данашњих Турчиновића, одселише у Далмацију. *Јуриће* је веле добавио Херцег Стјепан из Сплита, као добре зидаре. Славили су Ђурђев-дан, кога су по захтјеву свештеника прије 18 година напустили. Има их у Црнчу и Мостару, и овдје 3 куће. – *Билаћи* су прије 300 година доселили из Црљевих Грма. Звали су се Чекрњићи, славили су Никољ-дан, а напустили су кад и Јурићи. – *Бубали* су са Умца код Љубушког, одакле су се доселили прије 200 година на Бухово, па су отуда побјегли због једног сукоба с Турцима. Има их у Требижату, Ардомиљама, на Умцу, Мостару, Босни, и овдје 13 кућа. Славили су Никољ-дан, а напустили су прије 18 година. – *Ковачевићи* су прије 200 година доселили из Имотскога, гдје су се звали Ивићи. Има их и сад тамо, и овдје 3 куће. Славили су Илин-дан, па су напустили прије 18 година. – *Кожули* су доселили с Черигаја прије 100 година због сиромаштва. Славили су Михољ-дан, па су напустили прије 18 година. У исто вријеме забранили су фратри и „мирбожење" на Божић у ју-

тру. Омеђина с кречем, кулина и гробница има доста. На брду Крижу има велики крст кога су прије 80 година подигли фратри да не би црквала стока.

У Мокром живи породица *Накића*, има више од 500 година. На сто година прије турског освојења доселили су из Черина у Бротњу. Имали су и своју земљу коју су Турци отели. Има их у Црнчу и Узарићима. Има их 3 куће. Славили су Лучин-дан, али су напустили има 18 година. – *Чешкићи* су Јурићи из Посушја, одакле су доселили, кад су Турци освојили Херцеговину. Славили су Ђурђев-дан. Има их 6 кућа. Од њих су *Слишковићи* у овом селу. – *Пињухи* су Матићи с Чечигаја одакле доселише прије 40 година. Има их на Черигају, Бротњу и Мостару. Славили су Никољ-дан, па напустили кад и остали. – *Рамићи* су прије 80 година доселили због сиромаштва из Габеле. Звали су се Никићи, има их у Габели и Посушју. Славили су прије 18 година Никољ-дан. Има их 2 куће. – *Ђужићи* су Перићи из Посушја, одакле су доселили прије 200 година због турског зулума. Има их доста по Херцеговини. Има их 3 куће. Прије 18 година славили су Никољ-дан. – *Краљевићи* су прије 450 година доселили из Имотскога. Звали се Андрићима, а сад се зову и Павковићима и Матијевићима. Има их 13 кућа, а прије 18 година славили Ђурђев-дан. На Градини је била нека стара тврђава, испод ње се налази зидина и сребрна римског новца. Осим тога има омеђина од кућа, једна стара црквина и тридесет стећака под Градином.

Име Прибиновићи потиче од фамилије Прибиновића, која је била пориjеклом из Посушја, и које је куга поморила прије 200 година. И Љутеши су добили име од породице Љутеша који су ту живјели и изумрли кад и Прибиновићи. Кад су ове двије фамилије доселиле, нашле су пусто село, јер је становништво побјегло у Далмацију. – *Пенаве* су дошли из Посушја прије 80 година. Били су богати, па су им Капетановићи хтјели одузети земљу, те су је продали Ризванбеговићима и побјегли су овамо. Звали су се Хркаћи, има их по Посушју и ближим селима. До назад 20 година славили су Ђурђев-дан. Има их 2 куће. – *Прскало*, старином Јурић из Броћна, удао се прије 10 година за Јелићушу. Славили су Томин-дан. – *Јелићи* су прије 100 година доселили из Имотскога. Звали су се Николићи. Славили су прије 20 година Ђурђев-дан. Има их 7 кућа. – *Слишковићи* су прије 400 година доселили из Посушја у Мокро, а из Мокрог овамо прије 100 година. Прије 18 год. славили су Ђурђев-дан. Има их 7 кућа. – *Сесари* су из Рујна у Кочерину. Дошли су на женинство прије 35 година. Прије 20 година славили су Лучин-дан. Има више развалина од старих кућа, на Широком Бријегу некаква кулина код које налазе римских бакарних новаца. При пољу има неколико старих гробница.

Завозник се прије 100 година звао Кајакуша. Завозником је прозван по путу „вознику", којим су Турци топове провозили. И одавде је старо становништво дијелом побјегло у Далмацију, дијелом изумрло од куге. *Папковиће* зову Чанчарима, а веле да потичу од једног циганчета које је прије 200 година остало у овом селу. Прије 20 година славили су Ђурђев-дан. – О *Хркаћима* смо раније говорили. – *Зеленике* су дошле из Граца, у Грабовој Дрази, прије 100 година због турског зулума. Прије 20 год. славили су Петров-дан. – *Араповићи* су прије 60 година доселили због сиромаштва из Слипчића. Славили су Илин-дан. – *Краљевићи* су прије 450 година доселили из Имоцког у Мокро, а одатле прије 250 година. У Имотском су се звали Андрићи. Прије 20 година славили су Ђурђев-дан. – Прије је овдје живјела породица Бероши. При копању наилазе на зидине у земљи. Има и старих гробница с малим крстовима.

Билушине се зову по земљи „билуши". Прије се село звало Драгушом, по породици Драгићима, који су прије 450 година у овом селу становали. Иза њих су становали Бутуми, које куга помори. *Мусе* су из Читлука прије 150 година прешли у Мокро, па иза 40 година у Прибиновиће и овдје прије 70 година. Звали су се Слишковићи. Прије 25 година славили су Ђурђев-дан. Има их 3 куће – *Краљевићи* су прије 450 год., доселили из Имотскога у Мокро, а прије 80 год., у ово село. Прије 80 год. славили су Ђурђев-дан. Има их 4 куће. – О *Хркаћима* је горе све казано; исто тако о *Јелићима* и о *Слишковићима*. – *Черкези* су од Матијевића у Клобуку одакле доселише прије 300 година. Прије 20 година славили су Петров-дан. И у овом селу има трагова од старијих насеља.

Село Широки Бријег звало се Ћемер, а Широким Бријегом би прозвано прије 60 година, кад се на Широком Бријегу диже манастир. Негда су становале фамилије Бувачи и Јањчете, који су прије 350 година побјегли, због некког сукоба с Турцима, у Макарску. *Марушићи* су побјегли овамо из Вида у Далмацији кад су га Турци освојили. То је било прије 300 год. Славили су Илин-дан. Има их 12 кућа. – У исто су вријеме из Вида побјегли и *Шушци* који су се звали Ивићи. Има их у Виду, Трну, и овдје 12 кућа. Прије 23 године славили су Томин-дан. – *Чуљци* су се прије 60 година одселили из Граца у Броћну. Звали су се Шелевићи. Прије 23 године су славили Лучин-дан. – *Кутли* су прије 250 година доселили из Имоцког кад су Турци заузели ову варош. Звали су се Војводићи. Прије 23 године су славили Иван-дан. О *Краљевићима* и *Хркаћима* је раније говорено. Има развалина од старих кућа. У земљи налазе старих римских и босанских новаца. Причају да је на Ћемеру била нека римска утврда. На брду Градини био је Херцегов град, који је бранио од Турака некакав војвода Мирко, који је доцније побјегао у Далмацију. По шуми налазе и великих рогова од јеленова.

Трн се негда звао Рудник, по брду Руднику, у коме се копа миљевина. У почетку турског времена звао се је Агинско. Кад су се данашњи становници почели досељавати нашли су цијело село под трњем, па село прозваше Трном. У вријеме Херцега Стјепана било је село насељено, па је 250 година било пусто док се прије 150 година у њ не доселише *Зовке*, који побјегоше из Црнча од Турака. Има их 3 куће, славили су Михољ-дан. – О поријеклу породица *Хркаћа* (1 к.), *Слишковића* (4 к.), *Черкеза, Јелића* (2 к.), *Шушаца* (2 к.), *Марушића* (2 к.) и *Пенава* (1 к.) говорено је горје. – *Шола* је старином из Макарске, одакле је прешао у Жупањац, одакле је прије 35 година прешао овамо као фратарски кувар. Дјед му је био православне вјере, славио је Ђурђев-дан, а ту су славу задржали и даље док је фратри не забранише. – *Миљковић* је дошао прије 20 година из Госпића у Лици. Има старих омеђина безброј. Спомињу се и старе градине, гробља итд.

Избично

Карсна увала у јужном дијелу Гвозда, на висини од 725 м. Два планинска, бујна потока, Виленьак и Бистрик, засипају често сеоске њиве шљунком и пијеском. Осим тога има и безброј врела. Зима је врло оштра. Снијег пане $^1/_2$ м. дебео, и одржи се преко цијеле зиме. Вјетрови су силни. Бура читаве зиме дува, а зову је „Велишкињом" ако дува од сјевероистока, и „Горштаком" ако дува са сјеверозапада. Земље имају мало, а шуме и испаше доста. Церине су заједнички сјенокоси једне породице која се прије седам година издијелила, а

„Гњиле" су заједничке њиве разних породица које су је заједно прије 10 година искрчиле. Половина земље је откупљена, а половина је агинска и с ње се плаћа четвртина.

Село се дијели на двије, до 500 м. удаљене махале: Селишта (17 к.) и Звиздушу (13 к.).

Стока зимује у стајама на Варди, а љетују по околним брдима. Само двије куће гоне у Бадње и Драгајице.

Село се звало Вардом, а Избичном је названо прије 60 година што су неке породице „избигле" у ово село.

До назад 150 година овдје су биле стаје, и тада се насели *Папковић* из Завозника, а прије 55 година почеше и остале фамилије. Папковића има 6 кућа. Славили су Ђурђев-дан. – *Црнци* су Видићи из Бритвице, одакле доселише прије 60 година. Има их 5 кућа, а славили су прије 25 год. Лучин-дан. – *Хркаћи* су доселили из Прибиновића прије 40 година. Прије 18 година славили су Ђурђев-дан. Од њих су и *Цајкићи*. – *Драшкићи* су доселили прије 37 год. из Бритвице. Има их 6 кућа. Прије 23 год, славили су Никољ-дан. Старина нема никаквих.

Џемат Расно

Села џемата Расна заузела су једну карсну зараван између Тртре и Имотског Поља, која је благо према југу нагнута, и чије коте варирају између 350 и 450 м. Удут овога џемата издужен је у правцу С-Ј до 12 км. У југоисточном углу је село Космај, у средини су Смокиње и Марасовац, а на сјеверу је Черигај, Церов Долац, Приваљ и Дужице. Село Марасовац административно припада џемату Мокром, али географски чини цјелину са селима рашанског џемата. У овим селима има само периодских потока и врела, зато сељаци имају безброј чатрња. У Космају има врело *Студенац*, за које се прича да су га љети открили сточари из Храсна (срез Столац), кад су некад са стоком овамо долазили. Снијег може бити по 1/2 метра дебео и остаје 10 до 20 дана. Сељаци су махом кметови, а има их и слободних.

У Космају има 36 кућа, а дијели се на махале Студенац и Берушу. У Марасовцу има 36 кућа, а дијели се на махале Градину и Церницу. У Черигају има 46 кућа, а дијели се на махале Магоник и Крстине, а посљедња се распада на групе Дупљеницу, Дубраве и Вијушу. У Привљу има 20 кућа, а дијели се на махале: Црницу и Везош. У Дужицама има 46 кућа, а дијели се на махале: Солај, Обаљ и Крезушу. У Смокињама има 37 кућа, а дијели се на махале: Мерен и Гајушу. У Церову Долу има 24 куће, а дијели се на махале: Дреновац и Огращје. Свака од ових махала има мањих група. Цио џемат представља један прелазан тип између старовлашког и карсног типа села.

Сви сељани, осим из Церова Дола, имају планину на Блидињу и Свињачи, а осим тога имају својих имања по Беришу, Хамзићима, Мамићима и Блату. Из Церова Дола гоне само три куће, и то двије у Гвозд, а једна на Вучипоље у котару љубушком. На Блидињу и Свињачи обрађују њиве, а земља је својина бегова Копчића из Раме. Осим тога, имају овчарнице и козарнице на разним имањима у џематском удуту.

Џемат Расно добило је име по области Храсну у столачком котару, одакле су долазили сточари на испашу.

Мјесто на ком је село Космај звало се Кремење, а село је прозвано Космајем по брду Космају гдје су негда биле стаје. У селу има доста гробница, и у дубини се изоравају и ископавају зидине. Причају сељаци да је село било насељено још прије Турака, па су стари становници испред Турака побјегли. Затим су овдје биле стаје сељака из Мамића који их претворише у села. *Бркићи* су доселили прије 250 година из Котара. Били су вјере православне, па су се прије 300 година покатоличили. Звали су се Билићи. Становали су неко вријеме у Мамићима, гдје их и сад има. Има их у Добром Селу, Студеницима, код Сења, а овдје 9 кућа. Прије 26 година славили су Петров-дан. – *Квесићи* су прије 200 година доселили из Косова у Далмацији у Читлук, а затим овамо. Сами причају да су били православне вјере, да су се звали Јовановићи, и да су се за вријеме Марије Терезије покатоличили. Има их много на Косову, по мостарском котару, и овдје 10 кућа. Прије 24 године славили су Госпођин-дан. – *Скоке* су доселили из Котара у Граб код Љубушког, гдје су живјели 20 година, а прије 150 година су доселили из Граба. И они веле да су били православни и да су се покатоличили за вријеме Марије Терезије. Има их у Сињу, и зову их Биошићима. Овдје их 12 кућа. Прије 24 године су славили Ивањ-дан. – *Мусе* су прије 300 година побјегли из Имотскога, кад су Турци срушили Имотски. Сто година становали су у Ружићима, звали су се Микулићима, а Мусом су их прозвали зато што је један у петак појео кокош. Прије 21 годину славили су Илин-дан. – *Бошњаци* су, старином, Стипићи из Книна. Становали су Ружићима и Узарићима, гдје их и сад има. Бошњацима су прозвани зато што су прије 90 година селили у Босну. Прије 26 година славили су Лучин-дан.

Марасовац се некад звао Хутовац, јер су у њему становали некакви Хутовци. Одакле му данашње име није познато. Старе зидине, темељи и зидови у земљи, старе гробнице, градине, и народно предање свједоче да је село веома старо. – *Бркићи, Квесићи* и *Скоке* су доселили од оних из Космаја прије 100 година. Први су прије 26 година славили Петров-дан, а други Госпођин, трећи Ивањ-дан љетни. Првих има 10, других 7, а трећих 8 кућа. – И *Мусе* су прије 60 година из Космаја. Има их 3 куће. Прије 26 година славили су Св. Илију. – *Ћорлуке* су побјегли из Вида прије 300 година, кад су га Турци срушили. Становали су у Клобуку, Грудама и Мамићима, одакле се један прије 66 година „увинча" за Квесића удовицу. – *Чолаци* су побјегли прије 200 година из Книна, кад су га Турци освојили. Живјели су у Габели, прије 60 година купили су земљу од Муслимана у Грљевићима, а сад живе и овдје и у Грљевићима. Негда су се звали Ивковићима. Прије 26 година су славили Илин-дан.

Черигај се негда звао Борач, а Черигајем се веле прозвао по густој церовој шуми, које има много у овом селу. Налазе се кости од медвједа и вукова, а прије 300 година убио је Мишко Видовић у овом селу јелена, чији су рогови били у кући Бараћевој до назад 16 година, кад су их узеле власти. *Медићи* су старином Предићи из Стона, одакле су дошли прије 250 год. Има их у Привању, Стону и овдје 3 куће. Прије 25 година су славили Михољ-дан. – *Пињуси* су од Матијевића у Клобуку, одакле су прешли прије 150 година. Има их у Брошну, Мокром, Прибиновићима, Мостару и овдје 18 кућа. Прије 26 год. славили су Никољ-дан. – *Бураћи* су дошли прије 150 година из Кашча због сиромаштва. Звали су се Савићима, а били су вјере православне. Има их у Кашчу, Привању, и овдје 2 куће. Прије 16 година су славили Михољ-дан. – *Черкези* су прешли из Прибиновића због куге. Има их 10 кућа. Прије 24 год. славили су Петров-дан. – *Краљевићи* су доселили од оних у Мокром. Прије 20 година су славили Ђурђев-дан. И *Шимић* је од Краљевића. – *Мусе* су недавно доселиле из Космаја. прије 20 година су славили Илин-дан. – *Галић* је прије 30 година из Љубића, удао се за Краљевића удовицу. Прије 20 година су славили Илин-

-дан. *Иванковић* је Билић из Мамића, одакле се доселио прије 45 година. Прије 22 године славио је Никољ-дан, – *Папковићи* су дошли прије 65 година из Завозника. прије 26 год. су славили Ђурђев-дан.

Причају да се Привањ прије доласка Турака звао Мали Мисир и да је у њему била једна кућа некаква великаша Везовића. – *Черкези* су од оних из Прибиновића прије 150 год. Има их 2 куће, а славили су прије 26 година Петров-дан. – *Медићи* су прије 70 година из Черигаја. Има их једна кућа, а прије 26 година су славили Михољ-дан. *Краљевићи* су прешли из Мокрог прије 70 година. Има их једна кућа. Прије 26 год. славили су Ђурђев-дан. – *Барађи* су прије 70 година дошли од оних из Черигаја. Има их 2 куће. Прије 26 година славили су Ивањ-дан. – *Кордушићи* су старином из Вида. Најприје су се звали Бањцима, послије Никићима. Има их 1 кућа, а прије 26 година су славили Ђурђев-дан. – *Пињуси* су дошли овамо из Черигаја због сиромаштва. Има их 3 куће. Прије 26 година су славили Илин-дан. – *Чолакова* је старина из Габеле, а овдје је дошао из Грљевића прије 36 година. Негда се звао Верићем. Има их у Габели, Грљевићима, и овдје само једна кућа. Прије 24 године су славили Томин-дан. – *Мусе* су прешли из Черигаја прије 65 година. Има их 3 куће. Прије 24 године су славили Илин-дан. – *Краљевићи* су прије 65 година из Мокрог. Има их 3 куће. Прије 20 година су славили Ђурђев-дан. – *Папковићи* су од оних из Завозника. Има их 1 кућа. Славили су Ђурђев-дан. – *Галић* је старином из Љуботића. Звао се Ловрић. Прије 20 година је славио Илин-дан.

Дужице су се негда звале „Плаништак“, и биле су катун некаквих сточара. *Софте* су старином Мариновићи из Војаја у Далмацији. Никола Мариновић је био слуга у Муслимана Софте у Мостару. Кад је стари Софта ишао једном на ћабу, пренесе цијело имање на Мариновића, који му је био вјеран. Софта умре, а Мариновић изађе на имање. Послије им изотимаше имање поједини Муслимани, али им ипак остаде доста земље. Од њих су Човићи у Љутом Доцу. Има их 30 кућа. Прије 30 година славили су Никољ-дан. – *Богдани* причају да су старином из Македоније, да су се звали Михаљи, и да су били православне вјере. Дошли су прије 180 година. Веле да их и сад има у Македонији. Прије 25 година су славили Никољ-дан. – *Базине* су прије 100 год. побјегли од зулума из Клека, гдје су се звали Кострешима. Има их још у Клеку и овдје 2 куће. Прије 26 година су славили Петров-дан. – Прије кратког времена преселили су *Квесићи* (4 к.) од оних из Космаја, *Чолаци* (4 к.) из Привања и *Пињухи* (4 к.) из Черигаја. – *Шантићи* су прије 100 година због сиромаштва из Стона гдје их и сад има. Овдје их има 2 куће, а славили су Никољ-дан. – *Кнезовићи* причају да су их Турци затекли у Горици код Стоца као властелу Херцега Стјепана. Живјели су у Габели 200 година, у Чутлуку 100 година. Има их још у Горици, и овдје 3 куће. Прије су славили Ивањ-дан. – *Николићи* су старином Микулићи од Стона, гдје их и сад има. Дошли су прије 100 година. Има их 3 куће. Прије 26 година су славили Ђурђев-дан. – *Шкробе* су Крижани од Вргорца, одакле су доселили прије 26 година. Има их још у Вргорцу, и овдје 3 куће. Прије 26 година су славили Ђурђев-дан.

Село Смокиње је добило име по брду Смокињама, а ово по великој множини смокава које овуда расту. Село су засновале аге прије 150 година на мери черигајској, дужичкој и мамићској. *Вукоји* су прије 150 година из Посушја. Звали су се Микулићи. Има их у Посушју, и овде 5 кућа. Прије 26 година су славили Никољ-дан. Од њих су Павловићи. – *Луке* су старином из Далмације. Дошли су у Лединац прије 250 година. Звали су се Марушићима. Има их у Тиаљини, Лединцу и овдје 3 куће. – *Куриљи* су старином из Вргорца, а дошли су у Ракитно прије 300 година. Овамо су дошли прије 60 година. С оба су мјеста од Турака побјегли. Има их у Ракитну, и овдје 3 куће. Од њих су и *Ловрићи*. Славили су Илин-дан. – *Јурићи* су прије 250 година преселили из Вргорца у Дрежницу, а овамо су дошли прије 70 година. Звали су се Шимуновићи. Има их сад у Ракитну, и овдје 3 куће. Прије 35 година су славили Никољ-дан. *Баноже* су старином из Макарске одакле су прије 300 година дошли у Превој у Дувну. Дошли су из Превоја прије 95 година. Звали су се Сврдлићи, а данашње презиме дошло је из поруге. – *Шеве* су прије 250 година побјегли од Турака из Тиаљине у Broћно, а прије 65 година из Броћна овамо. Има их у Броћну, Тиаљини, и овдје 2 куће. Славили су Ђурђев-дан. – *Зупци* су прије 300 година дошли из Вирова у Далмацији у Броћно. Звали су из Цвитановићима. Из Броћна су дошли прије 85 година. Славили су Томин-дан. – *Чолаци* су старином из Опузена. Дошли су прије 100 година, од куге, из Габеле. Има их 2 куће. Славили су Илин-дан. – *Квесићи* потичу од православних Ивановића с Косова у Далмацији одакле су дошли прије 300 година у Храсно, а одатле прије 85 година овамо. Има их 2 куће. Славили су Ђурђев-дан. – *Пињухе* су од оних из Черигаја, *Шкробе* и *Кнезовићи* прије 66 година од оних из Дужица.

За Церов Долац причају да се је прије 150 година звао Медњик, а Церовим Доцем се прозвао по огромним церима који су овдје негда расли. *Микулићи* су прије 400 година у вријеме Херцега Стјепана, прешли из Вргорца у Кочерин, а из Кочерина овамо прије 250 година. Има их у Вргорцу, Кочерину и овдје 8 кућа. Прије 26 година су славили Св. Николу. – *Леке* су исто племе с оним на Смокињама, а прешли су овамо прије 150 година с Лединца. Има их 4 куће. Славили су Никољ-дан. – *Бандићи* су прије 350 година преселили из Превлаке код Шибеника у Драгићину, а из Драгићине прије 200 година побјегоше овамо од Турака. Има их 5 кућа. Славили су Ђурђев-дан. – *Томићи* су прије 200 година из Габеле у Влаку, а одатле прије 100 година овамо. Звали су се Варићима. Има их у Габели, Влаци, и овдје 2 куће. Славили су Никољ-дан. – *Пезери* су прије 120 година побјегли од турског зулума из Вида. Звали су се Витићима. Има их у Виду и овдје 5 кућа. Славили су Ивањ-дан.

Од села која су штампана у додатку употребљена су у општем дијелу ова: Бојиште, Селиште, Миљевац, Батковићи, Читлук и Ходбина. Прегледу миграција у Херцеговини додаћемо још и ове бројеве:

1. Гацко

Старинаца 1 породица.
Досељеника:

а) Из Источне Херцеговине	13 пор.
б) Из Црне Горе	4 пор.
в) Из Босне	1 пор.
	Свега 19 пор.

2. Борач

Старинаца 4 породице.
Досељеника:

а) Из Источне Херцеговине	36 пор.
б) Из Црне Горе	1 пор.
в) Из Бугарске	1 пор.
	Свега 42 пор.

3. Невесиње

Старинаца 5 породица.
Досељеника:

а) Из Источне Херцеговине	29 пор.
б) Из Црне Горе	5 пор.
	Свега 39 пор.

4. Столачки и Љубињски котар

Старинаца 9 породица.
Досељеника:

а) Из Источне Херцеговине	39 пор.
б) Из Црне Горе	3 пор.

в) Из Далмације	3 пор.
г) Из Србије (из Рашке)	1 пор.
д) Из Лике	1 пор.
ђ) Из Софије	1 пор.
	Свега 57 пор.

5. Билећски котар

Старинаца 1 породица.
Досељеника:

Из Источне Херцеговине	12 пор.
	Свега 13 пор.

6. Коњички котар

Старинаца 17 породица.
Досељеника:

Из Неретвине долине	27 пор.
Из „Средње Херцеговине"	2 пор.
Из Источне Херцеговине	4 пор.
Из Западне Херцеговине	12 пор.
Из Босне	6 пор.
Из Далмације	4 пор.
Из Индије	1 пор.
Из непозната мјеста	7 пор.
С Истока	1 пор
	Свега 64 пор.

7. Западна Херцеговина

Старинаца 19 породица.
старинаца (?) 4 породице.
Досељеника:

Из Западне Херцеговине	112 пор.
Из Далмације	57 пор.
Из непозната мјеста	21 пор.
Из Источне Херцеговине	6 пор.
Из Неретвине долине	11 пор.
Из Црне Горе	1 пор.
Из Лике	1 пор.
Из Македоније	1 пор.
	Свега 210 пор.

СПИСАК ИСПИТИВАНИХ СЕЛА И ИМЕНА ИСПИТИВАЧА

Од писца су седамнаест рудињских општина у којима је испитано преко осамдесет мањих и већих села. Затим и ова села: а) у *Гацку*: Автовац, Муљи, Липник, Самобор, Гарева (с г. М. Буквићем), Данићи, Пржине, Степен, Церница, Кључ, Заграца, б) у *Невесињу*: Братач, Кифино Село[1], Крекови[2], Пустољани[3], Бијења[4], Кључи, Лакат, Ковачићи, Пресјека, Сопиља, Рушта, Жиљево, Шурићи, Раст, Оџаци, Радићи, Бабја Глава, Залужје, Чање, Тртине и Шумићи; в) на *Зијемљима*: Дно Поље, Ранчићи, Падежине, Јанковина, Шарица, Кушићи, Миљанићи, Гладно Поље; г) у *Подвележју*: Кокорина (с Л. Грђићем), Свињарина (с Л. Грђићем), Бањ-До, Кружањ, и Добрч; д) у *Бишћу* и *Бијелом Пољу*: Буна, Косор, Благај с Подграђем, Мало Поље (с Р. Тохољом), Ходбину (с Р. Тохољом, и Р. Милићевићем), Ортијеш, Баћевиће, Гнојнице, Драчевице, Врањевиће, Ранчиће (с Тохољом и Милићевићем) Куте и Ливач (с горњим), Потоке[5], Хуме и Лишане, Жељушу, Приграђане; е) у *Дубравама*: Пијеске, Домановиће и Рјечице, Опличиће, Аладиниће и Прењ, Тријебањ, Почитељ; ђ) у *Габели*: Јасеница, Грабовина, Ст. Габела, Драчево, Клепца, Лозница, Гњилишта; ж) у *Љубушком котару*: Умац, Вашаровићи, Оток, Граб, Грабовник, Вељаци, Пробој, Радишићи, Витина (с разним селима), Клобук (с разним селима), Шиповача; у *Ракитну*: Потклечани, Сутина, Врпоље, Петровићи; з) у *Дувну*: Летка, Мандино Село и Рашћани.

Од О. *Козића*: Сва села Шуме, Површи и Зубаца, штампана у II. књ. Насеља, затим: Пољице, Рапти, Горогаше, Беленићи, Јасеница, Диклићи, Ластва, Водени До, Батковићи, Побрђе, Горње Храсно, Љубиње, Вођени, Глеђевци, Дријењани, Драчево, Загора, Власаче, Грепци, Веља Међа, Убоско, Доње Храсно, Ивица, Крушевица, Бурмази, Елезовићи, Капавица, Крајпоље, Грабље.

Од *С. Вујевића*: Риљи, Рибаљ Тег, Удрежње, Џинова Махала, Кљен, Бежђеђе, Оџаци, Длакоше, Милечи, Обло Брдо, Засада.

Од *М. Буквића*: Лазарићи, Миољаче, Добрељи, Мала Грачаница, Срђевићи, Меданићи, Вучево, Бодежишта, Жањевица.

Од *Ђорђа Перина*: Бојиште, Селишта, Читлук, Миљевац, Батковићи.

Од *Т. Ромовића*: Муцаловићи, Пирагићи, Раникуће, Божановићи, Кључани, Доње Поље, Југовићи, Влаче, Дрежањ, Кошута, Џинов До, Слато, Зајасен, Доња Трусина, затим села џемата Крушево, Мокро, Расно и села: Љути Долац, Биограци, Тате, Јаре, Избично.

Од *Р. Чупковића*: Биоград, Удрежње, Шеховина.

Сп. Ђурић: Бјелојевићи, Доњи Поплат, Жабица.

Л. Грђић: Богодо, Липа, Еминово Село.

[1,2,3,4,5] Описи села означених са [1,2,3,4,5] изгубљени су, али су њихови резултати употребљени.

Т. Братић: Улог, Стране, Обаљ, Љусићи, Осатно, Језеро, Порије, Трновица, Пресједовац, Плочник, Крушчица, Фојница, Колешко, Љесков Дуб, Дубљевићи, Сливља, Југовићи у Површи, Градина, Вратница, Равни, Браићевићи, Вишњево.

В. Јелић: Чехари, Дјевор, Д. Јабланица, Радешине, Сељани, Јаворик, Папраско, Подбрежје, Глогошница, Луг.

Ј. Гузина: Дражљево, Кљеута, Баори, Маленице, Мрђановићи, Тарајин До, Вратло, Објешеник, Домрке, Краварево.

ПИСМА ЈОВАНУ ЦВИЈИЋУ

АСАНУ 13484/304

Поштовани господине професоре,

Ја сам дошао у Мостар има већ два дана и већ сам почео радити. Сада екскурзирам из Мостара по оближњим селима, а после ћу прећи на Буну и у Бијело Поље. У Мостарској околини радићу 20–30 дана.

У Сарајеву су ме примили врло љубазно, особито је био љубазан г. Др Кацер. Он ми је казао, да нема својих проматрања из Невесињског Поља, али је пре кратког времена био неки Аустријанац (коме не запамтих име), и његова испитивања штампаће се у октобру у Abhandlungen k. k. Geographischen Gesellschaft.

Уједно ми је г. Др Кацер дао малу геолошку скицу Мостарске околине. По њој је Мостар, брдо Хум на Ј и Столац на С састављен од еоценских слојева; иза њих на С Вележ и на Ј Мостарско Поље је у креди. Иза креде око Благаја јавља се опет еоцен. У Циму (на Радобољи) је олигоцен. Осим тога нађени су код Шћепан града (више Благаја) и на неким другим местима има конгломерата од речних наноса. Разговарао сам с г. Кацером и о отицању Невесињског Поља по површини. Он мисли да је тешко утврдити да ли је Невесињско Поље слало воду у Мостарско или је обратно вода из Мостарског Поља отицала у Невесињско, јер је: 1) Мостарско поље „Senkungsfeld“ и у њему се процес тоњења врши много брже и 2) Невесињско Поље је „Erosionsfled“ готово „Erosionsmulde“ процес тоњења у њему је врло спор и могуће је да је Мостарско Поље било много више и да је слало воду у Н. Поље.

Ово Вам јављам, ако можете да ми и Ви дате каквих инструкција за ово питање. Ако буде још каквих важнијих ствари писаћу Вам.

Мислим да ћемо о јесени имати много радова из Херцеговине. Можда ће Велимир Јелић испитати Коњичку или Борачку Жупу; тако исто један свештеник испитаће села на десној страни Неретве.

Примите уверење поштовања од Вашег ученика

Јевта Дедијера

Мостар 8. VII. 03.

АСАНУ 13484/304

У Бечу, 26. септембра 1904.

Поштовани господине професоре,

Све досада, управо док се не распитах у Сарајеву о мојој служби, ако бих свршио Велику Школу, нијесам се могао одлучити, на коју ћу страну.

Могуће је, да би ми и дали службу у Босни, кад бих свршио Вел. Школу, али сам видио да би то они учинили у облику милости, хтјели би да ме тиме вежу за се. А и онако је несносан поступак њихов у Босни, а кад бих још од њих и милости примао закопао бих своју судбину. Ви њих познате само с једне стране, јер они Вама морају ласкати, а према нама и према својим чиновницима који би хтјели слободно да мисле, просто су грозни, сви су Језуите.

Ето с тога, господине професоре, не вратих се опет к Вама, и ако ме је вјерујте као и лањске године вукла жеља.

Сада ми је главна брига, да ми се урачунају семестри, с тога Вас најљепше молим, пишите одмах оној господи, да се заузму за ме код академске власти. Не би с горег било, да се и Пенк писмено заузме за ме. Молим Вас учините то одмах, а мени можете јавити о томе, па да се ја онда преставим и да их усмено замолим. Чим се смјестим почећу посао. По проматрањима која имам чини ми се, да ћу Вам моћи дати лијепих података за рјешавање питања о постанку карсних поља. Проматрања су у главном о речној ерозији. Ради тога ћу у марту пропутовати сву јужну Херцеговину, а послије пута ћу свратити у Београд и прочитати своја проматрања.

Примите, господине професоре, увјерење најдубљег поштовања и захвалности од Вашег ученика

J. Дедијера

адреса: Universität

АСАНУ 13484

Поштовани господине професоре,

Истина је, да за урачунавање семестара треба молити, кад се хоће испит да полаже. Тако ми је рекао и декан философског факултета.

О конкурсу за Дучићеву награду нијесам ништа јављао зато, што немам ниједну нову област испитану, а имам разнијех проматрања из разнијех крајева Херцеговине. Управо тешко ми је икакву обласну цјелину саставити. Истина могао бих да знатно прерађена и проширена проматрања лањског рада поднесем, али ће мислим бити незгода, што је један дио од тога већ награђен. На послетку могао би да поднесем основе новог рада: „Географска проматрања у јужној Херцеговини“ у којој би нарочито биле истакнуте оне појаве у пољима за које ја мислим да су важне и разна антропогеографска питања. Истина тај рад требао би да се разради и доврши. У марту и априлу путоваћу по тијем мјестима. Ако мислите да се може овакав рад примити, изволите ми јавити. Уједно молим г. Дединца, да ми јави кад је задњи рок за предавање радова.

Ви се сјећате, господине професоре, да ми је на Вашу препоруку г. Св. Симић обећао од нове године повисити стипендију на 80 динара. Бојим се, кад је г. Симић сада у Софији, да се његови заступници неће тога сјетити. Због тога Вас најуљудније молим, ако будете имали прилику проговорите о томе. Од „Просвјете“ имам 25 форинти мјесечно, а отуда 40 динара у сребру. Док се плати ажија и поштарина од 40 динара добијем једва 16 форинти. Тако немам ни 40 форинти мјесечно. Оваква стипендија могла би љети да се употреби за путовања, не бих нападао на Корићев фонд.

Био сам код Др Грунда. Из свега његова говора видим да је одредио да пропутује цијелу Босну и Херцеговину. Био је на Лелији, Зелен Гори, вјероватно и на Височици, испитивао је Невесињско и Зијемаљско Поље. Ићи ће вели и на Дурмитор. Али видио сам, да на томе путу није опазио многе ствари.

Сутра Вам шаљем рад о глацијалнијем траговима. Гледаћу да што прије саставим списак о испитивачима босанскијег села. Овдје има мало Босанаца ове године, зато ће ићи спорије.

Г. Јанић вели да није заборавио него није имао времена да напише оно г. Батусту. (?)

Примите уверење одличног поштовања од Вашег ученика

Јевта Дедијера

Беч 31. октобра 1904.

Беч, 15. децембра 1904.

Господине професоре,

Ја Вам сувише досађујем својим писањем и зато ћу овога пута бити кратак.

О Божићу доћи ће у Београд г. Јован Миланковић. Њему је говорено о мени и он ће доћи к Вама да Вас пита, је ли мени потребно повишење. Ја сам Вама јавио да с овим приходима не могу ни у Бечу живјети, а тешко је и љети путовати. За то обоје повишење би врло згодно дошло. Ви ћете бити добри, надам се да ћете г. Миланковићу казати своје мишљење о овоме.

Критику на Смиљанића предао сам Böhmu. Кад сам хтио послати у Petermanus Mitteilungen, прочитао сам поново Ваше писмо и видио сам, да ми тај часопис нијесте препоручили.

Чланак E. de Martonne-а о сточарском животу на Карпатима у „Zu. Fr. Ratzels Gedächtnis“ је интересантан и ја сам с оно мало француског језика, што га знам и речником прочитао половину чланка. До сада има доста сличних ствари са Херцеговцима. Згодно је, што ту имамо скупљену приличну литературу о томе питању. Мене све више интересује антропогеографија.

Критику за „Дело“ нисам послао преко Дединца него преко г. Др Драже Павловића. Чинило ми се незгодно да та критика дође преко Завода за „Дело“. Може бити да ће Вам је г. Дража показати.

Пенк почиње предавања, вјежбања и семинаре 14. јануара. Ја нијесам могао уписати вјежбања. Примите увјерење одличног поштовања од Вашег ученика

Јевта Дедијера

АСАНУ 13489

Господине професоре,

У овом писму шаљем Вам списак људи, који би могли у Бос. Крајини да испитују насеља. За остале области Босне за сада не могу никаквих адреса послати, јер из свих мјеста немам познатих ђака. Доцније ћу свакако гледати.

Писао ми је г. Ердељановић. Тужи се много, вели да се мисли и без доктората вратити натраг. Ја сам му одмах одговорио и свјетовао га, да то не чини, јер би имао тешкоћа. На то писмо није ми још одговорио.

Преставио сам се Пенку; врло ме лијепо примио и препоручио Грунду. Ради тога овај је много љубазнији. Има овдје Срба из свих крајева; географа има нарочито из Далмације. Али они су нека особита врста ђака. Наука их интересује само толико, да је науче колико је потребно за професорски испит. Кад се сврши семестар ићи ћу да екскурзирам по јужној Херцеговини и Далмацији; неколико њих Далматинаца хоће да иду са мном. Том приликом гледаћу да их упутим у испитивање насеља.

Пенк предаје Математичку Географију; предавања су му врло опширна. Семинарски рад подијељен је на просеминар и прави семинар. У просеминару расправља се о ономе, о чему Пенк предава, а у семинару се читају и расправљају питања из физичке Географије. Из Америке је дошао, како сам вели, са много нових идеја. По угледу на Американце установио је и просеминар.

Онај г. Ј. Миланковић, из српског посланства о коме сам Вам писао није се с Вама састао; ради тога за ме није ништа ни учинио. Осталима свима, који су њему били препоручени повишено је. Знам сигурно једноме је повишена од 100 месечних динара на 150, а једноме чак израђено и то, да му се одреди стипендија у случају, ако изгуби једну с друге стране, коју још сада има!

Молим Вас, нека ми когод јави из Завода, кад ће доћи на ред моје Невесиње и Мостарска околина? Кад га требам послати? То би ми могао Нешковић јавити.

Примите, Господине професоре, увјерење одличног поштовања од Вашег ученика

Јевта Дедијера

У Бечу 19. јан. 1905.

АСАНУ 13484/304

Беч, IX Borschkegasse 15. th
21. новембра 1905.

Господине професоре,

Сигурно имате доста радова за „Насеља“ кад мене не зовете на сарадњу. Као што знате ја већ одавно имам израђен онај рад о Невесињу и Мостарској околини и ја бих волио да се штампа у идућој свесци Насеља. То ми је потребно из ових разлога. У раду о антропогеографији Херцеговине на коме сада радим незгодно би било износити у посебном дијелу онај силан материјал, који је био раније у Заводу скупљен и који сам ја љетос скупио. Такав рад и својим посебним дијелом био би превелик; с тога мислим да сав онај материјал из кога се може саставити једна целина (у коме је већим делом испитана једна морфолошка област), па да у раду о Херцеговини само резултате тих мањих радова унесем, а да на крају рада штампам само описе оних села, чија је област мање испитана, који не чине никакву целину. Мислим да је овакав распоред материјала за једну већу студију најзгоднији. У осталом ако Ви знате згоднији начин, изволите ми јавити.

Ја Вам у писму које сам Вам јесенас писао из Рудина нијесам могао јавити главне резултате мога љетошњег испитивања. У главном не могу то ни сада учинити, јер је у писму врло незгодно о томе јављати. У главном могу Вас уверити да сам интензивно радио, да сам обишао велик дио Херцеговине и да сам учинио добрих проматрања. Кад примите мој рад о Етн. особинама и о сточарству, моћи ћете сами видјети и најлакше ћете се увјерити. Ја сада могу Вам само најкраће извјештај дати.

Нећу да Вам се сада ни да захвалим ни да кудим са својим резултатима, и то ради тога јер сам ја човек, који се тешко изражава, па се бојим да опет не настрадам код Вас. Ја радим сада полако, о свему мислим и кад будем увјерен да ми рад ваља за штампање послаћу Вам га или ћу доћи да реферишем у Семинару.

Мени се чини да ће се за објашњење многих појава у насељима, у начину насељавања и врстама миграција морати употребити ове особине. Да будем јаснији поменућу Вам само ово. Има једна особина, коју још не могу прецизирати, а која је изражена у тежњи, да се син бави чим и отац, унук чим и дјед. Та је тежња јасно казана у пословици: „Плети котац кô т' и отац.“ Услед тих тежњи примају цијеле области један и исти начин занимања. Све тежње диспонирају и цијели развој области, правац и врсту миграција из области. Козићеви Шумњаци и уопште Требињци били су одувијек посредници у трговини између Г. Херцеговине и Дубровника ради тога што дубровачки трговци ради личне несигурности нијесу смјели путовати по Херцеговини. На тај начин развио се у њих смисао за трговину и с тога насељавање из Шуме управљено је увијек према варошима. Већина трговаца по Босни, знатан дио у З. Србији и православни трг. у Ј. Далмацији поријеклом су из околине Требиња. Међутим из Рудина, Гацка, Невесиња, Бањана, Пиве нијесам чуо да је ико икад постао трговац. Али зато наћи ћемо исељеника из ових области по селима средње и С. Босне вјероватно и југозападне Србије. Трговци се расељавају увијек као мајстори а тек од њих у другој или трећој генерацији постају трговци или тежаци према томе одселе ли се на село или у варош.

Херцеговачке балије, чији је живот врло близу номадскоме животу у своме сељакању кроз Херцеговину насељавали су често села агрикултурна, гдје су њиве биле већ искрчене и на којима се виде и данас трагови орања, али се ипак нијесу привикли на агрикултуру, *већ су њиве претворили у ливаде,* а свој стари начин занимања: *кирицилук и сељакање с планине на планину наставили су даље.*

Из званичне статистике знамо да у зап. Херцеговини тј. Мостарском округу, има највише католика. Али у тој хомогеној маси зап. Херцеговине нигдје нема већег трговца католика, свуда се у ту масу увукао православни чивта и као Јеврејин тече капитал на католичким леђима.

Судећи по списима Марка Миљанова у црногорским Брдима и сусједним Арбанаским племенима највећа је част у онога чија је пушка на највећем гласу. Сиромаштво изгледа не може ништа нашкодити тој цијени. Међутим, моји Херцеговци су у томе друкчији од Црногораца. *Херцеговац се стиди сиромаштва, богати се људи цијене и прибирају у Херцеговини.* О овоме имам лијепих проматрања, а та особина утиче много на развој Херцеговине и најновије покрете у њој. Поред ових има још проблема, о којима овдје не могу говорити, те сам проблеме, заједно са оним разликама узео за основу мојих даљих студија и размишљања и њиховим испитивањем мислим ући ћу у главни проблем у „стваралачку жицу" народа.

Мени се чини, јако сам увјерен у то, да су у овим и сличним проблемима од великог утицаја диспозиција области које каткад имају снагу инстиката. У објашњењу многих појава могу да се нађу утицаји пластике, климе, карста, али већином остају поједини дијелови проблема сасвим необјашњиви, ако се ове психичке жице не уведу у објашњавање. Ради ових сам ствари на великој муци с Пенком, који у Антропогеографији негира готово апсолутно све те психичке моменте. Грунд ме је натерао да се јавим са својим дисертацијом код Пенка, а овај сада не да ми ни да пишем о разним чисто антропогеографским појавама. Тако он вели да се разне врсте сточарства антропогеографије ништа не тичу. У опште њега је тешко разумјети кад говори о антропогеографији. Види се јасно да је ту мање радио. Хтио би да из његова семинара изађе нешто методски ново, – више ми је пута говорио да је и антропогеографија чисто природна наука. Ја га у свему овоме не могу да схватим, шта би он хтио и како би требао радити па да му се свиди. Ради тога сам на великој муци.

О сточарству скупио сам љетос нових и лијепих проматрања. Мислим да ће овај одјељак бити најинтересантнији дио мога рада. Већ имам сада толико материјала, да би се из тога самог одјељка могла израдити лијепа методски написана расправа, у којој би се поред ових проматрања и стечених погледа помоћу литературе могао пропратити живот највећих сточарских области старог свијета.

Ја ове године морам апсолвирати, за даље студирање немам никаквих прихода. Ако видим да код Пена никако не могу ваља ми прелазити на други Универзитет. Ако до краја године не докторирам и ако ми „Просвјета" не би дала стипендију мораћу опет Вама доћи тамо до године.

Ако у Беч дођете, молио бих Вас да ме извијестите раније. Примите увјерење одличног поштовања од Вашег ученика

Ј. Дедијера

(На претпосљедњој страни, на маргини) Поздрав г. Јанковићу, и г. Дединцу

АСАНУ 13484/304

Господине професоре,

Крајем августа путовао сам с проф. Крамбергером по околини Ивана ради прекопавања неких пећина, у коме смо нашли само кости од Ursus spaelens-a.

Ја сам одатле сам наставио пут и три дана сам проучавао Височицу. Иако сам се бавио врло мало на путу, ја сам са резултатима пута врло задовољан: ово су главни:

1) На Височици је био развијен један глечер. Његови су трагови: веома добро очуване морене, трагови исушених језера, фино полиране и канелиране површине и циркови. Осим тога констатовао сам и масу расједа, од којих су неки од великог значаја за постанак планине.

2) Нашао сам трагове једне старе ријеке на мјестима 600–700 м. изнад данашњег корита; на секцији аустријске специјалне карте Коњица–Бјелемић, има у рачвама Неретвиних притока Грушће и Ракитнице рт *Прибиље* широк 100 до 200 м, над објема долинама 400–500 м. висок и на томе рту, нашао сам велике речне облутке. По прилици то изгледа овако

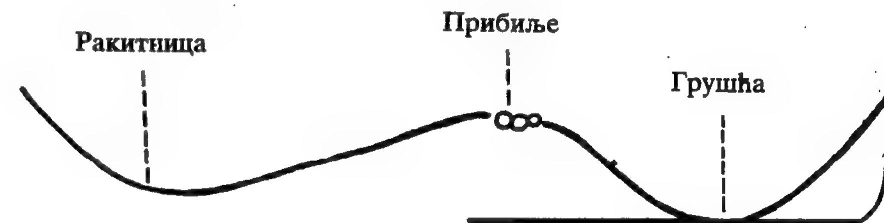

Слични шљунак нашао сам код Борачког Језера, али овај није на тако отворену мјесту као онај с Прибиља. Овај лежи на Ј. око 600 м. на једној уској терасастој заравни брда Оштре. Може бити и језерског поријекла. Свакако мислим овим су откривене двије важне тачке за будуће испитивање Неретвине долине.

3) Проблем о нашим балијама све ме више привлачи. Одавна сам опазио да се они некако издвајају од осталог становништва и ако су махом старинци, који су некад били православни. Већ сам давно опазио и истакао њихову особиту вољу за номадизирање. Чини ми се да њихова воља постаје све важнији фактор, с којима ће антропогеографија ових области имати много да рачуна. Тај исти психички моменат добро је изражен и у овоме: у компактној цјелини живе око великих планина. Сва висока села око Бјелашнице, Височице, Served Вележи и она око Маглића и Зеленгоре претежно су балијска. Остала моја досадања проматрања о њима позната су Вам.

Мене је фрапирало име *Србљак,* које се овдје употребљује као синоним за планинца, који не иде са стоком изван атара свога. То је управо антропогеографски назив за човјека који станује у извјесним висинама. И ако не означава то име никакву религиозну ни националну групу, ипак су балије носилац тога имена и мислим да је то било првотно њихово име. Називу Србљак контраран је назив *Хумљак.* За име Србљак (у множини *Србљаци)* везана је маса прича и нарочитих погледа.

Разумије се да се одмах мора мислити на Србљаке у Старој Србији, али ја о њима не знам ништа. Можете ли ми Ви што о њима казати? Јесу ли изашли из штампе Васојевићи у турској граници? Ово су већи резултати овога пута, које Вам могу саопштити. За ме су од интереса, што су одредили правац мога рада за неко вријеме.

О сточарењу још радим. На тај рад много полажем. То ће бити мој најбољи рад од свих досадашњих и ако неће бити већи од 3 до 3 1/2 табака. Као дисертацију мислио сам да је штампам засебно. У општем раду о Херцеговини, чиниће извјесну дисхармонију, биће према другим радовима више с општег гледишта науке рађен, док ће се остали дијелови ограничити махом на најпотребније опсервације.

Како бих да га у Београду штампам, зато што мислим, као што рекох, да је то мој најбољи рад, а друго што овдје ни у Новом Саду немају такве штампарске технике. Бисте ли ми свјетовали да га спремим за „Глас" II разреда? По доброти могао би стати у ред других етнографских радова који су ту штампани. Мање би могао ући као рад који се дотиче и фолклора и у онај други „Езн. Зборник"?

Молим Вас, ако имате времена одговорите ми. Чини ми се да ћу у музеуму остати до нове године; разлози су нема довољно просторија, већи дио материјала лежи по магазама, па, веле, нема ни збирке коју бих могао чувати.

Међутим је Кацер добио право на једнога асистента. Свјетовали су ме да компетујем ту, али ми изгледа Кацер нема воље ни за ме, нити за кога другог домаћег, већ хоће неког из пријека.

Ова неизвјесност ме мало буни у пословима. Не знам сам шта бих почео.

Молим Вас да примите увјерење мог одличног поштовања и ученичке оданости од Вашег

J. Дедијера

Сарајево, Кучерина ул. бр. 5.
22. септ. 1907.

АСАНУ 13484/304

Сарајево 17. X. 07.

Господине професоре,

Мало сам задоцнио с Височицом. Питање о геолошкој историји Неретве не да ми мира и ја сам опет био на путу. Може бити, много је самопоуздања упуштати се с оваквим знањем у овако тешка и деликатна питања, али ја сам покаткад у томе и преслободан, али ипак рачунам користићу се и сам, а науци ћу помоћи лиферовањем научног материјала. Нове трагове старог високог Неретвиног дна нашао сам на овом путу. То је старо зрело корито, испуњено до 40 м. моћним шљунковима, у којима сам ја издвојио три врсте. То је она висока упоредница, која иде паралелно с данашњом Неретвом од села Кланица и Чичева (код Главатичева) што је покинута Борачким Језером те се пружа до преко Борака до Бијеле у дужини 12 до 15 км. Сва проматрања престављам у профилима, нарочито разне врсте шљункова. Ако Вас интересује послаћу Вам ова недовршена проматрања.

У раду о Височици бришите и избацујте све што не ваља. Чланак о сеоским породицама писао сам на брзу руку, кроз три дана ваљало је попунити празнину у „Гласнику" и смислити чланак који није смио прећи четири странице.

Написао сам један чланак о Козићу и штампаћу га у „Српској школи" органу наших учитеља. Причају ми да су Вас напаствовали иштући сарадњу. Ја сам им разложио, каквих Ви послова имате и обећао сам Вас замијенити и написаћу још чланак „Српски учитељ и наука" за пропаганду нашег рада.

Хвала на лијепим примједбама. Оне су мени од необичне моралне вриједности.

Дописујем се с Јанковићем, расправили смо о многим стварима, а нарочито о мјестима у Далмацији гдје би он могао провести зиму. Сиромах, страшне ми ствари јавља.

Жупанић (?) је у великој неприлици.

Много Вам поздрава од Вашег ученика

J. Дедијера

АСАНУ 13484/304

Сарајево, музеј
29. VII. 07.

Господине професоре,

Сигурно Вас моје писмо са молбом за Академију није затекло у Београду. Молим Вас ако сте примили то писмо, порадите код Академије за ону помоћ. Мени ће се дати допуст и обићи ћу непропутоване области у Херцеговини. Ја полако разрађујем Херцеговину и тако иза нове године мислим примићете готов рад. Надам се, бићете задовољни.

Кацера ријетко виђам, с ником немам о науци својој да разговарам.

Нема друштва које се интересује за науку и које истински воли науку. Даровити Срби, а они једини чине праву интелигенцију босанску, одоше у политику и доста је добро воде. Због тога се осјећам јако осамљен. Осим тога, немам ни географских часописа, да пратим бар донекле науку. Због овога свега указује ми се рђава перспектива у будућности, све се бојим да ме не упропасти овај паланачки живот.

У музеуму је једини Пач прави научењак (по мом мишљењу) и ја ћу гледати ако могнем да с њим дођем у ближи додир.

Шта ћемо с Козићевим радовима?

Има речних тераса око Сарајева, чини ми се биће и језерских. Ја их полако проучавам. Бисте ли ми какав рад о терасама препоручили да мало погледе раширим. Чини ми се да ће се на Миљацки утврдити три шљунчане терасе. У своје вријеме извјестићу Вас.

А дотле примите српски поздрав од Вашег ученика

J. Дедијера

АСАНУ 13484/304

У Задубљу

Поштовани господине професоре,

Цијело љета нијесам јављао ништа о свом раду, због тога молим Вас не замјерите, ако извјештај буде дужи:

Цијелог љета имао сам саме неприлике. У почетку забрани ми власт испитивање у Љубушком Пољу. Чим је дошло одобрење из Сарајева, почео сам радити, али несносна врућина није дала. Четири сам дана сједио у Љубушком и сваки дан покушавао да радим али ипак није било могуће. Одатле сам отишао у Невесиње. На Вележи јако презебем и лежао сам осам дана у Мостару. Чим сам оздравио одем с Грђићем на Улобић (на С Маглића) а одатле низа Сутјеску, Дрину, преко Фоче и Јелеча у Зеленгору. У Гацку ми нестане новаца и одем у Мостар да позајмим, али се ту опет разболим; боловао сам 20 дана, излијечио сам се истом у болници. Сада сам толико ослабио да не могу помишљати на никакве екскурзије. Сада, када би било најљепше вријеме за испитивање поља око ушћа Неретве, морам да сједим код куће, сасвим изнемогао.

Поред свих ових неприлика љетос сам опазио неколико нових ствари. На пример, нашао сам на северним и с. западним ивицама Невесињског Поља велике купе од наноса. Састављене су од кречњачкијех облутака које покрива озга $^1/_2$ метра дебео слој црнице. То су још ћошкасти облутци; истина оштре ивице тешко се разликују, али се види да је сваки комад првобитно имао више страница. Ове купе које захватају знатне просторе у вези су с велешкијем цирковима. Могу се сматрати као флувио глацијални материјал. По њима се може утврдити да је Нев. Поље при крају дилувијума било језеро (супротно моме лањском тврђењу). И питање о оном „растреситом материјалу“, с којим сам се лањске године толико мучио, сада је простије и моћи ће се објаснити. О тектонским приликама нијесам био у стању ништа утврдити.

Цијела сјеверна подгорина Вележи је под моренским материјалом, све предилувијалне увале су испуњене њим, а разасут је и по кречњачким узвишењима. Све оне заравни на Ј и ЈЗ од Зијемаљског поља су од тога материјала. Оно језеро под Вележи је *језеро у Моренама.* И језерски облутци у Зијемаљском Пољу поријеклом су моренски. Цио овај материјал, изгледа, моћи ће се узети као флувио глацијални. Види се при крају дилувијума била је испод Вележи маса језера која су већином међусобно комуницирала. Све ове ствари гледао сам и лањске године, али нисам био способан да их видим.

Али по моме мишљењу најинтересантнија ће бити моја и Грђићева проматрања о Улобићу. Ту се могу констатовати трагови двију глацијација. Старија је имала огромно распрострањење, а млађа је била слабија, с циркусним глечерима. Код старије глацијације важно је то, што је наишла на преглацијални карсни плато. Усљед тога у томе платоу имамо нарочите облике, међу којима ће се дати разликовати преглацијалне вртаче и веће преглацијалне шкрапе испуњене мор. материјалом, који је мјестимице и *цементован.* У преглац. вртачама често су се образовале млађе, алувијалне вртаче. Тако исто, чини се, да ће се по стијенама дати разликовати преглацијалне шкрапе и жлијебови. Све сам фотографисао, и ако фотографије добро изађу, моћи ћете и сами о овоме судити. Глечер се врло ниско спуштао услијед преглацијалне увале Бљуштурног Дола и кроз стрми тјеснац Ждријело вода је отекла у Сутјеску и Дрину.

Низ Дрину и Сутјеску, у којима се види интензивна ерозија готово као у Неретви имамо трагове двију тераса. Између Фоче и Јелеча први сам пут видио попе[?] (die Erdpyramiden). Од Јелеча из долине Говзе или Џаферова потока нашли смо трагове двију шљунковитих тераса. Ова ријека (Говза или Џаф. поток) почиње у цирку под Стогом на Зелен Гори, у којем смо ове године са сигурношћу констатовали морене и тако проширили лањска проматрања.

У антропогеографији нема много новијех ствари. Само о етничким особинама и о утицајима оних двију страних култура (италијанске и виз. цинцарске) имам нових проматрања. Чини ми се њих ће бити толико, да у овај рад не ће моћи ући, нарочито зато, што су то још само проматрања.

Ући у проблеме народној души тешко је. Чини ми се у тражењу тијех проблема најбоље је радити овим методом: тражити шта је стално, а шта се мијења у народној души. Ја сам доста јако увјерен, да ћемо тијем путем наћи нових ствари а можда и ријешити и сам проблем.

Да Вам јављам о тим проматрањима, биће писмо сувише дуго а знам да сте Ви и онако сувише заузети послом. Има их нових интересантних али у главном још не могох наћи ништа што би могло питање далеко помаћи. Можда ће синути каква мисао и онда ћу Вам све послати. Сада код куће само тим проматрањима се бавим, а поред тога из Супака учим физичку географију. До двадесет дана идем у Беч. Молим Вас будите добри препоручите ме Пенку, Јагићу и Јиричку, да се заузму не би ли ми се признали свих пет семестара или бар четири. Ради тога имам неприлике у „Просвјети“. Они веле да су извијештени, да ће ми се признати семестри само у Загребу. А ја бих волио ићи у порезнике него студирати у Загребу географију.

Г. Кацер и г. Херман у Сарајеву су били врло љубазни према мени. Чак је г. Кацер пишући историју геог. испитивања уз Вас врло симпатично истакао и мене. Говорио ми је нешто и о мојој будућој служби у Босни али нијесам могао ухватити шта је с тим хтио. Кад ми је оно забрањен рад у Љубушком од Владе је дошла телеграфска наредба (телеграм сам био ја платио) да ми се изда бесплатна жељезничка карта. Ја у свом телеграму сам само тражио дозволу, да радим и зато сам се љубазно захвалио на карти. Мислим нијесам погријешио?

Молим Вас ако се сјетите, извините ме код Др Свет. Радовановића, што још не послах ништа од обећаних фосила. Моћи ћу послати разне фосиле из кретацејске формације, неколико кумулита и вероватно неке из тријаске формације.

Желио бих, кад пошаљем који рад, да ми га прочитате и прокритикујете у семинару.

Примите увјерење одличног поштовања од Вашега ученика

Ј. Дедијера

Н.Б. Ако би имали каквих примједаба адреса је Ј. Дедијер, фил. Билећа. Поздрав г. Дединцу.

АСАНУ 13484/30

У Задубљу 2. септ.

Господине професоре,

Још мало бићу готов с овогодишњим радом и путовањем по Херцеговини и с тога Вам могу јавити што сам ових ферија урадио.

Главни циљ мог љетошњег путовања по Херцеговини био је да антропогеографски упознам оне дијелове Херцеговине, које сам слабо познавао. С том намјером обишао сам долину Неретве око Коњица, катуне на Прењу и у Пољима међу Враном и Чврсницом. Детаљно сам испитивао насеља око Борачког Језера, нека у Дувну, у Ракитну, у пољу и око Поља Љубушког и у Габели. У Габели сам се разболио од маларије те сам морао прекинути рад. Мислим мало задоцнити у Беч; ако би престала киша кренуо бих на пут по требињском, љубињском и столачком котару.

Овом приликом не могу Вас детаљно извјештавати о свим стварима које ја као важније сматрам. Кад све обрадим послаћу Вам и Ви ћете ме тада, сигурно упозорити на важније ствари. Ја Вас могу само увјерити да сам радио ваљано и да имам знатан број проматрања.

Биљежио сам нешто из физичке географије и чини ми се да сам у долини Раме и Неретве опазио неке морфолошки важне тачке. Исто тако чини ми се да су ми сигурна нека проматрања о речним долинама на С Мостарског Блата. Али о овим стварима не смијем писати, јер сте ми наредили у Д. Милановцу да се с овим стварима не јављам „бар за пет година".

Ако могнем свакако ћу се при поласку у Беч свратити у Београд јер бих Вас имао питати за неке ствари, а дотле примите г. професоре увјерење искреног поштовања од Вашег ученика

Јевта Дедијера.

Адреса: Ристо Вујичић, трг. Мостар

Поздрав г. Јанковићу и Дединцу, колегама и колегиницама у Заводу.

ПИСМО ЛЕОНТИЈУ РАДУЛОВИЋУ

13486

Београд 27. априла 1908

Драги Леонтије,

Можеш ми вјеровати, како ме је обрадовало Твоје писмо. Како'но наши људи веле Твоје ме је писмо „разговорило". Кад је човјек у каквој жалости, ваља да се коме изјада, да олакша јаду своме. С Твојим сам се писмом разговарао. Кад сам га читао, ја сам се у тренутку обрео у нашим брдима, међу нашим људима, чини ми се виђео сам их све. Осим тога мило ми је што си ми тако опширно писао, јер ја нијесам знао ништа, само су писале новине о Теби, попу Јову и Митру Говедарици.

Јест жалосна судбина коју доживље наша несретна Отаџбина! Кад сам видио да од свега неће за сада бити ништа, ја сам био готово ван себе. Бивало је и по три ноћи, и то једна за другом, да нијесам могао спавати. Разочарања и болови су толики, да човјеку долази да преврне с памети. Али на крају живот иште да се живи. Ја осјећам да морам у нешто вјеровати, ако хоћу да живим. И ја се ових дана потпуно скрушено предајем својој вјери у Божију правду, који неће и не може нас вјечито бити по глави. Сад ја тек дубоко осјећам како је у овим временима добро кад се вјерује. Ако не бих вјеровао, онда или бих изневјерио своје идеале или бих постао према њима равнодушан. Прво не могу учинити, а друго нећу. Мој образ и моја ми част не дâ да пустим руке ни за се, а да ствари иду другим путем. Наша срећа и наша несрећа зависе од нас самих.

Ако буде наше памети, пожртвовања и поштења наша ствар овом приликом није пропала. Сад су нас само наша надања изневјерила. Само нас је неколико страдало, али тога мора бити, јер се велики догађаји не стварају без жртава.

Мени је било жао што се сви наши људи не вратише. Један Митар Говедарица и један Драго Папић ваљали су много нашим крајевима. Они су ваљали и само зато што су својим поштеним животом служили као пример. Може бити они то и не виде, али се то види ипак.

Ја бих имао људи који би порадили да добијеш мјесто овдје у Србији, али ја те не савјетујем на то и то само због овога, што си далеко од наших људи, што би те вјечито морила жеља за њима и *што би се тешко навикао и разумио с овим људима.* Ако би остао или под Острогом или у Косијереву, ти би био непрестано с нашим људима. Усталом ја мислим, покрај све ове несреће, да ти можеш још *мислити и радити за наш народ.* Зато не савјетујем, да овамо долазиш за стално.

Ја сам се необично ужелио нашег краја и наших људи и *ја ћу се вратити.* Не бојим се шта ће ми ко рећи. Нека ми се смије и подругује ко шта хоће. Ја сам радио по својој савјести и не кајем се.

Усталом, Леонтије, ко зна је ли баш тако наша несрећа непоправива!

Чешће ме пута обузима, што ми се чини да нико није овако несретан као ми. Али баш у овој садашњој несрећи, патили су и други. Српске државе учиниле су што су могле. Оне су видјеле оно што се пропустило... а претрпјеле су уништења и друге силе и народи. Кад би се састали, много бих ти причао. Ако останем у Србији, ја ћу доћи у Црну Гору. Ако одеш на Цетиње, потражи г. проф. Мила Ковачевића и поздрави га.

Поздрави ми сада Митра, Јова, Драга, Радовановића, Милошевића, Вуковића и све који ме познају и не познају.

Један дио Твога писма штампаћу у овдашњим новинама, а сада те много и много поздравља

Твој друг и Твој пријатељ Јевто

ПИСМА ДР РИСТЕ ЈЕРЕМИЋА И РИСТЕ РАДУЛОВИЋА ДЕДИЈЕРУ

14.457

23. XII. 09 ДТ

Драги Јевто,

Ако можеш доћи овамо на два дана. Ја сам прилично слободан у суботу и недељу, које прве дођу. Одсједи у Гранд Хотелу, код мене ћеш наћи што да изједемо. Путни трошак ће ти се накнадити.

Новац (5.000 К) за кауцију се нашао, али нека Никола скупља оних обећаних тисућу круна, а и ми ћемо ударити тим путем код пријатеља, да скупимо фонд листу за уредника и евент. за хонораре, али касније. Међутим не јављај Николи, да ми имамо суму од 3.000 к на расположењу, који ће се олијенити па неће купити.

Стојнић ми пише и јавља да ће он послати један свој рад (с влашким премитурима), Жакула је готов са радњом и локалима, ја имам готов приказ на „физиотехнологију" Жупанићеву, није голем али може пристати. Писао сам Митриновићу у Загреб и молио га за сарадњу. То је све што ти имам данас јавити. На састанку ћемо подробније припремити о програму и 1. броју.

Срдачан ти поздрав од твог
Риста

14.457

На Шћепандан 1909 пост Тузла

Са највећим весељем чух од Васиља, да ти је понуђена компетенција за доцентуру на Универзитету у Биограду. Треба да компетујеш, дичи се мјеста, то ћеш примити из разлога што ћеш нам за лист као доценат више вриједити и што ћеш и на листу и за науку овамо више привриједити, него да одеш у Биоград, гдје ћеш се као доценат чекајући док не умре чили и крепки Цвијић, па да ступиш на његову катедру као старац Ђејванага.

С Васиљем смо уговорили шта треба даље радити због власништва тричавога. Понудићемо још једном Николу, не хтједне ли се оканити беспослица питаћемо Уроша би ли се он примио, оперу ли руке оба, ето нам Васиља, који се прима дужности, а не рефлектује ни на какве амбиције.

Питај Владу Ћоровића би ли приказао П. Поповића „Преглед српске књижевности" у нашем листу. Ако он неће, пристајеш ли да се обратим на Божу Ћоровића да се он потруди, а могао би ако хтједне. Шта ти је Владо за лист обећао? Јеси ли од кога даље шта примио за штампу. Кад хоћеш да ти пошаљем моје ствари.

Чим се Васиљ врати са скупштине пододбора „Просветина“ из Невесиња ваља отићи на надлежно мјесто да се иште концесија и положи кауција. Кад хоћеш да ти је пошаљем?
Примио сам из Географског завода „Атлас“ за Херцеговина, хвала ти.

Прими срдачан поздрав и одговарај
твој *Ристо*

Јави треба ли ти новаца и колико?

14.457

На Бадњи дан

$\frac{16}{I}$ 10 – 24. XII. 09)
Тузла

Христос се роди!

Добио сам нешто грађе што је сакупио неки Ацо Богдановић док се овог љета као реконвалесцент бавио у Ловници. Ја је још нијесам сву пречистио, а оно што сам пребрао, допало ми се јер виђу да је пажњу обраћао на традицију, а то је за нас главно да при сваком проучавању око тога не дангубимо. Антропометријских података ја имам довољно из тог краја.
Кад сам неки дан био у Маглајској Нахији, нашао сам на Бачини (12 км. од Маглаја) једног цинцарског потомка из Чиприлића, Владу Бркића, бившег калајџију, а сада ханџију, који је пропутовао по неколико пута Западну Босну и дио Посавине, па ми исприча ово о Влашићанима: Влашићани силазе са стоком јесени, па кад у низини напада снијег дижу се на Влашић (*„на падину“*), те исполажу сијено; чим се дозна, да је у равници снијег окопнио, опет силазе на пашу и *„на јањило“*. Тек за Ђурђева дне враћају се на Влашић. Влашићани изнад Вучје Горе (Муслимани и Католици) силазе у Спрезу Влашићани изнад Скендервакуфа (Срби) иду низ Врбању до Бања-Луке, а Караула (Католици) иду к Јајцу.

Прими срдачан поздрав од
Твог
Риста

15. I. 10.
Тузла

14.457

Драги Јевто,

Данас, прије подне, послао сам ти преко „Просвјете“ упутницом 100 (сто) круна. Послао бих ти и јуче, али не доспјех.
Радови нешто споро стижу. „Да је више војске“ ево ти и мог приказа на Жупановићеве „Мисли“. Добро је, што си се на Шерифа обратио. Ваљаће што се Ћоровић примио приказа Поповићева „Прегледа“. У половици би јануара, ваљда по ст. к. био готов са својим радом Митриновић. Ја бих га ургирао, кад бих знао гдје је. Писао ми је да ће у Приморје, али није тачку означио. Урош је обећао да ће написати „политички преглед“ за 1. бр. Молим те, пиши му одмах, конац је јануара ту, док се окренеш. Ковачевића и Крсмановића гурај сваки час, не дај им мира. Обрати се и на Гојкића. Ишти му какав рад. Идуће недјеље ћу ти послати материјал за рубрику „Биљешке“. Има их доста.
О Николи ћемо бити на чисто, кад се Васиљ из Невесиња врати. Не јављаш ми ништа о нашој летимично баченој скици за програм. Мало се у опште јављаш.

Срдачан ти поздрав од твог
Риста

20. I. 10
Тузла

14.457

Драги Јевто,

Изишла је друга свеска другог дијела чувеног дјела [Слованске Старозноности] од проф. Др. Лубора Нидерла као Pouvod a pečâtku Slovanou jeznich. За наше „биљешке“ у ревији било би веома потребно донијети превод једног дијела главе VI (етнографске прилике на Дунаву и Балкану у VI и VII стољећу) гдје говори о устуку јекинизиције и романизације, о поријеклу балканских Влаха и Румуна, пропасти аутохтоног елемента, о Трачанима, и Арбанасима.
Др. Вукан Круљ био је у Прагу и ваљда је у стању превести 5 листа чешке 8^0. Јави ми, хоће ли, па да ти пошаљем књигу, ако неће, ја ћу замолити моје овдјешње Чехе, па ће они то учинити. Ја читам чешки али с рјечником, па се бојим да ми се у превођењу не омакне која погрешка. Јави одмах!

Срдачно те поздравља
Твој Ристо.

24. I. 10 14.457
Д. Тузла

Драги Јевто,

Ево ти материјала за „Биљешке". Ја сам их распоредио овако у рубрике: Биологија; Антропологија и Етнологија; Психологија; Културна Историја; Расна и Социјална Изријека; Политика; Историја; Статистика; Криминалистика; Друштва; Читуља.

Биљежака има 27, од којих је једна Шћепанова (о састанку соколских дружина). Свукуд сам метнуо одакле је која извађена. Посебних знакова даље (као од ког је референта) није потребно давати, нити ће то ко од нас тражити. Моје је мишљење да треба, да све оне уђу у 1. број, јер мислим да ће се оне радо читати, јер су лаке, кратке и удешене за поуку. Кад се не бих бојао пребацивања претенциозности, ја би их назвао *поуке,* али скромније је да иде под капом „Биљешке", пошто у ствари и нијесу друкчије постале него читањем радова, који се на овај начин реферишу.

Пошто су исписани листови скоро сви једнаци, па иако су пагиновани могла би при штампању пометња настати, на што ти ваља велику пажњу обратити, да не испадне каква глупост; свака је биљешка једна на спрам другу у супротном смјеру. Да се не мучиш настојао сам ти посао олакшати, што сам при врху црвеним мастилом означио сваки прилог у коју рубрику спада.

20. I. писао сам ти за дјелове Нидерлова, али од тебе никаква одговора.

Ја сам у велику послу. Моје љечилиште није још потпуно готово, али сам ипак почео данас људе примати.

Развитак Кочићев није ваистину лош, ако овако потраје ваљаће. Ако се и ми не постидимо, веруј биће успјешно. Значило би да нијесмо штури.

Срдачан поздрав од твог
Риста

28. I. 10. 14.457
ДТ

Драги Јевто,

Јуче и данас не доспјех да ти пошаљем кауцију. Сјутра сигурно. – Иштеш новце за штампање, а не кажеш суму колика је, *кад јавиш* послаћу ти одмах. Моје рукописе си већ добио. Унеси их у лист, ако ти се свиђају, а ако не ти ми их врати натраг, моћи ће се другдје употребити. Цјена листу нека је за ову годину 10 (десет) круна. Чисто ме стид од толико мало радова и квалитативно и квантитативно. Нећемо се 1. бројем прославити. „Развитак" ће нас претећи. Не мари! Видјеће се да ли шта вриједимо и да ли смо кадри шта створити. Никола се баш опоштенио. Мјесто обилатог рада он шаље само програм око чије су се основице други потрудили. Али не мари, то је још један доказ Николине лијености. – Јутрос сам читао садржај ђачког листа „Зора". Пун као шипак, врстан каквоћом и коликоћом. Је ли послао ишта Митриновић и Ринда, јеси ли добио ишта од Сарајлија, јеси ли спремио ти што год за лист? Јеси ли добио од Шерифа обећани рад?

Прими од мене и Шћепана срдачан поздрав
Ристо

1. II. 10 14.457
Д. Т.

Драги Јевто,

Иза подне сам ти послао Васин Привредни преглед. Пишеш да лист неће моћи изаћи прије „10. о. м.", ваљда мислиш 10. II. по римском. Ако је тако онда то није далеко, ако је по старом рачуну, онда има времена да Васо реферира о још 2-3 наша новчана завода, па да његов преглед буде обилатији. За II. бр. он спрема још један појачи рад. – О Ристи не пишеш ништа, значи да се није јавио никако. Ако лист неће изаћи до 10. II. по ст, молим те, пиши му с мјеста, нека нам што год за 1. бр. пошаље. Његова је адреса. Ристо Радуловић, Leusin, Puisse, Pension de la Foret. Ако ти нећеш да га молиш, јави ми, да му ја пишем – За Митриновића сам сазнао да је у Загребу, и ја сам му синоћ писао, да пожури са обећаним радом. Писаћу му и вечерас да похити што прије може, да нам лист буде како треба и квантитетом и квалитетом. – Церовића сам замолио да спреми што год о Црној Гори, он је обећао, али под условом строге дискреције. Већ има једна зачкољица, он је подавно од куће отишао, па се боји да су му измакле многе чињенице, које би вријеђиле за упоштавање и преглед би испао штур. Буди спреман да се ти тог посла латиш, ако њему не буде могуће саградити ваљан преглед, а то ће ти јавити за три дана, да се умијеш управљати. – Саветујем ти да Шћепанов чланак бар у изразима модерираш, да нам се не рекне, како смо неприступачни за саобраћај са осталим свијетом. Како је данас вас свијет неврастеничан, свак се боји мускулозних израза и праскавих фраза. Мисао ваљана обучена и обувена у скромно рухо лакше ће проћи и оставити виднији траг за собом. – Молим те оне моје биљешке баци у крај и поцртај их ситним словима, јер оне не смију претендовати на боље и видније мјесто. Потпис нам не треба никакав. Шта учинише Сарајлије оће Бога? Зар ти који, ни Ђоко, не спремише баш ништа? Гони их, не дај им мира нигде док ти рад не даду. Ако неће Шериф а ти ишти барем Османа за чланак о мусл. аутономији. Зар неће ући какав чланак о Уставу? Јеси ли тражио од Којкића обећани рад? – Тачно ми одмах јави колико ти треба новаца за 1. бр. да ти пратим. – Не мисли се већ пиши и сам одмах Митриновићу да спреми рад.

Прими поздрава од твог *Ристе*

6. II. 10 14.457
Тузла

Драги Јевто,

Немој се упуштавати у огласе, то је немио посао и одузимаће ти снагу и вријеме; предај то Администратору „Српске Ријечи", нека се он тиме брине, јер ће приход бити 3-4 пута већи, него кад би се ти тиме бринуо, али под тим условима, да се не наглашују којекакве швиндлерске работе, ради чега би се пред собом и пред осталим свијетом стидио тако уман, молим те.
Дакле сјутра срећан почетак! Богу хвала, кад и то дочекасмо један пут, да свој рад и своју снагу сврнемо у праву колотечину.
Нека ти је аманет Божји, пази на штампарске погрешке, не дај да ти се ни ђавоља поткраде.
Пара си уздам се примио.

Срдачни поздрав од твог
Риста

9/II. 10. 14.457
ДТ

Драги Јевто,

Шћепану сам рекао: Јевто се тужи да су чланци из Тузле на километре дуги. Истовремено нијесам никога. Шћепан се нашао очепљеним јер и сам зна да су му чланци опширни и писао ти да их узме у обрану. На ме се немаш рашта срдити. Како си сумарно рекао, како ће се сваки од нас четворице овдје накострешити, али није пало ниједном тако на ум осим Шћепаничини. Доста.
Мећите листу цијелу како налазите за најбоље. Нећемо се ради тога правдати.
Никога у сарадњу нијесам звао без твог питања послије твог примања редакцији, јер немам права на то. Ако сам ти писао о Митровићу, питао сам те и нијесам учинио ништа без твог знања.

Срдачни поздрав од твог
Риста

13. II. 10. 14.457
Тузла

Драги Јевто,

Шћепан ми показа твоју карту, у којој тражиш рад за II св. *Прегледа.* Ако си задовољан добићеш довољно биљежака оне врсте као и за 1. бр, осјем тога приказ на Жупанићеву „Систему историјске антропологије". Јачи радови о *хигијени и антрополошким особинама нашег становништва* по досадашњим штампаним поглављима захтијевају више времена и студија и њих сам почео срећивати, а биће готови за 3–4 мјесеца, прије ми није могуће. Осијем тога срећујем прикупљени материјал и скупљам нови, у коју ми сврху ваља још пропутовати прољетос по Посавини у неколико мјеста.
Толико као одговор на карту

Поздрав од твог
Риста

Бисмо ли се могли опет како састати овдје, ако мени не буде могуће тркнути тамо?

22. II. 10. Тузла 14.457

Драги Јевто,

Ево ти адресâ за Посавину:
Бијељина: Васо Маринковић, Ристо Пантић, Милан Панић, Ристо Јовичић, Ђоко Милошевић, Јово Стојановић, Ристо Јеремић, адвокат Душан Малипадић, уч. Стеван Николић, свешт. Захарија Поповић, села з. п. Бијељина: свештеници, Лазар Марковић Бијељина-село, Стеван Михајловић, Црњелово, Софроније Станчић, Дворови – Јово Поповић Драгојевац, Михајло Јовановић Брајац.
Брчко – свештеници: Стеван Поповић, Брчко, – Ђорђе Свитлић, Коренита з. п. Б – Никола М. Шкорић, Вршани з. п. Б, Ђорђе Госпић, Тутњевац з. п. Б – у вароши Брчком: трговци Тане Божичковић, Ђорђе Бобаревић, Саво Којдић, Нико Уљаревић, инж. Душан Стјепановић, љекар Др. Александар Бабић, трг. Влајко Ковачевић, Митар Колаковић, Васо Колаковић, Коста Нешковић, Стево Цвјетковић, Перо Уљаревић, Саво Ђеловић, Ђоко Стефановић, Ристо Колаковић, Перо Танасић, Др. Милан Х. Ристић, Вељко Јанчикић, Симо Прњатовић, Војислав Колаковић.
Тузла: Перо Стакановић, Ђорђе Јовановић, Љубо Л. Јовановић, Мишко Јовановић, Васо Црногорчевић, Исаило Мићић, Јован Мићић, Алекса Благојевић, Др. Јово Симић, дир. банке Васо Пушкар, дир. С. К. Завода Васо Ристић, Симо Ераковић, прота Перо Јовановић, свешт. Коста Драмушић, проф. Стево Жакула, Ш. Грђић, Вељко Вујасиновић, Катихета Јован Јовановић, љекар Др. Јеремић, адвокат Милан Максимовић, трг. Влајко Максимовић, трг. Вељко Пантић, трг. Љубо Васиљевић, апотекар Гавро Пецаковић, хадз. школа Симо Мандић, хадз. срп. шк. Милан Бањанин, трг. Јово Тадић, гостион. Алекса Петровић, гостион. Лазо Ристић, трг. Ђорђе Ђорђић.
Graz, Gartengasse J. П. Л правник Јован Љ. Васиљевић, *Рачић:* поп Павле Катанић, трг. Тимотије Станковић, Максе Радић, Михајло Божић.
Грачаница: канон Ђоко Милошевић, трг. Стево Стевић, Миле Х. Стевић, Перо Иванишевић, Симо Милисављевић, Саво Иванишевић, Јово Николић, Станко Иванишевић, Станко Трифковић, манастир Озрен з. Грачаница.
Зворник: свешт. Драгомир Остојић, трг. Стеван Николић, Остоја Симић, грунтовничар Саво Манојловић, биљежник Ђорђе Дакић, Јоцо Јовичић, Ристо Благојевић трг.

Градачац: Божо Поповић, Јован Бабић, поп Душан Тошић.
Бос Шамац: Јово Бабић, Јово Љубишић, Стеван Бабић.
Модрича: Ристо Митровић, свешт. Стево Ђ. Поповић
Манастир Тавна з. п. Зворник
поп Јово Јовановић, Прибој з. п. Брчко.
поп Михајло Јовановић, Мачковац з. п. Брчко.
поп Душан Николић, Пожарница з. п. Тузла.
поп Сава Савић, Ловница, з. п. Власеница
поп Матија Поповић, Милићи з. п. Зворник
поп Владимир Пејовић, Маглај.
Димитрије Божић, пекар, Маглај.

С поздравом
твој *Риста*

27. III. 10 — 14.457
Тузла

Драги Јевто,

По Богу јеси ли читао што нам проприче „Ново време" у подлиску бр. 70 од 11. III? Оно је на ме поразно дејствовало. Вељу нам ништа мање него да смо ћаскала, да смо типа Давида Штрпца и Симеуна Пејића, *да нијесмо за науку способни чак ни у смислу србијанском,* а камо ли њемачком, да наш дио рада „носи све карактеристике рада чији резултати немају велике солидности, доста сређености, сразмере, и изгледа да остану". Не би тако строго немилостиво био писац тога фељтона. Кад би само знао под каквим смо условима свршавали гимназију, из каквих смо књига у гимназији учили, које су више у стању да нас од науке отпаде, него да нам је омиче. Кад би он господин знао какве смо муке материјалне мучили на универзитету, неко са јадном стипендијом, а неко са злеудом помоћу својих родитеља, кад би знао како смо вечера „ладнирали", под кровом собе за становање имали, па кад би знао да и данас вежемо лико за опуту и поред свог рада, који храни нас и наше фамилије, доспијемо да се посвећујемо науци поред безбројних културних установа, на којима сви радимо, друкчији би суд о нама донио. Али не мари. Ми ћемо и на даље трошити и вријеме и снагу у корист оних идеала које смо себи на своју заставу написали, а будућност ће суд о нама изрећи, који ће, надам се, бити бољи од пророчанстава ситних и беспослених дандија, који су се школовали масним стипендијама по Бечу и Паризу.

Поздравља те твој
Ристо

1. Априла 1910 — 14.457
Тузла

Драги Јевто,

Да су дошли документи des Fortschrifts ја бих ти их одмах послао, али ни на ургирање код књижаре не стигоше још. Није ни Btcmscwkr Epbopbi стигао.
Послао сам Урошу књижицу из области сексуалне педагогије „Код ујка-доктора на селу" да је прикаже и он је обећао да ће то учинити за II бр. „Прегледа". Јавља ми да спрема чланак за III бр. из расне изријеке. Шћепан ти је спремио за овај број два чланчића из статистике, а Жакула биљешку о распри језичној између – Милчетића и Војновића и осјем тога ће радити за сваки број чланке о језику.
Ево ти у прилогу фељтона из „Новог Времена" да се увјериш о оном што сам ти писао и да видиш да нисам пренаглио. Немој га изгубити, већ ми га поврати, кад се њим послужиш.
Велиш да имаш 8 чланака за II свеску. Боже настоји и подржи овако!

Срдачан поздрав од твог
Риста

1. IV. 10. — 14.457
Тузла

Драги Јевто,

Кајем се што сам по твом наговору забацио негдје ону биљешку о цару Николи из Документа des Fortschritte. Свеске су код тебе и преведи ту нотицу, па је штампај, молим те у II бр. Оне carogne porche не заслужују ништа друго од нас већ да окренемо свуда и свагда поље у противу њих и њихова подлачког рада. Што виси нека отпада, па што јаки Бог да. Јеси ли видио шта раде од Финске? И наше будале им још вјерују. Да сам млађи заинат бих се потурчио, али ћу барем научити своју дјецу да свакој сорти не вјерује и да прошлост посматрају друкчијим очима, а не као ми на православне наочале.
Ако имаднеш имало увиђавости и срца за свој народ, ти ћеш штампати ону биљешку као почетак борбе против варалица.

Срдачан ти поздрав
од твог *Риста*

6. IV. 10. — 14.457
Тузла

Драги Јевто,

Још те једном најуљудније молим *да уврстиш* чланак Богдановића у II број.

Шаљем ти ову биљешчицу не биљешке и она вриједи за адресу оних бештија, те мисле да динарска раса нема великих способности.

Примио сам I. табак *Кршно је!* Има доста штампарских погрешака. У нашем чланку онај свршетак звучи на пријетњу. Буди опрезан, не изазивај без невоље никога.

Примио сам Бъцмнукз Европы. То је нешто грандиозно и квалитетом и квантитетом. За III бр. прегледа превешћу чланак Илије Мечникова „Поглед на свијет и медицина".

Чим буде готов II табак пошаљи ми га, молим те, бићу ти благодаран.

Поздрав твој *Риста*

Документи des fortschrittz
нијесу стигла још

28.V.10. 14.457
Тузла

Драги Јевто и Ринда,

Ноћас сам спавао два сата сакупљајући ово неколико биљежака за 3 бр. „Прегледа", јер дању никад нијесам могао доспјети. За 4. бр. стараћу се другачије.

Јавите ми, можете ли покрити трошкове око штампања и администрације овог броја, ако не можете, јавите ми *одмах* да новце пошаљем.

Срдачан поздрав од вашег *Риста*

14.457

Драги Јевто,

Послао сам у два маха, препоручено, око 16 биљежака на адресу Уредништва „Прегледа". Остаје ми још да довршим једну нотицу о Коху, а преписује се превод чланка из Историје Западной Европы од Калчева „Католицизам и феудализам". Требала би још једна биљешка о грундванској битки, али ја ћу тешко доспјети. Потрудићу се, да је од ког Пољака искамчим.

Писао сам Ринди, да ми јави, колико ће изнијети трошак око наредног броја „Прегледа" да паре задржим у ту сврху, али од њега ни бијеле, већ ће у потоњем моменту заинатити, кад не буде одлагања.

Пишеш ми да се не можеш испетљати из редакције. Не разумијем из које. Ваљда ти наш „Преглед" већ задаје толике главобоље?

С радошћу те очекујем у госте, бар два дана. Добро дошао!

15 Јула 1910. Срдачно те поздравља твој
Тузла *Ристо*

ПИСМА РЕШЕТАРУ

13.487/1

Велеучени Госп. професоре,

Ја нијесам заборавио на своје обећање; али има великих тешкоћа. Главна је тешкоћа у томе, што су у мјестима гдје сам провео ову годину дана дубровачки новци врло ријетки. Мени се чини, да је неки младић из Дубровника ове крајеве страшно опустошио у томе погледу. Кад сам озимус путовао у Мостар и у Коњиц свуда су ми о њему приповиједали. Ако Вам је од потребе јавићу Вам тек доцније, како се зове.

Нашао сам г. Чулића, на кога сте ме упутили. И он се тужи, да су дубровачки новци врло ријетки и да не може много да учини.

Ја ћу летос путовати по Загорју и око Фоче, то су области које су у старије доба имале јаких веза с Дубровником и ја ћу у њима распитивати и што год нађем послаћу. Ради тога отисци оних новаца, које Ви највише тражите добро би ми дошли.

Љетос ћу путовати мало више у службеном послу и *кад ми год посао допусти, ја ћу се бавити истраживањем дубровачких новаца.*

У свом новом звању сам се прилично снашао. И све би било добро, кад би ми старјешине хтјеле дати сталан посао. Сваки дан износим предлоге, на чему бих могао радити у музеју, али никад да им потпуно угодим. Буде случајева и да се сложимо, али ми се послије кратког времена одговори: „И то је ништа". Да ли је овако понашање хотимично или су то особине извјесног темперамента, не могу још да докучим, тек ме ствар баца у велику бригу.

Рад о Херцеговини, на коме радим већ дуго и у кога се уздам, да ће ми прокрчити пут сигурној будућности задаје ми много посла; а слабо одмиче.

Молим Вас да примите увјерење мога одличног поштовања

Јевто Дедијер

Сарајево (16) 29 априла
1908.

Сарајево, 5(18) IX. 08.

Господине професоре,

Ја сам био на путу преко мјесец дана. Кад сам се вратио имао сам пуне руке посла: Спремио сам дио Херцеговине у штампу, па г. Цвијић иште непрестано остатак рукописа. Зато сам морао одмах послије пута да пишем без предушка. Осим тога морао сам предати дирекцији музеја и рад о свом путу. Све је ово узрок што Вам одмах не одговорим и молим Вас да ме зато извините.

Дошло је у музеј 43 комада дубровачког новца и то *оних из Купреса.* Ја Вам се не могу похвалити. Само два комада динарића скупио сам. Нијесам знао да је овако тешко наћи дубровачких новаца. Прољетос сам путовао два пута по Херцеговини и то око Требиња и Билеће. Налазио сам разних новаца, али од дубровачких само два динарића.

Због овога а нарочито због тога што ми је од стране претпостављених примијећено, зашто ја као чиновник музеја радим за приватну збирку, па ми је и *наређено све што нађем да морам њима дати да прегледају* и да *узму* што им се допада, ја се морам овога посла ослободити. Сјутра ћу Вам послати оне фотографије и упуство. И овом приликом могу Вам обећати да ћу Вас извјештавати гдјегод чујем и за дубровачке новце.

Молим Вас да од овог мог саопштења не чините никакве употребе, Кад будете тражили новце из Купреса, кажите да Вам је неко други казао н.пр. г.Б. Чулић.

Примите, г. професоре, увјерење мог одличног поштовања

Ј Дедијер

[Ова два писма Јевте Дедијера упућена су проф. Решетару и налазе се међу писмима које је жена пок.проф. Решетара поклонила Хрватској Академији Знаности у Загребу, преко нашег Посланства у Риму. Прим. Ред.]

ПИСМА ЉУБОМИРУ СТОЈАНОВИЋУ

АСАНУ 3192

Господине Љубомиру Стојановићу
академику итд, итд...

Belgrade, Serbie
Teodosijeva ulica

Поштовани Господине,

Мислим да Вам је познато да сам изабран за доцента Географије. Ја сам јавио предсједништву наше Организације да ћу напустити сва звања и посланички мандат. И они су ми већ нашли замјеника. Ја бих се већ морао спремати за предавања. Али не могу ни макнути док не будем именован.

Ја сам слободан замолити Вас да порадите код Г. Министра Просвјете да ме што прије именује.

Молећи Вас да ми не замјерите на овој молби и да вјерујете у моје дубоко поштовање остајем

Јевто Дедијер
ур. „Српске ријечи"

Сарајево 3. VI. 10.

АСАНУ 3191

Господину
Љубомиру Стојановићу
академику итд.
Belgrade, Serbie
Teodosijeva

Сарајево 27. маја 1910

Поштовани Господине,

Редакциони Одбор „Српске ријечи" одлучио је да мјесто васкршњег даје Видовдански Прилог. На тај начин и наша редакција пошла за општим обичајем свих земаља да се мјесто хришћанских уводи прослављање националних празника. То у овим земљама има нарочити значај. Жељели бисмо да нашем народу покажемо каква се пажња нашој земљи поклања од истакнутих људи других српских земаља, нарочито из Краљевине Србије. Требало би нам у прилогу неколико истакнутих имена. Стога се и на Вас обраћамо с молбом да

нам пошаљете ма какав рад за Видовдански Прилог. Рад би нам требао за 10–12 дана.

Молећи Вас примите увјерење нашег одличног поштовања

за Ред. Одбор:
Свет. Ћоровић *Др Ј. Дедијер*

АС МПс – 1914/13
МП Пов. П. Бр 103
6. маја 1914.

Господине Министре,

По Вашем налогу обишао сам цинцарска насеља у околини Битоља и испитивао сам њихове етнографске прилике. Част ми је да Вам поднесем кратак извјештај о успеху својих испитивања.

Испитивањем ових насеља бавио сам се свега четири дана, и за то време обишао сам Маловиште, Гопеш, Маларево, затим сам посетио неке цинцарске породице у Битољу и распитивао сам се о питањима на која у споменутим насељима нисам могао да добијем поуздан одговор. Затим сам преко планине Перистера сашао на Преспанско Језеро, у намери да посетим неке цинцарске породице у Ресну. Та екскурзија није била од веће користи за ово питање пошто су цинцарске породице у Ресну у већој мери посрбљене.

У свима овим селима сви мушкарци говоре најмање два језика, а неки по три и више. Сви мушкарци говоре српски, и то махом на македонском дијалекту. Женске које се никуда не крећу из села не знају српски никако. Тако исто и мала деца. У свима овим селима до пре ослобођења постојале су две партије: грчка и румунска. Борба између тих партија била је огорчена. Вођена је, као у свим деловима Европске Турске, школом, црквом, новцем, ножем и пушком. Међусобних убистава из политичких разлога било је и међу Цинцарима. Свуда имају грчке и цинцарске цркве и школе. Та подељеност остала је и после ослобођења. Грчка партија постала је србофилска и етативна, док су ми за румунску партију на више места причали да је србофобска па чак и бугарофилска. Борба између те две партије почиње да се осећа у општинској управи. Румунска партија у неким местима (нпр. Гопешу) није задовољна што је председник општине Гркоман, и ради на томе да га обори и да постави свог човека.

Велика маса ових Цинцара који живе искључиво од чланова своје породице који живе у свету, били су у Србији. Опазио сам да су симпатије према Србији у оним селима веће из којих су више ишли у Србију, много веће но у другим. Такав је случај, на пример, у Маловишту. Али осим ових симпатија и расположења нема *ништа више српско* у овим насељима. По свом пореклу, бар по причању старих мештана, овдашњи Цинцари престављају право аутохтоно становништво. Њихова првобитна насеља налазила су се много ниже, у оном издуженом улегнућу које се, као рукавац, из велике пелагонијске равнице пружа од Битоља до села Ђавата. Тако, на пример, село Маловиште било је на месту данашњег арбанашког села Кажана, а Гопеш на месту села Доленаца. Ова су насеља, по причању мештана, напуштена пре двеста до триста година,

због турског зулума и становници су се повукли у планине на забаченија и затворенија места. Тако исто сам слушао да је померано и Маларево и Нижопоље. Нека од ових насеља су на необично светлим, отвореним и изнесеним положајима, с климом која је необично здрава и умерена, а нека су увучена у дубоке изворне челенке малих али бујних планинских река тако да их сунце и лети греје тек од седам сати ујутру. Али свеж планински ваздух, добра планинска вода и исправан породични живот чине те је ово становништво здраво, развијено и плодно.

Ово становништво које се од вајкада бави искључиво печалбом и трговином, и које се креће по свима балканским земљама показује неку необичну духовну окретност и животну свежину. Деца су им необично бистра. У школи маловишкој женска деца која су, како сам извештен, тек у фебруару пошла у школу, говорила су српски доста добро, а разумевала су све.

Поред ових општих ствари ја сам се трудио, колико је то било могуће за овако кратко време, да уђем што више у духовни живот овога становништва. Покушао сам да испитам њихове главне обичаје, и то у намери да видим да ли има каквих заједничких ствари у духовној култури Цинцара и српског народа. Одмах морам да истакнем да су ме изненадили неки чисто српски обичаји код ових Цинцара. Али сам опазио да има много обичаја којих нема у већем делу српског народа, нарочито у западном делу српског народа међу такозваним динарским Србима.

Тако, на пример, сви ови Цинцари поред имендана (zu di numa) имају и породични празник који се наслеђује с колена на колено. Тај празник који скоро у свему одговара нашој слави зове се „zu di bere“. У ранија времена „zu di bere“ се славило три дана. Данас је махом ограничено на честитање и мало гошћење. Ипак се редовно врши у свима насељима. Слава се састојала од гозбе и освећења колача. Поред тога на слави има и шенице али крсне свеће нема. Гозба се махом напушта, а освећивање колача још и сад се врши. У Гопешу се цела слава састоји од пшенице, проскуре и честитања.

Божићни обичаји су им друкчији но у Срба. У њих нема бадњака, божићне сламе ни мирбожења (љубљења на Божић). Место Божића слави се Бадњи дан. У очи бадњег-дана („a prin di koledo“) скупе се сеоска деца на једном месту, наложе ватру, око ње играју и певају до пола ноћи, и онда узму једно дрво, оките га цвећем и с њим иду од куће до куће и ишту „коледо“ (т. ј. дар). Такав исти обичај врши се у очи нове године. Тај обичај Цинцари зову „Sur'va godina“ (т. ј. стара година).

У свадбеним обичајима има много ствари које опомињу на обичаје српског народа, нарочито на обичаје македонских Срба. У Цинцара нема праве женидбе из љубави. Интересантан је обичај што мушкарац не проси девојку него девојачка породица проси мушкарца. Девојачки отац шаље проводаџију („proksenitul tela vesta“) у фамилију у којој има момак за женидбу. Проводаџија пред момковим оцем и младом хвали девојку, истичући неке добре душевне и телесне особине. Кад проводаџија јави да момкова породица пристаје онда девојачка фамилија прави посету момачкој фамилији. Том приликом девојачка породица дарива оца момачког златним новцем (српско-маћедонски „жлетица“, цинцарски „fluri“ и „flurina“). Ако момачки отац да девојачком оцу другу флурину, онда је просидба свршена јер с обе стране примљен „семно“ или „нишах“, који би одговарало српском обележју.

Обичаји око свадбе и просидбе су многобројни и врло интересантни. Ја ћу их овде само укратко навести. Док се врши „семно“ многобројна деца чекају

испред врата свршетак тога акта, и чим буде свршен лете девојачкој кући и јављају радосну вест. После тога момачка фамилија прави малу посету („seminodari"), а иза неколико дана опет, велику посету („isozmata") девојачкој фамилији. Оба пута носе се девојци дарови. На последњој се уговара „Nunta" (свадба). На исозмати учествује и младожења. Девојка љуби све у руку, па и младожењу. Свадбени обичаји почињу у четвртак, па трају скоро целу недељу дана. У четвртак вече ноћио сам у Маловишту и проматрао сам почетак свадбених обичаја. Те вечери сеоске девојке и младићи скупили су се и запалили су једну бакљу, и с њом су ишли певајући, обишли су три чесме и захватили с њих воде. С том водом замеси се квасац, којим се уквасају сви лебови који се потроше на свадби. Тај се обичај зове „алоти". У суботу вече момачка и девојачка фамилија, свака засебно, сазива своје сватове („kuskreva") на свечану вечеру која се зове „kuruna de s'mbata sera". Венчање је увек у недељу. После венчања берберин брије младожењу, а око њега играју девојке и певају песмицу:

Gini na vini berberlo,	Добро дошао берберине
Tasna sarsjaska grambolo,	Да нам обријеш младожењу,
Tu berbere ašme bunes	Молимо те брицо, жив био,
S'n sorsešte grambolo	Обриј нам младожењу
Mušat ti la nun	Да буде леп код кума
Štela frtatu	И код старог свата
Štela investa mamušato	А код младе најлепши.

Свадба траје до понедељка вече. У понедељак прави се посета код младине фамилије („Lunea primnare vizita"). Иза тога девојачка фамилија прави пилав и носи га у момачку кућу. У среду млада с целом мужевљевом родбином иде на чесму и захвата воду при чему је прате с песмом.

И код Цинцара као и код Срба сви свадбени моменти бивају праћени песмом. Многе од тих песама сам забележио; све су на цинцарском језику, за нас нису значајне, и због тога их нећу овде износити.

Из ових обичаја се види несумњиво да у обичајима Цинцара и Срба има извесних заједничких и сличних ствари. Али се исто тако види да има и сасвим различитих. Такав је, на пример, обичај просидбе који је сасвим противан обичајима и погледима српског народа. Има и других обичаја којих нема никако у српском народу и који су чак и противни духу српског народа. Познато је српско поштовање „костију" и гробова својих ближњих. Тежња да се гробови не дирају и да „кости у миру почивају". Код Цинцара у Маловишту видео сам овај обичај: кости сваког мртваца после три године се ископају, оперу водом, однесу у цркву, очита се над њима молитва и поново сахране. Кости из гробова ваде се од трећег дана Ускрса па до Спасова дана. Сокацима у Маловишту тече безброј потока. У тим поточићима, кад сам пролазио, лежало је безброј кости, нарочито гњата и цеваница, које је вода требала тако да испláче како би се заостало месо лакше састругало. Овај рђави обичај чуо сам да је наша полиција забранила. Ови исти обичаји, колико сам се могао известити владају у свима цинцарским селима око Битоља.

Из ових мојих кратких приказивања мислим да се Господин Министар могао уверити: 1) да Цинцари у околини Битоља ни по култури, ни по пореклу, ни по језику нису српско становништво; 2) да у њиховим обичајима има неких ствари које су несумњиво од Срба примљене, али исто тако и много ствари

које се противе духу српског народа; 3) пошто Цинцари престављају доста културно, вредно и интелигентно становништво било би корисно кад би се они посрбили. У томе погледу, школа, законитост и лепо поступање најбоља су средства. За формирање прилика у новим крајевима од необично великог су значаја школе, о чијим заиста знаменитим утицајима сам се уверио на своме путу.

Господину Министру одани

Др. Јевто Дедијер
доцент Универзитета

у Београду
маја 1914.

ПИСМА ЉУБОМИРУ ДАВИДОВИЋУ

АС-МПс – 1919
Ф.3

Ниш

Господине Министре,

Ових дана, као што је познато, наша војска поново је заузела оне области у Арбанији које је била заузела 1912. године. Пошто у тим областима (има?) читавих крајева у које није још досада ушао ниједан човек науке, а које су за нас од нарочите географске и етнографске важности, то најучтивије молим Господина Министра, да ме помогне материјално да могу отићи у те крајеве. А, ако се сада пропусти та прилика, доцније могу наступити таке прилике да се у те крајеве неће моћи никако отићи. Сматрам да би било од опште важности да српска наука да своју реч у познавању тих области, која ће бити прва и најмеродавнија, а особито због тога што нам знања те врсте могу затребати и при закључивању будућег мира.

Надам се да ће Господин Министар схватити сву важност оваквог научног посла, и да ће моју молбу задовољити. У тој нади остајем с одличним поштовањем и захвалношћу

Др. Јевто Дедијер
доцент Универзитета

25. јуна 1915
у Нишу

Господину
Г. Љуби Давидовићу, Министру просвете

АС-МПс 1915
Ф.4

Господину
Г. Љубомиру Давидовићу
Министру Просвете и Црквених Послова

Господине Министре,

Крајем месеца јуна ове године добио сам помоћ из Министарства Просвете у износу од 450 (четири стотине и педесет) динара, за проучавање географских прилика у Арбанији. Сада ми је част да известим Господина Министра да сам научни пут по Арбанији извршио и постигао следеће резултата:

1) Научна испитивања започео сам путем од Гостивара. Описао сам и у карти тачно одредио изворе Вардара, утврдио сам развође између слива Црног Дри-

ма и Вардара, које је досада на свим картама било неправилно преставњено. Испитивао сам и тектонске и морфолошке прилике у долини Радике.

2) Попео сам се на неиспитану планину Стогово, и из основа сам израдио и у карти преставио њен облик. Поред тога открио сам на њему разноврсне трагове глечерских трагова.

3) У долини Црног Дрима открио сам трагове старог *дримског језера,* које се пружало од Охридског Језера до Пишкопеје а вероватно и даље и чији последњи преостатак преставља данашње Охридско Језеро.

4) На планини Јабланици нашао сам трагове огромних глечера који су силазили до у долину данашњег Црног Дрима (испод села Модрича Црква и Нереза).

5) Открио сам, описао и проучио две нове планине и то (два реда нечитка, јер је лоше фотокопирано! Љ. Т-К) ...ве огромних глечера. Нарочито су велики глечери били на Црном Камену чији су се додаци спуштали до у Струшко Поље испод села Лабуништа, Подграца и Вевчана.

Од свих ових научних резултата као најважније сматрам ово: 1) откриће трагове великог дримског језера (које је раније Јован Цвијић око Охрида залазио). 2) Откриће двију нових планина (Црног Камења и Мали Кућа). 3) Откриће великих глечерских морена на Јабланици, Црном Камењу и Стогову. Од теоријских највећих значаја су наизменичне везе између тераса дримског језера и глечерских морена, на основу којих ће се моћи детаљније одредити старост дримских тераса.

Саопштавајући горње резултате мога научног путовања сматрам за особиту дужност да се захвалим Господину Министру Просвете што је, високо ценећи значај српске науке, схватио и важност ових питања и што ми је помогао да овај пут с успехом изведем.

С одличним поштовањем

Др Јевто Дедијер
доцент Универзитета

8. августа 1915
у Нишу

САСЛУШАЊЕ ЈЕВТЕ ДЕДИЈЕРА У ЖЕНЕВИ

Рађено 5. априла, 1918 године у
канцеларији Делегата Краљевско
Српс. Владе у Женеве

Испит*

Др Јевте Дедијера доцента Београдског Универзитета
– извршен по наређењу ГосподинаМинистра Унутрашњих Дела –

I	I
општа питања:	Др Јевта Дедијер, доцент Београдског Универзитета, стар 38 год., није сродник са Мустафом Голубићем,
II	II
стварна питања:	Запрепашћен сам због клевете, која је на мене бачена. Најодлучније изјављујем, да је апсолутна лаж све што је против мене речено. Животом своје деце кунем се да никога, па ни Мустафу Голубића нисам наговарао на то или нешто слично, него сам на против, саветовао свима својим земљацима из Босне и Херцеговине, да се не мешају у унутрашње ствари Србије, и да избегавају сва тајна удружења. Због тога могу да дам своју часну реч, да ћу се убити, ако буде утврђено, да сам ја ма кога наговарао, да што учини против милости Његовог Височанства Престолонаследника и унутрашњег реда у Србији. Тражим од посланика, који је ово тврђење у Скупштини против мене изнео, да изјави да прима сву моралну и материјалну одговорност за истинитост његова тврђења, и тражим у том смислу да будем стављен пред суд. Молим Господина Министра, да овај мој исказ изволи доставити Његовом Височанству Престолонаследнику и да га изволи уверити о мојој потпуној поданичкој верности.

* (Није Дедијеров рукопис, Дедијер само у потпису Љ. Т. К)

То је што по овој ствари имам да кажем. На све што сам казао могао бих се и заклети. Испит ми је прочитан. Признајем га потпуно за свој.

Др Јевто Дедијер
доц. Универзитета

Саслушао и оверио

Делегат Кр. Срп. Владе
Ман. Лазаревић

Пов. 855
5 априла 1918
Господину Министру Унутрашњих дела –

Крф

Према телеграфском наређењу Господина Министра, достављеном ми преко Господина Посланика Краљевине Србије у Берну, част ми је послати протокол саслушања г. Јевте Дедијера, доцента Београдског универизета.

Делегат Кр. Срп. Владе
Ман. Лазаревић

5. IV. 1918.
Женева

АЈ-ЈЈП-80-10-829 1918

ТЕЛЕГРАМ!

Берн, 8-X-18 Лондон, 9-X-18.

ЗА ПРЕДСЕДНИКА МИНИСТАРСТВА.

Јављам Вам знања ради: професор Дедијер однео собом сваку карту Југословенских Земаља. Овдашња агенција „Радио" која објављује све војно комунике-е савезничке и разне слике и карте са бојишта. (Код ње?) Карта била је изложена али због протеста уложеног од стране итал. Посланика скинута сутра дан.

Извештава Крф и Председник Мотва.

Грујић

ГЕОГРАФСКИ НАЗИВИ

ПРЕГЛЕД ПОРОДИЧНИХ И ОСТАЛИХ ИМЕНА